СЕРГІЙ ГРОМЕНКО

ОБРАНА ПУБЛІЦИСТИКА

ІСТОРІЯ ТА ПОЛІТИКА

P & M
petrimazepa.com

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

ЧАСТИНА 1. СУЧАСНА ПОЛІТИКА

1. Крым – Перл-Харбор для России, 9

2. Без вариантов. Могла ли Украина в 2014-м удержать Крым?, 23

3. Российские мифы «возвращения» Крыма, 29

4. Россия и Крым: ложь как принцип, 35

5. Анексія Криму: робота над помилками. Рецензія на «Острів Крим» Тараса Березовця, 40

6. Белковский и Крым: никогда не говори «никогда», 45

7. Львов – не Польша, Крым – не Россия. Ответ Ходорковскому, 50

8. Крым – не Каталония, 55

9. Криволинейное зрение. Как описывать взгляды крымчан, 61

10. По лезвию бритвы. Этнические чистки в Крыму?, 67

11. #КримЧий? Кого слухає півострів – Україну чи Росію, 71

12. Украина и Россия: подлинная цена примирения, 87

13. Не споткнуться о Перекоп. Украина и крымский вопрос, 91

14. Декларация будущего Крыма. Чему нас учит опыт евреев?, 98

15. В ім’я Сталіна і Путіна, і Криму нашого, амінь! Сакральний рівень російсько-української війни, 103

16. Почему Путин НЕ нападёт. Аргументы против «большой войны», 110

17. Тонкая черная линия. Зачем Путину национальная гвардия?, 115

18. Одиночество тиранов. Путин на пути к опричнине, 118

19. Российские либералы и «российский вопрос», 122

20. Эксперты *vs* иксперды, или как отличить одного от другого, 126

21. Невипадковий Збіг: Пам’яті Збіґнєва Бжезінського, 136

22. Детская болезнь левизны американских университетов, 141

ЧАСТИНА 2. ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ДЕКОМУНІЗАЦІЯ

23. Чому Україна програє сусідам війни за історію, 154

24. Як виграти битву за історію Криму, 160

25. Міфом можна виграти битву за Крим, але війну – лише правдою ,164

26. Останній дім – на своїй землі. Український Національний пантеон, 171

27. 24 липня vs 23 серпня. Коли Україні святкувати День Прапора?, 176

28. «Визволення» чи «Вигнання окупантів» з України? Новій владі слід робити вибір, 183

29. «Друга світова», а не «Велика вітчизняна». Лексика минулого – загроза майбутньому, 190

30. Декоммунизация Крыма. Краткий катехизис, 197

31. Декомунізація. Дерадянізація? Деколонізація! 5 років без радянської символіки, 202

32. Разбить нельзя оставить. Так что же нам делать с памятником Артёму?, 212

33. Ленінопад і колумбопад. Які пам’ятники мають бути знесені, а які – ні, 216

ЧАСТИНА 3. ІСТОРИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

34. Крим – цвинтар імперій, 224

35. Топ-5 военных инноваций в Крыму, 233

36. Основной закон от Владимира Святого до Виктора грешного, 241

37. Между первой и второй – 230 лет и 11 месяцев: российские аннексии Крыма, 247

38. Обещать – не жениться. Как Российская империя обманула крымских татар, 251

39. Граф, вчений, перевертень: за що Путін призначив Яна Потоцького «винахідником українців», 255

40. 100 лет Украинской революции или «революции на Украине»?, 266

41. Великая Октябрьская социалистическая контрреволюция, 272

42. Россия: 100 лет без легитимной власти (1918-2018), 279

43. СССР = ИГИЛ, 285

44. Голодомор и Крым. История, память, политика, 290

45. Ніж у спину: радянське вторгнення до Польщі, 308

46. Блеск и нищета 9-го мая по-крымски, 314

47. Готенланд – альтернативное будущее Крыма, 319

48. 18 мая – день депортации крымских татар. Почему он важен для всей Украины, 324

49. Вітчим народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму, 330

50. Как СССР проиграл Вторую мировую войну, 342

51. «Мы за ценой не постоим»: Втрати СРСР у Другій світовій війні, 348

52. Живые, записанные в мёртвые: Почему завышены советские потери в WWII, 354

53. Почему в СССР не было коллаборационизма, 363

54. Роман Шухевич и Станнис Баратеон, 368

55. Бухенвальд как (не)символ, 372

56. Не давати тирану пальця. До 70-річчя Кримської конференції, 378

57. Кримський якір: що стояло за передачею півострова Україні 1954 року, 384

58. Народні протести у СРСР, сонячна активність і перспективи України, 394

59. 20 января 1991 года: крымский референдум преткновения, 403

60. Украина – чемпион по войнам с Россией, 409

ЧАСТИНА 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА КРИМУ

61. «Игра престолов» в Боспорском царстве: гражданская война 310–309 гг. до н.э., 416

62. Диофантовы войны в Крыму (110–107 гг. до н.э.), 427

63. Первые пушки в Крыму. Великая война 1434 года, 439

64. За столом союзника, при дворе врага. Гераи на службе у Москвы (15 – 16 вв.), 444

65. Крымско-украинский союз: битва под Желтыми Водами, 479

66. Триумф и падение. Конотопская битва 1659 года, 484

67. «…И при полном вооруженном содействии Крымского государства»: Конституция Пилипа Орлика, 489

68. Гибель Бахчисарая. Поход Миниха 1736 года, 493

69. «Епідемія» і корупція. Севастопольський бунт 1830 року, 498

70. Эдуард Тотлебен – защитник Крыма и крымских татар, 508

71. Первая мировая и Крым, 513

72. Ant Etkenmen (Я Поклявся): життя і чин Номана Челебіджіхана, 524

73. Ялтинский мол – свидетель красного террора, 540

74. Симферопольский офицерский полк: зеркало «белого» фиаско, 545

75. Не як ягня на заколення… збройний опір Голодомору, 556

76. Кілька людей, два диктатори і одне місто: оборона Львова 1939 року, 560

77. Тризуб і Тамга: ОУН в Криму, 579

78. Незламний «Явір»: життя і доля Леоніда Ларжевського, 596

79. Звільнення Аушвіца: український рахунок, 609

80. Перший Майдан. Революція на граніті, 618

ПЕРЕДМОВА

З 2005-го, коли я вперше прийшов у професійну (читай: оплачувану) журналістику, минуло 15 років. За цей час я написав тьму новин, статей, нарисів та інтерв'ю – хороших і не дуже. Більшість моїх текстів були на злобу дня, і тому втрачали свіжість вже за тиждень, а деякі навпаки – не поблякли із часом. Тож я вирішив відібрати для вас 80 найкращих, створених в останні шість років (за винятком тих, які були включені до інших збірок і книг).

Як видно зі змісту, всі вони об'єднані історико-політичною тематикою і поділені на 4 частини. До першої увійшли статті, в яких історія відіграє роль лише тла для політики, у другій вони рівноправні. У третій частині історичні питання полемічно загострені – щоб провокувати дискусії, зате матеріали з четвертої можна цілком безбоязно використовувати у школі.

Залежно від того, як вони були опубліковані вперше, тексти подаються російською чи українською мовою із незначними змінами.

Усім приємного читання!

ЧАСТИНА 1. СУЧАСНА ПОЛІТИКА

Крым – Перл-Харбор для России

Мало кто отдает себе отчет в том, что одна из первых и чуть ли не важнейших побед Запада во Второй мировой войне была одержана, как бы это парадоксально ни звучало, 7 декабря 1941 года в бухте Перл-Харбор. Конечно, с точки зрения современников, утопление японцами 4 американских линкоров, и повреждение еще 4 – ошеломительный успех, позволивший самураям завладеть стратегической инициативой и завоевать половину Восточной Азии. Но что получила Япония в итоге, как выглядело утро имперского похмелья? Зрелище было так себе. Страна восходящего солнца пережила атомные бомбардировки и безоговорочную капитуляцию – согласитесь, такие перспективы в декабре 41-го казались малореальными, и вот все же.

Разумеется, Украина – не США, победить Россию в затяжной войне один на одни нам не светит, но речь об этом и не идет, потому что не все инструменты XX века одинаково хорошо работают в нынешнем столетии. Тогда, спросите вы, откуда аналогия с Перл-Харбором и вообще, чем нам поможет этот пример? Закономерный вопрос. Но чтобы ответить на него правильно, следует прежде спросить, а зачем вообще Япония напала на гораздо более сильные Соединенные Штаты, почему 7 декабря я считаю днем победы Запада и чем вся эта ситуация похожа на аннексию Крыма?

Причем тут Перл-Харбор?

История взлета и падения Японской империи в целом и драма Перл-Харбора в частности надолго останутся самыми наглядными примерами того, как тактические успехи

оборачиваются стратегическими поражениями при неумении планировать свои действия на сколь-нибудь продолжительную перспективу.

Итак, в 1941 г. ВВП Соединенных Штатов составлял чуть более триллиона долларов, а Японии – едва ли 200 миллиардов, в 5 раз меньше, причем к концу войны американская экономика существенно выросла, а японская – деградировала. Кроме того, США располагали не только производственными мощностями, но и колоссальными ресурсами на собственной территории, в то время как Япония экспортировала критически необходимые нефть и металлы из других стран Юго-Восточной Азии.

Перекос в экономике отразился и на чисто военной сфере. Даже если не брать в расчет танки и артиллерию, как несущественные в столкновении двух талассократий, сравнение выходит совсем не в японскую пользу. Самолеты: 325 тыс./76 тыс., крупные суда: 80/27, так что надежд на победу в регулярной войне у Токио не было. Единственный шанс мог состоять в том, чтобы уничтожить американский флот одним ударом, а потом выторговать мир на приемлемых условиях. По крайней мере, на этом настаивала партия «флота» в Генштабе, в то время как партия «армии» предлагала не связываться с США, а помочь Третьему Рейху в схватке с СССР.

Итак, вряд ли гордые островитяне мечтали смыть кровью позор столетней давности, когда американская эскадра Перри осуществил принуждение Японии к глобализации. Также сомнительно, что японцам было нужно пресловутое жизненное пространство за океаном – далеко, климат неподходящий и вообще неудобно. И уж совсем нелепой может показаться эта атака, если вспомнить, что на тот момент США в войне никак не участвовали и даже, по слухам,

тайно приторговывали нефтью с Третьим Рейхом – японским союзником. А вот все-таки самураи взяли и напали – с описанным выше исходом. Почему?

Представим на секунду, что Перл-Харбора вообще не было, – как изменилась бы мировая история? Точно ответить невозможно, но подвижки однозначно были бы глобального масштаба. Итак, в результате бурных дискуссий осенью 41-го партия «армии» среди японского генералитета победила партию «флота» (а не наоборот, как произошло), в результате чего императором принято решение оставить янки в покое и напасть на СССР, особенно с учетом того, что немцы добились на Восточном фронте блестящих результатов. Операция «Тайфун» в разгаре, Вермахт отделяет от Москвы лишь 30 километров, а снять войска с Дальневосточного фронта и подчистить сибирские резервы (как это произошло в текущей реальности) нельзя – японцы жаждут отомстить за Халхин-Гол, осаждают или уже взяли Владивосток с Хабаровском и рвутся к Байкалу. Короче говоря, столицу не спасли, немцы выходят к Волге, вступает Турция на Кавказе – в условиях войны на два фронта СССР откатывается за Урал, «ось» празднует победу.

А что Америка? А Америка ничего – в конгрессе большинство составляют республиканцы-изоляционисты, которым военные игры демократа Рузвельта поперек горла. Ясно, что никаких сил у Германии и Японии не хватит, чтобы свалить США, но и Вашингтон вмешиваться в дела другого полушария не станет. Finita la comedia.

Чтобы этого не случилось (окончательное решение еврейского вопроса, выселение славян, монополия Рейха на торговлю в Евразии и прочие радости), Рузвельт начинает долгую и хитрую игру с целью втянуть Японию в конфликт и выставить ее агрессором, чтобы ни одна собака не посмела

гавкнуть против вмешательства Штатов в мировую войну. В дело пошли нефтяное эмбарго весной 1941 г., заморозка счетов и активов, ужесточение правил лицензирования и, как финальный аккорд, сосредоточение 8 линкоров в бухте Перл-Харбор без авианосного прикрытия в начале зимы.

Дальнейшая история известна – японцы не устояли перед соблазном и ударили первыми. Проиграв вначале сражение, президент выиграл войну, по ходу превратив Америку в сверхдержаву, потенциально способную противостоять всему остальному миру (55% мирового ВВП в 1945 г.). Япония же, после первой волны успехов, потерпела невиданное доселе в ее истории поражение, под занавес став первой и единственной в мире жертвой атомных бомбардировок.

Так Рузвельт провернул крупнейший в истории гамбит – пожертвовав одним флотом, он, во-первых, заложил основу будущего разгрома Гитлера, а во-вторых, вовлек США в победоносную войну, из которой они вышли мировым гегемоном. Ну и как после этого не сказать, что 7 декабря – первый День победы!

Этот пример расписан так подробно потому, что удивительно похож на сегодняшнюю ситуацию. Проведение параллелей между японской политикой в 1941 г. и российской – в 2014 г. позволяет утверждать, что свой Перл-Харбор у РФ уже случился, и им стал Крым.

Эксцесс исполнителя

Ключевым вопросом для правильного понимания текущего положения и перспектив России является такой: а для чего вообще РФ аннексировала Крымский полуостров? Ранее на этот счет имелось множество предположений, но по мере развития конфликта на других землях Украины они

отпадали один за другим. Очень коротко их можно обобщить так:

1. Официальная версия – чтобы спасти крымчан от «фашистского Майдана», «нацистского переворота», «бандеровцев» и «хунты», а также «защитить выбор народа Крыма». Хотя этот тезис в его канонической версии изложил сам Владимир Путин в «крымской речи», к распространению слухов о «кровавых карателях» из Правого сектора приложило руку и руководство Партии регионов, а также многочисленные пророссийские организации на полуострове. Однако сегодня очевидно, что если на территории Украины и совершается насилие над мирным населением, то исключительно в самом Крыму и на оккупированной РФ части Донбасса.

2. Геополитическая версия – чтобы не дать возможности НАТО расположить свои базы рядом с границами России. С одной стороны, действительно, устав Альянса запрещает принимать новых членов с неурегулированными территориальными спорами, но с другой – до самого момента аннексии большая часть украинцев была настроена негативно по отношению к самой идее вступления в блок, и лишь в результате российской агрессии общественное мнение переменилось. Кроме того, после аннексии военные корабли США стали появляться в Черном море гораздо чаще, чем до нее, так что с чисто военной точки зрения эффект сомнителен.

Версии о психическом нездоровье российского лидера я отбрасываю, как несостоятельные.

Разумеется, сейчас мы не можем со стопроцентной уверенностью утверждать, что именно подвигло российское руководство ввести в действие план по занятию Крыма, но наиболее правдоподобным выглядит такое объяснение: это

был своего рода эксцесс исполнителя – внезапный выход за пределы первоначального замысла, мгновенная непродуманная реакция на изменение обстановки.

Следует, впрочем, учитывать, что операции такого рода не разрабатываются в спешке, а потому наиболее вероятен вариант, что план по аннексии полуострова был составлен загодя, а приведен в исполнение в «подходящий момент».

Что же касается конкретной даты «подходящего» момента, то нет никаких сомнений, что это – победа Революции достоинства. На медали Минобороны России «За возвращение Крыма» первая дата, «20 февраля», совпадает с датой постановления Верховной Рады Украины, осуждающей применение насилия, после чего начался процесс перехода власти в столице к Евромайдану. И хотя первый серьезный всплеск сепаратизма, выходящий за рамки привычных митингов – избрание в Севастополе «народного мэра» Алексея Чалого – произошел лишь 23 февраля, нет сомнений, что руководство Черноморского флота России уже получило соответствующие должностные инструкции.

Итак, неспособность Виктора Януковича удержать контроль над ситуацией, опасения перед европейской интеграцией Украины, личная неприязнь Путина к массовым уличным протестам со времен «Болотной» и, наконец, победа народного восстания с бегством «легитимного» президента, – все это поставило Россию перед серьезнейшим со времен Чеченских войн вызовом.

Приход к власти в Украине правительства, изначально ориентированного на Европу и отвергающего «русский мир», означал полный провал российской внешней политики. Победа народного восстания в столице и свержение действующей власти – лучший пример для российской оппозиции, безусловный «подрыв» стабильности во

внутренней политике РФ. В системе координат Кремля не ответить на этот вызов – значит лишиться уважения среди зарубежных партнеров и потерять поддержку среди собственного населения, полгода тщательно настраиваемого телевизионной пропагандой против украинской революции.

Ответ России был выполнен в том же мировоззренческом поле, в котором трактовались «вызовы». Если Украина подает россиянам пример успешной революции, то она «должна» подать и пример хаоса, следующего за ней. Агрессия РФ была предопределена 15 годами предыдущей политики, а Крым стал первым плацдармом в силу давней готовности планов и специфической политической ситуации.

Ну и не следует забывать о глобальном императиве противостояния Москвы и Вашингтона. Будучи уверенным в том, что украинскую революцию инициировали в своих интересах США, российское руководство рассматривало свое вторжение в качестве не только «ответной меры», но и как сигнал всем остальным антиамериканскими силам – РФ возвращает себе право самостоятельно действовать на мировой шахматной доске.

Пятиминутка теории

В обыденном мире эффективность принятых мер обычно определяют по результату. Во время игры (или войны, которая, по сути, тоже является «игрой») надо уметь оценивать результативность своих действий еще до окончания партии, поэтому в ход идут различного рода моделирования и прогнозы. На мой взгляд, наиболее удачным инструментом такой оценки располагает аналитическая стратегия.

В рамках такого подхода абсолютной ценностью является «пространство решений», т.е. количество возможных

вариантов действий в определенный момент времени. Максимально широкое пространство решений, как правило, свидетельствует о близкой победе и наоборот – отсутствие вариантов практически неизбежно ведет к поражению. Так в аналитической стратегии переосмыслен тезис легендарного Сунь-цзы: «у кого шансов много – побеждает; у кого шансов мало – не побеждает; тем более же тот, у кого шансов нет вовсе».

Соответственно, любое решение, ведущее к расширению пространства решений, т.е. к увеличению возможных вариантов действий в будущем, является выигрышным. С другой стороны, сужение пространства решений (в обыденности именуемое «загоном в угол») чаще всего ведет к поражению. Аннексия Крыма – лучшая, практически каноническая иллюстрация этого тезиса.

В самом деле, 16 марта у Путина был выбор сразу из трех вариантов:

1. Оставить Крым в покое и дать возможность Украине вернут его под свой контроль.

2. Признать его независимым государством и военной силой защитить от украинской армии.

3. Включить в состав России.

Первый вариант открывал широкое поле для маневров – можно было подогревать там деньгами сепаратистские настроения, требовать от Киева соблюдения «прав русскоязычных», жаловаться Западу на «дискриминацию русских» на полуострове (из-за дублирования фильмов на украинский, например). При этом Россия продолжала бы обогащаться за счет высоких цен на нефть и отсутствия санкций, а Украина – скатываться в постреволюционную разруху. И да, Крым вновь и вновь тормозил бы европейские реформы, голосуя за коммунистов и регионалов и требуя

«услышать себя». В общем, сохранить в неприкосновенности якорь, надежно удерживавший Украину возле России – оптимальное решение.

При втором варианте возникала некая вероятностная неопределенность, которая могла сыграть как в плюс, так и в минус Кремлю. Независимый Крым, скорее всего, не был бы признан Западом, как не признаны до сих пор другие российские «новоделы»: Приднестровье, Абхазия и Южная Осетия. Непризнанный полуостров, в свою очередь, оказался бы в экономической блокаде, так что все издержки в любом случае понесла бы Россия. С другой стороны, Москва лишилась бы прямого рычага влияния на Киев через население Крыма и не смогла бы помешать последнему начать европейские реформы. В конечном итоге «независимость» Крыма продержалась бы ровно столько, на сколько хватило бы средств российского бюджета, а потом проблему бы все равно пришлось бы решать – через год или двадцать лет. Но потянуть время такой ход давал бы возможность.

Третий вариант был наихудшим, потому что заводил Россию в однозначный тупик: если Запад мог бы ради собственного спокойствия и стабильных поставок нефти смириться с существованием «Республики Крым», то признать аннексию не смог бы никогда – слишком уже фундаментальные основы нынешнего мирового порядка подрывал своими действиями Кремль. Совокупность последних внешнеполитических действий России и небывалого размаха ура-патриотической пропаганды привела к превращению Крыма в ключевую позицию РФ не только в Причерноморье, но и на всей Европейской равнине. В результате Россия не может вернуть Крым назад, чтобы не спровоцировать внутренний взрыв, и не имеет возможности

безболезненно содержать его. Из якоря, державшего Украину в постсоветском болоте, полуостров превратился в груз, стремительно тянущий на дно Россию.

Аннексировав Крым, Путин лишь ухудшил свое стратегическое положение, несмотря на все полученные им тактические бонусы, вроде порта в Севастополе. Кстати, чтобы избежать сужения оперативного пространства, Екатерина II буквально сразу после захвата полуострова (1783 г.) ввязалась в новую разорительную войну с Турцией (1787–1792 гг.), чтобы завоевать остальное Причерноморье и не остаться с Крымом как с чемоданом без ручки. Мнение о необходимости взятия россиянами Херсона для удержания Крыма берет свои аргументы из этой эпохи.

Кстати, разговоры о том, что Крым, дескать, удобный плацдарм для наступления на юг Украины – так и остаются разговорами. Перекопский перешеек удобен для обороны в обоих направлениях, а кроме того, от факта вторжения на Херсонщину логистическая ситуация на полуострове не улучшится, следовательно, у «крымской» группировки будут все те же проблемы с тыловым обеспечением. Гораздо удобнее тянуть линии снабжения сразу из Ростова через Таганрог (оттуда и ждать неприятностей) на Донбасс и Северную Таврию, чем с Кубани через Керченский пролив и Перекоп. Сказанное, однако, не отменяет необходимости строительства на Перекопе оборонительных сооружений.

Трудно назвать другую область, захват которой имел бы столько негативных последствий для Москвы, как Крым. До конца неясным остается только одно – Путин просто рассчитывал, что Украину ему «простят», как раньше простили Молдову и Грузию, или по старинной русской привычке решил, что кривая вывезет? Как бы там ни было, в

будущих учебника истории глава о конце РФ будет начинаться с параграфа об аннексии Крыма.

Параллели и следствия

Мы должны отдавать себе отчет, что история не повторяется полностью, что аналогии – это всегда упрощение, и что темп сегодняшней жизни гораздо выше, чем был 70 лет назад. С другой стороны, что человеческая природа, что логика глобальных процессов неизменны уже несколько тысячелетий, поэтому изучая прошлое, мы можем вполне сносно объяснять настоящее и даже осторожно прогнозировать будущее.

Если рассматривать постреволюционную Украину как часть глобального Запада, а Россию – как аналог Японской империи, то вырисовывается такая картина. Соотношение сил между ДНР и Украиной (или между Россией и США) приблизительно соответствует раскладу 70-летней давности. Захват и аннексия Крыма – это Перл-Харбор, ошеломляющий успех при ничтожных потерях. Но одновременно – это и запуск цепной реакции противостояния с западными демократиями, которые, как известно, очень долго запрягают (такая особенность политической системы), но едут потом без остановок до самого конца их противников.

Сугубо теоретически, в марте у США и Европы хватило бы сил немедленно вторгнуться на полуостров, не рискуя ядерной войной с РФ – ведь по уверениям Кремля, российских войск в Крыму не было. Один Шестой флот (40 кораблей, 175 самолетов, 21 тыс. чел.) количественно сопоставим со всеми российскими частями в Крыму, как регулярными, так и замаскированными под «зеленых человечков», колоссально превосходя их качественно. Однако, как это понятно к концу 2014 г., главной задачей

Запада было не отбить у России конкретный кусок суши, а развернуть механизм глобального сдерживания Кремля в целом. Кроме того, не следует сбрасывать со счетов невысокую популярность новой войны в американском обществе и тотальное нежелание сытой и спокойной Европы брать в руки оружие.

В результате «Крым-Харбора» волна успехов России прокатилась по юго-востоку Украины. Подобно тому, как японцы в считанные месяцы 1942 г. покорили Индонезию, Филиппины, Индокитай и Бирму, так в считанные недели 2014 г. «доведенные до отчаяния шахтеры» с российскими паспортами и служебными удостоверениями захватили Донбасс и едва не овладели Харьковом и Одессой.

Но стремительное освобождение Харьковской ОГА 8 апреля и пожар в одесском Доме профсоюзов 2 мая – это наше сражение у атолла Мидуэй, это положение предела экспансии «Новороссии» и начало коренного перелома в войне. То, что сейчас происходит на Южном Донбассе, – это многомесячная битва за Гуадалканал, в которой возможны и отдельные успехи, и крупные неудачи, но которая, в сущности, означает крах и «террористических республик» и их покровительницы – России.

Не следует забывать, что война ведется и на других фронтах. Чем больше сил и средств Кремль вкладывает в поддержку сепаратистов, тем глубже увязает в международных санкциях. Падение цен на нефть и катастрофический обвал рубля уже привел к тому, что, скажем, одна лишь фирма Apple может купить весь российский фондовый рынок и еще сдача останется. Сегодня экономический фронт ничуть не менее важен, чем собственно военный, и это отлично понимают в Белом доме, и с огромным опозданием – в Кремле.

И насколько бы еще не затянулась война на востоке и борьба за Крым, исход ее предрешен. Волна успехов «народных республик» была остановлена в Харькове и Одессе, и без прямого российского вторжения по всему периметру границы надежд дойти, хотя бы, до Днепра у них нет. Срок существования неподконтрольных Киеву территорий равен приблизительно N+3 месяца, где N – дата прекращения военной помощи из России.

Осторожный прогноз

Присвоение Крыма – чемодана без ручки, который и нести тяжело, и выкинуть жалко – сформировал для России «фатальную воронку». Это означает, что ее каждый последующий шаг в заданных рамках будет все больше сужать пространство решений до такой степени, когда уже ни одно действие в принципе не сможет привести к победе. Москва не может добровольно вернуть Крым Киеву из соображений внутренней стабильности и недопущения собственного сепаратизма, также она не может бесконечно долго удерживать Крым.

Следовательно, у России есть лишь два пути – совершать бесполезные по сути действия внутри имеющегося пространства решений, оттягивая неизбежный финал, или попытаться сломать существующие рамки и сформулировать новые правила, например, затеять большую войну. Но даже если глобальный Запад и не придет на помощь Украине военной силой – одного лишь полного нефтяного эмбарго хватит, чтобы остановить Москву.

Как только агрессивная империя (вне зависимости от ее политико-правовой формы) достигает пределов развития и прекращает завоевания, она начинает деградировать и с

огромной вероятностью распадается. Это относится и к реальной России, и к виртуальной «Новороссии».

В нашей ситуации нельзя быть ни в чем уверенным. Вероятность того, что Кремль перестанет изображать оскорбленную невинность и прятаться за «ополченцев», и ударит по Украине авиацией и ракетами, всегда будет отличной от нуля. Более того, по мере приближения экономического краха России, подготавливаемого Западом, растут и шансы на «маленькую победоносную войну» с целью отвлечь голодающее (в перспективе) население от внутренних проблем.

Произойдет ли это следующей весной или вообще не произойдет – за нашим горизонтом событий. Украине следует иметь в запасе планы на любой подобный случай и действовать по обстоятельствам.

Самое главное, что финал неизбежен и неумолим – рано или поздно российская экономика обвалится, не будучи в состоянии вести противостояние со всем миром, после чего Москва, как Рим когда-то, начнет отзывать легионы с окраин, чтобы поддержать шатающийся центр. РФ коллапсирует, по сути, так же, как коллапсировал СССР, хотя форма может отличаться. Разумеется, население, выбирая между холодильником и телевизором, рано или поздно выберет холодильник, после чего Кремль будет вынужден пойти на переговоры или волна голодных бунтов не оставит камня на камне от территориальной целостности страны.

Ну а возврат Крыма в данной ситуации будет вовсе не пунктом соглашений между «одумавшейся» Россией (или ее наследницы) и глобальным Западом, а предварительным условием, без выполнения которого эти переговоры не начнутся вовсе.

Без вариантов. Могла ли Украина в 2014-м удержать Крым?

Уже четвёртый год подряд в начале весны россияне хвастаются, мол, «Крымнаш», а в Украине поднимается волна ~~срачей~~ дискуссий насчёт того, могли ли мы тогда удержать полуостров. И, к сожалению, всё чаще слышны заявления даже не диванных экспертов, а довольно известных людей, что, дескать, был бы приказ… ну, вы поняли. Но беда не в том, что кто-то хочет задним числом отбелить свою репутацию, а в том, что общество, уверовавшее в свою собственную пропаганду, обречено – пример России перед нами. В общем, если у вас нет времени на всю статью, то ответ вы уже получили в заголовке. Остальных приглашаю к вдумчивому чтению.

Обязательный аннаунсмент. Да, я не военный, и вы будете вправе задать вопрос «А судьи кто?». Но всё же я, во-первых, профессиональный историк, так что у меня есть база для необходимых сравнений, а во-вторых, я родился и прожил в Крыму без малого 30 лет, и наблюдал аннексию в марте 2014 года своими глазами. Так что я имею нечто сказать за это.

Итак, если отбросить лишние сущности, то всего вариантов поведения украинских войск на полуострове после начала российской оккупации было четыре:

1. Стрелять на звук при малейшей попытке россиян и/или «крымской самообороны» подойти к воинским частям.
2. Прорываться сквозь вражеские порядки к Перекопу.
3. Немедленно сдаться и разойтись по домам или присягнуть на верность «командующему» Сергею Аксёнову.
4. Оказывать сколько возможно ненасильственное сопротивление оккупантам.

Вариант «разбить русских и взять штурмом Севастополь» не рассматривают даже самые упор…ные патриоты, не будем мечтать и мы. Остальные же возможности, по здравом размышлении, выглядят так.

Казалось бы, для варианта №1 ничего особенно не было бы нужно – всего лишь выполнять устав гарнизонной и караульной службы, и после первого же отпора россияне, а тем более «казаки», сразу бы отошли. Именно вокруг этого пункта сломано наибольшее число копий: достаточно ли было устава или был необходим дополнительный приказ, кто виновен в отсутствии такого приказа и т.д.

Но гораздо меньше задумываются о том, а была ли у украинских военных физическая возможность оказать сопротивление, даже если все необходимые распоряжения были бы отданы? Часто забывают, что командующий – не маг, а приказ – не заклинание, оно не действует просто само по себе. Приказ должны выполнять люди, а вот с ними как раз и была самая большая проблема.

Формально в Крыму несли службу почти 20 000 человек, не считая «обычной» милиции. Казалось бы, вполне достаточно если не для наступления, то для активной обороны полуострова точно. Но, как заметил граф-землепашец Толстой ещё в Крымскую войну, участником которой был, «гладко писано в бумаге, да забыли про овраги, а по ним ходить».

Украинских солдат в Крыму подстерегали те же опасности, что и крымчан в целом: агрессивная многолетняя пропаганда идеи про «один народ», страх перед Евромайданом и «кровавыми правосеками», родные и знакомые в российской армии и «самообороне», и наконец, зависть к российским зарплатам. Добавьте к этому специфические вещи: сомнения в законности нового

главнокомандующего и министра обороны, отсутствие должной военной и идеологической подготовки да боязнь за жён и детей в беззащитных военных городках, – и вы поймёте, почему героев были единицы, а предателей – сотни.

Возьмём для нашего анализа реальные показатели выполняемости приказа о выходе на материк. Из 1 619 СБУшников 86,4% нарушили присягу и остались на полуострове, из 13 468 военнослужащих таких было 70,4%, из 2 489 бойцов ВВ – 44% (сюрприз, да?!), из 1 869 пограничников – 74%. Итак, из 19 445 человек выполнили прямой приказ, не сопряжённый с опасностью для жизни, 6 085, или чуть больше 30%. Вот только они, и то не факт, что все, стреляли бы в агрессора. Вот именно с шестью, а не с двадцатью тысячами украинцев нужно сравнивать 15-тысячную российскую группировку в Крыму, к тому же значительно лучше подготовленную и оснащенную.

Ещё один показательный пример. По штату на вооружении 36-й отдельной бригады береговой обороны ВМСУ в с. Перевальное состояло 40 танков, 60 БМП и несколько десятков единиц ствольной артиллерии (как с пафосом рапортовала официальная «Белая книга»-2013). На деле укомплектованы экипажами, боеприпасами и аккумуляторами были всего 3 танка, 10 БМП и 6 миномётов!

В общем, по состоянию на 1 марта 2014 года украинские войска в Крыму пребывали в катастрофическом «котле», худшем, чем Уманский, Киевский или Сталинградский. Неподготовленные в боевом смысле, дезориентированные вражеской пропагандой, лишённые вооружения и сомневающиеся в легитимности власти, они не выстояли бы в прямом столкновении с агрессором. Что уж там говорить о проведении такой масштабной операции, как прорыв из окружения! История знает лишь единицы гениальных

полководцев, которым удалось вывести войска из «мешка» в подобных обстоятельствах. Своего Манштейна в украинской армии не было.

Столь же бессмысленными были надежды на помощь с материка. На всю Украину можно было бы собрать 5 000–6 000 боеспособных солдат и офицеров (вы же не думаете, что в остальных частях страны ситуация была намного лучше, чем в Крыму?), но и они не сделали бы погоды на полуострове. К тому же существовала опасность наступления россиян и на других направлениях. Бросить всю армию в Крым с огромным риском потерять её полностью – не лучшая идея.

На это в ответ можно часто услышать, что Путин до последнего не признавал наличие своих войск в Крыму, поэтому ничего страшного в прямом столкновении не было бы – Кремль сказал бы, что не имеет никакого отношения к событиям в Крыму, и не объявил бы войну Киеву. Возражение это имеет смысл в общем, но неприменимо к этой конкретной ситуации. Чтобы в Москве сделали морду кирпичом, россияне должны потерпеть сокрушительное поражение в духе Дейр-эз-Зора. Тогда да, они поджали бы хвост и продолжили бы делать вид, что их там нет. Но увы, одержать такую победу Украина тогда была не в силах.

Не думаю, что всё это Александр «Пастор» Турчинов понимал хуже меня. Я хоть и не военный, но твёрдо знаю: нельзя отдавать приказ, который не будет исполнен.

Поэтому после захвата россиянами Перекопа участь Крыма была решена. Вопрос заключался лишь в том, как скоро полуостров окончательно падёт.

И вот тут-то и Киев, и Москву ждал сюрприз, только для нас приятный, а для неё – не очень. Попавшие в безвыходную со стратегической точки зрения ситуацию, крымчане под

сине-жёлтыми знамёнами сотворили тактическое чудо. Не стреляя в россиян и не дав им предлога залить полуостров кровью, они и не сложили лапки, и отказались сдаваться по первому же требованию. Мирный прорыв Юлия Мамчура уже стал легендарным. Есть и менее известная, но не менее героичная история командира 1-го Феодосийского батальона морской пехоты ВМСУ Дмитрия Делятицкого.

Его часть была на полуострове последней, всё ещё державшей оборону. В ночь на 24 марта от 80 до 120 человек (российских спецназовцев и «самооборонцев») ворвались на территорию, забросали казармы светошумовыми гранатами, но украинцы не дрогнули и сошлись в здании с нападавшими врукопашную. Они проиграли, Делятицкий со сломанными рёбрами оказался на гауптвахте, но через три дня он и горстка верных присяге морпехов вышли на материк.

Думаю, что ненасильственное сопротивление украинцев в Крыму было не результатом осмысленной политики, а скорее внутреннего настроя, но оно дало лучший выход в той ситуации.

Эти герои подарили Украине самое ценное, чего ей не хватало даже больше, чем солдат – они принесли ей время. Время отойти от шока и вероломного нападения страны, столетиями талдычившей про «братские народы». Время выстроить вертикаль власти и привести в порядок вооружённые силы. Мирный, но решительный отпор не дал Кремлю шанса выставить Украину перед Западом «страной 404», неспособной защищаться, а её солдат – трусами, при первой возможности сдающимися в плен, или кровожадными варварами, устроившими бойню в Крыму. Российская пропаганда была способна выдумать распятого мальчика на пустом месте, подумайте, что бы она сделала из действительно стрелявших украинских солдат. То, что мир не

отмахнулся от нас под предлогом «виновны обе стороны», – заслуга Мамчура, Делятицкого и множества других.

Поэтому давайте, наконец, признаем, что шанса отбить Крым силой в 2014 году у нас не было, и вместо того, чтобы зациклиться на 70% изменников и дезертиров, будем чествовать 30% верных присяге.

Потому что исцеление начинается с правильного, пусть и неприятного диагноза.

P.S. Иногда новое – это хорошо забытое старое. 25 апреля 1918 года части Крымской группы армии УНР в Симферополе и Джанкое были заблокированы союзной немецкой армией. Роберт Кош требовал от Петра Болбочана покинуть Крым, сдав оружие, но тот отказался. Шансов у 9-тысячной украинской группы разбить 30-тысячный немецкий корпус не было, да и, как правильно подчёркивал Кош, её потеря была бы куда значительнее для Украины, нежели разгром одного корпуса для Германии. Три дня противостояния, с интенсивными переговорами, рукопашными стычками, но без перестрелок, в итоге завершились отходом украинцев – зато с оружием в руках и развёрнутыми знамёнами. Тогдашняя власть в Киеве показала себя не с лучшей стороны, но в тех условиях едва ли можно было найти другой выход.

Ибо, как справедливо написал Генрих Леер, «какие бы уступки не делались неприятелю в географическом смысле, все они будут только лишь временными уступками, пока армия, главное средство войны, сохранена».

Сохранили армию – вернём и Крым!

Российские мифы «возвращения» Крыма

Согласно уверениям российской пропаганды, Крым законно и мирно «отделился» от Украины после «госпереворота» на Майдане и прихода к власти «фашистской хунты». Однако в этой схеме не нашлось места самой России и ее действиям весной 2014 года.

Анализ реальных фактов показывает, что, во-первых, Крым не «отделился» от Украины, а был сначала оккупирован российскими войсками и аннексирован. Во-вторых, Кремль начал спецоперацию по захвату полуострова 20 февраля – еще до появления в Киеве новой власти. И в-третьих, украинское государство в результате Революции достоинства не исчезло с карты, а у крымских властей не было полномочий на односторонний выход из состава Украины.

Предлагаю вашему вниманию девять наиболее распространенных кремлевских мифов, оправдывающих аннексию Крыма, и их разоблачение.

Миф 1. В Крыму угнетали русский язык и культуру, а Киев проводил политику насильственной украинизации

Во-первых, согласно ст. 10 Конституции Автономной Республики Крым, «Русский язык как язык большинства населения в Автономной Республике Крым и приемлемый для межнационального общения используется во всех сферах общественной жизни».

Во-вторых, в Крыму к 2013 году образование на русском языке получали 89,4% школьников, в то время как на украинском и крымскотатарском – 7,3% и 3,1% соответственно. Из почти 600 школ в Крыму к моменту его захвата Россией лишь 14 были с крымскотатарским языком

обучения, и только 7 – с украинским. Из более 500 дошкольных учреждений украиноязычными были 11, на крымскотатарском обучение вели лишь в одном. В высших учебных заведениях Крыма только 5% дисциплин преподавали на украинском языке, остальные – на русском. Доля студентов вузов, обучавшихся исключительно на русском языке, для АРК составляла 83,1%, а для Севастополя – 86,7%. Для техникумов и колледжей этот показатель в АРК составил 94,5%, в Севастополе – 100%. Лишь в двух вузах Крыма готовили учителей крымскотатарского языка и литературы.

И в-третьих, более 80% печатных СМИ выходили исключительно на русском языке, а полностью украиноязычной была лишь одна финансируемая из бюджета газета полуострова – «Кримська світлиця». Лишь 7% программ на государственном крымском телевидении выходили на крымскотатарском языке. Русский язык безраздельно доминировал в общественно-политической жизни полуострова.

Миф 2. Крымчане имели право на самоопределение, реализованное на референдуме

Во-первых, после того, как российские войска оккупировали полуостров и заняли административные здания, в Крыму не осталось никаких легитимных органов власти, которые могли объявить, организовать и провести референдум. Совет министров Автономной Республики Крым был нелегитимен с 27 февраля 2014 года, поскольку крымские депутаты голосовали за него в буквальном смысле под дулами российских автоматов и с нарушением норм украинского законодательства. Верховная Рада АРК была нелегитимна де-факто с 27 февраля, а де-юре – с 15 марта,

будучи распущенной Верховной Радой Украины. Кроме того, Центральная избирательная комиссия Украины не создавала никаких органов для проведения референдума в Крыму, а также закрыла на полуострове доступ к реестру избирателей.

Во-вторых, на тот момент отсутствовала законодательная база для проведения местных референдумов. И в-третьих, согласно ст. 73 Конституции Крыма, «Исключительно всеукраинским референдумом решаются вопросы об изменении территории Украины».

Миф 3. Крым самоопределился по примеру Косово

Во-первых, отделение Косова от Сербии стало результатом вооруженного гражданского противостояния, включающего этнические чистки, но ничего подобного не было зафиксировано в Крыму.

Во-вторых, албанцы в Косово строят свое, пусть и частично признанное государство, а так называемая «Республика Крым», не просуществовав и двух дней, решила «присоединиться» к России.

И в-третьих, хоть Косово и было оккупировано иностранными войсками в момент провозглашения независимости, это был многонациональный контингент НАТО, и ни одна из стран альянса не предъявляла претензии на эту территорию. Российские же войска были прямо заинтересованы в «независимости» Крыма и его «вхождении» в состав России.

Миф 4. Россия не осуществила аннексию, поскольку Крым уже стал независимым государством

Во-первых, в составе унитарной Украины Автономная Республика Крым не имела права на выход в одностороннем порядке, а любые изменения территории страны должны

были утверждаться исключительно всеукраинским референдумом.

Во-вторых, с момента захвата российскими войсками административных зданий никакие решения местной власти не могут считаться добровольными и самостоятельными и как следствие – законными.

И в-третьих, любая независимость должна пройти процесс не только внутренней, но и внешней легитимизации, то есть признания другими государствами. Ни одна страна в мире, кроме России, не признала «Республику Крым», равно как и подавляющее большинство государств не признает Крым частью Российской Федерации.

Миф 5. Российские войска защитили крымчан от фашистской угрозы с Майдана, если бы не они – Крым разделил бы судьбу Донбасса

Во-первых, праворадикалы, называемые в российских СМИ «фашистами», всегда были в Украине политическим меньшинством – об этом свидетельствуют хотя бы результаты парламентских выборов 2014 года. «Свобода» набрала 4,7% голосов, «Правый сектор» – 1,8%, естественно, что фракции этих политических сил в Верховной Раде не появились.

Во-вторых, это война на Донбассе стала следствием аннексии Крыма, когда российским наемникам удалось соблазнить украинских сепаратистов и ирредентистов обещаниями быстрой интеграции в Россию.

И в-третьих, под контролем украинского правительства находится 93% страны, и никаких «ужасов кровавой хунты» (по версии российских пропагандистов) там не наблюдается. Ничего не угрожало бы и Крыму, не вступи в него российская армия, как ничего не угрожало крымчанам последние 25 лет.

Миф 6. Присоединение Крыма было мирным, «без единой капли крови»

Во-первых, с момента вторжения российских войск сторонники аннексии стали широко практиковать избиения и похищения проевропейски настроенных крымчан. За три года оккупации жертвами насильственных исчезновений на полуострове стали 40 граждан. Шестеро были найдены мертвыми, 17 похитили в марте 2014 года, но вскоре отпустили.

Во-вторых, в период вторжения погибли двое украинских военных и один российский «доброволец». И в-третьих, исчезновения противников российской власти на полуострове не прекратились и сегодня. До сих пор ненайденными остаются еще 17 крымчан.

Миф 7. Большинство крымчан было за присоединение к России

Среди крымчан действительно были сторонники присоединения Крыма к России, но их число неуклонно снижалось. Если в 1994 году в крымском парламенте за союз с Россией выступали 58 депутатов из 100 (55 – Блок «Россия», 2 – Русская партия Крыма, 1 – Русская община Крыма), то в 2010 году – лишь 8 депутатов (5 – Партия «Союз», 3 – Партия «Русское единство»).

Во-вторых, если в 2008 году около 70% крымчан поддерживали идею вхождения в состав России, то в 2014 году таких было около 40%.

И в-третьих, поскольку так называемый «референдум» проводили в условиях открытой российской оккупации, не только признавать, но и даже доверять его «результатам» нет никаких оснований.

Миф 8. Крымчане в основном не сопротивлялись оккупации Крыма, лишь Меджлис выступил против

Во-первых, весь период Евромайдана в Киеве его сторонники в Крыму выходили на уличные акции и продолжили это делать даже после начала оккупации. По инициативе Меджлиса 26 февраля у здания Верховной Рады Автономной Республики Крым состоялся многотысячный митинг, сорвавший планы провозгласить «независимость» Крыма в парламенте автономии, что вынудило Россию пойти на прямой захват административных зданий в Симферополе. Даже после появления российских военных на улицах крымских городов местные жители в течение всего марта 2014 года выходили на акции протеста и помогали попавшим в окружение украинским военным.

А во-вторых, гражданский водораздел в Крыму прошел не по национальному, а по идеологическому признаку. Среди противников аннексии были не только крымские татары, но и крымские украинцы, и представители других народов, и даже русские националисты.

Миф 9. Запад рано или поздно признает российский суверенитет над Крымом

Сколько эту успокаивающую мантру не произноси, реальнее она не станет. Аннексия Крыма стала первой в Европе со времен Второй мировой войны. Признание ее автоматически аннулирует миропорядок, возникший после войны, и откроет шлюзы для массового силового пересмотра границ. Ни одна из семи мировых аннексий с 1945 года так и не была признана, и в большинстве случаев агрессор уже отступил.

Россия и Крым: ложь как принцип

В ноябре 1917 года партия большевиков из маргинальной некогда группы, еще за год до этого не уверенной в перспективах революции, превратилась во влиятельнейшую силу. Опираясь на разветвленную сеть местных советов, пользуясь популярностью в армии и, особенно, на флоте, ленинцы предъявили права на верховную власть в России. Но захватить Зимний дворец и провозгласить социалистическую революцию – этого было мало. Для успешной реализации своих планов большевикам было необходимо заручиться поддержкой населения бывшей империи, и они, в общем-то, нашли нужный способ. Партия пообещала то, чего люди ждали от любой власти.

Всем без исключения был обещан мир, крестьянам – земля, национальным меньшинствам – «право на самоопределение вплоть до отделения». Спустя три месяца после «октябрьского» переворота большевики поставили под свой контроль большую часть собственно российских земель и изрядные куски «окраин». Национальная интеллигенция и национальные же военные формирования были слишком малочисленны, чтобы отстоять свои территории перед натиском большевиков – и при полном безразличии занятого переделом земли крестьянства. Советская власть победила не потому, что была сильна, а потому, что ее враги были слабы и разобщены.

Что случилось потом – хорошо известно. Большевики обманули всех, хотя и не сразу. Первой ложью оказался мир – советская власть воевала много и охотно, как со своими

гражданами, так и с чужими. Второй ложью было национальное самоопределение – заигрывание с национальными научными и творческими элитами в 20-е годы обернулось жесточайшими репрессиями против «буржуазных националистов». Третьей ложью, самой масштабной, стало решение «аграрного вопроса» – розданная крестьянам земля в 30-е годы была изъята и обобществлена в колхозы, а несогласные с этим селяне подвергнуты массовым репрессиям и Голодомору. Прозрение обманутых, разумеется, наступило, но было поздно.

В 2014 году и юридическая, и «духовная» преемница Советской России – Россия путинская – вновь столкнулась с той же проблемой, что и столетие назад: как завоевать любовь населения в регионе, который нужно завоевать. И рецепт, ожидаемо, был использован все тот же – три великих лжи.

Быстрее всего рухнули обещания обеспечить всем народам и культурам «светлое будущее». Сразу после аннексии, 21 апреля Путин подписал Указ №268 с многообещающим названием: «О мерах по реабилитации армянского, болгарского, греческого, крымскотатарского и немецкого народов и государственной поддержке их возрождения и развития». Фигурируют в тексте и «восстановление исторической справедливости», и «национально-культурное и духовное возрождение», и «обеспечение защиты прав и законных интересов», и прочие сладкие посулы. Как дело обстоит в реальности, видят все.

Согласно недавно начатой «Черной книге оккупации Крыма», более 150 крымских татар были подвергнуты «избирательному правосудию», 21 пропал без вести или был убит, а репрессии против Меджлиса и его лидеров уже стали притчей во языцех (данные на 2015 год). Украинская

идентичность в Крыму если и не преследуется открыто, то уж точно обречена на постепенное угасание, ярким индикатором чего может служить судьба украинской гимназии в Симферополе.

Вместо «Заводы – рабочим, землю – крестьянам» оккупанты провозгласили: «всем крымчанам – российские зарплаты и пенсии» и «цены на газ и бензин – как в России». По умолчанию предполагалось, что Крым немедленно заживет на уровне Москвы или хотя бы Петербурга, и эта слепая вера склонила немало неустойчивых умов к поддержке агрессии Российской Федерации. Первые месяцы после аннексии были преисполнены ликования бюджетников, которым в 3-5 раз подняли зарплаты, сохранив старые «украинские» цены. Глухого роптания «самозанятых», особенно в курортной сфере, упорно не слышали. Исцеление от слепоты, кстати, наступило довольно быстро: еще до окончания т. н. «переходного периода» цены подскочили до ожидаемого российского уровня, а вот зарплаты вернулись к исходному украинскому. Санкции, знаете ли, курс рубля упал, «Новороссия» средства оттягивает. Короче, если вы не военный пенсионер, жить по-старому в Крыму у вас не выйдет.

Отсутствие войны – единственное, в чем власти не солгали (пока) или солгали наполовину. Совершенно «бескровным» захват полуострова все-таки не был: трое убитых и четверо раненых с обеих сторон взывают к справедливости. Место «Декрета о мире» занял тезис, что Россия спасла Крым от «ужасов» украинской революции, запрета на русский язык, «кровавой хунты», «поездов дружбы» с «бендеровскими карателями», «правосеков» – короче, от Апокалипсиса и Армагеддона впридачу.

Прошел год, но под влиянием трэша о распятых мальчиках, снегирях и эпилептоидных пенсионерках большинство крымчан по-прежнему облегченно вздыхают, глядя на российские танки, и приговаривают: «Лишь бы не было войны». Впрочем, с другой стороны, Крым удерживает сомнительное лидерство по числу «добровольцев», погибших на Донбассе, а мир вокруг полуострова меняется так быстро, что предсказывать мирное разрешение вопроса о его принадлежности я бы не решился.

Вместо выводов. Дезинформация противника во время войны существует столько же, сколько и род человеческий. Врать противнику – это важно, это нужно, это безусловная доблесть, но вот работает ли этот принцип по отношению к своим? Не думаю. Я не верю, что в Кремле по-настоящему хотели Крыму мира, добра и процветания, а потом что-то не заладилось. Нет, я убежден, что крымчанам лгали с первого дня и продолжают лгать сейчас. В 1917 году ложь именно своим людям была возведена большевиками в принцип политики, а в 2014 состоялось второе пришествие лжи. Большевики нагло врали, что крестьяне с радостью вступают в колхозы, путинцы врут про 90% поддержки их «референдума». Советский Союз раз за разом нападал на соседей, не забывая публично бороться за мир, и Российская Федерация поступает так же. Сто лет назад Москва лгала о бедственном положении своих граждан и при этом клеймила «загнивающее буржуазное общество», не так ли она поступает и сейчас? Ну, роль марксизма заняли духовные скрепы, а так-то все осталось по-старому.

В общем, верить России – обманывать себя. Прибалты, молдаване, грузины и украинцы поняли это еще вчера, сегодня крушение иллюзий наступает у Запада, но когда ждать прозрения жителей самой Российской Федерации –

непонятно. Хотелось бы надеяться, что крымчане выпутаются из паутины лжи, опутавшей их полуостров, гораздо раньше.

Анексія Криму: робота над помилками. Рецензія на «Острів Крим» Тараса Березовця

Текст, який ви зараз читаєте, має три джерела, що одночасно є і його трьома складовими частинами: книгу Тараса Березовця, презентовану на Львівському форумі 11 вересня 2015 року, її публічне обговорення мною, автором і Юрієм Романенком наступного дня та мої власні спогади про окупацію та анексію Криму.

Цю рецензію вказаної вище книжки я почну не з традиційної актуальності чи наукової новизни (це зрозуміло само собою), а зі щирого зізнання – Тарас Березовець розбив на друзки мою мрію самому стати першим автором такої праці. Тож до критики його роботи я маю підходити вдвічі ґрунтовніше – «за себе і за того хлопця». Втім, варто завжди нагадувати собі, що свою книжку я хоч і збирався, але так і не написав.

Почнемо з речі, яка мені здається самоочевидною, але не є такою для більшості читачів. «Анексія: Острів Крим» – це не монографічне дослідження, а радше пам’ятка археографії, тож розглядати книгу як завершене наукове дослідження і вимагати від автора остаточних висновків – помилка. На жаль, з підходом «не читав, але засуджую, бо що там автор може написати хорошого та ще й за такий короткий час?» довелося кілька разів зустрітися під час презентації.

У відповідь я неодноразово стверджував, що ми маємо клопіт із осмисленням нашої сучасності, тому що процеси довкола нас змінюють один одного надто швидко. Не встигли ми належно відрефлексувати Революцію гідності, як почалась окупація та анексія Криму, а не встигли ми дати собі раду із цим, як запалала війна на Донбасі. Історики повинні

оперувати процесами, що вже завершилися, а розставляння крапок над «і» відкласти на певний час.

Тому абсолютно логічно, що спочатку з'являються праці джерелознавчого характеру, а вже пізніше – підсумкові монографії. Якщо було б інакше – варто було б замислитися над якістю такої роботи. Таким чином, «Анексія: Острів Крим» – це аж ніяк не завершення, а лише початок довгого шляху дослідження процесу російського вторгнення на Кримський півострів, і це правильно з методологічної точки зору.

То про що ж йдеться в книзі? Основна частина праці Тараса Березовця представляє собою впорядкований у хронологічній послідовності новинний матеріал, взятий з відкритих джерел, що перемежовується із коментарями та інтерв'ю ключових осіб. Саме ці інтерв'ю, отримані безпосередньо автором і спеціально для цієї книги, становлять її «родзинку», є її найбільшою цінністю. Будемо відверті, далеко не кожен журналіст, не кажучи вже про академічного історика, зміг би домогтися відповідей прем'єр-міністра чи в.о. президента. Чи були ті відповіді правдивими, чи ні – справа друга, ми ще повернемося до неї нижче, але поза всяким сумнівом, без таких вставок книга не спричинила ефекту розривної бомби.

Втім, не варто недооцінювати і решту матеріалу. Життя новин є швидкоплинним, і той факт, що чимало повідомлень ЗМІ про анексію Криму зібрані під однією обкладинкою, вже гарантує наступним поколінням істориків (зокрема і мені) «стартовий капітал» для роботи. Варто підкреслити, що мова йде не про звичайне переписування новинних «лідів» – їх би вистачило сторінок максимум на 50, не більше, а про повноцінні розповіді про кожен насичений подіями день. Ще

одним плюсом книги Березовця є увага не лише до «столичних» подій, але й до життя кримських регіонів.

Але немає такої хорошої праці, в якій би не знайшлися «погані» помилки. На загал, можна виокремити три типи зауважень до книги: дрібні «блохи», «дивні» акценти та одна «проблема проблем». Щодо «бліх», то вони лише псують враження, але жодним чином не спростовують змісту роботи. Наприклад, на початку книги автор з посиланням на неназваних істориків визначив кількість кримських татар на півострові перед першою анексією 1783 року у мільйон осіб, хоча насправді їхня кількість була вдвічі меншою, а Свідки Ієгови чомусь потрапили до переліку протестантів тощо. Але відшуковувати такі помилки – справа невдячна і беззмістовна, тому йдемо далі.

«Дивними» акцентами є, по-перше, хронологічні рамки, а по-друге, підбір дійових осіб. Оповідь починається 18-20 лютого 2014 року і завершується 18 березня. Чому Тарас Березовець обрав саме ці дати, цілком зрозуміло (про це йдеться в книзі), але не можна не зауважити, що при такій вибірці поза увагою залишається чимало важливих подій. Наприклад, відсутня історія із відверто сепаратистськими заявами, що звучали в кримському парламенті на початку лютого 2014 року. Це для Криму, звісно, не новина, але того разу СБУ відкрило за цим фактом кримінальне провадження, що трапилося вперше. На моє переконання, якщо в України і був шанс коли не запобігти, то хоча б ускладнити анексію, то це був саме він. Арешт і вивезення на «материк» головних сепаратистів міг на певний час сплутати карти Кремлю. І хоч цього не відбулося, сама спроба надати правову оцінку пропаганді українськими державними службовцями «руського миру» варта окремої згадки.

З іншого боку, «раннє» завершення книги не дозволило включити в неї опис вже легендарного засідання Генеральної Асамблеї ООН 27 березня і прийняття «міжнародною сотнею» історичної резолюції із засудженням дій Росії. У зв'язку із війною на Донбасі часто забувають, що саме резолюція 68/262 стала підставою для підтримки України з боку світової спільноти та обґрунтуванням необхідності санкцій проти Росії.

Щодо героїв книги, то зауваження наступне. Серед тих, хто був опитаний в процесі підготовки матеріалу, є і політики, і журналісти, і очевидці, жоден з яких не є зайвим. Але чимало інших дійових осіб, чий голос мав би прозвучати зі сторінок «Анексії», до книги чомусь не потрапили. І вже зовсім незрозумілим виглядає відсутність спогадів Рефата Чубарова – Голови Меджлісу чи Мустафи Джемілєва, зважаючи на ту надважливу роль, яку відігравав кримськотатарський національний рух під час анексії. Сподіваюся, що їхні свідчення будуть враховані при доопрацюванні книги.

Головною ж «проблемою проблем», розв'язання якої, втім, аж ніяк не залежить від автора, є неверифікованість джерел. Якщо мова йде про новини, то максимально доступний рівень перевірки – це співставлення повідомлень різних агенцій між собою (гадаю, це так і робилося). В умовах, коли більшість документів СБУ та МВС залишилися в кримських територіальних управліннях, а трохи краще збережена звітність Міноборони і Служби зовнішньої розвідки надійно засекречена, сподіватися на документальне підтвердження новин не приходиться. Лише дослідники майбутнього, вірю, матимуть змогу відокремити зерна від плевели завдяки роботі з архівами. То само стосується і відповідей офіційних осіб, про що вже йшлося. Навіть якщо вони помилялися або

свідомо перекручували факти, впіймати їх за руку, скоріш за все, не вдасться. Хочемо ми чи ні, але найважливіші свічення наразі ми змушені приймати на віру.

Але все це, навіть разом взяте, не заперечує видатного результату роботи автора. Наявність під одною обкладинкою такого без перебільшення унікального зібрання первинних джерел – новин та свідчень учасників – з лихвою перекриває недоліки видання. Думаю, що жодна книга про історію Східної Європи на початку XXI століття не зможе обійтися без посилань на «Анексію» Тараса Березовця.

Белковский и Крым: никогда не говори «никогда»

Российский политолог и журналист Станислав Белковский в интервью 112 каналу повторил то, что за последние три года мы привыкли слышать из уст политической верхушки России. А именно – что Украина не сможет вернуть Крым. К счастью, слово «бутерброд» в эфире не прозвучало, но в нем и не было нужды – спикер апеллировал к политической целесообразности. Но так ли он прав, как считает?

Начнем со слов Станислава Александровича. Говоря о перспективах полуострова, он заявил следующее:

«Крым невозможно вернуть, потому что, как я говорил уже, любой российский политик, который более-менее хотя бы теоретически претендует на власть, не обещает вернуть Крым, потому что он прекрасно понимает, что большинство населения Крыма и России будут против этого. А как это, как вопреки большинству пойти?».

Тут, конечно, возникает вопрос: а что, может быть, снос московских пятиэтажек происходит с полного согласия большинства их жителей? Или взносы на капремонт, до которого можно не дожить, всеми одобрены? А как насчет системы т.н. «Платон» – дальнобойщики, перекрывающие трассы, так выражают свою поддержку новому налогу? Заявления о том, что нынешняя российская власть делает только то, что угодно большинству, – наглая ложь и форменное очковтирательство. Так что тезис о политиках, которые прислушиваются к населению, мы отвергаем как ничем не подкрепленный.

Хотя это не означает, что Белковский совсем не прав. Действительно, порядка 86% россиян так или иначе

поддержали вмешательство Владимира Путина в украинские дела, окончившееся аннексией полуострова. Или, как там у них принято говорить, «возвращением в родную гавань». Однако «крымский консенсус» образца 2014 года уже распался (доллар вырос вдвое, в Египет нельзя летать, хамон, опять же), и в 2017 году, по данным Левада-центра, лишь 43% россиян гордятся, так сказать, «возвращением Крыма в состав Российской Федерации».

Эти показатели внушают нам очень осторожный, но все же оптимизм. Безусловно, массированная кремлевская пропаганда может заставить российских граждан вновь массово возлюбить полуостров – и это мы наверняка увидим аккурат к президентским выборам в марте 2018 года. Но достигать нужных результатов с каждым разом будет все труднее и труднее. Эффект убывающей предельной отдачи, знаете ли. Так что в критический момент – а в другой этого и не произойдет – большинство жителей России не согласятся пожертвовать ради Крыма еще хоть чем-нибудь. Да, они с удовольствием выйдут на праздничный митинг в честь полуострова (если не за так, то за 400 рублей), «правильно» проголосуют на каком-нибудь «референдуме» и уж тем более охотно напишут «КрымНаш» в своих статусах в соцсетях. Но верить в то, что россияне все как один одобрят новый налог на Крым или поедут за него воевать, случись такое, может лишь неисправимый идеалист.

Короче говоря, россиян в этом уравнении можно смело выносить за скобки. Власть к ним не прислушивается, а сами они ради полуострова на новые жертвы не пойдут. Своя рубашка оказывается ближе к телу. Не думаю, что они начнут говорить вместо «КрымНаш» что-то вроде «КрымНах», но расчеты дальше поведем без них.

Тем более абсурдно утверждение о некоем крымском большинстве, насмерть стоящем за российскую прописку полуострова. Да, несмотря на четверть века жизни в Украине, примерно 40% крымчан так и не восприняли всерьез свой паспорт с трезубцем, продолжая по традиции своей страной считать Россию. Моряки Черноморского флота с семьями, военные и чекистские пенсионеры, переселенцы в первом поколении – с ними уже ничего не поделать. Но кроме них в Крыму жили и как минимум 20% сознательных украинцев и крымских татар, считавших своей столицей Киев, а не Москву, и даже сегодня не поменявших мнения. Ну и еще 40% населения, как, в общем-то, и везде, придерживались строгого нейтралитета, ориентируясь на цены на колбасу, а не на цвета флагов. Во время Революции Достоинства и российского вторжения эти люди, напуганные россказнями о «поездах дружбы» с «кровавыми правосеками», предпочли не протестовать против «зеленых человечков», видя в них не оккупантов, а «защитников». Но, простите, а почему вы думаете, что в критический момент, да-да, ни в какой другой, эти 40% поддержат российскую власть? Как же! Они останутся дома ждать, кто же победит, и я не осуждаю их за это. Так что и якобы стабильное пророссийское большинство в Крыму – очередной миф.

Следующий тезис Белковского касается т.н. «политиков», хотя бы теоретически претендующих на власть и якобы потому не обещающих вернуть Крым Украине. В этих словах мне слышится глубокая обида профессионального политтехнолога, который лишился работы, потому что в его стране исчезла политика. Тут надо бы напомнить, что «политика» изначально определялась как «дела полиса», т.е. управление городом его полноправными гражданами. Совершенно очевидно, что поданные сегодняшней России

влияют на ее управление чуть менее чем никак, поэтому и никакой политики в ней нет. При нынешнем положении дел претенденты на государственные должности стремятся понравиться лично Путину или его ближайшему окружению, а не избирателям, поэтому ждать от них честных оценок аннексии Крыма не приходится.

И вот тут-то мы подходим к самому интересному. Думаю, всем ясно, что по доброй воле Владимир Владимирович полуостров не отдаст – он не захочет выглядеть промахнувшимся Акелой, рискуя вместе с Крымом потерять власть, а вместе с властью – жизнь. Чуть менее ясно, но вполне ожидаемо, что любой его преемник, назначенный или даже «избранный» в существующей системе, также не решится на такой шаг. Пост один, а скамейка запасных – длинная; сметут, заменят и не поморщатся. В этой логике решения «крымской проблемы» не видно, а потому те, кто из нее так и не вырвался, рассуждают о «невозможности» возврата полуострова.

Но уважаемый Станислав Александрович, позвольте, а с чего вы взяли, что нынешний политико-правовой режим, более известный как «путинизм», будет существовать в России вечно? На чем основывается ваше убеждение, что каждый новый руководитель страны должен будет так же лгать и закрывать глаза на мнение мира, как это делает Путин? В конце концов, если три года назад российские границы изменились против воли ее соседа, то почему бы еще через три года не измениться российским границам уже без согласия Москвы? Мнение, что текущий миропорядок будет неизменным, – величайшее заблуждение, поражающее даже выдающиеся умы.

Некогда Крым принадлежал Римской империи, и не было в мире силы, способной с ней тягаться. И что же, разве

сегодня реют гордо аквилы над Крымскими горами? Столетия спустя монгольские всадники поили лошадей в крымских реках, а власть наследников Чингисхана, «Потрясателя Вселенной», простиралась от Дуная до Меконга. Но что-то я не помню, чтобы полуостров жил по Великой Ясе. Да и с Российской империей тоже не очень удачно получилось – сначала «времена Очакова и покоренья Крыма» (1783), а потом «зачем нам, поручик, чужая земля» (1920). И с каждым разом завоеватели уходили в небытие все быстрее и быстрее. Почему же сегодня это не повторится?

7 октября 1938 года один малоизвестный австрийский художник в городском сквере тогда еще Ягерндорфа пообещал:

«Если кто-то смог лишить три или шесть миллионов немцев их прав и угнетать их, то никто в этом мире не сможет подчинить своей воле восемьдесят миллионов немцев. С 10 октября свастика будет реять над каждым клочком Судетской земли. С тех пор этот регион будет освобожден окончательно, он станет провинцией Рейха и частью немецкой нации на все времена!».

6 мая 1945 года эти слова стали неактуальны для жителей уже Крнова. Обещанные «все времена» длились лишь 6 лет и 7 месяцев.

Никогда не говорите «никогда», г-н Белковский!

Львов – не Польша, Крым – не Россия. Ответ Ходорковскому

Как сто лет назад русский демократ заканчивался на «украинском вопросе», так сегодня для российского либерала камнем преткновения служит Крым – и в справедливости этого тезиса мы могли вновь убедиться на этой неделе. Правда, в этот раз нас ждало нечто более сложное, чем «Крым – не бутерброд». Что же опять помешало российскому либералу назвать вещи своими именами?

Итак, 18 сентября 2017 года «отец русской демократии» Михаил Ходорковский прибыл в Таллинн, чтобы принять участие в совещании группы Европейского парламента «Европейская народная партия». Разумеется, он был немедленно перехвачен журналистами, среди которых оказались и корреспонденты латвийского издания «Latvijas Avize», взявшие у опального олигарха большое интервью с длинным заголовком.

Говорили обо всём. Ходорковский, позиционирующий себя как российский общественно-политический деятель, хотя и живущий за границей, утверждает, что его основная цель – смена режима в России. Не просто отставка Владимира Путина, что тоже важно, но и возвращение к парламентской демократии и реальному федерализму. Это было довольно смелое заявление, так что журналисты ухватились за него и стали раскручивать гостя на более глубокий ответ с помощью двух коронных вопросов: Чечня и Крым.

И вот тут-то российский либерал и проявил чудеса двоемыслия. Да, Ходорковский совершенно правильно отметил, что сегодня власть в Чечне «принадлежит банде», а

также он допустил, что после «избавления» от этой банды чеченцы могут выбрать выход из состава Российской Федерации. Правда, при этом он несколько раз оговорился, что в такой сценарий сам не верит.

«Могут ли чеченцы выбрать выход из Российской Федерации, когда избавятся от этой банды? Мне это трудно представить. Чеченцы знают, насколько они тесно – экономически и культурно – связаны с Россией, там живут многие их родственники и друзья. Но, конечно, демократическая Чечня, как и демократическая Шотландия, могут инициировать референдум о независимости. И если на референдуме большинство проголосует за это, то это решение нужно будет уважать… Чеченцам должно быть понятно, что никто их не собирается колониальными методами держать в России, но при принятии решений необходимо соблюдать демократические процедуры. Пусть они подумают, примут решение. Лично я считаю, что чеченцы проголосуют за то, чтобы остаться в составе России. Может быть, я ошибаюсь. Но каким бы ни было решение, оно не должно быть принято под дулами автоматов».

Но как только речь зашла о возвращении Крыма Украине, от былой демократичности Ходорковского не осталось и следа.

«Мне сложно представить, что демократически избранный парламент России может получить такой мандат от российского общества. Есть много причин, по которым русские считают Крым своей национальной территорией. Кроме того, население, которое сейчас живет в Крыму, считает себя частью России. К примеру, сложно представить, что Украина начнет обсуждать вопрос о возврате Львова Польше, хотя с исторической точки зрения об этом можно было бы говорить. Однако уже сама постановка такого

вопроса вызовет резкую реакцию. Я думаю, что и Россия не сможет таким образом обсуждать этот [крымский] вопрос».

Если бы вы хотели увидеть эталон двойных стандартов в действии – то вот, смотрите. Пусть Ходорковский и не верит, что чеченцы захотят выйти из состава России (как повторил дважды), но он хотя бы ставит решение этого вопроса в зависимость от голосования самих чеченцев на референдуме. И позиция центральной власти никакой роли для него не играет: если на демократическом референдуме «не под дулами автоматов» народ выберет независимость – значит, надо признавать.

В то же время вопрос о статусе Крыма почему-то внезапно оказывается в руках российского парламента. Я понимаю, Ходорковский открытым текстом говорит – большинство россиян поддерживают захват чужих земель («считают Крым своей национальной территорией»), так что даже в демократично избранной Думе депутаты будут придерживаться той же точки зрения, а поэтому ни на какой возврат не надейтесь. Но при этом совершенно не ясно, что же заставляет думать «российского либерала», будто этот вопрос вообще зависит от парламента?

На самом деле всё обстоит иначе.

Во-первых, аннексия Крыма является незаконной не только с точки зрения международного права или украинского, но и российского тоже. Дело в том, что просто подписать 18 марта 2014 года так называемый «Договор о принятии Крыма и Севастополя в состав России» было недостаточно. Для объявления Крыма частью Федерации этот «договор» должен был быть ещё ратифицирован российским парламентом, но перед этим – пройти процедуру рассмотрения в Конституционном суде России. Это было обязательным, поскольку, как гласит Закон «О порядке

принятия в Российскую Федерацию и образования в её составе нового субъекта Российской Федерации», «международный договор не подлежит введению в действие и применению, то есть не может быть ратифицирован, утверждён и не может вступить в силу для Российской Федерации иным образом, если Конституционным судом установлено его несоответствие Конституции». И как доказывает профессор права Высшей школы экономики Елена Лукьянова, КС России восемь (!) раз нарушил российское же законодательство при рассмотрении этого «договора», что делает его вердикт о его конституционности ничтожным, а сам «договор» – так и не имеющим законной силы.

Следовательно, все российские законы, указы и распоряжения относительно Крыма с 18 марта 2014 года являются нелегитимными, и уже в силу этого парламент России, пусть даже и демократически избранный, не имеет никакого права решать судьбу полуострова. У Федерации есть один-единственный выход – официально признать неконституционность всех «крымских» актов с момента аннексии и в одностороннем порядке вывести свои государственные структуры из Крыма. Лишь вопрос о наказании виновных в агрессии и нарушениях прав человека, а также размер компенсации могут обсуждаться с Украиной. Вопрос о принадлежности полуострова – нет. И мнение лично Ходорковского, «крымского населения» или даже всех россиян, вместе взятых, в этом деле ничего не решают.

Ну а во-вторых, российскому «оппозиционеру» явно следовало бы лучше учить историю, чтобы не говорить откровенных глупостей относительно Львова и Польши. Не раз и не два мне приходилось констатировать, что к так называемым «историческим аргументам» прибегают те, кому

явно недостает аргументов правовых. Так вот – длинная и сложная история основанного украинским королем Даниилом Львова, то входившего в состав Польши, то не входившего, к его нынешнему статусу никакого отношения не имеет. С 16 августа 1945 года между Польшей и СССР действовало соглашение о границах, согласно которому Львов принадлежал Украинской ССР, а 15 февраля 1951 года польско-украинская граница была подкорректирована и остаётся в тогдашней конфигурации до сих пор. Потом 18 мая 1992 года между Варшавой и Киевом был подписан отдельный Договор о добрососедстве, дружественных отношениях и сотрудничестве, по которому обе стороны признавали нерушимость установленных границ.

Так о чём и с кем «с исторической точки зрения» собирается говорить Ходорковский? Разве это Польше по международному праву и двусторонним соглашениям принадлежал Львов? Разве это Украина, в нарушение сотен договоров вторглась в Польшу и захватила город? Хромает любая аналогия, но сравнивать Львов с Крымом, а Украину с Россией – это не аналогия вовсе, это простая глупость.

И очень жаль, когда очередной «российский либерал» в отчаянной попытке понравиться электорату в России и при этом не пасть в глазах Запада начинает танцы вокруг принадлежности Крыма. «Не бутерброд» и «повторный референдум» – это мы уже проходили. Теперь пришла пора мантр: «нет народного мандата» и «отдайте Львов».

Ну уж нет, Михаил Борисович. Ни двойные стандарты, ни незнание законов и истории вам не помогут.

Львов – не Польша, Крым – не Россия!

Крым – не Каталония

Парламент автономной Каталонии принял закон о проведении 1 октября 2017 года референдума о независимости. Это событие прошло бы незамеченным, если бы не массовая истерия в российских СМИ – они наперебой сравнивали текущую каталонскую ситуацию с крымской трехлетней давности и пророчили раскол ЕС и признание российского статуса полуострова. И поэтому, несмотря на то, что до референдума еще две недели, нелишним будет показать на пальцах, что Крым – не Каталония.

Во-первых, и это самое главное, каталонцы – это не только население одноименного испанского региона, но и самостоятельный народ, ведущий свою историю со Средневековья. Каталанский (català) язык с его 11,6 млн носителей, вопреки поверхностному взгляду, ближе не к испанскому (точнее, кастильскому), а к окситанскому, испокон векав распространенному на юге Франции. Каталанской литературе посвящены отдельные статьи в мировых энциклопедиях. И именно на праве этнических каталонцев (а не всех жителей Каталонии) на самоопределение и базируется нынешнее движение за независимость региона.

В противоположность этому никакого «народа Крыма» в этническом, и уж тем более «крымской нации» в политическом смысле не существует. Крымчане как сугубо географическая общность состоят из крымских татар, крымских караимов и крымчаков как коренных народов, представителей русской и украинской наций, а также других разнообразных, но немногочисленных групп населения.

Крымчан в современном смысле не объединяет ни родной язык, ни религия, ни (с 2014 года) общие политические права. Таким образом, все попытки говорить о «народе Крыма», якобы реализовавшем свое «право на самоопределение», являются пропагандой, маскирующей российскую агрессию. Право на самоопределение и исключительно в правовом поле Украины имеют лишь коренные народы, но никак не все население полуострова.

Во-вторых, графства Каталонии обрели независимость еще в 988 году, а постепенно из них сложилось и государство со столицей в Барселоне. В 1137 году Каталония объединилась с королевством Арагона, а в 1469 году Арагон объединился с Кастилией личной унией (с 1516 года формально – единое Испанское королевство). При этом Каталония каждый раз сохраняла свои права и привилегии, включая собственный парламент. Давление со стороны центральной власти в 17 веке привело к восстанию и провозглашению независимой Каталонской республики в 1640 году (захвачена испанцами в 1652 году). После Войны за испанское наследство и еще одного взятия Барселоны испанцами 11 сентября 1714 года была отменена конституция, закрыты университеты и запрещено использование каталанского языка в делопроизводстве и школьном обучении. Репрессии приводили к восстаниям (в 1871 году Каталония едва не вышла из состава Испании). Борьба каталонского национального движения в 19 – начале 20 века завершилась в 1932 году обретением регионом автономии, потерянной в 1939 году, восстановленной в 1978 году и расширенной в 2006 году.

В противоположность этому Крым как административная единица в статусе области был передан из состава советской России в состав советской Украины по решению высших

органов власти СССР (1954 г.), закрепленному позднее в республиканских конституциях РСФСР и УССР (1978 г.) и в специальном двустороннем договоре между ними (1990 г.). В этот период полуостров не имел никакой формы государственности, и передача осуществлялась не от имени крымского населения. Таким образом, Симферополь с Киевом не связывали никакие договорные обязательства, а нынешний автономный статус Крымом был получен именно в составе УССР (1991 г.) и признан независимой Украиной. Никакой многовековой борьбы крымчан с Киевом за свои права не могло быть в принципе.

В-третьих, каталонцы борются, давно и последовательно, именно за независимость своего региона. Декларация о суверенитете Каталонии в составе Испании была провозглашена в 2013 году, а в 2015 году принята резолюция об отделении от остальной страны. Это делает каталоно-испанский конфликт исключительно внутренним делом Испании, поскольку Барселона не предъявляет территориальных претензий на французские земли исторической Каталонии, а Париж не поддерживает каталонское движение.

В противоположность этому идея полной независимости Крыма, как абсолютно неосуществимая с экономической точки зрения, была на полуострове маргинальной среди маргинальных, а ее место занимало требование объединения с Россией. Уже одно это обстоятельство делает невозможным проведение параллелей между Крымом и Каталонией. Крымская ситуация с самого начала была подобна «танго втроем» между Киевом, Симферополем и Москвой.

В-четвертых, движение за независимость Каталонии (в силу упомянутых выше причин) имеет действительно массовую и действительно внутреннюю поддержку

каталонцев. Неофициальные консультативные референдумы о независимости Автономной области Каталония прошли в 2009 и 2010 гг. с результатом «за» 96% и 95% соответственно. На опросе о политическом будущем Каталонии в 2014 году 80% голосовавших выбрали пункт о полной независимости, еще 10% – о расширении прав региона в составе Испании. С 2012 года большинство в каталонском парламенте составляют депутаты-сторонники независимости.

В противоположность этому сторонники именно присоединения Крыма к России (а не просто «братских» отношений) демонстрировали весьма скромные успехи. Согласно исследованию Центра Разумкова 2008 года, за выход Крыма из состава Украины и присоединение к России высказалось 63,8% жителей Автономной Республики Крым и 72,4% жителей Севастополя. Поквартальные отчеты Программы развития ООН в Крыму свидетельствуют о снижении доли сторонников присоединения Крыма к России с 70% до 65% с 2009 по 2011 год. Но как только респондентам задавали сформулированный иначе вопрос об оптимальном статусе Крыма, кардинально менялась и картина ответов: лишь 43–45% высказывались за превращение в субъект Российской Федерации, а 26–32% – за сохранение автономии в составе Украины. По данным Research&Branding Group число крымчан, выступающих за украинский статус Крыма, впервые превысило число сторонников российского статуса в соотношении 40% против 38% в 2012 году. Опросы Института Гэллапа зафиксировали снижение среди крымчан удельного веса сторонников передачи Крыма от Украины к России с 33% в октябре 2011 года до 23% в мае 2013 года. По данным Киевского международного института социологии в 2013 году 36% крымчан выступали за объединение Украины

с Россией. Похоже обстояли в Верховной Раде АРК. В 1994 году в крымском парламенте однозначно пророссийскими были 58 депутатов из 100. В 1998 году – шестеро. В 2002 году – пятеро. В 2006 году – 23 депутата. В 2010 году – 8 депутатов (при этом «Русское единство» во главе с Сергеем Аксеновым, впоследствии ставшим проводником российской аннексии, набрало лишь 4% голосов). Так что верить российской пропаганде о якобы 95% поддержке крымчанами «возвращения в родную гавань» нет ни малейшего основания.

Ну и наконец в-пятых, last but not least, борьба Каталонии за независимость опирается исключительно на внутренние силы – на высокое самосознание отдельного народа с собственной культурой и мощной экономикой, причем борьба эта ведется исключительно в правовом поле (хотя эти права и по-разному толкуют в Мадриде и Барселоне).

В противоположность этому крымский «сепаратизм» на самом деле был инспирирован из Москвы и использовался ею для легализации аннексии полуострова – что уже признано большинством стран мира. Что характерно, обе стороны каталоно-испанского конфликта солидарны по этому вопросу. В конце марта 2014 года правительство Каталонии разослало по посольствам стран ЕС документ под названием «Каталония – это не Крым», в котором объяснило разницу между крымским референдумом и грядущим голосованием о будущем испанской автономии. По мнению каталонских властей, крымский референдум был «попыткой легитимировать аннексию части территории независимого государства при помощи военной агрессии», власти Крыма действовали под давлением «оккупационных войск», не было соблюдено право на свободное выражение мнений, а жителям полуострова искусственно ограничили выбор, не

дав возможности проголосовать за сохранение статус-кво. Те же слова повторило испанское издание «El Pais» на прошлой неделе: «властям Крыма повезло, что их демагогию заглушил грохот российских танков. Вторгнувшись на полуостров, они нарушили десять международно-обязательных правовых постановлений. Каталонцам еще повезло, что их соседом является Андорра, а не путинская Россия». Российские «зеленые человечки», захватившие крымский парламент, сделали бесполезными ссылки на каталонский прецедент.

Так что вне зависимости от того, чем завершится (если состоится) референдум о независимости Каталонии 1 октября этого года, Кремлю бессмысленно рассчитывать на оправдание российской аннексии Крыма этим событием.

Потому что Крым – не Каталония.

Криволинейное зрение. Как описывать взгляды крымчан

Насколько было бы проще жить в мире, в котором существовали бы только две точки зрения и только одна перспектива. В таком мире было бы намного легче определить, где добро, а где зло, кто прав, а кто виноват – ведь выбирать нужно всего из двух позиций, так что вероятность сразу принять правильное решение составляет 50%. А если вдруг ошибся – тоже не беда. Всегда можно просто сменить позицию на прямо противоположную – и вуаля! Но, к огромному сожалению, (или облегчению – кому что ближе) в нашем «лучшем из миров» невозможно описать проблему, рассматривая ее с помощью лишь одного инструмента – того же бинокля, например, заглядывая попеременно то в окуляр, то в объектив. В текущей реальности инструментов нужно гораздо больше, соответственно, и количество точек зрения тоже возрастает. «Звездное небо наблюдают в телескоп; женский профиль – простым глазом; насекомое – в лупу; каплю воды – в микроскоп», – для всякой проблемы нужен свой подход, говорил Лев Гумилев. К ситуации с Крымом и крымчанами этот тезис подходит как нельзя лучше.

Но вначале – немного, как всегда, непростой истории. Традиционный польский взгляд на события Второй мировой войны был прост и линеен, признавая существование лишь двух точек зрения. По одну сторону находились агрессоры, нацисты, немцы, преступники, по другую – защитники, демократы, поляки (в гражданском, не этническом смысле), жертвы. Немецкий пункт наблюдения был с «другой стороны

бинокля», в него были видны масштабные военные кампании и победы. Поляки смотрели в окуляр и видели героизм отдельного солдата и трагедию конкретной жертвы. В этой дихотомии добро и зло были давным-давно определены и обозначены, а потому легко распознавались потомками.

На самом деле эта картинка дала трещину сразу же после войны. Первые удары по линейному восприятию были нанесены при изучении ужасов нацистских концлагерей. И до сегодня в обыденном представлении «фабрика смерти», подобная Аушвицу, является местом, где добро и зло, правда и ложь четко разграничены. С одной стороны – бесчеловечные эсэсовцы, воплощение ада на земле, с другой – жертвы-праведники, чья мучительная кончина искупила все их возможные грехи. Популярные воодушевляющие истории о Януше Корчаке, не оставившем своих воспитанников перед дверью газовой камеры, и отце Максимилиане Кольбе, шагнувшем на смерть вместо сокамерника, поддерживают в нас такую иллюзию.

Но в 1946 году в Польше выходит одна из самых пронзительных и страшных книг о концлагерях – «А у нас в Аушвице» Тадеуша Боровского. По замечанию Дмитрия Быкова, любой читатель «обожжен ею навеки». Из зарисовок участника зондеркоманды мы узнаем, что массовая праведность жертв «фабрики смерти» сильно преувеличена. Что на каждого святого там, как и везде, впрочем, приходилась толпа негодяев. Что лишь один спасал друга ценой собственной жизни, а десятеро были готовы закопать ближнего за возможность протянуть еще один день. Что, как и на свободе, в концлагере была своя иерархия, в которой «верхи» эксплуатировали «низы» вместо объединения усилий против надзирателей. Потом и в Советском Союзе

появится «лагерная проза» с обеих сторон колючей проволоки – от Солженицына до Довлатова, и в ней мы увидим ту же картину. В конечном итоге Боровский не выдержал собственной памяти, не смог жить жизнью, украденной, как он считал, у других. У тех, чьи тела собственноручно отправлял в крематорий. В возрасте 28 лет он покончил с собой весьма символическим образом – опустив голову в духовку и открыв газ…

В 1963 году появилась еще одна книга-сенсация – «Банальность зла» Ханны Арендт. Внезапно мир осознал, что число психопатов в рядах СС было не так уж и велико, а «работники» концлагерей вовсе не были поголовно маньяками, садистами и антисемитами. Большинство из них, начиная от Айхмана и заканчивая последним бухгалтером, лишь стремились к карьерному росту и «повиновались приказам, повиновались закону…». Иными словами, множество нацистов относились к уничтожению евреев в газовых камерах и крематориях не как к «ритуальной огненной жертве», «сакральному обряду», а как к банальной работе. Лично мне это кажется гораздо более страшным, потому что идейных «радикальных злодеев» всегда меньше, чем оболваненных пропагандой обывателей. Но на тот момент тезисы Арендт выглядели чем-то вроде богохульства, так что после выхода книги «большинство израильских друзей порвали с ней отношения, а в Израиле бойкотировали более 30 лет».

Последний гвоздь в линейную перспективу был забит относительно недавно в той же Польше. В 2001 году на рынок вышла поистине ошеломляющая книга Яна Гросса «Соседи», в которой описывался инспирированный немцами, но совершенный простыми польскими обывателями еврейский погром в селе Едвабне в июле 1941 года. Погром

небывалой жестокости (с сожжениями заживо) и с большим числом жертв (не менее 340). Внезапно оказалось, что позиция защитника не означает автоматической непогрешимости. Выяснилось, что быть жертвой – не означает самому не совершать преступлений. Стало очевидно, что реальность гораздо сложнее книжных схем, сложнее и намного трагичнее. В общем, разгорелся колоссальный скандал, но в результате тогдашний президент Александр Квасьневский принес официальные извинения евреям за эту историю. Тема, впрочем, не исчерпана, в 2015 году появилась книга «Места смерти», посвященная другим подобным ситуациям, имевшим место в 1941-1942 годах.

А теперь – к собственно крымским точкам зрения. Итак, разница между выехавшими крымчанами и оставшимися на полуострове действительно существует, и она действительно велика. Проблема лишь в том, что разлом не ограничивается этим уровнем, а пролегает гораздо глубже. Так что пытаться разграничить крымчан лишь по этому признаку – непозволительное упрощение.

Среди выехавших, увы, тоже нет единства. Уж, казалось бы, что может объединять «эмигрантов» больше, чем борьба за права оставшихся? Но вот ведь закавыка – количество мероприятий, посвященных всем политзаключенным – «от Сенцова до Чийгоза» – можно пересчитать по пальцам, и все они носят камерный характер. Куда более громкие уличные акции или кампании в СМИ, к огромному сожалению, дифференцированы. Часть переселенцев проводит пикеты с требованиями отпустить «узников ФСБ», обвиняемых в терроризме, а другая помещает в фокус фигурантов дела о столкновениях под Верховной Радой Крыма 26 февраля 2014 года.

Еще одним фактором, разделившим «экс-крымчан» (по терминологии оккупационных властей), стала «Гражданская блокада» Крыма. Пока на полуостров не пускали только фуры с товарами, подавляющее большинство переселенцев (да и «материковых» украинцев) авторов блокады поддерживало. Как только дело дошло до прекращения подачи света и ужесточения правил провоза личных вещей – наметилось серьезное расхождение во взглядах. И сегодня, в то время как одна часть ВПЛ приветствует решение Кабмина о прекращении транспортной связи с полуостровом, другая обжалует это решение в суде.

Как будто бы этого было мало, «Азов» выпустил громкую прокламацию против «мусульманской угрозы» во Львове. Вчерашние союзники по блокаде едва не оказались по разные стороны баррикад. И хотя возмутившее многих заявление с сайта исчезло, «осадочек остался».

Еще один камень преткновения, потенциально наибольший, – это административный статус Крыма. Попытка одного из лидеров блокады повесить при въезде на полуостров бигборд «Вас приветствует крымскотатарская автономная республика» закончилась небывалым скандалом в соцсетях, во время которого множество уважаемых людей наговорили друг другу лишнего. А воз и ныне там – и детальному рассмотрению проблемы будущего устройства Крыма надо посвятить отдельную статью.

И даже разделение на «крымскотатарскую» и «славянскую» часть переселенцев было бы неверным. Один благотворительный фонд и одну редакцию возглавляют «славяне», но коммуникация между ними оставляет желать лучшего. Также «эмигрантам» не удалось сохранить организационное единство гуманитарных инициатив. И чем дальше, тем картина будет мозаичнее.

Об оставшихся в Крыму представление у меня не такое четкое, но абсолютно очевидно, что никакого единства во взглядах среди них нет и быть не может. Кто-то готов терпеть временные неудобства ради скорейшего краха России и возвращения полуострова, кто-то, наоборот, теряет лояльность к Украине, кто-то вообще старается об этом не думать. И это лишь среди тех, кто называет аннексию аннексией, а не «восстановлением исторической справедливости». А каков разброс мнений среди «пограничного» населения, среди тех, кто «вообще против политики», остается только догадываться.

Поэтому в завершение – маленький совет. Всякий раз, когда вы захотите написать что-нибудь о мнениях «всех» крымчан или обобщить в духе «крымчане разделяются на две группы», вспомните золотое правило, сформулированное еще в эпоху ФИДО. Оно гласит: «Отучаемся говорить за всех». В условиях, когда часть крымчан невозможно опросить на предмет их мнения, другая часть глубоко прячет свои взгляды, а те, кто живет в «свободном мире», вовсю пользуются свободой слова, следование этому правилу будет как никогда актуальным.

Будьте внимательны с обобщениями, друзья. Не упрощайте.

По лезвию бритвы. Этнические чистки в Крыму?

Можно ли было представить себе еще несколько лет назад, что слова «Крым», «этнические чистки» и «2016» будут встречаться в одном предложении? Но сон разума способен порождать и таких чудовищ. В прошлом году знаменитый Тимоти Снайдер предостерег мир, заявив, что трагедии, подобные Холокосту, могут повториться. Видим ли мы в Крыму исполнение его страшного пророчества?

Прошлая неделя была отмечена двумя принципиально важными и весьма болезненными вопросами, озвученными в Фейсбуке. Во-первых, можно ли говорить о притеснениях в сегодняшнем Крыму одних лишь крымских татар, и не теряются ли за ними пострадавшие славяне? И, во-вторых, уместно ли говорить о преследованиях крымских татар по этническому признаку, или все-таки надо говорить о политическом подходе? Грядущий запрет деятельности Меджлиса в Крыму обострил оба вопроса донельзя, заставив появиться в сетях то самое страшное словосочетание «этнические чистки».

Ответ на первый вопрос, в сущности, довольно прост. Крымские татары «на материке» и чувствительнее к проблемам своих единоверцев на полуострове, и лучше организованы в медиасфере, поэтому неудивительно, что фамилии крымцев чаще фигурируют в сообщениях СМИ. Не говоря уже о том, что и самих крымских татар среди жертв оккупантов арифметически больше. Так что тут никому никаких претензий предъявлять не стоит, стоит всем вместе активнее работать над фиксацией нарушений прав человека в Крыму.

Второй вопрос гораздо важнее, ведь ответ на него должен определять и наши будущие действия. Сторонники «политического» подхода обращают внимание на то, что а) не только крымские татары/мусульмане подвергаются репрессиям, а представители всех национальных и религиозных групп, и б) часть крымцев вообще обласкана новой «властью», взять того же Руслана Бальбека. Когда имели место «настоящие» этнические читки в Боснии или Руанде, говорят они, такого не наблюдалось, следовательно, в Крыму – именно политические репрессии.

От этих аргументов нельзя просто так отмахнуться, поэтому рассмотрим их по существу. Ну и начнем, само собой, с обращения к истории – учительнице жизни. Последний раз вопрос о соотношении количеств и качества жертв в глобальном масштабе ставился, естественно, при изучении результатов Второй мировой войны, и, в частности, Холокоста.

Абсолютно очевидно, что вследствие войны и террора гибли не одни только евреи, и строго говоря, по числу абсолютных потерь они уступают другим народам, тем же немцам, украинцам, русским и уж тем более китайцам. Однако сама по себе констатация этого факта ничего нам не дает (и ничем особым не грозит). Трудности возникают, когда такой обывательский, буквально «арифметический» взгляд становится фундаментом для «глубокомысленных выводов». Например, что Холокост – это не уникальная трагедия, а «обычное дело». Или что «другие пострадали больше, почему им не платят компенсации?». Или даже что евреи «всех достали» своими разговорами о геноциде.

Но если с уровня «арифметики» подняться на ступеньку выше, к уровню «алгебры», то нам открывается совсем иная картина. Мы увидим, например, что ни одной другой

этноконфессиональной группе не был нанесен такой урон, как евреям (в широком смысле, т.е. включая крымчаков) относительно числа населения. В Восточной Европе погибли три четверти всех евреев, а в Литве, например – 90%.

А на уровне «математического анализа» окажется, что Холокост, увы, достиг первой из поставленных целей. Европейское еврейство как социокультурный феномен прекратило свое существование полностью, даже если отдельные группы евреев чудом избежали физического уничтожения. В Украине это особенно заметно – «еврейские местечка», неотъемлемая часть украинского исторического ландшафта на протяжении многих столетий, просто исчезли с лица земли, и неважно, уцелели ли их обитатели.

Вернемся в современный Крым.

Благодаря настойчивой и скрупулезной работе гражданского общества (не государства, увы) было надежно установлено и зафиксировано 217 нарушений прав человека, осуществленных оккупационной властью на полуострове с февраля 2014-го по февраль 2016-го года. Число жертв на деле еще больше, так как в некоторых случаях нарушались права двух-трех лиц одновременно.

А теперь внимание. Если бы репрессии в Крыму носили исключительно «политический» характер, если бы крымская «власть» была бы пусть извращенно, но «справедлива», то число пострадавших крымских татар было б сопоставимо с их долей в населении полуострова – 12-13% или 26-28 человек. В реальности же приблизительно 100 случаев из 217 связаны с украинцами, русскими, турками или представителями других национальностей, а оставшиеся 117 эпизодов касаются именно крымцев. Та же картина наблюдается среди убитых, похищенных и пропавших без вести крымчан: 9 украинцев и русских, 12 – крымских татар.

Больше, чем каждый второй пострадавший, пропавший или погибший – крымский татарин. Притом, что крымский татарин – только один из восьми жителей полуострова. И это – лишь на «алгебраическом» уровне.

А на уровне условного «матанализа» мы видим двухлетние настойчивые попытки оккупационной власти разрушить саму целостность, саму общность крымских татар, превратить крымцев из народа в население. Для этой цели в ход идут и убийства, и похищения, и обыски, и преследование независимых крымскотатарских СМИ, и поддержка «правильных» крымских татар для углубления раскола общества, и запрет деятельности Меджлиса, наконец. Разобщение крымцев – вот цель россиян.

Запугать, подавить и сломать одного всегда легче.

И если систематический российский террор достигнет цели, то немногочисленные, в общем-то, крымцы потеряют свое главное преимущество – сплоченность и единство духа, и со временем поодиночке растворятся среди соседей. Стратегия «каждый сам за себя» не сработает. Эта утрата будет невосполнимой.

И если это не этнические чистки, то что тогда этнические чистки?

Не спорьте о словах, думайте о смыслах.

#КримЧий? Кого слухає півострів – Україну чи Росію

Минуло майже шість років від моменту спроби анексії Криму Російською Федерацією. У Києві продовжують називати півострів тимчасово окупованою територією, у Москві наполягають на тому, що Крим – це Росія, і питання закрите раз і назавжди.

Протистояння двох держав розгортається і у політичній площині, де перевага радше залишається за Україною, і в економічній – в якій Кремль завдав нашій країні кількох відчутних контрударів, та, зрозуміло, в інформаційній.

Чи зник Крим із загальноукраїнського дискурсу і якій зі столиць кримчани вірять більше – ці питання належать до «клятих». А без правильного розуміння того, в чиє інформаційне поле – російське чи українське – більше інтегрований півострів, не може бути й мови про розробку адекватної стратегії розв'язання кримської проблеми.

Строки і тренди

Задля отримання можливої (хоча й не єдиної вірної) відповіді звернімося до інструменту Trends, що його надає Google. Цей алгоритм допомагає відслідковувати найбільш поширені пошукові запити і розгортати отримані дані в часі та просторі. Звичайні люди можуть брехати юристам і лікарям, чиновникам і соціологам, страховим агентам і священикам, навіть самим собі, але пошукові машини вони обманюють вкрай рідко.

Єдина проблема тут полягає в тому, що чимало мешканців України та Росії використовують Яндекс замість Google, втім, поправку на це ми врахуємо пізніше.

Релевантність отриманих результатів ми забезпечимо аналізом запитів за ціле десятиліття – з 1 грудня 2009-го по 1 грудня 2019 року. Таким чином ми отримаємо у вибірці дані за чотири повні роки українського управління Кримом, переломний рік анексії та «особливого періоду» (2014-й) і за майже повні п’ять років російського адміністрування у звичайному режимі. Це дозволить нам побачити, наскільки тісно був прив’язаний півострів до загальноукраїнського інформаційного простору та наскільки віддалився від нього зараз.

Кому Крим?

Розпочнемо із пошукового запиту «Крым» російською мовою з території України, позаяк він включає у себе максимальну кількість варіантів словосполучень із ключовим словом.

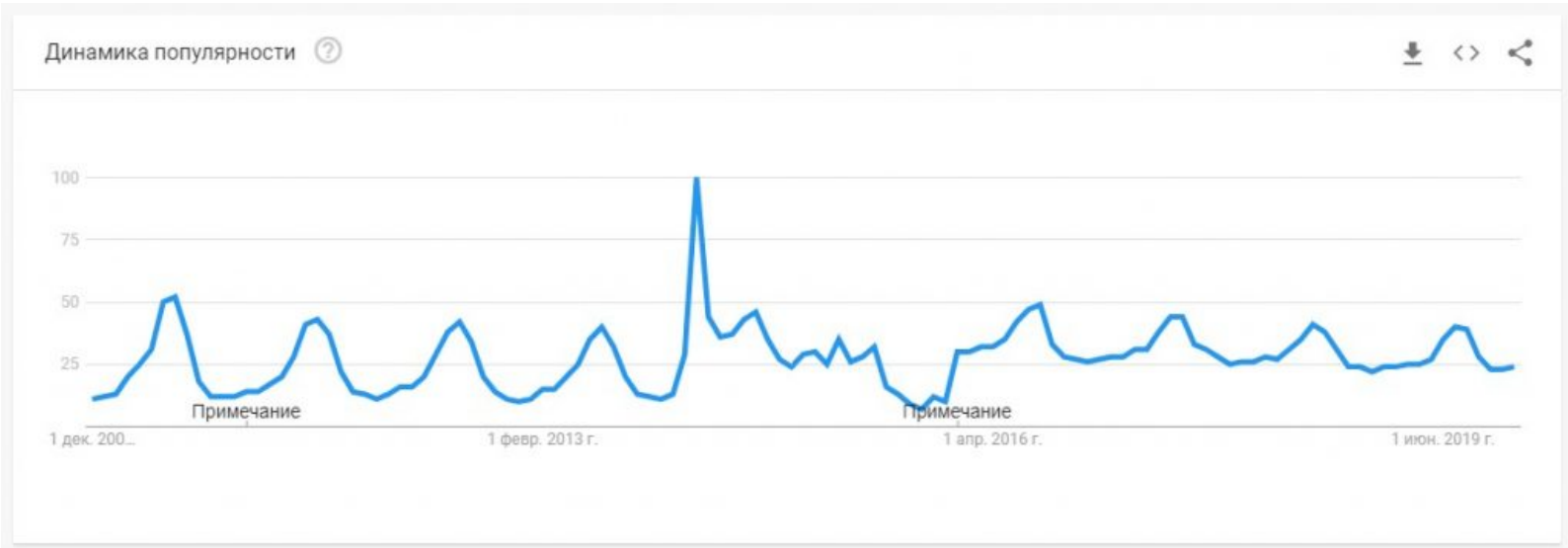

Як можна побачити, цікавість до півострова у 2010-2013 рр. була сезонно-циклічною, тож і графік виглядає хвилеподібно. Чотири роки поспіль російськомовні українці цікавилися Кримом найбільше в липні, найменше – у грудні, що не потребує додаткових пояснень.

Рік 2014-й став шоковим – відповідно змінився і рівень інтересу: у березні того року півостровом цікавилися вдвічі більше людей, ніж на максимумі будь-якого курортного сезону. Але навіть якщо не враховувати анексії, літній пік у серпні теж нікуди не подівся.

Далі бачимо додатковий «зубець» березня 2015 року – сплеск запитів до першої річниці подій, і «звичайний» літній пік у червні. Після цього – ні, не провал, а зменшення інтересу до Криму до довоєнного рівня, ну і нарешті – вихід на таку саму сезонну циклічність, хіба що з меншою амплітудою. Ну і не може не впасти в око поступове зниження значень кількості пошукових запитів: за «української» доби перед 2014-2015 рр. вони становили в середньому 44,25% від максимуму, а в останні чотири роки російського панування – 43,5%.

Але вкрай важливо зауважити, що переважну більшість запитів «Крым» російською мовою генерували власне кримчани – 100 балів, і севастопольці – 45 балів (ні, це не «чурівщина», так Google показує, що севастопольці шукали Крим удвічі рідше за кримчан).

Українські регіони сходу і півдня (Донецька, Херсонська, Запорізька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська і місто Київ) давали лише по 3 бали від кримського показника (тобто на 100 запитів «Крым» з Криму припадало лише 3 – з Херсонщини), інші – ще менше.

Тож тепер слід було взятися за пошуковий запит «Крим» українською мовою за решти рівних умов. На відміну від запиту російською, запит українською розподілявся значно рівномірніше: 100 балів у Львівської області, 71 – у Хмельницької, 53 – власне у Криму, 26 – у Дніпропетровської, і навіть Донецька область із Луганською мали 12 і 9 балів відповідно.

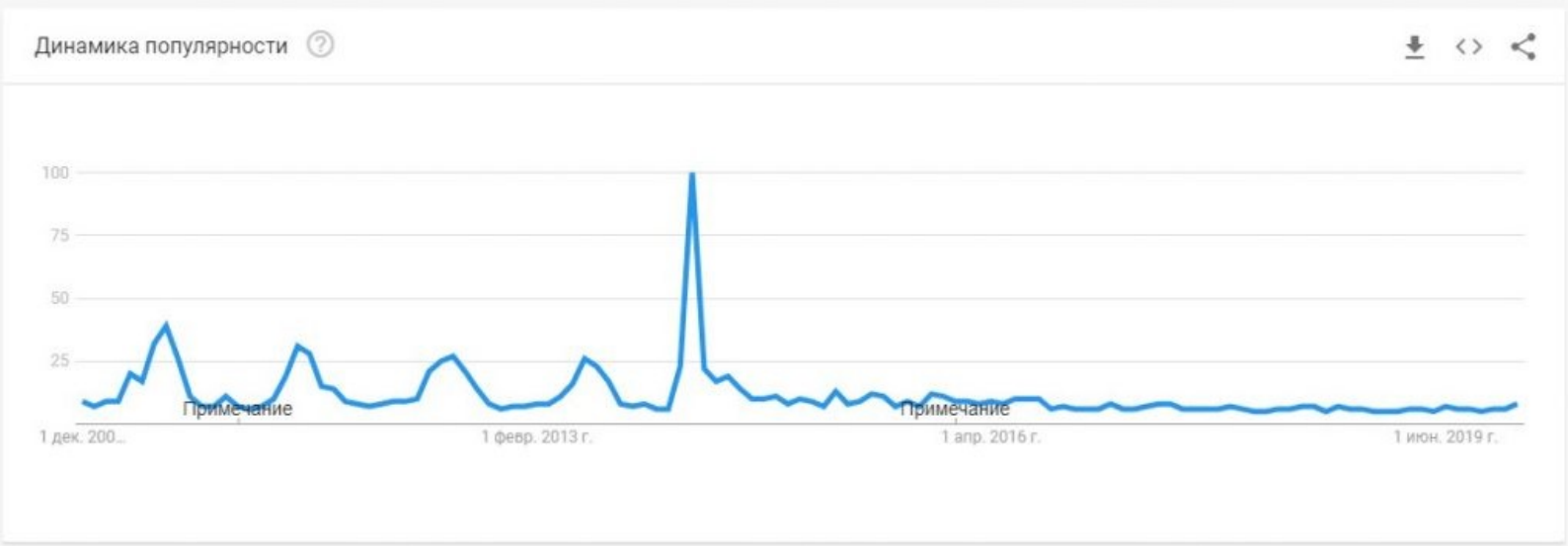

Якщо до березня 2014 року картина принципово не відрізнялася, то починаючи вже з червня Крим фактично випав з порядку денного населення материкової України: ледь помітний сплеск на першу річницю подій – і на тому все. Хоч би яких зусиль докладали українська влада, медіа та громадські організації, зацікавленість півостровом в україномовних українців впала до рівня зим 2010-2013 рр. Немає курортного сезону – немає до чого виявляти інтерес.

Однак такі графіки поодинці порівнюють дані лише в межах одного запиту. Якщо ж ми побудуємо в одній системі координат графіки одразу за обома запитами, то картинка стане ще виразнішою.

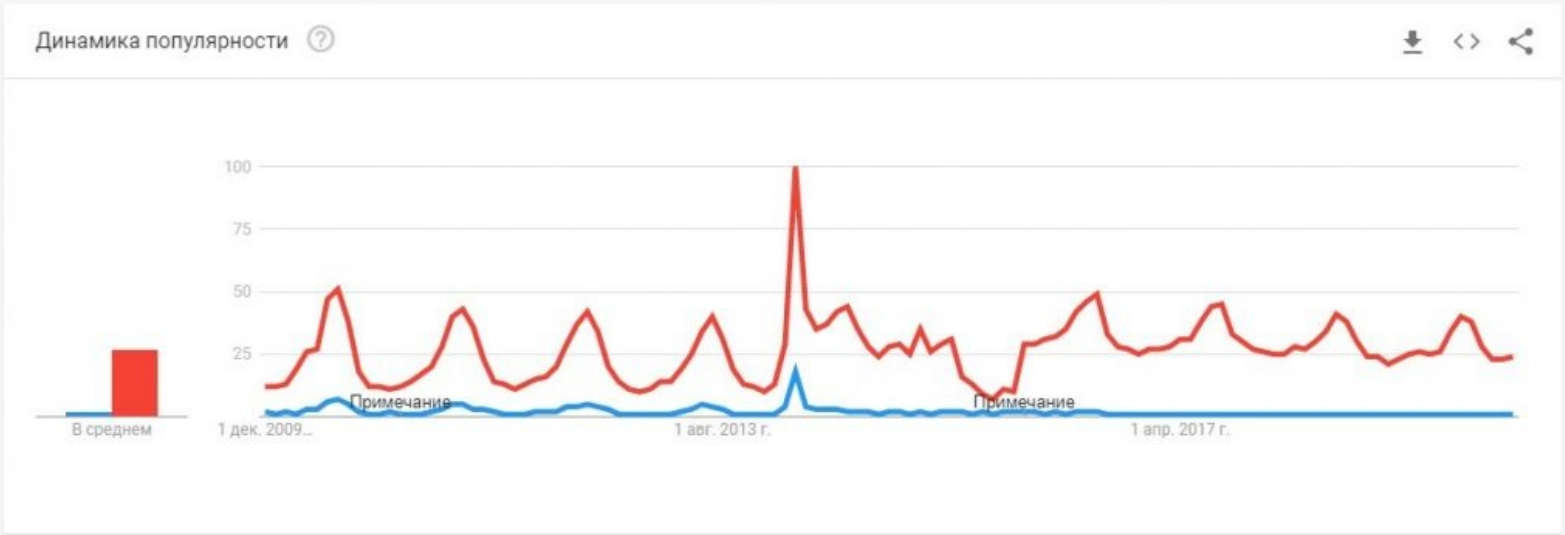

Отже, як видно, до анексії запитів українською мовою про півострів на піку було і так майже удесятеро (!) менше, ніж російською, а після неї україномовні запити зникли ледь не взагалі.

Таким чином, ми можемо ствердно відповісти на перше «прокляте» питання – так, тема Криму мешканців материкової України після анексії майже перестала турбувати; червоні «хвилі» у 2016-2019 рр. на графіку генерували переважно самі кримчани.

До речі, з цим висновком повністю корелюють і дані про перетин адміністративної межі АР Крим, надані на наше прохання Міністерством у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб. У 2015 році через три пункту перетину пропущено в обидва боки понад 3,1 млн людей, у 2016 – 2,7 млн, у 2017 – 2,5 млн, у 2018 – 2,4 млн, у поточному році – трохи більше 2 млн. Тенденція хоч і повільна, проте невідворотна: скоро до Криму з українців їздитимуть самі лише кримчани.

А що там у росіян?

Тепер збудуємо графік пошукового запиту «Крым» російською мовою з території Росії за аналогічний період.

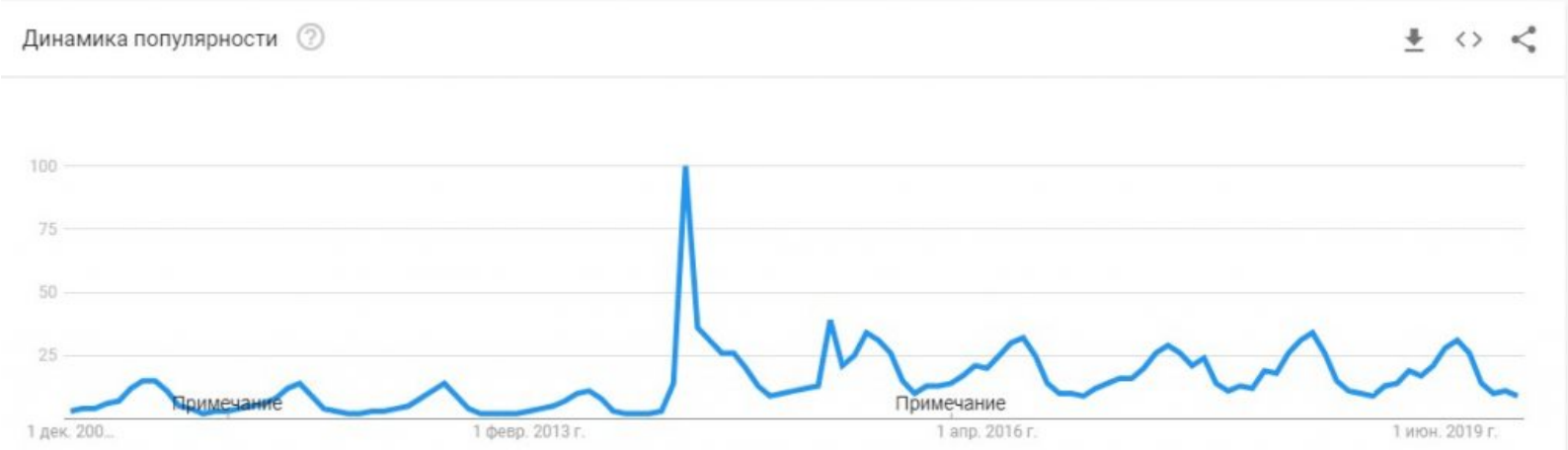

Отже, рівномірна хвилеподібність графіку спостерігається і до, і після 2014 року – зі зрозумілих причин, – але за доби російського контролю кількість запитів суттєво зросла. Якщо пікові значення у 2010-2013 рр. складали в середньому 12,5% від максимуму, то упродовж 2016-2019 рр. – уже 31,5%, і суто візуально тенденції до зниження не спостерігається.

Ну і щоб розібратися остаточно, порівняємо кількість запитів «Крым» з Росії та «Крим» з України за минуле десятиліття – виключивши «Крым» з українського пошуку, ми відсікаємо півострів, залишаючи материкову частину країни.

Очевидно, що перед анексією кількість запитів з Росії та материкової України була майже однаковою, натомість після 2014 року росіяни почали виявляти інтерес до півострова в середньому удев'ятеро (!) частіше за україномовних українців. Ось цей графік:

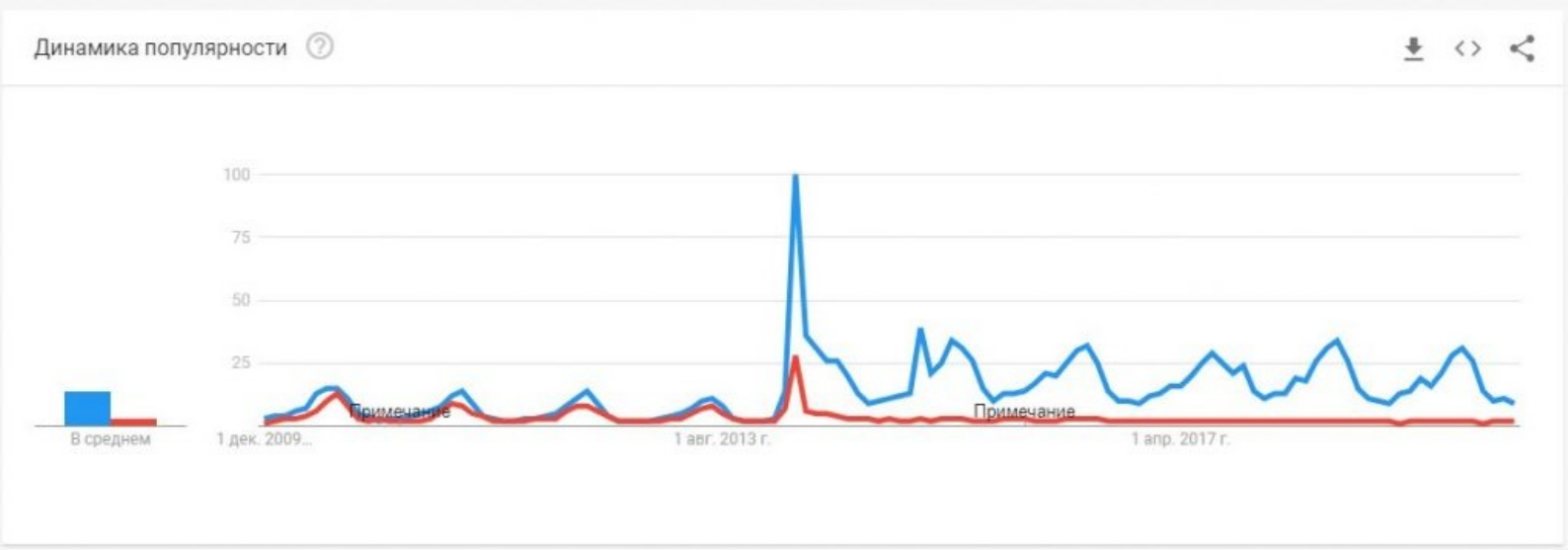

Якщо ми додатково накладемо графік запитів «Крым» з Криму, то картина принципово не зміниться – кримчани цікавилися малою батьківщиною в середньому більше (27) за росіян (9) та решту українців (2) і до, і після анексії

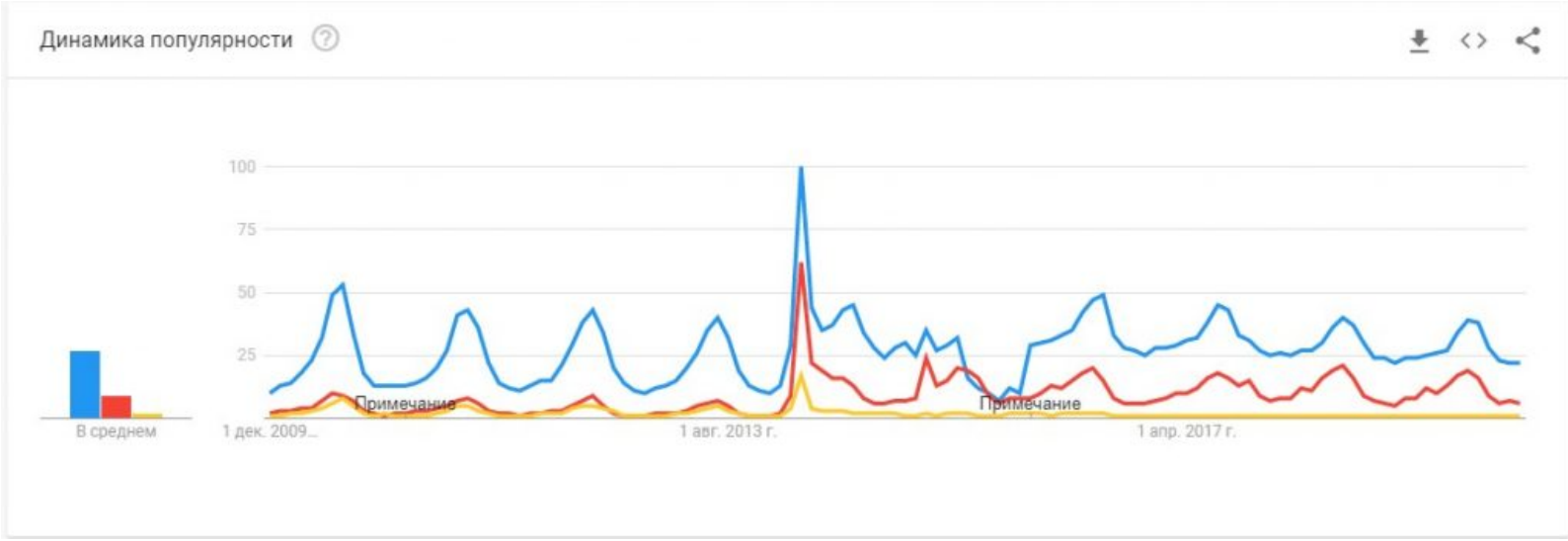

Із ким по дорозі Криму?

Наступним кроком порівняємо популярність запитів «Украина» и «Россия», зроблених за десятиліття з території Криму та Севастополя російською, зрозуміла річ, мовою. Слід ще раз нагадати, що ці терміни стосуються не лише країн як таких, а включають у себе усі пошукові запити щодо України чи Росії.

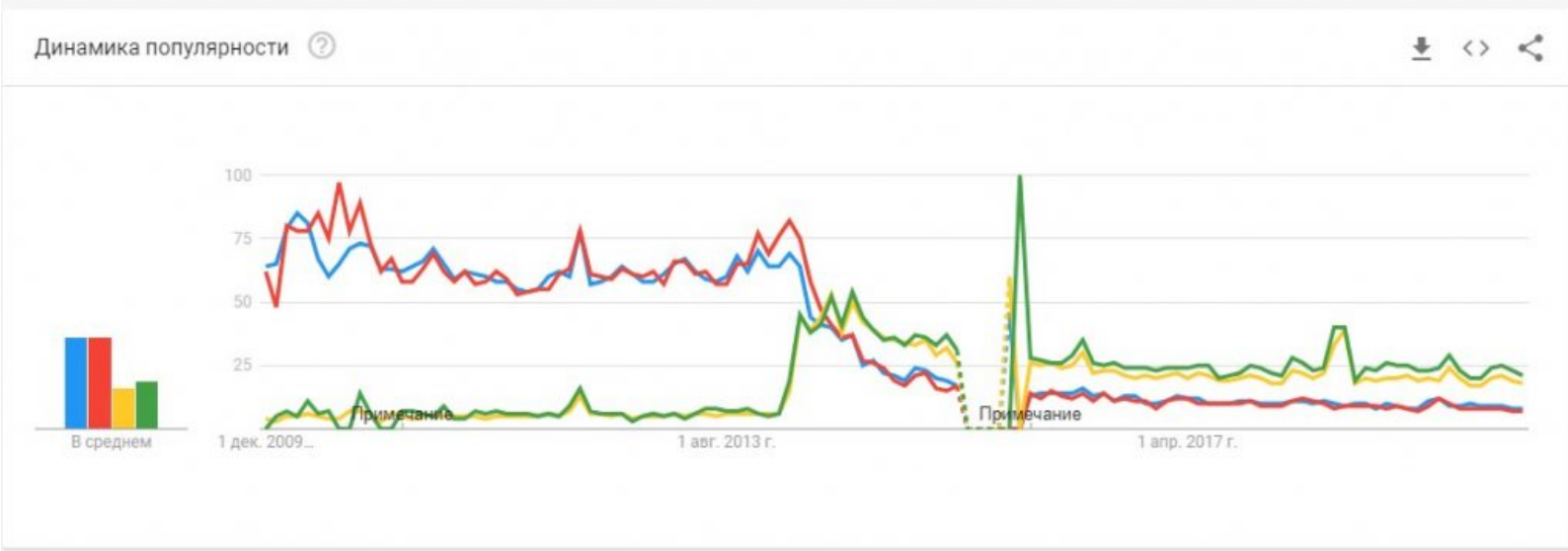

Популярність запитів «Украина» серед кримчан (синій) та севастопольців (червоний) та «Россия» (жовтий – користувачі з Криму, зелений – з Севастополя)

Бачимо, що Україною у 2010-2013 рр. мешканці півострова цікавилися приблизно разів у 12-14 більше, ніж Росією, потім у травні 2014 року графіки перетнулися і відтоді Росія становить для кримчан та севастопольців інтерес у 2-3 рази більший за Україну (період з липня по грудень 2015 р. відображається нерелевантно через технічні проблеми самого Google – в реальності не було жодного осіннього провалу та максимуму листопада-грудня). Також примітним є загальне зниження пошукової активності після 2014 року, що пояснюється і більшим поширенням на півострові Яндексу за рахунок Google, і суттєвим обмеженням свободи слова як такої.

Лідери та тренди

Іншим, значно складнішим і точнішим способом визначення ступеню інтеграції Криму до українського та/ або російського інформаційного простору є аналіз лідерів та трендів пошукових запитів в Україні в цілому, в Росії та окремо мешканців півострова. Лідери пошуку – це запити, які користувалися найбільшою популярністю в абсолютних цифрах, тренди – які зростали найшвидше у відносному вираженні.

Першу оцінку ми зробимо для періоду з 1 січня 2010-го по 1 січня 2014 року, другу – для періоду з 1 січня 2015-го по 1 січня 2019 року. Результати виглядають наступним чином:

Пошукові запити: лідери/тренди (01.01.2010 - 01.01.2014)

Україна	
Лідери	***Тренди***
одноклассники, 100 вконтакте, 92 погода, 86 вк, 70	вк, >5000% интерны, >5000% синоптик, >5000% маша и медведь, >5000%

игры, 47	ютюб, >5000%
переводчик, 43	великолепный век, >5000%
вконтакте, 43	фейсбук, >5000%
фильмы, 40	танки онлайн, >5000%
vk, 31	vk, >5000%
карта, 30	wot, >5000%
новости, 29	лунтик, >5000%
google, 24	фильмы 2013, >5000%
яндекс, 24	world of tanks, >5000%
почта, 23	ex, >5000%
контакт, 22	ex.ua, +4950%
youtube, 22	rutracker, +4450%
картинки, 21	аукро, +4200%
mail.ru, 20	fs.ua, +3900%
vkontakte, 20	sinoptik, +3800%
смотреть фильм, 20	универ новая общага, +3600%
одноклассники, 20	авториа, +3100%
программа, 19	моя школа, +2900%
футбол, 19	vk.com, +2800%
гугл, 18	приват24, +2650%
фильмы онлайн, 18	filmix, +2500%
Крим	
Лідери	***Тренди***
скачать,100	ютюб, >5000%
симферопол,56	ex.ua, >5000%
одноклассники,53	новая почта, >5000%
вконтакте,41	лунтик, >5000%
игры,36	интерны, >5000%
погода,33	синоптик, >5000%
вк,33	вк, >5000%
фильмы,29	великолепный век, >5000%
переводчик,24	рст, >5000%
в контакте,23	ex, >5000%
контакте,23	комедии, >5000%
новости,16	фильмы 2012, >5000%
яндекс,15	танки онлайн, >5000%
смотреть фильм,15	сландо, >5000%
торрент,13	wot, >5000%
фильмы онлайн,13	аукро, >5000%
почта,12	фильмы 2013, >5000%
vk,11	дневники вампира, >5000%
карта,11	фейсбук, >5000%
картинки,11	world of tanks, >5000%
смотреть онлайн фильм,11	фильмы 2011, >5000%

программа, 11	универ новая общага, >5000%
контакт,10	интерны смотреть онлайн, >5000%
youtube,10	реальные пацаны, >5000%
google,10	vk, >5000%
Росія	
Лідери	***Тренди***
скачать,100	авито, >5000%
одноклассник,94	вк, >5000%
вконтакте,69	minecraft, >5000%
яндекс,55	великолепный век, >5000%
вк,41	сбербанк онлайн, >5000%
в контакте,39	avito, >5000%
погода,33	ютюб, >5000%
игры,31	rutracker, >5000%
переводчик,22	world of tanks, >5000%
авито,18	wot, +4750%
фильмы,18	skyrim, +4250%
программа,17	фейсбук, +4200%
майл,16	твиттер, +4150%
карта,14	vk, +3850%
контакт,14	танки онлайн, +3550%
картинки,14	iphone5, +3450%
авто,13	дром, +3450%
mail,13	маша и медведь, +3350%
google,13	торрентино, +3150%
новости,13	vk.com, +3100%
почта,12	фильмы 2011, +2900%
vk,12	рутрекер, +2900%
youtube,11	биглион, +2600%
yandex,11	игра престолов, +2400%
mail.ru,11	rutor, +2350%

Для початку викреслимо спільні для всіх трьох колонок слова в обох категоріях, знехтувавши ранжуванням, а також виключимо унікальні запити, які існують лише в однині.

Відтак побачимо, що кримчани мають з українцями 3 спільних запита-лідера (враховуючи і цілковиті збіги, і неповні за формою, але тотожні за змістом), з росіянами – лише один. Серед спільних запитів-трендів у Криму з Україною 8, з Росією – також 1.

Взявши середнє між стабільно-популярним та свіже-цікавим, можна зробити висновок, що мешканцям АРК український порядок денний був цікавішим за російський у співвідношенні 5,5:1.

Повторимо процедуру для другого періоду.

Пошукові запити: лідери/тренди (01.01.2015 - 01.01.2019)

Україна	
Лідери	***Тренди***
погода, 100	фильмы 2017, >5000%
вк, 93	олх, +3700%
скачать, 82	фейсбук войти, +3350%
ютуб, 45	бла бла кар, +2300%
фейсбук, 36	шафа, +1500%
новости, 33	погода днепр, +1450%
переводчик, 27	фейсбук моя страница, +1450%
одноклассники, 27	кинокрад, +1450%
укрнет, 24	інстаграм, +1250%
олх, 24	нова пошта відстежити, +1100%
почта, 20	блаблакар, +1050%
фильмы, 19	ok, +850%
синоптик, 18	104.ua, +850%
одноклассники, 17	мейкап, +800%
вконтакте, 17	olx, +750%
vk, 15	zf fm, +700%
приват24, 15	щдч, +600%
гдз, 14	ukr net почта, +600%
новини, 14	табор, +550%
игры, 14	пари матч, +500%
яндекс, 14	инстаграм, +500%
карта, 13	фейсбук, +450%
гугл, 12	фейсбук вход, +450%
смотреть фильм, 11	новая почта отследить, +400%
youtube, 11	гдз, +400%
Крим	
Лідери	***Тренди***
вк, 100	фильмы 2017, >5000%
смотреть, 84	ok google, >5000%
симферопол, 77	матч тв, >5000%
скачать, 75	фильмы 2016, >5000%
погода, 64	технопоинт, +5000%

крым, 48	мистер макс, +4400%
одноклассники, 47	полицейский с рублёвки, +3300%
смотреть онлайн, 37	госуслуги, +3000%
ютуб, 35	ok, +2650%
новости, 29	рнкб банкинг, +2600%
яндекс, 25	технопоинт симферополь, +2300%
видео, 24	малышарики, +2300%
фильмы, 19	днс, +2300%
авито, 18	авито крым, +2250%
вконтакте, 18	авито симферополь, +2200%
игры, 18	рнкб интернет банк, +2200%
переводчик, 17	дром крым, +2000%
керчь, 15	рнкб личный кабинет, +2000%
vk, 12	синий трактор, +1800%
майл, 11	вайлдберриз, +1600%
почта, 11	мимимишки, +1600%
в контакте, 11	игра престолов 7 сезон, +1550%
песня, 11	авито, +1350%
карта, 10	днс симферополь, +1300%
мультик, 9	бла бла кар, +1250%
Росія	
Лідери	***Тренди***
вк, 100	ok google, >5000%
погода, 70	матч тв, +5000%
одноклассники, 55	школьный портал, +3050%
яндекс, 45	юла, +2900%
авито, 41	ok, +2700%
видео, 29	бла бла кар, +1500%
ютуб, 26	одноклассники войти, +1150%
переводчик, 24	учи ру, +950%
вконтакте, 24	игра престолов 6 сезон, +800%
новости, 20	ок, +600%
майл, 19	столото, +600%
гдз, 18	гос-услуги рт, +450%
google, 16	твич, +450%
в контакте, 16	сетевой город, +450%
почта, 15	переводчик англо русский, +350%
фильмы, 15	вкк, +350%
перевод, 15	инстаграм, +300%
сбербанк, 15	киного, +300%
игры, 14	вконтакте войти, +300%
время, 13	пгу, +300%
vk, 12	табор, +300%
карта, 11	свинка пеппа, +300%

картинки, 11 mail, 10 кино, 10	вк поиск, +250% погода на завтра, +250% госуслуги, +250%

За аналогічною методикою отримуємо такі результати. У запитах-лідерах ситуація змінилася на протилежну: лише 1 спільний для Криму з Україною, натомість 4 – з Росією. Серед запитів-трендів спільних кримсько-українських – 2, кримсько-російських – чи то 3, чи то 4 (залежить, як рахувати «Гру престолів»), причому видно, як Крим «наздоганяє» тренди, що вже втратили актуальність у Росії.

Водночас відчутно збільшилася кількість унікальних кримських запитів порівняно з попереднім періодом: 4 і 8 лідерів і трендів відповідно у 2010-2013 рр. та 7 і 18/19 – у 2015-2018 рр. Отже, у середньому російський порядок денний домінує в Криму над українським у пропорції чи то 2,3:1, чи то 2,7:1, хоча вони обидва разом узяті нищівно програють місцевим інтересам.

Таким чином, відповідь на друге «прокляте» питання виявилася дещо несподіваною: так, російські тренди останніми роками переважають на півострові над українськими, що й очікувалося, але в цілому Крим ніби занурився у власні проблеми та радості, не надто озираючись навкруги.

А що там з Яндексом?

Хоча Яндекс не надає аналогічного до Google інструментарію, опосередковано можна оцінити і його аудиторію. За наявними даними, з 2010-го по 2015 рік частка Яндекса в Рунеті коливалася від 50 до 55%, Google – 35-40%, натомість з 2016-го по 2019 рік російський пошуковик упав до 41%, американський піднявся до 55%.

Тож не буде великою помилкою стверджувати, що дані Яндекса в цілому є співмірними із даними Google.

Як же їх виміряти? По-перше, просто порівняємо дані із запиту «Крым» з двох пошукових машин за 2018-2019 роки – Яндекс Wordstat не дає можливості зануритися глибше.

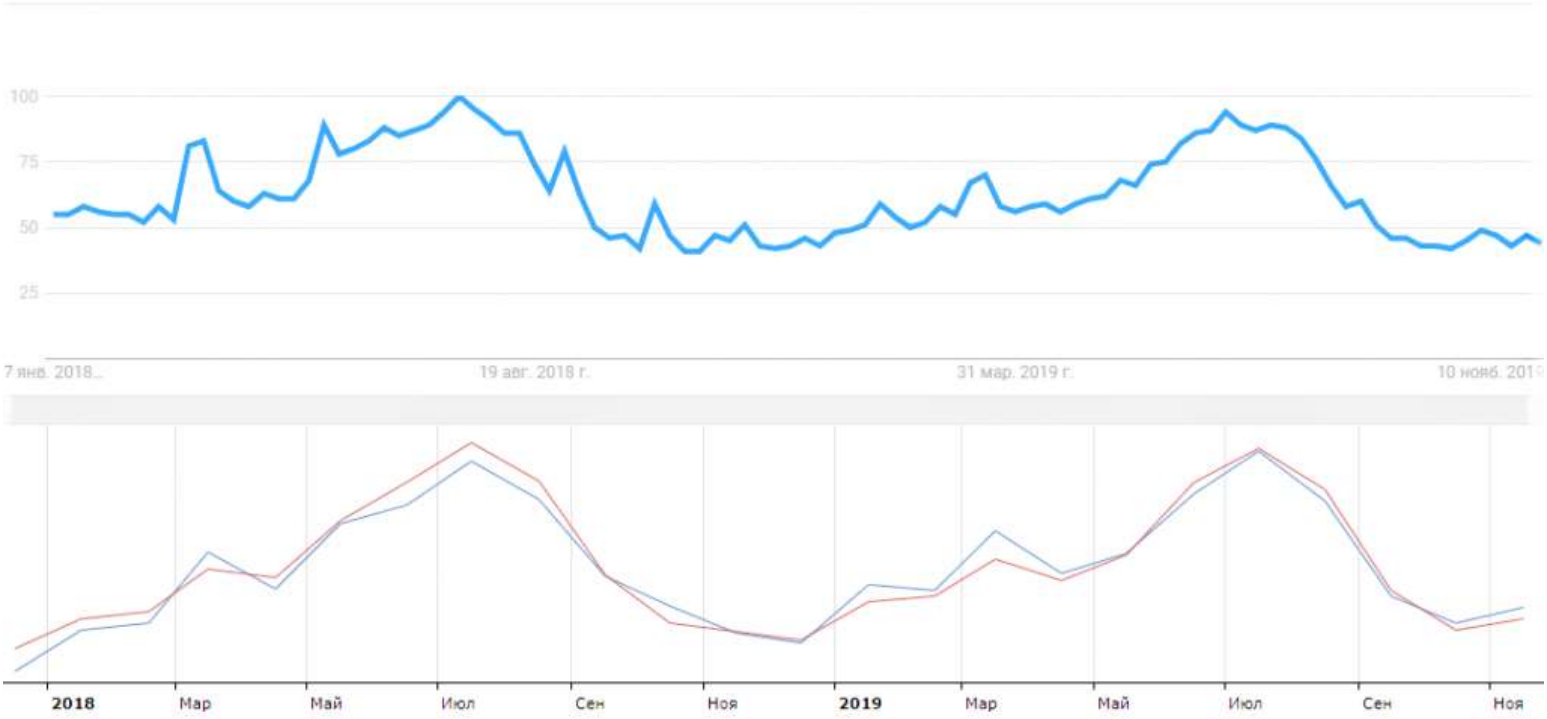

Попри окремі деталі, усі піки та усі долини цілком збігаються, тож ми можемо бути упевнені, що типові користувачі Яндекса у своїх уподобаннях не надто відрізняються від типових користувачів Google.

По-друге, звернімося до інструмента N-gram, розробленого Яндексом для Національного корпусу російської мови. Там за запитом «Крым» збудуємо графік за 2010-2016 рр. (за 2016-й і далі, на жаль, дані не оброблені), який матиме наступний вигляд.

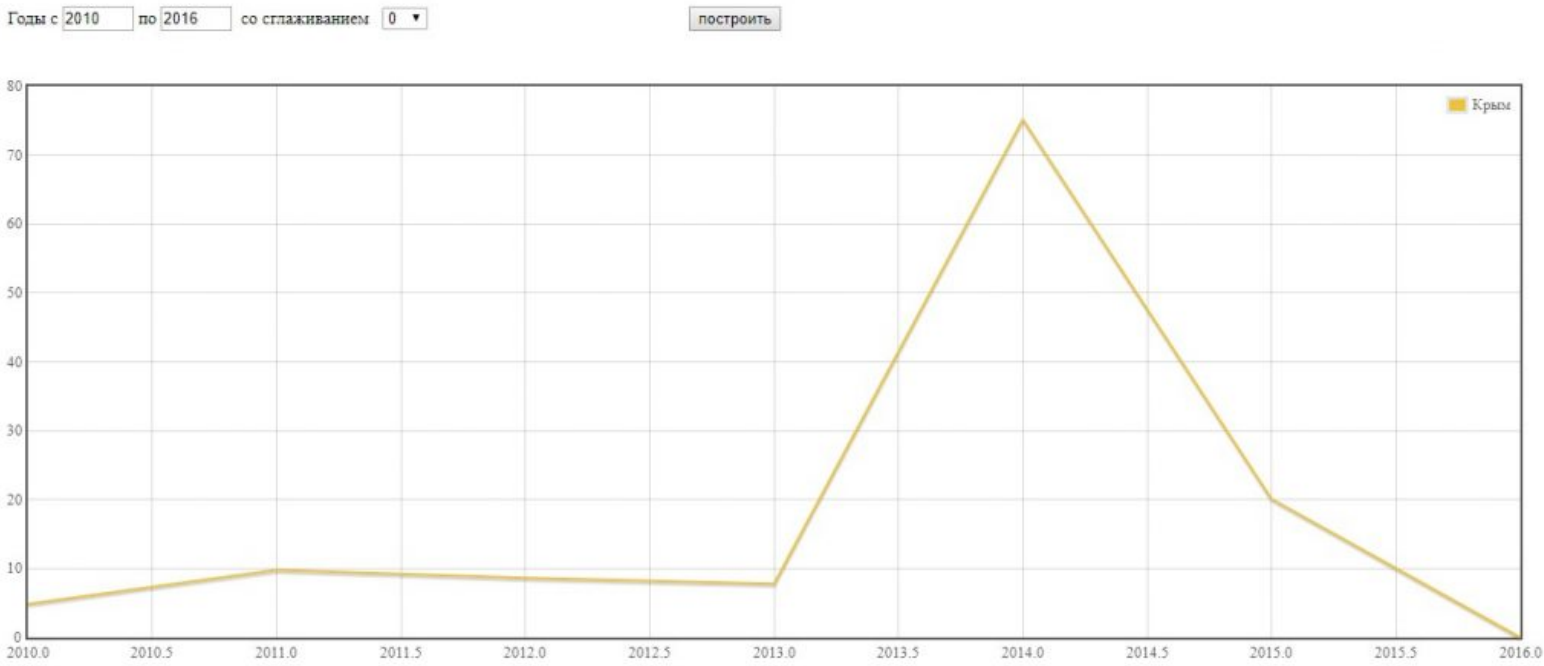

(2010 – 4,9, 2011 – 9,8, 2012 – 8,6, 2013 – 7,8, 2014 – 75,2, 2015 – 20,1)

Корпус мови враховує не запити користувачів, а частоту згадок слова у виданнях, зокрема і періодичних, точніше відносну частоту вживання за певний рік. Вона визначається як кількість вживань слова за рік, поділена на обсяг корпусу за цей рік і помножена на 1 мільйон. Тут не видно сезонних коливань, але чітко прослідковується головна тенденція – приголомшливе зростання популярності слова «Крым» у 2014-му та повернення за рік до попередніх показників. Порівняймо із результатами з малюнку 4. Google показує зростання запитів людей про Крим з території Росії з 11 у липні 2013-го до 100 у березні 2014 року, тобто у 9 разів; Яндекс підраховує, що кількість згадувань у книжках та пресі зросла у 2014 році із 7,8 до 75,2, тобто у 9,6 разів. Це не звичайний збіг, а демонстрація того, що користувацькі пошуки та газетні згадки взаємозалежні одні від одних.

Таким чином, не існує жодної підстави вважати, що зроблений вище аналіз за допомогою Google Trends не відображає дійсність через неврахування даних з Яндекса.

У підсумку

Те, про що так довго говорили українські патріоти, на жаль, стало реальністю.

По-перше, на сьогодні Крим майже повністю випав з порядку денного українців, що мешкають на північ від Перекопа. І хоча ЗМІ та активісти продовжують свою інформаційну боротьбу, пересічного мешканця тема півострова вже не збуджує.

По-друге, кримчани здебільшого випали з українського інформаційного поля, не так інтегруючись у російське, як зациклюючись на власних проблемах.

Жодна концепція повернення Криму під владу України не може бути актуальною без урахування цих обставин.

Украина и Россия: подлинная цена примирения

Павел Казарин написал как всегда блестящий и остроактуальный текст о «примирении» между Украиной и Россией. Новый тренд, привносимый «с той стороны», безусловно, нуждается в добротном осмыслении и квалифицированном ответе. Но в силу не то врожденной интеллигентности, не то приобретенному нежеланию подыгрывать радикалам автор выпустил из поля зрения самую важную составляющую возможного примирения двух соседних народов. Да что там составляющую – он не заметил (или не захотел отобразить) условие sine qua non.

Итак, нет никаких сомнений, что в исторической перспективе возможно примирение всех со всеми. Кроме озвученных в статье примеров Германия-Франция, Польша-Украина есть и другие, не менее впечатляющие. Скажем, англо-американское примирение, известное как «Великое Сближение» (The Great Rapprochement) стало возможно лишь в 1895 году, спустя почти столетие после Войны за независимость, Войны 1812 года (да-да, был и между Лондоном и Вашингтоном и такой конфликт) и десятилетий борьбы за сферы влияния в Западном полушарии. Еще более поразительным и даже вдохновляющим примером является примирение между немцами и евреями, свершившееся практически на наших глазах, несмотря на беспрецедентные ужасы Холокоста.

С другой стороны, кроме России и Украины не могут или не желают примиряться Израиль с большинством своих соседей, Китай с Тайванем, Северная Корея с Южной, нет мира у грузин с русскими, абзхазами и осетинами, у армян с

азербайджанцами, между народами Ливана, не видно примирения между Индией и Пакистаном – и это только самые очевидные примеры. Про невозможность мира в Ираке и Сирии не говорил только ленивый. Африка сегодня дальше от мира, чем когда-либо в своей истории. И даже там, где конфликт формально завершен (Босния и Герцеговина) или попросту «выгорел» за десятилетия (Северный Кипр), подлинного примирения не наблюдается, а это означает возможность повторения насилия в будущем.

Чем же отличаются «удачные» примеры от «неудачных»? Почему одни страны и народы сумели найти примирение с соседями, невзирая на пролитую кровь, а другие – нет? Согласно Казарину, главное – это «преодолеть имперские фантомные боли в сознании своей страны» (как уже случилось с Польшей) и отказаться «от своего имперского самоощущения» (для России). Тогда, мол, появится шанс.

Но суровая правда жизни заключается в том, что Павел не прав, и одной смены мировоззрения явно недостаточно. Более того, деятельность Ежи Гедройца, придумавшего «концепцию взаимоотношений Польши с восточными соседями», стала возможна лишь благодаря выполнению того самого условия sine qua non («без которого нельзя»), недосмотренного Казариным.

Итак, почему у одних получилось, а у других – нет? Чем отличаются франко-немецкий или немецко-еврейский кейс от российско-украинского? Что же это за волшебное условие, лежащее в основе примирения стран и народов?

Ответ прост и очевиден, но малоприятен для либералов. Искомое условие sine qua non – это полное военно-политическое поражение одной из сторон конфликта, а в пределе – исчезновение враждебного государства. Без этого все попытки найти взаимопонимание и наладить

постоянный диалог остаются уделом лишь крошечных интеллигентских групп без всякой надежды на успех. И даже если такой процесс начнется (Израиль – Палестина), то долговечным и стабильным его назвать будет нельзя.

Великобритания проиграла США в открытых войнах и уступила в экономическом состязании, поэтому стало возможно «Великое Сближение». Третий Рейх не просто проиграл войну, но и исчез с карты мира, поэтому немцы смогли найти примирение с соседями и покаяться перед евреями. Межвоенная Польша была мини-империей, владея, среди прочего, Львовом и Вильнюсом, а по результатам Второй мировой превратилась в среднее национальное государство, потеряв украинские, белорусские и литовские земли. Гедройц лишь уговорил поляков принять совершившееся.

Только там, где один соперник полностью проиграл и сумел осознать свое поражение, а победителю хватило ума принять извинения и «протянутую руку дружбы», возможно настоящее примирение. Немцы после Первой мировой жаждали не мира, но реванша, и приняли неизбежное уже после Второй мировой. Большинство стран и народов «вразумлялись» с первого раза.

И наоборот, там, где соперники еще не уступили друг другу и лелеют надежду на победу – примирение невозможно. Никому не хочется выглядеть «слабаком», первым предложившим мир и уступившим в споре. Ни Пакистану с Индией в борьбе за Кашмир, ни Армении с Азербайджаном в борьбе за Карабах, ни, тем более, России, оспаривающей у Украины Крым и поддерживающей террористов на Донбассе. И для украинцев, и уж тем более для россиян «отказаться» от Крыма – это потерпеть однозначное и недвусмысленное поражение в деле

национального строительства или «вставания с колен» соответственно.

Так что примирение русских с украинцами (специально не пишу – Москвы с Киевом) на данном этапе невозможно по объективным причинам, не раз проверенным в других международных конфликтах. Никакие инициативы интеллектуалов, «интеллигентов», культурных деятелей, «простых людей», российских политических эмигрантов и уж тем более ольгинских ботов не возымеют ровным счетом никакого успеха. С того рокового момента, как при штурме украинского фотометрического центра в Симферополе погиб украинский солдат, никакого примирения на словах или бумаге недостаточно – такие счета оплачивают только кровью.

Поэтому никакого промежуточного примирения не произойдет. Россия должна погибнуть в пламени развязанной нею самой войны, Крым и Донбасс должны вернуться на родину – и только тогда, и то не сразу, украинцы смогут простить россиян, и простить искренне. Но только в том случае, когда сами проигравшие россияне смогут осознать свою ошибку и искренне попросить прощения.

Не споткнуться о Перекоп. Украина и крымский вопрос

Всем известно, что 86% поездов с российскими либералами (а с патриотами – 100%) застревают на станции Хутор Михайловский. На той самой, где заканчивается РЖД и начинается «Укрзалізниця», и пролегает граница между ядром Евразии и блудной дочерью Европы. Но не спешите обвинять россиян во мракобесии, империализме и шовинизме всякий раз, когда они удивленно переспрашивают: «Что еще за Украина?». Ведь и у такого ангельского, либерального, прогрессивного и просвещенного народа как украинцы тоже может быть свой Хутор Михайловский – под названием Перекоп. И прежде чем попрекать российских либералов за «украинский вопрос», подумайте, не заканчивается ли украинский либерализм на «крымском вопросе»?

В самом общем виде «крымский вопрос» – это вопрос о том, что собой представляет Крым сейчас и что должен представлять в будущем. «Крымский вопрос» имеет несколько аспектов, из которых самые главные – это международный и крымскотатарский. С международным все более-менее понятно – сто государств во главе с мировыми лидерами (США, ЕС, Канада) признают Крым территорией Украины, одиннадцать (Зимбабве, КНДР, Россия) – не признают. При таком раскладе дискутировать, по сути, не о чем. Крым – это Украина.

И вот крымскотатарский вопрос грозит в очередной раз превратиться в камень преткновения. И не в России, как многие ожидают, потому что там давно нет вопросов, а есть

только ответы – причем всегда брутальные. А в стремящейся к демократическим стандартам Украине – что особенно печально.

Три решения «крымского вопроса»

По большому счету, существуют только три варианта решения «крымского вопроса» в условиях современной Украины, и они, к сожалению, принципиально не согласуются между собой.

Первый – оставить все как есть. Это означает сохранить Автономную Республику Крым в ее нынешнем статусе со всеми ее проблемами, накопленными за 25 лет. Увы, но приходится признать, что это наиболее вероятный вариант. Существование АРК прописано в украинской Конституции, а бюрократическая машина настолько инерционна и неповоротлива, что в день освобождения Крыма мы можем увидеть всех местных чиновников, пришедших на работу, как ни в чем не бывало. А почему нет – разве кто-то их увольнял по украинскому законодательству?

Очевидно, что такая ситуация недопустима, что АРК в ее нынешнем виде исчерпала и дискредитировала себя, но не менее очевидно, что законодательную базу по Крыму нужно начинать менять прямо сейчас. Хотя бы для того, чтобы не делать этого потом в пожарном порядке.

Второй вариант – редуцировать автономию до статуса обычной области. Эта идея особенно популярна в среде украинских правых радикалов, и нельзя сказать, что их аргументация ничем не подкреплена. Они считают, и небезосновательно, что АРК являлась по факту русской автономией, а ее статус облегчил российским оккупантам аннексию полуострова. Следовательно, полагают они,

необходимо извлечь из ситуации уроки и упразднить автономию вовсе.

Такое мнение, помнится, было отражено в программе ВО «Свобода» еще до российского вторжения, и имело своих сторонников. Сегодня, боюсь, такие настроения еще сильнее укоренились в украинском обществе, даже если этого не видно.

Третье решение – это создание на полуострове национальной автономии коренных народов Крыма: крымских татар, крымских караимов и крымчаков. По ряду причин этот вариант представляется оптимальным, поскольку позволяет:

а) восстановить историческую справедливость по отношению к депортированным крымцам,

б) реализовать гарантированное ООН право коренных народов Украины на самоопределение, и

в) чего уж тут лукавить, сделать невозможным реванш пророссийского сепаратизма на полуострове.

Камень преткновения

Но парадоксальным образом оптимальное решение сталкивается с противодействием или, как минимум, непониманием со всех сторон. Часть украинцев опасается, как бы крымскотатарский Крым не отделился от Украины или не присоединился к Турции. Кому-то кажется, что установление национальной автономии приведет к ущемлению, а то и вовсе к угнетению на полуострове представителей других национальностей. Бюрократия, как было отмечено выше, продолжает трактовать Крым исключительно в категориях АРК, а политики, за исключением немногих, вспоминают о полуострове один месяц в году.

И хотя я верю, что дело тут не в злонамеренности, а в банальном незнании, со стороны ситуация выглядит грустно, а местами и гнусно. Увы, но сегодня украинский либерализм имеет все шансы закончиться даже не на «крымском», а именно на «крымскотатарском» вопросе.

Кто виноват, и что делать?

По большому счету, виновны почти все. Прямо – коммунистический тоталитарный режим, депортировавший крымских татар, упразднивший автономию и сделавший все, чтобы стереть историческую память о полуострове до Второй мировой войны. Косвенно – все те, кто ничего не сделал или сделал недостаточно для исправления сложившейся ситуации. Но большого толку от изобличения уже давно изобличенных преступников я не вижу. Гораздо важнее понять, что нам все со всем этим делать дальше.

И вот тут-то мы вступаем в очень опасную область – поиска консенсуса для решения «крымского вопроса». Дело тут даже не в беспредметности дележа шкуры неубитого медведя – я как раз против использования этой поговорки, где надо и не надо. А дело в том, что участники гипотетических переговоров о будущем полуострова изначально находятся в неравных условиях.

Лучше всего себя чувствует, естественно, украинская бюрократия. При любом исходе над Крымом рано или поздно будет восстановлен полный суверенитет, а внутренние механизмы управления им в виде АРК давно готовы. Чем меньше изменений, тем лучше для государственной машины, ну и к критике она традиционно равнодушна.

Похуже чувствует себя народ материковой Украины, но не критично. Вернуть полуостров для большинства из них – это вопрос национального престижа и дешевого летнего

отдыха. Строго говоря, для многих «материковых» внутренние крымские проблемы кажутся несущественными, и поэтому им будет все равно, как именно разрешится «крымский вопрос». Главное – чтобы полуостров не «уплыл» в Турцию, поэтому крымскотатарскую автономию они воспринимают настороженно.

Среди проукраинских крымчан – не крымских татар, увы, царит разброд и шатание. Во-первых, они лишились дома, а во-вторых, они не настолько организованны и активны, как крымцы, поэтому их голоса не так слышны. У многих переехавших славян из-за этого складывается чувство некой обиды, толкающее их к признанию второго варианта – превращения Крыма в рядовую область.

В самой невыгодной ситуации – в который раз – крымские татары. Они не просто потеряли дом, как другие крымчане, они еще и лишены исторической родины. Я восхитительно чувствовал себя на Галичине и неплохо прижился в Киеве – любой из украинских регионов легко станет мне домом. У крымских татар такой возможности нет. Чтобы почувствовать себя на их месте, представьте, что Путин захватил всю Украину, а вы оказались в дружественной Польше. И хотя там вам искренне рады, дом есть дом. Правда, совсем в ужасном положении те, кто остался на оккупированной территории, но ради упрощения не будем рассматривать их случай.

В общем, теперь понятно, почему крымские татары так болезненно реагируют на разговоры о Крыме, ведущиеся в украинском обществе. Для маленького народа, который, во-первых, потерял гораздо больше других, а во-вторых, достиг внутреннего консенсуса относительно «крымского вопроса», рассуждения отдельных сограждан «а зачем вообще нужна им автономия», естественно, кажутся оскорбительными.

Более того, даже полностью согласные с идеей национальной автономии журналисты иногда так неудачно формулируют вопросы, что вызывают в среде крымских политэмигрантов скандалы. Не со зла, по незнанию, но тем не менее. Обсуждая вопросы будущего устройства Крыма, следует быть максимально корректными. Просто представьте, как россияне, даже либеральные и дружественные, со снисходительной улыбкой смотрят на вас свысока и говорят «на Украине». Или называют себя и вас «братскими народами», которых «поссорила Америка» и которым «нечего делить». И вообще, «что еще за незалежность, давайте жить вместе, как раньше». Вздрогнули? Ну вот так себя чувствуют крымские татары, когда некоторые украинцы задают вопросы «что еще за национальная автономия?».

С другой стороны, и самим крымскотатарским публицистам следует гораздо больше внимания посвятить популяризации своего видения решения «крымского вопроса». Общество у нас пока еще сильно травмировано советской ксенофобией, а потому дикое и пугается всего нового. Нужно больше пояснять простым языком очевидные вещи, даже если надоело или обида требует хлопнуть дверью. Вот сколько мы разъясняем необходимость декоммунизации, а нет-нет, да и выскочит кто-нибудь с криком: «Не троньте Ленина, это же наша история!». Путеводители по будущей национальной автономии сегодня нужны как никогда.

Вместо итога

Особенных выводов не будет. «Крымский вопрос» сложен и далек от разрешения. Если не начать решать его сейчас, получим назад АРК, только наполненную чиновниками-

коллаборационистами. Чтобы обсуждать пути решения, надо помнить, что Крым для одних значит больше, чем для других. Жителям материка – больше такта. Крымским татарам – больше терпения и просвещающих текстов. Государству – новую законодательную базу. Украине – Крым!

Декларация будущего Крыма. Чему нас учит опыт евреев?

2 ноября 1917 года британский министр иностранных дел Артур Бальфур передал Уолтеру Ротшильду письмо, для Сионистской федерации Соединенного Королевства. Центральная часть послания гласила: «Правительство Его Величества с одобрением рассматривает вопрос о создании в Палестине национального очага для еврейского народа, и приложит все усилия для содействия достижению этой цели; при этом ясно подразумевается, что не должно производиться никаких действий, которые могли бы нарушить гражданские и религиозные права существующих нееврейских общин в Палестине или же права и политический статус, которыми пользуются евреи в любой другой стране». Несколько строк, в которых ничего не говорилось ни о границах «национального очага», ни о времени его создания, вошли в историю как Декларация Бальфура – один из важнейших в новейшей истории евреев документов. Тысячи лет диаспоры, десятки утопических прожектов, вроде переселения в Аргентину или Уганду, отступили перед планом возвращения в Палестину. И пусть впереди были десятилетия испытаний для евреев по всему миру, Декларация, в конце концов, воплотилась в жизнь.

11 декабря (26 ноября) 1917 года муфтий Крыма, выдающийся общественный деятель, поэт и гениальный оратор Номан Челебиджихан обратился к делегатам Первого Курултая крымских татар с такими словами: «Уважаемые делегаты! После полутора веков российского угнетения наша

политическая история сегодня начинается снова. Крымский Меджлис собрался сегодня в этом большом зале для обновления татарских национальных традиций, которые были разрушены российской тиранией. Сегодня татарская нация рождается вновь… Под священным знаменем революции, которая началась 27 февраля 1917 года, чтобы дать равенство людям, новую жизнь народам России – справедливость, вся [наша] нация декларирует право на самоуправление». Но за крымских татар тогда не заступилась ни одна великая держава мира, поэтому после десятилетий изгнания и борьбы за возвращение уже на Втором Курултае 28 июня 1991 года делегаты были вынуждены повторить следующее: «Крым является национальной территорией крымскотатарского народа, на которой только он обладает правом на самоопределение так, как оно изложено в международных правовых актах, признанных мировым сообществом».

История подчас выделывает немыслимые кульбиты. Между строительством газовых камер в Аушвице и возникновением Израиля прошло всего пять лет. Мог ли надеяться еврей-заключенный концлагеря в самый черный момент европейской истории, что его народ не только выживет, но и создаст собственное государство? И как бы фантастически не выглядела эта надежда, случилось именно так.

Может ли крымскотатарский народ в черный час российской оккупации надеяться на реализацию извечной мечты о самоопределении в Крыму? Безусловно, может. История учит не пренебрегать надеждой и использовать даже невозможные шансы. Стремление крымцев к самоуправлению отражено во множестве внутренних документов, играющих роль путеводной звезды для всего

народа. Осталась «мелочь» – чтобы Украина приняла свою «Декларацию Бальфура», в которой четко обозначила бы свое отношение к «крымской проблеме» и путям ее разрешения.

Такая Декларация будущего Крыма должна быть принята Верховной Радой Украины и действовать до того дня, пока не будет исполнен последний из записанных в ней пунктов. Ниже я предлагаю для обсуждения несколько важных пунктов, которые обязательно должны в ней содержаться.

Начать следует с преамбулы, в которой перечислить основополагающие нормы права, нарушенные вследствие российской аннексии Крыма. Затем должны следовать три пункта, повторяющие украинскую позицию по «крымской проблеме» в целом. Для дополнительного эффекта можно после слов «Российская Федерация» добавлять «или ее преемники».

1. Мы подтверждаем, что Крымский полуостров был, является и будет являться неотъемлемой частью Украины в соответствии как с украинским законодательством, так и с международным правом.

2. Мы подтверждаем, что не признаем и никогда в будущем ни при каких обстоятельствах не признаем Крымский полуостров частью Российской Федерации.

3. Мы подтверждаем, что приложим максимально возможные усилия для прекращения оккупации Крымского полуострова Российской Федерацией и восстановления над ним полного украинского суверенитета.

Затем должны идти пункты, определяющие будущую политику Украины по отношению к России после завершения оккупации.

4. Мы провозглашаем, что будем добиваться от Российской Федерации компенсации за нанесенный ее действиями на Крымском полуострове ущерб до тех пор, пока

таковая компенсация не будет предоставлена всем без исключения пострадавшим.

5. Мы провозглашаем, что после восстановления полного украинского суверенитета над Крымским полуостровом на нем более не будут размещены никакие войска и военные объекты Российской Федерации.

А следующий пункт продемонстрирует отношение Украины к крымчанам в духе 21-го столетия. Наша страна должна сказать, что считает обычных жителей полуострова заложниками, а не пособниками террористов, и что никакой коллективной ответственности они не понесут. Разумеется, это не означает, что виновные в государственной измене или нарушении территориальной целостности Украины не будут наказаны. Что до российских переселенцев в Крым после 2013 года, то они либо вернутся домой, либо побудут лицами без гражданства, пока не получат паспорта, выучив украинский язык.

6. Мы подтверждаем, что считаем всех граждан Украины, проживающих на Крымском полуострове, частью Украинского народа, вне зависимости от их этнической, религиозной или политической принадлежности, и будем сейчас и в будущем содействовать их реинтеграции в украинское общество.

А в завершении документа должна размещаться «изюминка» – определение будущего устройства Крыма

7. Мы подтверждаем, что три коренных народа Украины: крымские татары, крымские караимы и крымчаки, – имеют неотъемлемое право на самоопределение и самоуправление путем создания своей национальной автономии в границах Крымского полуострова в составе Украины.

8. Мы обязуемся безотлагательно внести в украинское законодательство изменения, которые позволят создать

вышеупомянутую автономию, не откладывая этот процесс до восстановления полного украинского суверенитета над Крымским полуостровом.

И хотя сегодня эта Декларация может выглядеть простым набором слов, завтра она окажется дорожной картой для Крыма и Украины. К решению «крымского вопроса» следует подготовиться сегодня, потому что шанс может представиться уже завтра. В конце концов, Декларация Бальфура в 1917 году была тоже только набором слов, и лишь упорство еврейского народа и честь Великобритании претворили ее в жизнь. Чем крымские коренные народы и Украина хуже?

В ім’я Сталіна і Путіна, і Криму нашого, амінь! Сакральний рівень російсько-української війни

Гучна історія із появою на мозаїці у головному храмі Збройних сил Росії Сталіна, Путіна і плакату «Крим наш» добігла логічного завершення – російського президента зображувати там не будуть. Принаймні, зараз. Але вихід російсько-українського протистояння на найвищий – сакральний – рівень від цього не лише не припинився, але й став доконаним фактом. І на це не можна не зважати.

Самоочевидне, що протиборство Росії з Україною ведеться у двох сферах: фізичній та інформаційній. У першій летять кулі на передовій та вибухають міни в тилу, перекривають воду та вкотре обіцяють відрізати газ, навіть судові позови також проходять у цій сфері, бо на кону – цілком реальні гроші. У другій боротьба ведеться не так криваво, але не менш напружено, адже приз у ній – «правильна» інтерпретація подій з фізичної сфери. І перемога тут важить не менше, бо, скажімо, деморалізований байками про «громадянську війну» солдат є так само небоєздатним, як і вчасно не нагодований солдат без боєприпасів.

Але хибно було б вважати, що протистояння тут ведеться безсистемно, і що наративи про «вільний вибір кримчан на референдумі» та «бандерівців – нацистських поплічників у Києві» хаотично кружляють в інформаційному просторі Україні. Це не так, ба навіть більше – можна чітко виокремити 8 рівнів, на яких змагаються російські та українські дискурси. Вірніше, стикаються потужні пропагандистські наступи Росії та слабкі фактологічні контратаки України.

1. Регіонально-міжетнічний (лише в Криму). На ньому кремлівські ідеологи популяризують ідею про віковічну боротьбу кримських слов'ян з кримськими татарами на півострові, виставляючи останніх кровожерними дикунами і одвічними зрадниками, що сплять і бачать влаштувати різанину беззахисних росіян, оголосити халіфат і бігом увійти до складу Туреччини.

Насправді ж за останні десятиліття справжні міжетнічні сутички в Криму можна порахувати на пальцях однієї руки, а регулярні акції кримських татар були спрямовані не проти росіян, а проти корумпованої та проросійської місцевої влади, яка наживалася на махінаціях із землею. Ну а кількість кримців, що прагнуть приєднатися до Туреччини, дорівнює кількості американців, які бажають возз'єднання США із Великою Британією.

NB. Цілком можливо, що ситуація із відвертим придушенням української мови в Криму і на окупованому Донбасі має не лише політичне підґрунтя (боротьба з претензіями України на повернення цих територій), а й міжетнічне (російський шовінізм по відношенню до українців), але це вимагає окремого дослідження.

2. Регіонально-політичний. Тут мова йде про те, що населення Криму, Донбасу, решти Сходу та Півдня начебто від самого 1991 року потерпало під гнітом київського націоналізму, вело відчайдушну боротьбу за російську мову та, подекуди, самостійно визволилося з-під влади України після нацистського державного перевороту на Майдані 2014 року. Ну і тепер, зрозуміло, героїчні молоді народні республіки самостійно протистоять великоукраїнським карателям.

В реальності ж проросійські мешканці та політичні рухи там були завжди, але порядок денний вони не визначали. І українську владу в Криму і частині Донбасу скинули не місцеві активісти, а російські війська, які й утримують на плаву т.зв. «ДНР» та «ЛНР». А там, де «зелених чоловічків» не було – в Харкові та Одесі – сепаратисти нічого не досягли.

3. Загальнодержавний. Це найширший рівень, на ньому змагається найбільша кількість інтерпретацій. За російською версією, тут існує держава, населена «нормальними українцями», які бажають дружити з Москвою, люблять російську культуру, ходять до канонічної церкви, шанують спільну історію і Перемогу у Великій Вітчизняній тощо, а «заважають їм жити» купка нацистів-бандерівців, що ненавидять усе російське і спонсоруються з гнилого Заходу.

Цьому наративу протистоїть не «правда», а інший – дзеркально обернений – дискурс. Згідно з ним Україну населяють «щирі українці», волелюбні і працьовиті, орієнтовані на Європу, побожні, освічені та закохані у власну культуру, а все зло походить від тупих малоросів-совків, яким ковбаса по 2.20 дорожча за свободу і яких гуртом і вроздріб скуповує Москва.

Таку дихотомію проукраїнські сили зводять до протистояння умовних Майдану з Антимайданом, а проросійські – до боротьби «западенців» з «Новоросією», називаючи це громадянською війною. Але лінія фронту у цьому випадку проходить через кожну окрему квартиру. Додатково заплутують рівень суспільні поділи з інших проблем: нові інститути проти старих норм, бізнес проти розпилу, здібності проти кумівства, відповідальність проти патерналізму – і в кожному регіоні знайдуться люди на кожному боці барикад.

Отже, насправді, нема двох Україн – проросійської та прозахідної, не стикаються «соросята» з «комуняками», тут борються візіонерство і новаторство із ностальгією та зручністю – через це проходять усі країни, і ніде ця битва не була швидкою та безкровною. І хоча існують в політикумі фігури, якими Росія грає безпосередньо, на цьому рівні – 222-х Україн – саме українці завдають собі найбільшої шкоди.

4. Міждержавний. Із цим рівнем певний казус, тому що Росія навідріз відмовляється визнавати сам факт його існування. Офіційний кремлівський наратив полягає у тому, що жодних російських військ в Україні немає, а конфлікт на Донбасі – громадянський. Хоча для внутрішнього вжитку у Федерації та на окупованих територіях час від часу застосовуються пропагандистські конструкції типу «за два тижні дійдемо до Києва», формально між Україною та Росією – братські стосунки.

Ця тактика не нова – ще під час Української революції 1917-1921 років червона Москва регулярно відкидала усі звинувачення в агресії проти УНР, запевнюючи, що війну з Києвом веде уряд незалежної радянської України. На ділі ж і того, і нинішнього разу йдеться про міждержавне протистояння, в якому російський агресор прикривається місцевими маріонетками, а українська сторона веде справжню війну за незалежність.

5. Геополітичний. Ось цей рівень Москва вважає найголовнішим, і саме на ньому найбільше сконцентрована. За кремлівською версією, Росія не воює з Україною, а переграє із США наслідки Холодної війни на українських землях, Україна ж тут позбавлена окремої суб’єктності. У цьому дискурсі Росія, 1991 року зраджена Вашингтоном і

позбавлена сфери впливу у світі, довго виношувала образу, аж поки не сталася нагода «встати з колін» і «відновити історичну справедливість»: Осетія-2008, Крим-2014, Донбас-2014, Латакія-2015. Ну а раз величної Росії не може бути без підконтрольної України, то тим гірше для України.

В реальності ж хоч Росія і оголосила війну Заходові, Захід на поле битви просто не явився, а перевів боротьбу в геоекономічну площину. І тому за Україну борються не танки проти танків, а Євразійський економічний союз проти зони вільної торгівлі та безвізу із Євросоюзом, російські кредити проти західних інвестицій, олігархи кооперативу «Озеро» проти транснаціональних корпорацій, а східний вектор міграції заробітчан проти західного. І те, що Україна вперше за 4 роки відновила купівлю бензину в Росії, говорить про те, що ця боротьба триває.

6. Цивілізаційний. Тут Росія подає себе як не просто країну, а окрему православну цивілізацію, як «Русскій мір», Україну ж – як блудну доньку цього «миру», яка спокусилася на європейські цяцянки типу прав меншин, а тепер вертається додому. «Гейропа» проти «Святої Русі» – це саме звідси. У вужчому сенсі до «руського світу» входить мінімум третина України: Крим, «Новоросія» та Слобожанщина, – нібито «исконно русская зємля», яку подарували українцям російські царі та генсеки, у ширшому – всі території, де розуміють російську мову.

Насправді ж під час розпаду Русі, яка як «донька» Візантії не була ані «Сходом», ані «Заходом», українські князівства здебільшого обрали європейську орієнтацію, у той час як більшість російських – східну. Загнати Україну в «русскій мір» Росії вдалося лише наприкінці 18-го століття і відносно ненадовго. Інтеграція в ЄС – це для українців шлях додому.

7. Світоглядно-ціннісний. На ньому вже навіть «спільні» мова та історія, на яких так наполягають в Москві, перестають мати значення, поступаючись важливішим речам. Більшість азійських країн, як і Росія, пропонують за найвищі цінності визнати стабільність та порядок. Країни Заходу проповідують в якості таких розвиток та свободу. У Кремлі запевняють, що українцям ближчі перші, як воно насправді – ще належить вияснити.

Ну і нарешті на наших очах формується найвищий *8 – сакральний* – рівень, на якому сцени російської анексії Криму зображують всередині храмів. Все почалося із «сакральної Корсуні» у Кримській промові Путіна, коли ще не була втрачена надія захопити всю Україну і звучав месидж про «спільне джерело духовності» усіх східних слов'ян, а завершилося плакатом «Крим наш» у головному армійському храмі. Далі вже нікуди: відтепер теза «Крим – це Росія» є елементом божественного устрою в розумінні Москви, і спроби України повернути півострів – це вже не якась там атака на кордони окремої країни чи навіть російської цивілізації в цілому. Це – посягання на Бога, на що здатні лише прихвосні диявола.

Розуміння цих 8 рівнів російсько-української інформаційної війни має не лише аналітичну цінність і надається до боротьби із кремлівськими фейками. Справа у тім, що без урахування різниці між наративами різних рівнів неможлива побудова жодної реалістичної стратегії реінтеграції Криму і Донбасу до складу України. Аргументи політичного порядку нездатні поколивати стереотипи на ціннісному рівні, а міждержавного – на цивілізаційному. На

кожному «поверсі» слід застосовувати свої, унікальні слова, щоб достукатися до співвітчизників.

Ну а увічнення анексії Криму в армійському храмі – це зайве нагадування, що Росія у своїй боротьбі проти України підняла ставки донезмоги високо і буде відстоювати свою правду до останнього солдата – свого чи чужого. З цього я роблю висновок, що жодне примирення в розумний спосіб «десь посередині» принципово неможливе, і війна триватиме до цілковитої поразки однієї зі сторін.

Чекати, принаймні в історичній перспективі, залишилося недовго.

Почему Путин НЕ нападёт. Аргументы против «большой войны»

ВНИМАНИЕ: этот текст был написан в августе 2017-го, и тот факт, что за три года полномасштабного вторжения так и не случилось, говорить в пользу моих аргументов.

Ну как минимум потому, что он уже напал. А если серьёзно – формула «А то Путин нападёт» стала настолько распространённым элементом троллинга «порохоботов» со стороны «зрадофилов», что иногда они и сами грешат верой в возможность новой агрессии Кремля. Безусловно, вероятность широкомасштабного вторжения России всегда отлична от нуля, но всё же явно недостаточна, чтобы размахивать ею на всех углах. Можете поверить на слово, а можете дочитать до конца.

Начнём с того общеизвестного утверждения, что в России политики нет, зато есть Путин и путинизм. И как следствие – в России не нужна политология, её с успехом заменяют психология толп и психиатрия тиранов. Ну так вот, чисто по внутреннему складу Путин – не военачальник, а чекист. Ну не вдохновляют его ни Бородино, ни Курская дуга. Объективно его идеал – советские операции 1960–1980-х в Африке и Азии и всякого рода «шпионские игры». Доказательства? Да пожалуйста! Со стратегической точки зрения обе Чеченские войны были идентичны: регулярная российская армия противостояла полурегулярному ополчению, не очень регулярным партизанам и совсем нерегулярным террористам. И в обоих случаях за счёт неизмеримого преимущества в силе и технике победу одерживали «федералы» (опустим политические итоги и то,

кто там кому сегодня платит дань, сосредоточимся на военных аспектах). Но если первая («Ельцинская») кампания запомнилась массированными атаками бронетехники на города с вполне закономерным итогом, то вторая («Путинская») велась совершенно по-другому. Во-первых, в её начале (сентябрь 1999 года) известно кем были организованы масштабные провокации – взрывы в российских городах. Во-вторых, активно использовалась тактика раскола сопротивления с переманиванием целых кланов на сторону Москвы.

Практически ту же картину мы видим в нашем случае. Что аннексия Крыма, что вторжение на Донбасс начинались с «народных выступлений», поддерживаемых силами специального назначения. Крыму хватило. Если этого оказывалось недостаточно (на Донбассе), в ход шли прямые поставки оружия и «добровольцев». И если уж и это не помогало, тогда вводились целые подразделения «отпускников». Но что примечательно – как только спецоперация по «возмущению народных масс» срывалась в самом начале (Харьков и Одесса), больше никаких действий Кремль не предпринимал.

Кстати, в рамках психологии чекистских действий отлично объясняется феномен «ихтамнетов». Как должно быть известно любому школьнику, смотревшему шпионские фильмы, от провалившегося агента его родная контора обязательно открещивалась. Ну а сам разведчик должен был уйти в глухую «несознанку». Именно поэтому весной 2014 года Путин и Шойгу так упорно твердили, что форму «зелёных человечков» можно было купить в любом военторге – они заранее готовились слить дело в случае провала. И лишь после того, как аннексия стала свершившимся фактом, маски были сброшены и вещи

названы своими именами – сначала робко («мы помогали самообороне»), а потом искренне («мы всё сделали сами»). Ну а поскольку никакого окончательного решения донбасского вопроса в Кремле нет, песенка про «ихтамнет» будет звучать снова и снова, какие бы доказательства не приводила Украина.

Так что без масштабной провокации и очередных «народных выступлений» полномасштабная агрессия (под которой я понимаю любые действия, выходящие за пределы захвата «сухопутного моста» из Донбасса в Крым) не начнётся. А купировать всякие «Бессарабские народные республики» мы вроде уже должны были научиться.

Второй аргумент – сугубо военный. На сегодня Донбасс контролируют более 35 тыс. человек, из которых 3–5 тыс. – россияне, остальные – местные. Этого хватает для удержания позиций, но вряд ли достаточно для «большой» войны. А поскольку количество мобилизованных местных практически достигло своего предела (можно хватать пацанов на улицах, но толку-то?), агрессия будет возможной только за счёт российских солдат. Для сценария «сухопутный мост» нужны будут дополнительно 26–36 тыс. бойцов вторжения + ещё столько же для создания оккупационного режима = 50–70 тыс. человек, и это, пожалуй, максимум для России. Бросок на Одессу потребует 120 тыс. солдат, захват всего Левобережья – 260 тыс. На бумаге, конечно, эти люди у Кремля есть, а вот как оно в реальности – вопрос открытый.

Судите сами, для захвата Крыма нужно было собрать лучших из лучших, у кого бы рука не дрогнула стрелять в украинцев. Но при этом ведь ещё требовалось создавать картинку «самодеятельности» местного населения, что должно было исключить посылку на полуостров кавказцев и якутов. Однако на всю Россию-матушку не набралось

достаточно славянского спецназа, и уже в первую неделю оккупации мир облетели фотки «бурятских крымчан» в пиксельном камуфляже.

Официально считается, что в России – 1 млн военнослужащих, а с учётом признанного Шойгу 8% недобора – 920 тыс. Но из них годятся для войны лишь 390 тыс. в сухопутных войсках и 35 тыс. десантников (лётчики и моряки, конечно, тоже могут поучаствовать, но их доля в составе оккупационного контингента пренебрежимо мала). Может ли Россия позволить себе сосредоточить от трети до половины своих бойцов в одном месте? Выйти из Центральной Азии? Оставить Кавказ? Оголить границы с Китаем? Свернуть группировку в Калининграде? И это мы ещё не учитываем, что примерно 30% рядового и сержантского состава – призывники, малопригодные к ведению регулярных боевых действий. Да и вообще, есть небезосновательное мнение, что до 20% российской армии существует только на бумаге – до такого предела доходит разница в отчётах различных ведомств о численности ВС РФ.

Короче говоря, даже без учёта сопротивления ВСУ и возможных международных последствий, исходя лишь из внутреннего состояния российской армии, мы можем сделать вывод, что сил для по-настоящему «большой войны» у Кремля нет. Взять Мариуполь он ещё может попробовать, Киев – вряд ли. И пока на нашей восточной границе сосредоточено 50 тыс. российских солдат, повода для паники нет. Будет 100 тыс. – будем говорить.

В общем, на сегодняшний день для полномасштабного российского вторжения в Украину предпосылки есть, а возможностей нет. Ключевыми элементами подготовки агрессии являются: а) крупная спецоперация внутри нашей страны (диверсии, теракты, «народные бунты», провокации в

духе MH17); б) сосредоточение на границе не менее 100 тыс. российских солдат. До тех пор, пока оба условия не выполнены, давайте спать спокойно – Путин не нападёт.

Тонкая черная линия. Зачем Путину национальная гвардия?

Создание Путиным Федеральной службы войск Национальной гвардии России (Росгвардии) вызвало в Украине море шуток. Президента северных соседей упрекнули в неоригинальности и плагиате, а штатным пропагандистам Кремля даже немного посочувствовали. Как в самом деле будет теперь звучать «острота» про поезд, съем и нацгвардию? Но этот шаг Путина – совсем не к смеху. По крайней мере – для жителей России.

В самом деле – зачем Путину Росгвардия? Дело ведь не в наборе новой силовой структуры, а в реорганизации старых, так что общее число штыков Кремля не увеличится. Да и нужно ли? 800 тысяч служащих Вооруженных сил России вполне достаточно для работы вовне. Как бы это ни звучало печально, но Россия выиграла все войны с соседями, кроме Украины: Молдовой, Ичкерией, Грузией. Ну да, задавила массой, ну и что? Дело-то сделано. Так что обострения на фронте в связи с появлением российской нацгвардии я не прогнозирую.

Другое объяснение, охотно подхваченное либералами Киева и Москвы, сводится к тому, что новая структура призвана подавлять массовые протесты граждан России. Особенно «в масть» пришелся сторонникам такой версии недавний видеоролик, демонстрирующий якобы «тайные» учения гвардейцев по разгону митингов. Все бы ничего, но с этой задачей и раньше отлично справлялся старый добрый ОМОН, так что тратиться на новую форму и административный аппарат в условиях дефицита вряд ли целесообразно.

Так в чем же дело, и почему эта новость хоть и косвенно, но касается Крыма? Ответ дан на днях в одном глубоко профессиональном интервью в «Новой газете». Касалось оно, правда, лишь нынешней Чечни, но выводы с легкостью могут быть распространены на остальные субъекты России и аннексированный полуостров.

Итак, главная задача Росгвардии и цель Путина – сокрушение региональных элит силовым путем. Так вышло, что в Федерации главы субъектов имеют слишком сильное влияние на региональные министерства внутренних дел, а Внутренние войска комплектуются из местных кадров. У Москвы есть все основания полагать, что лояльность этих подразделений центру ниже, чем субъекту Российской Федерации, а значит, в случае усиления сепаратистских настроений рассчитывать на них будет нельзя. Тридцатитысячная армия Кадырова – самый яркий, но, вероятно, далеко не единственный прецедент.

Лишить местных феодалов возможности влиять на силовые структуры, но при этом позволить всем сторонам сохранить лицо – задача на следующие два года. В новую Росгвардию переведут и самую многочисленную структуру МВД – Внутренние войска (200 тыс. чел.), и самые боеспособные – ОМОН и СОБР, а также вневедомственную охрану до кучи. Вооруженные сотрудники упраздненных служб по обороту наркотиков и по миграциям также перейдут в нацгвардию.

В результате собственно полицейскими (т.е. в МВД) останутся только участковые и патрульно-постовая служба. Принцип их комплектации останется прежним, но уровень подготовки и вооружения не позволит опирающимся на них местным элитам играть в свои игры. Все остальные – до 400 тысяч – из полицейских превратятся в военных со всеми

вытекающими: никакого республиканского контроля, только армейская вертикаль; никакого землячества, только постоянные ротации – по десять гарнизонов за службу по всей гигантской территории. Ну и подчинение Президенту России напрямую – в качестве вишенки на торте. Тонкая черная линия, отделяющая Путина от окружающего мира, готова.

Особенно не позавидуешь в этой ситуации Сергею Аксенову. «Вооруженные силы Крыма» у него забрали в подчинение Минобороны России еще весной 2014 года, а вот теперь и «верный «Беркут» могут легко заменить на рязанских и бурятских нацгвардейцев. Одна только «крымская самооборона» осталась, да государственным казенным учреждением в возможной борьбе за власть над полуостровом много не навоюешь.

Впрочем, для Украины подобные новости вовсе не плохи и даже осторожно оптимистичны. В самом деле, раз уж Путину всерьез понадобилась сила для борьбы с региональными элитами, значит, и впрямь не все гладко в гадском королевстве?

Одиночество тиранов. Путин на пути к опричнине

Принято думать, что тираны и деспоты – наиболее осведомленные из смертных. Дескать, в их распоряжении подробные отчеты вездесущих и всемогущих спецслужб, от зоркого ока которых ничего не утаить. И, мол, потому деспот знает все лучше простого народа, а значит, нечего задавать ему вопросы. Жираф большой – ему видней.

Нет ничего более ошибочного, чем это утверждение.

На самом деле, каждому человеку свойственно держать в голове картину мира, которая хоть немного, да отличается от картин мира в головах других людей. И чем человек авторитарнее, тем убеждение в правильности именно его картины тверже; чем он выше – тем более склонен полагать, что все делает правильно.

Придя на вершину власти, диктатор попадает в замкнутый круг.

Вначале главы спецслужб приносят ему более-менее правдивые сведения о положении страны, которое далеко не всегда радужно. Авторитарные государства всегда в действительности живут хуже, чем принято говорить в официальной пропаганде. Некоторое время тиран прислушивается к такого рода правдивым сведениям, но ровно до тех пор, пока они не касаются его собственных решений или, о ужас, действий его близких.

Властитель непогрешим. Жена Цезаря – вне подозрений.

Авторитарному человеку признаться в собственной неправоте практически невозможно, слышать о непристойном поведении родственников – оскорбительно. Мало-помалу деспот приходит к мысли, что это не он ошибается, а спецслужбы либо просто не видят полной

картины мира (монополия на истину принадлежит только ему одному), либо не понимают масштаба его решений, либо же сознательно дезинформируют его.

Доносчику – первый кнут. Гонца с дурными вестями – казнить.

И тогда даже в лучших спецслужбах происходит надлом. Честные просто перестают говорить правду, корыстные начинают лгать. Правда падает в цене, растут акции лизоблюдства и угодничества, на смену службе приходит прислуживание. От рядового агента до главы – все отправляют «наверх» не то, что они хотят сказать, а то, что от них хотят услышать. Непонятливые попадают на эшафот.

Фюрер не может ошибаться.

Тем временем деградируют и остальные источники правдивой информации. Официальные СМИ смотреть без толку – они не отображают реальность, а манипулируют ею. Оппозиционные медиа либо закрыты, либо вытолкнуты на маргинес и их голос тирану не услышать. Западные журналисты и политики просто не принимаются в расчет – что могут сказать вражеские агенты? Критический анализ заменен бравурными маршами – и уже никто не видит, что страна свернула не туда.

Чем дольше живешь в иллюзиях, тем сложнее от них отказаться.

Последний бастион правды – личные друзья вождя, «старая гвардия». Те, кто был с ним с самого начала, те, кто помог ему подняться на пьедестал. Один на один или небольшой группой они еще могут рискнуть возразить деспоту, указать на промахи, подсказать иной метод решения проблем. Но и эта преграда когда-нибудь падет. Тирану однажды покажется, что он настоящий небожитель, и все, кто помнил его простым смертным, превратятся во врагов.

Никому не хочется видеть рядом напоминание о собственных слабостях и юношеских ошибках. И тогда автократ низвергает старых друзей, окружая себя новыми людьми, преданными не идее и не традиции, а ему лично.

И вот тогда его одиночество становится абсолютным, а крах – практически неизбежным.

Император Нерон приказал Сенеке покончить жизнь самоубийством в 65 году, через год покончил с собой Петроний, оба были друзьями и наставниками принцепса. Не прошло и двух лет, как безумие императора привело к восстанию легионов в Галлии и гибели самого Нерона.

Учреждая в 1565 году опричнину, Иван Грозный за несколько лет казнил и убил лично несколько сотен старых сподвижников – князей и бояр, двигавших Россию по европейскому пути к ограниченной монархии. Не пощадил даже митрополита Филиппа II. В результате – проигранная Ливонская война, разоренная и скатившаяся в авторитаризм страна, едва не исчезнувшая в начале 17 века.

Сталин достиг абсолютного одиночества в 1938 году, когда расстрелял своего последнего друга, не боявшегося возразить ему, – Николая Бухарина. Остались безмолвные лакеи вроде Калинина или не меньшие тираны, как Берия. Вслед за тем СССР пошел на сделку с дьяволом и чуть не погиб в 1941 году. Будем откровенны с собой – Союз выстоял лишь потому, что Запад считал Гитлера более опасным (и это правда), а потому помог диктатору с длинными, а не короткими усами.

Вероятно, именно сейчас мы застаем Путина на пороге одиночества тиранов. Человек, верующий в свой изощренный ум и до сих пор не пользующийся интернетом, принялся отправлять в отставку старую гвардию, имевшую собственный вес и авторитет. При «теле» остаются

неамбициозные тени, на освободившиеся посты назначаются вчерашние охранники. Независимых центральных СМИ нет, «парламент – не место для дискуссий». Готово и новое «опричное войско» – Росгвардия.

Сработает ли закономерность и на этот раз? Разобьется ли Россия о внешний мир, как потерявший управление корабль? Будут ли предшествовать краху масштабные репрессии? Пойдет ли Кремль на «большую войну»?

Ответов ждать осталось недолго.

Российские либералы и «российский вопрос»

В последние годы почти не осталось сомневающихся в том, что большинство российских либералов заканчиваются на «украинском вопросе». Майдан, а в особенности аннексия Крыма превратили немало противников путинского режима в верных слуг государства Российского. Причем касается это в равной степени и ультрарадикальных националистов вроде Егора Просвирнина, и как бы либералов типа Олега Кашина.

Просвирнин стяжал в 2012-2014 годах славу непримиримого, кондового антисоветчика и виртуального борца с путинским режимом. Более того, он был одним из немногих, кто не боялся говорить о пересмотре российских государственных границ в сторону уменьшения! Да, потерю Кавказа он предлагал компенсировать Северным Казахстаном, но показателен сам факт. И вот случился Крым, и понеслось: от «Почему Крым наш – и это восхитительно?» до «Путин – мудак, но путины приходят и уходят, а Малороссийский Федеральный Округ – остается».

Но если деградация русского национализма до российского империализма довольно предсказуема, то с либералами получилось совсем некрасиво. И хоть был Кашин противником Путина, и хоть был избит за свои тексты до полусмерти с подачи высокого чиновника, а все равно сломался. Текст его покаяния столь чудесен, что имеет смысл привести его полностью.

«*Не быть сволочью до Украины было просто… Я, персонально я сломался на Крыме – да, я не могу, не вижу в себе моральных сил сказать, что Крым должен быть частью*

Украины. Не должен. Я легко соглашусь с тем, что путинский Кремль, отбирая у Украины Крым, поступил бессовестно и цинично, нарушив все гласные и негласные международные принципы, и об этом можно долго и интересно говорить, но любые понятные и очевидные аргументы перевесит вот это простое: да, он наш. Частью Украины он стал в результате двух (хрущевской и ельцинской) трагических случайностей, путинская аннексия эти случайности отменила. Если Путин поплатится за эту аннексию, более того, даже если через сколько-то лет Крым снова отделят от России, это все равно не отменит того, что Крым наш, русский. Запущенный, грязный, заселенный неприветливыми аборигенами, в жизни не нужный нормальному туристу – ну так и вся Россия, в общем, такая, это ведь не повод говорить, что она не наша, правда же?».

Разбирать по пунктам мифы о «двух трагических случайностях», засевшие в голове Кашина, мы не будем. Важно другое – если даже реальная жертва режима, способная к саморефлексии, не прошла искушения Крымом, что же говорить о людях попроще?

И вот здесь я закончу обзор очевидных вещей и сделаю парадоксальное заявление. На самом деле, средний российский либерал заканчивается не на «украинском вопросе» и не на «грузинском», и не «чеченском», и не на каком-либо другом. Средний российский либерал заканчивается на «российском вопросе» – вопросе о неизменном существовании России в том самом виде, в каком ее этот либерал застал.

Застал средний российский либерал Россию с Польшей – будет отстаивать Россию с Польшей. Застал Россию с Украиной – будет отстаивать Россию с Украиной. Застал Россию с Крымом – ну, вы поняли.

И даже если ты Александр Пушкин, декабрист и антиклерикал, это еще ничего не значит. Сначала у тебя вот такие стихи, посвященные бунтовщикам:

«Темницы рухнут – и свобода
Вас примет радостно у входа».

А потом поляки восстают за эту самую свободу против царского режима – и здравствуйте-пожалуйста:

«Вы грозны на словах – попробуйте на деле!
Иль старый богатырь, покойный на постеле,
Не в силах завинтить свой измаильский штык?
Иль русского царя уже бессильно слово?
Иль нам с Европой спорить ново?
Иль русский от побед отвык?
Иль мало нас? Или от Перми до Тавриды,
От финских хладных скал до пламенной Колхиды,
От потрясенного Кремля
До стен недвижного Китая,
Стальной щетиною сверкая,
Не встанет русская земля?..».

Даже если ты Михаил Лермонтов, творец легендарного стихотворения-мема:

«Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ,
И вы, мундиры голубые,
И ты, им преданный народ»,

– то это не убережет тебя от участия в колониальной войне на Кавказе и восхваления русского оружия:

«Какие степи, горы и моря
Оружию славян сопротивлялись?

И где веленью русского царя
Измена и вражда не покорялись?
Смирись, черкес! и запад и восток,
Быть может, скоро твой разделят рок».

Подобных примеров – тьма: от Гаврилы Державина («На приобретенье Крыма», «На взятие Варшавы») до Александра Солженицына («Как нам обустроить Россию»). Примеры Иосифа Бродского («*Как говорил картавый, «время покажет Кузькину мать», руины, кости посмертной радости с привкусом Украины*», 1994) или Захара Прилепина («*Как было бы приятно, если б Украина вернулась через год, или там через три, сырая, босая, обескураженная, с застуженными придатками, осатаневшая от случившегося с ней*», 2013) показывают, что за редчайшими исключениями российские поэты и писатели продолжают оставаться такими же «трубадурами империи», как и во времена Екатерины II. Даже большевики, вопреки распространенному мифу, желали поражения в мировой войне не России, а ее правительству, что, согласитесь, «две большие разницы».

Короче говоря, далеко не всегда враг моего врага – мой друг. Поэтому надеяться на торжество российского либерализма и связывать с ним восстановление российско-украинских отношений, как минимум, недальновидно. Искушение Крымом слишком, чрезмерно, неподъемно сильно.

Российские либералы (кроме одного-двух на поколение) не смогли преодолеть свои имперские комплексы за триста лет. С чего вы взяли, что сейчас им хватит трех?

Эксперты *vs* иксперды, или как отличить одного от другого

Не будет большим преувеличением сказать, что энциклопедисты на нашей планете вымерли вслед за мамонтами, а это значит, что любому человеку время от времени требуется дельный совет по починке спиннинга / написанию диссертации / приготовлению трюфелей (выбрать другой пункт) из уст кого-нибудь «знающего». Если же совет нужен не из бытовой, а из «высокой» сферы, будь то политика, экономика или международное право, то круг компетентных специалистов, способных такой совет дать, сужается до совсем уж небольшой группы людей, традиционно называемых экспертами. Считается, что эксперт должен не только обладать специальными познаниями в своем вопросе, но ещё иметь практический опыт и отсутствие предубеждений. Но даже поверхностный взгляд, брошенный на состояние «экспертной отрасли» в Украине, приводит к печальному выводу – три четверти тех, кто именуется «экспертами», не только ими не являются, но и к анализируемым им проблемам не имеют никакого отношения.

Кто такой эксперт

Кажется, что ответ прост: словарь Ожегова дает определение эксперта как «специалиста, дающего заключение при рассмотрении какого-нибудь вопроса». Единственное, чего недостаёт этому лаконичному определению – критериев, по которым можно выявить эксперта. Иногда создаётся впечатление, что для эксперта важнее всего обладать максимальными познаниями в своей области, но это не так. Само происхождение термина

указывает на значение прикладных практических навыков (expertio – лат. «опыт, проба»). Таким образом, эксперт, не умеющий или не желающий постоянно применять свои знания на практике, – не эксперт.

Кроме того, стать экспертом за один день принципиально невозможно. Как пишет академик РАН Олег Ларичев в работе «Как стать экспертом», «Требуется не менее 10 лет, чтобы при благоприятных условиях стать экспертом в какой-либо области профессиональной деятельности <…> большую роль в становлении эксперта играют постоянные упражнения. Два фактора – время упражнений <…> и руководство опытного учителя <…>, являются основными».

Малкольм Гладуэлл, кстати, посвятил свою книжку «Гении и аутсайдеры» разбору этого вопроса и обосновал, что для превращения из «подающего надежды» в настоящего профессионала в любой сфере необходимо затратить не менее 10 тысяч часов. Разумеется, речь идёт именно о рабочих часах, а не астрономических, и проведённых именно с пользой, а не за перепиской в Фейсбуке. Грубо прикинем, что из 8 обычных рабочих часов вы интенсивно занимаетесь своим делом хотя бы половину (и то для многих это – недостижимый показатель, с коллегами пошутить и кофе попить – не в счёт). Итак, 4 часа в день х 5 дней в неделю х 50 рабочих недель = 1000 часов в год. Что и требовалось доказать – без 10 лет работы о мастерстве и говорить не приходится. Хотите раньше – работайте больше.

Ну и ещё одно непременное свойство подлинного эксперта – способность к общению. Ещё Курт Воннегут говорил, что учёный, не способный объяснить суть своих трудов ребёнку – шарлатан. Если специалист не в состоянии (*см. ниже Недоэксперт*) или не хочет (*см. ниже Псевдоэксперт*) поделиться своими знаниями с другими,

настоящим экспертом ему не стать. Это правило особенно отчётливо проявляется на письме: витиеватый стиль и перенасыщенный сложными терминами текст – визитка невежды; настоящий эксперт никогда не умничает.

Ну и, кроме того, существуют ещё несколько черт, характеризующих подлинного мастера своего дела: профессионально любопытство, отсутствие жёстких рамок в мышлении и контакт с другими экспертами. Зачастую именно мнение других способно придать вес званию «эксперта», впрочем, манипуляции с общественным сознанием в нашей стране позволяют удостоить этого титула практически любого.

Стать экспертом – пожалуйста!

Существует три возможности простому человеку возвыситься до ранга эксперта – правильный, простой и усреднённый. Правильный путь требует долгой учёбы (как мы уже видели, не менее 10 лет), постоянной практики, непрерывного обмена опытом, ну и, конечно, известной саморекламы. Тогда вашу фамилию будут использовать в комментариях к новостям, а ваше мнение – как аргумент в споре. Но путь этот долог и тернист, поэтому далеко не каждый соглашается идти по нему, ведь гораздо быстрее воспользоваться простым путём.

Его суть состоит в том, что человек сам себя называет экспертом, а окружающие без возражений (как теперь модно говорить – по умолчанию) принимают это на веру. Достаточно один раз представиться экспертом на каком-нибудь форуме или пресс-конференции, и журналисты ради собственного удобства повторят произнесённые этим человеком слова как «авторитетную оценку» (*см. ниже Экспертное мнение*).

Чтобы пойти по усреднённому пути, необходима доля везения – нужно просто попасть в один из многочисленных ныне экспертных советов или общественных коллегий при органах государственной власти. Состоящие в этих коллегиях люди должны не столько давать советы чиновникам, сколько «узаконивать» их решения формулировкой «согласованно с общественностью». Постепенно рекомендации и решения, принимаемые такими советами, начинают рассматривать как экспертную оценку, а заседающих в совете людей, вне зависимости от их образования и опыта работы, – как экспертов.

Недоэксперты

С ними всё просто – это люди, обладающие некими нужными (или смежными) знаниями, но не имеющие практического опыта либо общепризнанных заслуг в сфере деятельности. Назвать себя экспертами их побуждает обыкновенная лень – нежелание пройти правильный путь становления. Чего уж – нужными терминами оперировать нетрудно, базисный запас знаний под рукой, остаётся прицепить на грудь бэйдж со словом «эксперт» – и дело в шляпе! Как правило, недоэкспертами становятся в тех областях, где, на первый взгляд, всё просто и доступно – в истории (и связанных с ней политологии и геополитике) и экономике. На темы вроде «кто за что сражался во Второй мировой» и «как нам выйти из кризиса» не дебатируют с умным видом (особенно в прямом эфире) только грудные младенцы.

Отдельную группу недоэкспертов составляют недоучившиеся практики – от стоматологов до риэлторов – ещё ничего путного не добившиеся, но уже раздающие советы направо и налево. От таких «деятелей» возможен

вполне ощутимый вред – от выпавшего из-за неправильного лечения зуба до купленной втридорога квартиры.

Отличить подлинного эксперта от недоэксперта в целом несложно. Настоящий специалист всегда честен, он не отговаривается «секретами фирмы» и не обещает всё и сразу. Если вам предлагают универсальный рецепт выхода из мирового финансового кризиса за неделю или похудения на 30 килограмм без упражнений – знайте, недоэксперт пытается обвести вас вокруг пальца.

Псевдоэксперты

Ещё хуже недоэкспертов, потому что вообще никогда не изучали тот предмет, о котором сейчас увлечённо спорят. Псевдоэксперты есть в офисе, чтобы подвергать критике работу коллег, даже если об этом их никто не просит. Они есть во власти, чтобы «помогать в развитии» бизнесу, хотя сами за всю жизнь не открыли ни одного предприятия. Особенно много их в интернете, тут самое главное – говорить (то есть писать) уверенно, тогда уже неважно, что именно писать. И, разумеется, есть псевдоэксперты в научной среде – генераторы самых абсурдных и сенсационных идей и советов. Мотивация их деятельности – желание заработать. Но для того чтобы их мнение было куплено, вначале это мнение следует «раскрутить», для чего используется отработанный столетиями прием: хвалить себя как можно чаще, тогда, возможно, поисковые машины будут поднимать «мысли» такого псевдоэксперта на первые строчки.

Трудами псевдоэкспертов, не имеющих исторического образования, сегодня создана целая сфера общественной жизни – фольк-хистори (это когда этруски и пруссы объявляются русскими, а укры – прародителями арийцев). Псевдоэкспертами-политологами в головах украинцев

насаждаются мнения, что Восток и Запад не могут жить в одном государстве, что все «западенцы» – потомки нацистских прихвостней, а «схидняки» – поголовно алкоголики, ругающиеся матом и не умеющие толком читать. Псевдоэксперты-врачи пичкают украинцев биодобавками от насморка, коронавируса и от СПИДа. Невероятно многочисленные псевдоэксперты-экономисты убеждают, что стоит отменить все налоги / национализировать все предприятия / отказаться от иностранных кредитов, как дела в нашей стране моментально поправятся. Ну а про диванных полководцев, точно знающих, как за неделю взять Донецк, а к концу года – Москву, и говорить не приходится. И иногда, к сожалению, «мнения» таких «знатоков» перевешивают в глазах власти здравый смысл.

Экспертное мнение

Оно, также известное как экспертная оценка, – продукт, ради которого, собственно, и трудятся эксперты в поте лица. Важное замечание: речь сейчас пойдёт не об оценках БТИ или выводах судебных экспертиз – эти экспертные мнения как раз довольно объективны и зачастую необходимы. Речь сейчас пойдёт о магических формулировках «эксперты полагают», «пришли к мнению» и других, с помощью которых в магазинах продаются шампуни, а на телевидении – сенсации.

Итак, «эксперты считают» – часто используемый речевой оборот, применяемый в тех случаях, когда реальных аргументов для обоснования своего мнения просто нет. Фактически, универсальный способ придать любой ерунде научный вид.

Существуют два основных условия применения такой формулировки – доверие и авторитет. Совершенно неважно,

совпадает ли пресловутое «экспертное мнение» с истиной или нет, важно, чтобы оно вызывало доверие. Поэтому недоэксперты и псевдоэксперты на пресс-конференциях пытаются выглядеть как можно более уверенными в себе. Чёткость фраз и тон, не допускающий возражений, позволяют самую абсурдную мысль представить в выгодном свете, потому что у аудитории нет сомнения в главном – говорящий достоин доверия. Позже журналисты подадут эту мысль, приклеив к ней, часто вообще без оснований, ярлык «экспертное мнение».

Второе условие – авторитет. Потребителю неинтересно мнение сантехника о проблемах китайского топливного рынка, он хочет, чтобы о больших проблемах рассуждали «большие люди», то есть эксперты компаний, центров, директора, профессора, академики и все в таком духе. Иногда звучание должности или звания заглушает имя эксперта, что очень удобно. Анонимный профессионал (чаще – группа профессионалов) является лучшей находкой в рекламе: вспомните многочисленные ролики типа «рекомендовано ассоциацией стоматологов» или «опыт профессионалов для ваших волос». Подобная схема работает и на самом высоком уровне – в прямые эфиры и кабинеты чиновников чаще приглашают людей, на визитках которых написаны громкие титулы, пусть и лишённые содержания. Кстати, к этой проблеме тесно примыкает и вопрос о купле-продаже дипломов и степеней – оказывается, что можно работать в СБУ или в Минюсте, не имея высшего образования, а только обзаведясь купленной корочкой.

Ещё может быть и так, что псевдоэксперт, пытаясь придать убедительности своим словам, ссылается на «экспертное мнение коллег». Тут важно не поддаваться иллюзиям, а проверить, есть ли такое мнение вообще.

В общем и целом, если газетная статья или новость на телевидении начинается словами «эксперты полагают», причём имена этих «знатоков» не озвучиваются, знайте – перед вами мнение псевдоэкспертов.

Экспертное сообщество, или окончательный диагноз

Итак, настоящих экспертов в Украине единицы, звание эксперта у нас присваивают либо псевдоэксперты друг другу по принципу: «кукушка хвалит петуха за то, что хвалит он кукушку», либо журналисты и организаторы конференций – ради собственного удобства. Зачастую своих «карманных экспертов» (как и целые аналитические центры) содержат политические партии, что становится очевидным во время предвыборных кампаний. Подлинные эксперты дискутируют друг с другом спокойно, псевдоэкспертам нужны скандалы, даже если они сами будут выглядеть в них не с лучшей стороны. И поскольку государство практически не содержит своих собственных аналитических институтов (настоящих, а не собраний бывших политработников), не желает пользоваться инициативной независимых экспертов «снизу», да ещё и облагает налогами издание методических материалов, становится ясно, что истинного экспертного сообщества, составленного из уважаемых, заслуженных, авторитетных людей, в Украине нет. И пока экспертом себя сможет назвать любой желающий, ситуация не изменится.

Впрочем, чтобы смягчить пафос этого вывода и всей статьи в целом, приведу анекдот из жизни Бернарда Шоу.

Однажды он прогуливался по картинной галерее и увидел откровенно плохую картину, о чём заявил вслух. Автор картины, стоявший рядом, возмутился:

– Как вы смеете так резко говорить, вы же сами в жизни ни одной картины не написали! Шоу ответил:

– Но я же могу рассуждать о качестве омлета, хотя еще ни разу не снёс ни одного яйца.

Важно только помнить – Бернард Шоу потому и запомнился нам, что, даже не умея писать картины, и без того добился в жизни немалого.

Бонус. Формальные критерии «экспертности» для журналистов

Раз уж вы здесь, дорогие акулы пера и тигры клавиатуры, то вот вам три формальных, объективных, измеряемых и проверяемых критерия, по которым можно узнать настоящего эксперта. Ради Всевышнего, перестаньте обращать внимание на титры на соседних каналах, ищите их сами!

Во-первых, у эксперта должно быть соответствующее образование и/или опыт работы (хорошо бы 10 лет, но уж всяко не меньше 5). Историю должен объяснять человек с дипломом историка, о туристических тенденциях может говорить отельер или сотрудник турфирмы. Пожалуйста, не разрешайте аграриям комментировать внешнюю политику Трампа, а менеджерам по продажам – состояние ЖКХ. Погуглите, чему учился и над чем трудился ваш кандидат в эксперты.

Во-вторых, грош цена профессионалу, не занимающемуся самосовершенствованием. Если ваш эксперт за последние 5-10 лет не написал ни одной книги по теме своей специализации, за истекший год ни разу не выступил с публичной лекцией или на конференции, а за минувшие пару месяцев не опубликовал ни одной статьи – задумайтесь. Может, это не эксперт, а говно собачье?

И в-третьих, состоявшийся эксперт должен иметь хоть минимальное признание в среде коллег. Да, институт

репутации и научной этики в нашей стране отсутствует как таковой, поэтому обращайте внимание на международные дипломы и свидетельства. Но за неимением гербовой пишут на простой, так что пусть ваш кандидат в эксперты, для начала, ни разу не вляпается в скандал с работой «на заказ».

Эти правила – не панацея, но мириться с засильем говорящих голов, с одинаковой лёгкостью обсуждающих готовность пляжей к купальному сезону и недостатки ЗСУ, уже нет сил.

Журналисты, будьте бдительны!

Невипадковий Збіг: Пам’яті Збіґнєва Бжезінського

Ad memoriam

У вічність відійшов патріарх сучасної геополітики, ветеран царини зовнішніх відносин США, еталонний «яструб» Збіґнєв Бжезінський. Чи почули ми те, що він говорив про нас усе життя?

Безліч мешканців Заходу, від Бернарда Шоу та Герберта Уеллса до Ромена Роллана й Томаса Манна, не кажучи вже про легіони дрібніших літераторів, журналістів і навіть науковців, дозволили обдурити себе радянській пропаганді. Мільйони ситих обивателів благополучних країн із запалом твердили: «Народ, що подарував світу Толстого, не може чинити таких жахів», – і відмовлялися вірити в реальність Голодомору та ГУЛАГу. Сотні політиків та чиновників сьогоднішньої Європи донедавна вперто не бажали бачити в Путіні узурпатора, а в Росії – неоімперію. Чимало «корисних ідіотів» Кремля досі не позбулися своїх небезпечних ілюзій.

Але Бжезінського ніколи не було серед них.

Від початку своєї академічної кар’єри в середині минулого століття Великий Збіґ проявив себе як послідовний антикомуніст, викривач радянського тоталітаризму й адепт американської світової гегемонії. Будучи поляком і сином польських дипломатів у СРСР, Бжезінський ніколи не дозволяв собі бути зачарованим позірною величчю російської культури і, тим паче, медовим голосом радянської пропаганди. І словом, і ділом він доводив це; писав багато текстів антирадянського спрямування та підтримував американську допомогу афганським моджахедам, подарувавши СРСР, за його ж словами, «їхню В’єтнамську війну».

Новому Плутарху не довелося б довго підбирати Бжезінському історичну пару – Великий Збіґ був наче реінкарнацією Катона Старшого. СРСР був власним Карфагеном Бжезінського, і розвалився в нього на очах.

Однак Збіґ не зупинився. Боротьба з російським неоімперіалізмом названа в його працях однією з умов збереження Америкою свого статусу, а незалежність України Бжезінський вважав наріжним каменем стримування Москви і нормального розвитку Європи.

«*Без України Росія перестає бути євразійською імперією*, – писав він 1997 року у «Великій шахівниці». – *Якщо Москва поверне собі контроль над Україною… її великими ресурсами, а також виходом до Чорного моря, то Росія автоматично знову отримає змогу перетворитися на потужну імперську державу, що розкинулася у Європі та Азії. Незалежність України кинула виклик домаганням Росії на божественне призначення бути прапороносцем усієї панслов'янської спільноти. Те, що Україна буде з часом якимось чином "реінтегрована", залишається догматом віри багатьох з російської політичної еліти. Росія не може бути в Європі без України…, тоді як Україна може бути у Європі без Росії*».

2007 року Збіґ в інтерв'ю «Франс прес» застерігав Захід від потурання російській експансії:

«*Ні, я не думаю, що Захід повинен боятися Путіна, хоча він, можливо, і не найпривабливіша людина. Він, по суті, російський автократ епохи значних змін у позиції Росії на геополітичній арені та в національній самоідентифікації. Захід повинен чітко окреслювати власні інтереси і твердо захищати їх. Він повинен виступати проти будь-яких спроб російської імперської реконструкції*».

2012 року у «Стратегічному погляді» Бжезінський передбачав неминучий російсько-український конфлікт:

«*Російсько-українські відносини після здобуття Україною незалежності 1991 року тяжіли до напружених, тоді як відносини між Україною і Заходом тяжіли до невизначеності. Щоб схилити українців до офіційного союзу з економічно більш стійкою Росією, знадобиться сила і, як мінімум, спровокована в Україні економічна криза. Молоде покоління українців, як російсько-, так і україномовних, поступово пронизується все більш глибокими патріотичними почуттями, незалежна Україна стає частиною їхньої свідомості та світогляду. Тому час може грати проти добровільного об'єднання Києва з Москвою, але нетерпляче підштовхування в цю сторону з боку Росії, як і байдужість Заходу призведуть до потенційного появи бочки з порохом біля самого кордону Євросоюзу. Спроби схилити Україну і Білорусь до слов'янського союзу можуть обернутися для Росії затяжними конфліктами зі своїми найближчими сусідами*».

Після 2014 року Збіґ висловлював сумніви в обороноздатності української армії, але підтримував європейський вибір Києва, закликав надати йому озброєння та наголошував на важливості антиросійських санкцій. На питання «Ле Фігаро» того ж року, чи втрачений Крим для України, він відповів так:

«*Я не знаю, але до цього питання слід повернутися, коли відносини між Україною і Росією знову стануть хоч якоюсь мірою раціональні та стабільні. Росіяни привнесли в ці відносини ірраціональність і емоційність, вони здійснили бандитську атаку на Крим, замаскувавши її, як це зробила б мафія. Але їм слід остерігатися застосовувати такий підхід до всієї України – це призведе до куди більш потужного вибуху в серці Європи, до конфлікту, якого не бачив світ, починаючи з 1939 року. Великий ризик полягає в тому, що Росією управляє ірраціональний лідер із манією величі. Це хвилює багатьох*

росіян. Припустимо, що Путіну вдасться назавжди відокремити Крим від України: він отримає Крим, але втратить Україну на багато десятиліть, тому що викличе потужну націоналістичну реакцію проти Москви!».

В березні того ж року в розмові з «Газетою.ру» Бжезінський іще раз підкреслив:

«*Перш за все Україна – це легітимна держава, яка перебуває у процесі трансформації в національну державу. Це означає, що Україна повинна існувати в розумних відносинах із Росією, яка ще, звичайно, буде протягом певного часу марно сподіватися на реінтеграцію і підпорядкування Києва Москві. Агресія Росії в Криму історично невиправдана і буде постійним джерелом напруженості. Проте, я сподіваюся, росіяни зрозуміють, що не в їхніх інтересах діяти в імперіалістичної манері. Особливо якщо врахувати, що сама Росія не є "імперіалістичною", домінуючою державою. Розв'язання проблеми Криму, враховуючи деякі зауваження, які я тільки що зробив, має стати спільним рішенням. Зараз це виглядає як очевидне нав'язування своєї волі із застосуванням сили. Довгострокові відносини між Україною і Росією неможливі, поки ця проблема не буде вирішена до взаємної згоди. Немає жодних причин, із яких російським лідерам не слід шукати формули розв'язання кримської проблеми*».

На жаль, російський монстр виявився живучішим за Великого Збіґа. Давньому і непримиренному ворогові «червоного» Кремля не судилося побачити падіння Кремля «триколорного». Але частину того, що світ завинив Бжезінському, все одно потрібно вертати.

1994 року в «Передчасному партнерстві» він застерігав:

«*Російські військові домоглися поділу Криму та затвердили свій односторонній контроль над більшою частиною Чорноморського флоту, за який точиться*

суперечка… Крим – на межі етнічного вибуху, що назріває за сприяння Росії.

Росія може бути або імперією, або демократією, але не тим і іншим одночасно… Без України Росія перестає бути імперією, з Україною ж, підкупленою, а потім і підпорядкованою, Росія автоматично перетворюється на імперію».

2014 року його страшне пророцтво збулося: Росія здійснила «вибух» у Криму, а потім почала військову агресію проти України, остаточно перетворившись на імперію.

Здається, настав час навіть найлегковажнішим європейцям повернутися до рецептів Бжезінського, що так добре зарекомендували себе в боротьбі з СРСР.

Спи спокійно, невипадковий для нашої країни, Збіґу!

Kremlin delenda est.

Детская болезнь левизны американских университетов

Вузы США по инерции считаются лучшими в мире (и американские же рейтинги поддерживают эту иллюзию). Но на самом деле то, что делало западную науку передовой – свободомыслие и критика авторитетов – постепенно изгоняется из западных колледжей и университетов, сменяясь политически корректным единомыслием. Если так пойдет и дальше, американская высшая школа станет неотличимой от советской образца 70-х, разве что вместо классовой борьбы там будут изучать расовую. Но почему так случилось?

…разрушить то главное, что делало Америку Америкой – ясный, рациональный и свободный американский ум… превратить США в такое же тупое и лживое общество, каким был Советский Союз семидесятых… свернуть свободу слова и создать в Америке омерзительную и душную атмосферу лицемерия, страха и лжи, погубившую Советский Союз. С той же аморалкой, парткомом, кучей запретных тем и избирательным правосудием
Виктор Пелевин, «Искусство легких касаний», 2019

Важный аннаунсмент. Поскольку первоначальные определения правых и левых, бытовавшие с рубежа XVIII и XIX вв., безнадежно размылись, требуется их переопределить. Итак, сегодня между правыми и левыми может и не быть разницы в отношении к частной собственности и другим экономическим вопросам, политике, социальной сфере или таким недавно экзотическим вещам как экология и секс-меньшинства. Сегодня раскол пролегает на уровне

философии, а точнее – этики справедливости. Если для вас справедливость синонимична равенству, и вы выступаете за достижение максимального равенства во всех областях жизни – вы, скорее, левый. Если же для вас справедливость – это обоснованное неравенство (кто не работает – тот не ест, что посеешь – то и пожнешь), то вы, вероятнее, правый. И да, 90% украинских «правых» – лютые леваки, даже если они не любят геев и мигрантов.

Дети и социализм

Если вы вдруг не знали, то все дети на земле рождаются левыми. Чувство справедливости – едва ли не первое из нефизиологических, уже точно зафиксированное на 16 месяце жизни. Речь идет о т.н. первичной справедливости – т.е. равном распределении ресурсов между всеми. Справедливость не зависит от страны – в шести из семи групп из США, Канады, Мексики, Перу, Уганды, Индии и Сенегала дети склонны отвергать неравные и невыгодные варианты раздела, при которых другому ребенку достается больше (хотя не имеют ничего против забрать побольше себе). Только к 10 годам и то в трех группах дети учатся протестовать, если меньше достается не им, а кому-то другому (и это – следствие воспитания, а не природная склонность).

Ориентированность на равенство результатов, а не на личный успех, проявляется в известном каждому рассказе. Мол, некий белый господин предложил награду тому африканскому ребенку, который добежит до дерева первым, в ответ группа детей берется за руки и бежит вместе. Над этой историей особенно любят пустить слезу в Одноклассниках и ВК, но суть она передает правильно.

Короче, вывод такой. Формула «справедливость = равенство» заложена в нас эволюцией, и без культурного вмешательства нормальных взрослых дети так и остаются стихийными леваками.

Идем дальше. Фраза: «Кто до 30 лет не был либералом/левым – у того нет сердца, кто после 30 не стал консерватором/правым – у того нет мозгов», – затрепана до дыр, но абсолютно верна. Мозги взрослых либералов и консерваторов отличаются физиологически, но эта разница лишь на треть зависит от генов, а наполовину – от индивидуального опыта. 30 лет – неслучайный возраст. Ожидается, что к этому возрасту человек получит работу и обзаведется семьей, значит – перерастет детское увлечение равенством и сосредоточится на личном успехе (хотя опыт показывает, что это верно только для тех, кто зарабатывает умом или талантом; работающие у конвейера или на кассе чаще так и остаются левыми – патерналистами и электоратом популистов).

Но в последние лет 60 наблюдается дикое для наших предков явление – всеобщая инфантилизация западного общества, когда ни о каком полноценном взрослении и взятии на себя ответственности к 30 годам и речи не идет. И этот анекдот тоже появился неслучайно:

27 лет в 2017 году – «я так молод, я еще ищу себя».

27 лет в 1817 году – «у меня жена и двое детей».

27 лет в 1017 году – «я прожил отличную жизнь».

Но почему так получилось?

Поколения снежинок

Разумеется, в каждом конкретном случае причины свои, но у недоразвитости евроатлантической молодежи есть и объективные предпосылки.

1. Увеличение продолжительности жизни. В 1900-1950 гг. в США жили от 49 до 68 лет, а в 2018 году – почти 79 лет. Среднемировой показатель с 1950 года вырос с 48 до 72 лет. Соответственно растет и верхняя планка определения молодежи. Формально ООН установила ее на отметке в 24 года, но есть куча международных документов, поднимающих ее до 32 и даже 35 лет. Оксфордский словарь английского дотянул молодость до 45 лет, когда наступает средний возраст. Поскольку живем мы дольше, требования к молодым людям успевать делать все пораньше, отменяются. Например, в США в 1956 году мужчины женились в 22 года и 5 месяцев, а женщины выходили замуж в 20 лет и 1 месяц. В 2015 году эти показатели составляли 29 лет и 7 месяцев и 27 лет и 8 месяцев. Короче, отстаньте от детей!

2. Снижение уровня опасности. С 1945 года Запад не знал ни одной мировой или континентальной войны (равно как и революций и массового террора), а с 1975-го – вообще войны, на которой гибли призывники. В 90-е в США удалось победить уличную преступность – она упала на 70%! В 2000 году в Вашингтоне убивали 42 человека на 100 000, в 2014 – 16. Да, войны банд не отошли в прошлое, но в 9 случаях из 10 в них гибнут сами гангстеры. Так что кратчайший путь от мальчиков к мужчинам – через возмужание на войне – стал недоступен. Презервативы, легальные аборты и нормальное половое воспитание сделали секс более безопасным – и девочки уже не взрослеют, рано становясь матерями.

3. Бедность. Да-да, вас глаза не подводят. Пока четвертый мир перестает умирать с голоду, в первом мире все сильнее деградирует средний класс. В 1950 году 2/3 американцев относились к середнячкам, сегодня – лишь половина. Последние лет 40 в США наблюдается немыслимая картина – каждое новое поколение мидлов чуть-чуть беднее

предыдущего (отсюда спрос на перерабатываемы продукты, кашеринги, коворкинги и коливинги – на свое денег нет). Например за 12 лет с 2000 по 2012 год для супружеской пары с двумя детьми затраты на ключевые элементы безопасности среднего класса: высшее образование, здравоохранение, жилье и прочее – выросли более чем на 10 000 долларов, в то время как доход не изменился (доход 1999 года был превзойден лишь в 2016-м). Что в итоге? В итоге молодежь все менее самостоятельна и все чаще и дольше сидит на маминой и папиной шее, при этом ведя себя, как полагается бунтующим подросткам (92% арестованных в Берлине с 2003 по 2013 леваков жили с родителями). Способствует ли это взрослению? Вопрос риторический.

4. Феминистическая идеология. Начиналось все со здравой идеи – освободить женщин из рабства патриархального треугольника ККК. Нет, не того, о котором вы подумали, а прусской триады: кирха – кухня – киндеры. И раз уж женщина – не означает «молчаливая покорная домохозяйка», то и мужчина – не значит «брутальный самец». В целом я с этим согласен и своего сына буду воспитывать в том духе, что «настоящий мужик» – это не ломать о голову кирпичи, а быть успешным, хладнокровным и отвечать за свои слова. Вот только борьба против «патриархата» и «токсичной маскулинности» на Западе явно затянулась, породив толпы закомплексованных юношей, так и не решившихся почувствовать себя мужчинами (Питеры Пэны, как называет их пророк наш Джордан Питерсон). Кстати, падение количества сексуальных связей у американцев на 14% с 1991 года – по той же причине.

В общем, неудивительно, что из-за всего этого сформировалось уже несколько поколений снежинок – уязвимых неженок, вечных мальчиков и девочек, которые

никогда не станут настоящими мужчинами и женщинами, гиперчувствительны и неспособны перенести столкновение с внешним раздражителем – чужим мнением.

И так и не повзрослевшие, а значит – не выздоровевшие от детской болезни левизны, они оказались в самом подходящем для культивирования своих комплексов месте – кампусах.

Идеальная среда

Американский вуз для снежинок – что бульон для бактерий. Причина этого – конструктивная особенность тамошнего высшего образования, которую читателям нужно объяснить подробнее. Итак, университеты в США – платные, и учиться там довольно дорого (на мой вкус – избыточно дорого). Это приводит к тому, что многие студенты смотрят на получение образование потребительски и считают, будто за их деньги ми все должны. Само по себе это не проблема, главная беда в другом. В отличие от нас, в большинстве американских вузов нет постоянных обязательных курсов, которые читаются из года в год штатными сотрудниками. Студенты вольны сами выбирать себе, что слушать, и сколько получать за это кредитов для своего диплома. А читают курсы в большинстве своем внештатные адъюнкты.

Так вот, 2018 году 73%(!!!) преподавателей Америки не имели постоянного места, а работали временно, периодически продлевая контракт. Если на их курс запишется меньше определенного числа студентов (кажется, пяти), занятия не начнутся. Более того, во многих вузах в конце семестра студенты заполняют анонимные анкеты и проставляют «оценку» преподавателю, зависящую от его популярности, от ожидаемой оценки на экзамене, от общего ощущения, выучили ли они что-то полезное для себя. Эти

эвалюации внимательно изучаются администрацией, и если вы постоянно непопулярны, у вас будут проблемы. Короче говоря, три четверти педагогического состава напрямую зависят от благосклонности студентов, и чтобы не потерять работу, просто не станут проповедовать возмущающие снежинок идеи. В 2014-2017 гг. на 60% либеральных и левых педагогов приходилось всего лишь 12% консервативных и правых. По другим исследованиям, разница еще больше – пусть даже часть преподавателей прикидываются либералами. В Новой Англии – там, где сосредоточены университеты Лиги плюща, – на 1 консерватора приходится 28 либералов. Ну и не стоит забывать о том, что существуют и прекрасно себя чувствуют в Америке и самые настоящие марксисты и даже маоисты, и прочие любители диктатур типа старика Хомского.

Началось это, конечно, не сегодня, но во времена сенатора Маккарти и директора ФБР Гувера (до начала 70-х) с коммунизмом в кампусах воевали по-взрослому. В 1969 году около 46% профессоров называли себя либералами, 27% – умеренными, а 28% – консерваторами, притом, что тогдашний либерализм был совершенно не тем, чем сегодня. Поворот наступил после студенческих мятежей конца 60-х – начала 70-х против Вьетнамской войны и за права чернокожих. Захваты зданий, сидячие забастовки, митинги и стрельба Нацгвардии по студентам – после всего этого началось сильное полевение кампусов (в 68-м в Колумбийском разрешали ходить на митинги вместо занятий). Первая программа «афроамериканских студий» появилась в 1968 году, сегодня почти сотня вузов располагает такими. Первый курс «женских студий» был открыт в 69-м, в 1977 году их стало 276, в 89-м – 530, сегодня – более 700. Нет нужды объяснять, каких взглядов

придерживаются преподаватели на таких факультетах. В начале нулевых ушло на покой поколение профессоров, бывших юными в бурные 60-е, их заменили гораздо более левые коллеги.

Дальше – хуже. Установлено, что из-за засилья либеральных профессоров все меньшее количество консервативных студентов получает ученую или докторскую степень. Меньшее количество консервативных профессоров приводит к тому, что меньшее количество консервативных студентов получают поддержку в получении образования. Опрос, проведенный в Йеле в 2017 году, показал, что в первый год обучения 61% студентов не боятся высказываться среди ровесников на темы политики, религии, гендера. Среди старшекурсников таких смельчаков всего 30%. Так возникает самоподдерживающийся порочный круг усиления левизны в кампусах.

В общем, клиническая картина ясна. Дети рождаются левыми и остаются такими до вузов, а затем, в нормальных условиях, взрослеют и правеют. В нынешней ситуации каждое новое поколение все более инфантильно, а значит – леволиберально. Большинство вузов управляются людьми, которые не только не препятствуют, но и поощряют студенческое левачество. Затем так и не повзрослевшие снежинки остаются преподавать в университетах (консерваторы чаще уходят в бизнес), обеспечивая повторение всего цикла.

В итоге

Результаты детской болезни левизны в вузах США – на слуху каждый день. Травля и увольнения консервативных (а то и просто недостаточно левых профессоров). Создание «зон безопасности», где фактически не действует Первая поправка

к Конституции о свободе слова. Разрешение особо чувствительным студентам пропускать «драматические» лекции с упоминанием расизма, сексизма и гомофобии. Изъятие нелиберальных книг из библиотек. В конечном итоге, инфляция оценок (одинаковых, но за все более плохие работы) в колледжах с 1960-х до 2003 года составляла по 0,15 балла за десятилетие по 4-балльной системе. Если тенденция сохранилась (думаю, сейчас все стало еще хуже), то нынешние выпускники слабее своих дедов на четверть. Ну и вишенка на торте – награда статье о том, что секс между собаками в парке необходимо рассматривать в контексте культуры изнасилований, написанной специально для троллинга левого абсурда в гуманитаристике.

В завершении вернусь к исходному тезису. Качество американских университетов (гуманитарных, иссесно, технические левеют гораздо медленнее) – во многом иллюзия. Если преподаватели из поколения в поколение учатся говорить то, что желает услышать от них левые студенты, левые жертвователи и левые журналисты, а не правду (или хотя бы пару альтернативных точек зрения), вряд ли полученное у них образование может считаться по-настоящему качественным (что бы там не говорили левые же рейтинги).

И да, я знаю, что ситуация в Украине еще хуже – хоть и по другим причинам. Вот только деградация высшего образования в США – это угроза всем миру.

ПыСы. Ну и на закуску, чтобы вы не думали, что это какой-то провинциал, ни разу не учившийся в Штатах, рассказывает сказки – вот вам текст «оттуда», от профессора Лоуренса Краусса, опубликованный не в каком-то бложике, а влиятельнейшей газетой The Wall Street Journal 12 июня

этого года. Раз уж левачество от гендерных студий докатилось до физики – нам всем торба.

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ РАСТЛЕНИЕ НАУКИ

В американских лабораториях и университетах внезапно проснулся дух Трофима Лысенко.

В восьмидесятых годах, когда я был молодым профессором физики и астрономии в Йельском университете, на факультете английского языка был в моде деконструктивизм. Мы, у себя на научных факультетах, в то время посмеивались над гуманитариями – у них отсутствовали объективные интеллектуальные стандарты, среди них развелись движения, которые выступали против самого существования объективной истины. Они утверждали, что любое объективное знание – лишь видимость, и оно испорчено идеологическими предрассудками из-за расы, пола или экономического господства одних над другими.

Такого явления никогда не могло происходить в точных науках. Разумеется, за исключением ситуаций при диктатурах, таких как нацистская, когда осуждалась «еврейская» наука, или при такой диктатуре, как сталинская, когда в рамках кампании против генетики, проходившей во главе с Трофимом Лысенко, тысячи генетиков были репрессированы ради того, чтобы подавить любую оппозицию главной идеологии государства.

Или мы просто думали, что в точных науках такого произойти не может. Все последние годы, а после убийства полицией Джорджа Флойда особенно, руководители академических учреждений повсюду стали подвергать цензуре любое инакомыслие, а также увольнять ведущих преподавателей, если кто-то заявит, что исследования тех поддерживают несправедливое угнетение.

В июне Американское физическое общество (APS), которое представляет 55000 физиков по всему миру, одобрило «забастовку за жизнь чернокожих» путём «остановки точных наук» в академических учреждениях. Они закрыли и свой офис – не для того, чтобы протестовать против насилия или расизма со стороны полиции, а чтобы «искоренить расизм и дискриминацию в научных кругах», заявив, что «физика не является исключением».

Хотя расизм в нашем обществе является реальным, в поддержку утверждения о системном расизме в науке не было предоставлено никаких данных.

APS оказалась не единственной. Национальные лаборатории и факультеты точных наук университетов присоединились к однодневной забастовке. Выдающийся научный журнал «Nature», который распространяет в ежедневной рассылке то, что считает наиболее важным в научном мире, опубликовал статью под названием «Десять простых правил для создания антирасистской лаборатории».

В Университете штата Мичиган провели забастовку против физика Стивена Сюи, вице-президента по исследованиям. Его преступления состояли в проведении исследований в области вычислительной геномики – то есть изучении того, как генетика человека может быть связана с когнитивными способностями. Протестующие назвали это евгеникой. Его также обвинили в поддержке психологических исследований университета, касающихся статистики расстрелов полиции – эта статистика явно опровергала заявления о расовых предрассудках. Президенту университета потребовалась всего неделя, чтобы заставить Стивена Сюи уйти в отставку.

В Принстоне 4 июля более ста преподавателей, в том числе более сорока в области науки и техники, написали открытое письмо президенту с требованием «разрушить иерархии, увековечивающие неравенство». Это требование включало создание комиссариата, который «вёл бы расследования расистского поведения, а также расистские исследования и публикации». От каждого факультета, включая факультеты математики, физики, астрономии и других наук, требовалось учредить премию за исследования, которые неким образом «активно борются с расизмом в нашем обществе».

Вскоре после того, как Стивен Сюи подал в отставку, авторы исследования по психологии попросили отозвать свою статью из-за «неправильного использования» их статьи, так как журналисты утверждают, что их статья противоречит распространённому мнению, что полицейские силы являются расистскими. Как космолог, я могу сказать, что если бы мы отозвали все статьи по космологии, которые были искажены журналистами, мы остались бы без космологии.

Один выдающийся химик из Канады выступил в поддержку оценки научных достижений, основанной на заслугах, а также против найма учёных по принципу равенства, если это приводит к «дискриминации самых достойных кандидатов». За это он был осуждён университетским проректором, его статья об исследованиях в области органического синтеза была удалена с веб-сайта журнала, а два редактора, участвовавшие в этой публикации, были отстранены от работы.

Итальянский учёный из международной лаборатории CERN, где находится Большой адронный коллайдер, вынужден был отменить свой запланированный семинар по статистическому дисбалансу между мужским и женским полом в физике, а также вынужден был отказаться от своей должности в лаборатории, потому что сделал предположение, что явное неравенство между мужским и женским полом в физике не обязательно может быть связано с сексизмом в физике.

Группа студентов-лингвистов создала публичную петицию, в которой потребовала лишить психолога Стивена Пинкера членства в Лингвистическом Обществе Америки за такое преступление, как публикация в Твиттере статьи из «New York Times», которую они не одобрили.

Поскольку идеологическое вторжение развращает научные учреждения, возникает вопрос – почему всё больше учёных не защищают точные науки от этого вторжения? Ответ заключается в том, что учёные боятся. Они живут в атмосфере страха, и не без причины. Они не решаются противоречить руководителям научных групп. Они видят, что случилось с учёными, которые противоречили. Они видят, как исследователи теряют финансирование, если не могут объяснить, как их исследование будет бороться с расизмом или сексизмом – именно это требование сейчас выдвинуто грант-агентствами.

Всякий раз, когда наука развращается, становясь жертвой идеологии, научный прогресс страдает. Это имело место в нацистской Германии, Советском Союзе, а также в США в 19 веке, когда расистские взгляды доминировали в биологии, или в эпоху Маккарти, когда выдающиеся учёные, такие как Роберт Оппенгеймер, подвергались репрессиям за свои политические взгляды.

Чтобы сдержать это сползание в бездну, научные лидеры, научные общества и высшие академические администраторы должны публично отстаивать свободу слова в науке, но делать это качественно, независимо от политической доктрины и от требований политических течений.

ЧАСТИНА 2. ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ДЕКОМУНІЗАЦІЯ

Чому Україна програє сусідам війни за історію

Важко впевнено сказати, який автор уперше використав влучне порівняння історичної дискусії та війни, але сучасне розуміння проблеми корініться в безсмертній цитаті з Джорджа Орвелла: «Хто контролює теперішнє – контролює минуле, хто контролює минуле – контролює майбутнє».

Ми не раз були свідками того, як за українську минувшину вели гарячі баталії політики та журналісти, а нині бачимо, як історію ставлять собі на службу військові: принаймні міф про «іздрєвлє русскій Крим» набув нового звучання під час анексії півострова Росією. Отже, чому Україна так мало й безуспішно боронить свій інформаційний простір загалом та власну історію зокрема; чому сусіди систематично нав'язують нам власні смисли, а ми в ліпшому разі відбиваємось, але ніколи не контратакуємо; чому знову і знову мусимо доводити права на власне минуле? Відповіді є, хоча багатьом вони не сподобаються.

Почнемо з того, що наш випадок не унікальний. Важко знайти дві країни або два народи, чиї погляди на спільне минуле не різнилися б, тим більше коли їхня державність тільки-но починається. Візьмімо для прикладу білорусів чи словаків: порівняно з їхньою наша історія – взірець, позаяк у ранній Новий час ми мали визнане на європейському рівні козацтво, а ці народи перебували під владою чужих держав безперервно. Зрозуміло, що на минувшину України зазіхає Росія і можуть претендувати Польща з Туреччиною, та, оскільки схожа проблема стоїть і перед нашими найближчими сусідами, не панікуймо. Так буває: не ми перші, не ми останні. Якщо тверезо подивитися на світову історію,

то те, що вважали еталоном, – незалежна національна держава зі сталими кордонами й літописом воєнних перемог – це радше виняток, притаманний лише Західній Європі, ніж правило. Тому нарікати на своє минуле (особливо порівнюючи його з російським) – фундаментальна помилка, і доки ми не усвідомимо, що наша історія не краща й не гірша за інші, доти програватимемо війни за національну пам'ять.

Тепер переходимо до держави та її інституціонального впливу. Зрозуміло, що Леонід Кравчук, який мусив нашвидкуруч переробляти комуністичну державність на національну й будувати нову ринкову економіку, не міг приділяти потрібної уваги боротьбі за історію. Те саме стосується й раннього Леоніда Кучми. Але немає виправдання бездіяльності останнього на його другому терміні (за «Україна – не Росія» дякуємо, але цього було замало) та відверто ворожій позиції четвертого президента.

За часів Віктора Ющенка ситуація з державною допомогою справі збереження історичної пам'яті значно поліпшилася, але керманича нерідко заносило в реконструкції минулого (чого варті лишень трипільські глечики), що не надто сприяло розумінню суспільством важливості осягнення своєї історії. Маю, втім, сподівання, що за Петра Порошенка стан речей нормалізується без радикальних ухилів як у вузьконаціональний, так і в «братній» бік.

Що ж вимагається від держави у випадку війни за історію? Кілька важливих моментів. По-перше, більше прислухатися до фахівців, які кажуть неприємну правду, ніж до «експертів», що орієнтуються на кон'юнктуру: ніяких «трипільських цивілізацій» або «українців-арійців», як і «народів-братів» чи «вигадок австрійського генштабу». По-друге, не шкодувати грошей на організацію постійних музеїв і пересувних

виставок, підтримку наукового книговидання та фундаментальних історичних досліджень. І, по-третє, сприяти формуванню нової історичної пам'яті, перейменовуючи вулиці на честь вітчизняних героїв, відкриваючи меморіали й наголошуючи на нашій українській позиції в міжнародних організаціях та на заходах. Бо все ж таки є речі, які без допомоги держави не витягне на собі жодне громадянське суспільство.

Біда чекає нас і щаблем нижче – на академічному рівні. Сучасна українська система науки є «гідним» продовженням радянської (хіба що місце наукового комунізму вакантне), а, та, своєю чергою, спиралася на російські імперські зразки, скопійовані, по суті, з німецької моделі. А те, що згодилось у XIX столітті, виявилося зовсім непридатним у XXI: «континентальні» наукові монографії, як зауважила Наталя Яковенко, немов спеціально створювалися нечитабельними для широкого загалу, тож зовсім не дивно, що реальний вплив на публіку мали «англосаксонські» популярні видання.

Сьогодні головна, як на мене, проблема української гуманітаристики – це велетенська прірва між ученими, часто-густо відокремленими від широкого світу академічним снобізмом, їхніми стилістично безсилими та непривабливими з погляду неспеціаліста книжками й потребами сучасного читача та слухача. А святе місце порожнім залишається недовго – і ось на сцені з'являються «народні академіки» та письменники, які з легкістю пояснюють українцям, що вони походять чи то від трипільців, чи то від арійців, чи то взагалі від інопланетян або ж богів; замість того щоб боротися з російськими історичними міфами, їх підміняють власними, іноді ще й отримуючи державні нагороди.

Наклади книжок дилетантів захмарні, тим часом академіки хіба що з погордою крутять носами: мовляв, не

наша це справа – боротися із псевдоісториками, хоча, ймовірніше, вони просто бояться вийти на відкриті дебати через неволодіння словом. Підсумовуючи, наголошу: якщо нашим фахівцям не під силу подолати «власних» фальсифікаторів-аматорів, то де ж їм упоратися із закордонними міфотворцями, підтримуваними всією міццю державної пропагандистської машини. Ситуацію треба міняти негайно – і почати з докорінного реформування Академії наук за західними зразками, переключення університетської парадигми із «продукування освіти» на «продукування науки» та укладання цілком нових вимог до роботи вчених.

Не менше уваги слід приділити й шкільній освіті, бо саме стереотипами учнівських часів керується основна маса людей, що нині представляють владу (кинь камінь у чиновника – і поцілиш у «проффесора» економіки чи юриспруденції, а от фахових істориків у високих кабінетах катма). Більшість наших співгромадян у школі замість історії України вивчали історію СРСР із її обов'язковими міфами про «спільну колиску», «братній народ» та «віковічне прагнення до возз'єднання», тож не дивно, що багато хто так легко ведеться на «Новоросію» і категорично не сприймає УПА. Чимало наших солдатів та офіцерів з учнівської лави готувалися воювати проти «підступного імперіалістичного Заходу», тому на кордоні зі справжнім агресором виявилося так мало боєздатних частин і так психологічно важко їм було стріляти в росіян у перші дні інтервенції.

Historia est magistra vitae, що в нашому конкретному випадку означає: як дітей навчиш у школі сьогодні, так вони керуватимуть своїм життям і всією країною завтра. Окремо відзначу необхідність розвінчання не тільки міфів-«фактів», а й міфів-підходів: слід віддавати перевагу соціокультурній

історії перед політичною; відмовитися від героїзації за радянськими зразками державців та полководців; приділяти більше уваги громадським діячам та інтелектуалам; у царині культури «диктат» класиків на кшталт Шевченка чи Франка подолати завдяки, скажімо, експресіоністам, авангардистам та ін. Ergo, потрібно з учнівських часів показати громадянину України, що він належить до нормальної сучасної європейської нації з повноцінними історією та культурою, яка впевнено дивиться в майбутнє, а не безпомічно застрягла в «садку вишневому» та вічній жалобі за жертвами зовнішніх агресорів. І хто, як не школа, має очолити цей процес перевиховання?

Четверта, остання причина наших не надто успішних спроб довести права на власну історію – дуже слабке залучення до цього процесу медіа. Порівняйте: Польща випускає десятки ілюстрованих історичних часописів, а Україна – жодного; у них є окремий присвячений історії телеканал, у нас немає; майже всі популярні польські тижневики мають постійні історичні рубрики, а серед вітчизняних цим можуть похвалитися лише «Український тиждень», «Дзеркало тижня» та «День» (на шпальтах газети й окремо у проекті «Україна Incognita»).

Зрозуміло, що на добре слово заслуговує ще «Історична правда», але й в онлайн-просторі ми безнадійно поступаємося полякам коли не за якістю, то за кількістю продукту точно. Годі навіть казати, що в нас спеціально не навчають історичної журналістики чи публічної історії за одним-єдиним винятком – УКУ. Перефразувавши відомий вислів під поточну ситуацію, зауважу: якщо суспільству не розповідатимуть про історію свої медійники, то це залюбки зроблять чужі.

Ніхто не стверджує, ніби ситуацію буде легко виправити. Марно сподіватися, що ми зможемо одним махом налаштувати державну машину, змінити систему підготовки вчених, перевиховати неосяжну кількість нетямущих в історії громадян чи сформувати когорту професійних історичних журналістів. Але масштаб завдання аж ніяк не дає нам змоги сидіти склавши руки. Маємо чітко усвідомлювати: у теперішньому світі «звичайна» війна так тісно переплелася з інформаційною, що заздалегідь підготовлені позиції на історичних фронтах цілком реально можуть зберегти життя сотням, якщо не тисячам українців. Sapienti sat.

Як виграти битву за історію Криму

Немає в Україні регіону з більш складною та заплутаною історію, ніж Крим; причому це стосується і історії-факту, і історії-науки. Відповідно, немає нічого дивного, що і найбільше історичних міфів, сучасних легенд, пересмикувань та банальної брехні приходиться на цей благословенний та нещасний край. Останні події навколо півострова також, з одного боку, актуалізували інтерес до його минулого, а з іншого – вивели маніпуляції навколо кримської історичної проблематики на новий рівень. І якщо раніше дискусії, що починалися із питання «чий Крим?», максимум могли підірвати чиюсь наукову репутацію, то сьогодні слово буквально прирівняне до кулі, а історики, навіть поза їхнім бажанням, стали солдатами інформаційного фронту новітньої російсько-української війни. Але ми не безпомічні в цій ситуації – боротьба за кримську спадщину ще не завершена.

І справді – чий Крим? Кому належить півострів за законом, та «по правді»? Не відкрию Америку, якщо скажу, що відповідь на це дражливе питання залежить навіть не від наукових чеснот кожного конкретного дослідника, а від загальноприйнятної думки щодо точки відліку. Якщо дивитись з перспективи найближчого часу, то Крим – український (хоча зв'язок півострова з материком сягає у глиб віків, на цю тему можна читати В. Сергійчука, і не рекомендується – М. Галичанця та О. Міндюка), росіяни наголошують на «непорозумінні» 1954 року на тлі двохсотлітнього підпорядкування Криму Росії, кримські татари апелюють до трьохсотрічної державності власного ханату і так майже до безкінечності. Очевидно, що для

масової свідомості представників цих трьох дискурсів «свій» аргумент є настільки вагомий та незаперечний, що не сприймати його можуть лише неуки або «вороги» (російська риторика про «націонал-зрадників» підкріплена цілком реальними речами, як-от вже покійною Комісією з протидій фальсифікаціям історії або «законом Ярової» про захист історичної пам'яті). Звичайно, прийнятним розв'язання проблеми могло б стати її академічне обговорення, але на території РФ (а відтак і в «підросійському» Криму) за висновок, що півострів – це не Росія, цілком реально можна отримати тюремний строк. Тож, українська історіографія Криму має розраховувати лише на себе.

Але суперечки між істориками різних держав – це лише верхівка айсбергу. Левову частину складали непорозуміння всередині кримського цеху істориків у часи відносної свободи. Соромно сказати, але за 23 роки в регіоні з найдовшою в Східній Європі писемною історією так і не з'явилася її академічна візія, а кількість відверто пропагандистських та дилетантських праць перевищувала усі розумні межі. Разів зо чотири-п'ять місцеві вчені власною ініціативою і комерційним коштом робили узагальнюючі праці, але, по-перше, вони відчутно грішили провінційністю (застаріла методологія, відсутність авторів з «великої землі» тощо), а по-друге, наслідували російсько-радянську модель з її фокусом на політичній історії. До того ж, більшість авторів були росіянами, що давало додаткові приводи українським та кримськотатарським вченим звинувачувати всіх їх у великодержавницькому підході. В свою чергу, на жаль, в наукових колах кримських меншостей культивувалися і свої історичні міфи, що аж ніяк не сприяло пошуку компромісу на регіональному рівні.

Останні відчутні скандали вибухнули 2013 року, коли з'явилися «Книга памяти Восточного Крыма» В. та М. Ширшових та чотиритомник «История крымских татар» В. Возгріна. В першій кримські татари «звично» (за сумнівною традицією) були звинувачені у масовому колабораціонізмі за часів Другої Світової, що викликало масові протести із спаленням книжок, в другій навпаки, кримські татари виводилися з таврів (це як українці – з трипільців), а росіян було названо «патологічними агресорами», «органічно нездатними до культурного діалогу».

Щоб якось заспокоїти громадські та інтелектуальні кола, тодішній кримський прем'єр А. Могильов запропонував видати академічний тритомник з історії, врахувавши всі давнішні помилки та зауваження національно-орієнтованих вчених. Хоча ідея викликала певні зауваження, на її реалізацію віднайшли кошти, і перший том мав з'явитися найближчим часом. Анексія Криму поставила хрест на цій загалом непоганій ініціативі. І це вже не говорячи про те, що після анексії Криму в Україні істотно погіршилися умови для археологічних та сходознавчих досліджень, а велика кількість унікальних пам'яток і музеїв фактично недосяжні для вітчизняних дослідників.

Втім, ми не здамося без бою. На нашому фронті ми ще маємо шанс взяти реванш і підготувати непоганий плацдарм для наступу політиків. Отже, треба термінового оголосити тотальну наукову мобілізацію на всіх ділянках. Що треба зробити:

1) Створити постійно діючий громадський клуб з кримчан-патріотів та «материкових» знавців кримської тематики на кшталт Унівської групи, завданням якого буде генерація «кримських смислів» та активна допомога

центральній владі в розв'язанні кримської кризи. Очевидно, що навіть якщо буде створено окреме Міністерство Криму, його «населять» професійні чиновники, для яких економічні проблеми завжди закриватимуть гуманітарні, що неприпустимо.

2) Створити в рамках НАН окремий Інститут кримознавства, що, нарешті, координуватиме усю наукову роботу в цій царині. Понад 20 років вже згаяно, тож треба виправляти припущені помилки.

3) Написати «свою» книгу з історії Криму із залученням найкращих українських вчених та проукраїнських фахівців з Криму. Зробити 2 версії – велику академічну та меншу популярну. Обов'язково перекласти іноземними мовами.

4) Активно популяризувати всередині країни та на міжнародних наукових й громадських майданчиках «українську» версію кримської історії, особливу увагу приділяючи спростуванню міфів навколо неї.

5) Створити, кінець кінцем, окремий сайт (чи не один), низку документальних фільмів, періодичне видання про «український Крим», і поставити захист наших прав на півострів на постійну основу.

Hoc signo vinces!

Міфом можна виграти битву за Крим, але війну – лише правдою

Для легітимації анексії Криму у 2014 році російська пропаганда вдалася до фальсифікації історії. В результаті утворився великий історичний міф, яким країна-окупант всіляко намагається довести, що «Крим – наш!». Українці, натомість, теж інколи піддаються спокусі прикрасити минуле, висвітливши свою особливу позитивну роль в історії півострова. Але тільки там, де не вистачає права, починають вдаватися до аргументів історії

Чи було історично обумовлено те, що Крим став першою жертвою російської агресії в Україні?

Починаючи з моменту розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності, в Росії була доволі велика кількість як простих громадян, так і політиків, які вважали передачу Криму Україні у 1954 році «непорозумінням», з яким до того вони готові були миритися тільки в рамках єдиного Радянського Союзу. Після того, як СРСР не стало, вони вирішили, що «подарочек нужно вернуть назад».

Ще на початку 90-х років українські та російські моряки билися на вулицях Севастополя, російські кораблі стріляли по українських, які виходили із Севастополя в Одесу. У 1997 році якось вдалося примиритися, але росіяни так і не полишили мрію повернути Крим.

Російський міф про Крим можна назвати міфом «Крим - наш». Найголовніша його теза: «Крым – это исконно русская земля». Цей вислів мав би передбачати, що регіон здавна населений «русскими». Зараз росіян в Криму нараховується мінімум 60%, але вони починають домінувати на території Криму тільки після 1917 року.

Ще в період між приєднанням Криму до Російської імперії у 1783 році і аж до 1860-х років відсоток росіян в Криму коливався в межах 5-10%. Ситуація змінилася лише після Кримської війни: тоді царський уряд змусив кримських татар емігрувати. Як результат – різко почала збільшуватися кількість етнічних росіян у Криму, що тривало протягом усього ХХ століття.

Зараз ця російська більшість є хорошим ґрунтом для розсіювання російської пропаганди.

Коли ж власне з'явився міф про «російський Крим»?

Міф про «Крим Наш» остаточно оформився після розпаду Радянського Союзу, але його елементи збиралися поступово від самої анексії Криму в 1783 році. Поки Крим був частиною імперії, в тому міфі не було потреби. Але вже після розвалу СРСР, у 1991 році, він одразу ж посів чільне місце серед зовнішньополітичних міфів Росії і почав формувати політичну реальність, впливати на реальне життя.

У випадку із Кримом мова йде про «віджим сакральної території»: Росію неможливо уявити як імперію без Криму. Більше ніякого практичного значення для РФ півострів не несе.

Популярним є російський міф про «сакральну Корсунь»: начебто там, у Херсонесі, в 988 році Володимир Великий хрестився. По-перше, Володимир був князем київським, коли Москви ще не існувало. А по-друге, Володимир охрестився у Василькові під Києвом, а вже потім явився у Крим вирішити політичні питання з Візантійською імперією. Корсунь, по суті, і не була ніколи святинею, туди не їздили протягом 18-19 століть російські паломники, які тисячами направлялись до Афону і Палестини.

Київські князі дійсно відвідували Крим, але ж їхні походи не призвели до того, щоб Крим увійшов до складу Русі.

Загалом Крим належав Росії – 171 рік (з 1783 по 1954 роки), але ще треба відняти роки окупації під час світових воєн. 171 рік – це 5,6% по відношенню до усієї довгої історії заселеного Криму від 9 ст. до Р.Х. до 21 століття.

Ці міфи – на основі чого вони утворюються? Хто є їхніми головними героями?

Головним героєм є «великий русский народ» і «великая Россия», а головним антигероєм – «злые предатели-коллаборационисты крымские татары». А решта в цьому міфі на периферії – «хитрые хохлы» на чолі із Микитою Хрущовим. І їх би зробили ворогами, якби не кримські татари.

Ще одним міфом є твердження про те, що «Севастополь – місто російської («русской») слави». Цей міф народився зразу після Кримської війни, яку Російська імперія програла, і набув нового життя в 1942-1944 роках, коли Севастополь знову боронили, і знову невдало від іноземних агресорів.

Битви за Севастополь дійсно були героїчними, але приписувати всю славу одним лише росіянам – неправильно. Підрахунки етнічного складу захисників порту показують, що лише 54% з них (як під час Кримської війни, так приблизно і під час битви за Севастополь в рамках Другої світової війни) були росіянами, або іноземцями, які походили з російських територій. Мінімум 22% – це були етнічні українці власне з України. А ще 24% – це ті неукраїнці, які походили з українських земель, включаючи Кубань.

Чи можемо ми вважати Крим українським?

Крим є українським з точки зору права, через численні міжнародні угоди.

Україні немає потреби вдаватися до якихось міфів, щоб обґрунтувати тезу про те, що Крим – це Україна. Нам не потрібна неправда, не потрібні міфи – у нас є закон.

Тільки там, де не вистачає права, починають вдаватися до аргументів історії. Крим і так є українським, тому міф їй не потрібен, на відміну від Росії, якій не вистачає юридичних аргументів, тому вона вдається до маніпуляцій з історією.

Те, що Крим Україні подарував Хрущов – не зовсім правда. На момент передачі Криму до України на чолі СРСР стояв триумвірат, який складався з Микити Хрущова, Климента Ворошилова і Георгія Малєнкова. Саме два останні діячі і підписали документи передачі Криму до УРСР, на яких підпису Хрущова взагалі немає.

У результаті в редакції загальносоюзної радянської Конституції 1977 року (а також у республіканській УРСР 1978 року) Крим було визнано підпорядкованим Україні, як і місто Севастополь.

Коли на початку 90-х років навколо Криму точилися суперечки між Україною і Росією, вирішили залишити кордони непорушними, і в 1997 році підписали договір про дружбу, кордони і співпрацю, чим закріпили відсутність претензій Росії на Крим. Аж до 2014 року до питання Криму не поверталися.

Чим шкідливі міфи?

Міф замінює собою критичне сприйняття реальності. Україна ж нарешті почала боротися з міфами. Починають запроваджувати різні гуманітарні, історичні професійні проекти. Наприклад, режисери Іван Канівець і Тарас Химич знімають класні історичні документальні фільми. Є також чудовий художній історичний фільм «Хайтарма».

Всеукраїнська організація «Не будь байдужим» займається популяризацією української історії та культури, той же проект «Лікбез. Історичний фронт», який організували небайдужі фахові історики.

Український міф про Крим також існує. Він базується на тому, що Україна в 1954 році отримала нібито повністю безлюдний півострів і за свої кровні гроші, своїми руками його піднімала.

Це не є абсолютною брехнею, адже кримський півострів після Другої світової війни і депортації кримських татар справді був безлюдним: його населення скоротилось внаслідок цих подій з 1,2 млн. до 400 тис.

Однак, якщо в 1950 році загальносоюзні субвенції (допомога з бюджету СРСР) в Україну складала 0,6%, то в 1955 році збільшилась у 22 рази – до 13,4%. Це був той внесок інших республік в допомогу Україні в розбудові Криму, який ми не можемо не враховувати.

Яке значення для України має Крим? Що нас пов'язує?

Гетьман Павло Скоропадський написав у своєму щоденнику за 1918 рік одну геніальну річ: «Україна без Криму, як тулуб без ніг». Для України Крим якраз і є стратегічним ключем на узбережжі, він важливий як з військової, так і з торгівельної точки зору, так і для господарства – садівництва, наприклад. Але найголовніше, якщо Крим не буде належати Україні, то ні Крим, ні Україна, не можуть існувати нормально: Україна завжди може заблокувати Крим, який від неї залежний (80 % всього необхідного для Криму приходить з України).

Крім того, Крим з Україною постійно був пов'язаний історично: запорізькі козаки і кримські татари укладали

спільно багато угод, воювали разом проти Московії, проти Речі Посполитої і навіть проти турків.

В січні 1991 року в Криму пройшов перший в СРСР референдум, на якому абсолютна більшість кримчан підтримала збереження Кримської автономної соціалістичної республіки, яка була ліквідована в 1946 році. А на референдумі в грудні того ж року 54% мешканців Криму віддали голос за незалежність України.

Але ж більшість кримчан все рівно підтримує російський міф?

Очевидно, з тієї простої причини, що етнографічно більшість жителів Криму на даний момент є росіянами.

Якщо ж говорити про причини анексії, то настрої кримчан не стали тому причиною – вони і так впродовж останніх двадцяти років були проросійськими. Причиною стала пряма військова агресія, до якої вдався Путін. Так само питання повернення Криму не залежить від думки кримчан.

Для міфу також характерні і негативні герої. Ними у російському міфі є кримські татари, яких пропаганда називає «дезертирами» і «колабораціоністами» під час німецько-радянської війни в межах Другої світової війни. Однак цей наклеп легко спростовується.

Понад 30 тис. кримських татар були мобілізовані, пройшли всю війну, і з них живими залишилось лише 9 тис. Серед них – двічі Герой Радянського Союзу Амет-Хан Султан, а крім нього ще 4 Герої і два повні кавалери Ордену Слави.

Зараз достеменно відомо, що з понад 230 тис. кримських татар, які мешкали в Криму на початку війни, через колабораціоністські з'єднання пройшли 15 тис., що абсолютно не тягне на тотальний колабораціонізм, особливо

якщо порівняти з більше ніж мільйоном росіян, які воювали на боці гітлерівських військ.

Але на сьогоднішній день відомо, що реальною причиною депортації була підготовка Сталіна до війни з Туреччиною. Тому з Кавказу були депортовані тюркські мусульманські народи, з Криму – кримські татари. Війна з Туреччиною так і не відбулася, але тили були «зачищені».

В результаті, лише в перші півтора роки після депортації загинуло 25-30% від всієї кількості кримських татар.

А нам важливо нагадати кримчанам про те, що в нас є спільна історична пам'ять?

Це важливо, перш за все, для тих кримчан (а їх близько 20%), які і так за Україну, щоб підтримати їх бойовий дух. Крім того, важливо таким чином переманити на свій бік ту категорію населення, яка толком не визначилася із позицією.

Спільними героями, історичними персонажами можуть виступити Амет-Хан Султан, гетьман Михайло Дорошенко – це перші імена, що приходять на думку. Можна згадати період повстання Богдана Хмельницького, коли кримські татари допомагали українцям визволитися з-під польського панування. Ну і, нарешті, 1917-1918 роки – спроби спільних революцій, коли в Києві оголошується Українська народна республіка, а в Бахчисараї – Кримська народна республіка. Ці дві республіки мали б взаємодіяти, але більшовики подолали і український, і кримськотатарський національний рух. До всього ж, як українці, так і кримські татари у XX столітті перенесли свої геноциди: в українців це був Голодомор, а у кримських татар – депортація. Відповідно, подолання травм і відновлення історичної пам'яті – це також спільне завдання для цих двох народів.

Останній дім – на своїй землі. Український Національний пантеон

Його збудують, щиро вірю, у важливому та зручному місці – в історичній частині Києва та одночасно – центрі управління Українською державою.

Щоб два-три кроки до будинків президента, парламенту й уряду нагадували їхнім насельникам – *valar morghulis* чи то пак *memento mori*.

І хай можновладцями керуватиме лише бажання не осоромитися перед величчю цього місця, або й егоїстичні мрії зайняти місце у ньому – на початку цього буде достатньо.

Його збудують, не пошкодувавши ані грошей, ані часу, поєднавши класичні світові та національні українські традиції. До нього буде відкритий та зручний доступ щодня.

Його відвідини стануть обов'язковим елементом протоколу іноземних візитів та справою честі для кожного українця.

Він примирить правих і лівих, республіканців і монархістів, консерваторів і радикалів, поєднає їх навколо високої мети – боротьби за свою землю, за свою майбутнє.

Людина остаточно перетворилася на людину, коли почала ховати свої мертвих заради пам'яті у живих. Жоден народ не перетвориться у справжню націю, допоки не збудує власний Національний пантеон.

Чому?

Українське минуле стільки разів «привласнювалося» сусідніми історичними дискурсами: російським імперським,

польським, радянським, – що для «внутрішнього вжитку» майже нічого не залишалося.

«Чи має, врешті-решт, Україна власну історію?» – запитували себе не тільки провокативні західні інтелектуали, але й українські ж громадяни. Чи не є ми раптом «братськими» народами із росіянами чи, боронь Боже, взагалі «однім народом»?

Зрозуміло, що подібні настрої виходять боком всьому суспільству, навіть якщо в казки російської пропаганди вірить меншість.

Війна в Криму і на Донбасі зачепила не тільки сепаратистів. Зрештою, боротьба на інформаційному фронті є важливою складовою гібридного протистояння, і наша вина в тому, що ми понад 20 років не приділяли цьому питанню достатньої уваги.

Молодше покоління, що народилося вже в незалежній Україні, не треба переконувати у наявності в нашої держави власної історії. Але цих юнаків та дівчат поки що замало, та й особливою політичною активністю вони не відзначаються.

Тож головний напрям просвітницької роботи держави залишається незмінним – переконувати українців середнього віку, які в школі вивчали «Історію СРСР», що Україна постала не вчора.

І створення Національного пантеону – один з наріжних каменів такої роботи. Ніщо не промовляє до наступників краще, ніж могили пращурів.

Хто?

Програма-максимум створення пантеону – це перепоховання в нім всіх видатних діячів «українського тисячоліття»: від Ярослава Мудрого, коли його нарешті знайдуть, до героїв останньої війни.

Зрозуміло, що в такому випадку абсолютна більшість меморіалів буде кенотафами – символічними похованнями, зате вони демонструватимуть тяглість української історії.

Програма-мінімум може обмежуватися діячами XX та XXI століття, головним чином, нині похованими за кордоном.

Поволі спливають терміни догляду за могилами наших героїв. Час їхньої посмертної еміграції невиправдано затягнувся.

Але в будь-якому випадку головним критерієм «відбору» до Національного пантеону буде саме внесок у розвиток чи захист України.

Прийняття закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність» якраз і дозволив суспільству визначитися із складним питанням: як можна одночасно вшановувати діячів, відносини між якими були далекими від нормальних?

Виявляється, можна. Боротьба за свою державу є важливішою від їхніх особистих стосунків, і після смерті їм нічого ділити, бо Україна, врешті-решт, постала.

Кращого пункту для загальнонаціонального примирення сьогодні, ніж пантеон, годі придумати.

Як?

Дуже просто. Потрібно лише виконати Постанову Верховної Ради № 97-VIII «Про увіковічення пам’яті Героїв України, які віддали своє життя за свободу і незалежність України», що передбачає «створення у центральній частині столиці України місті-герої Києві Українського національного пантеону (Меморіального комплексу)».

26 серпня президент видав указ «Про заходи щодо створення меморіалу українських героїв», яким доручив

уряду вжити конкретних заходів зі створення в столиці України цього меморіалу.

Залишилася дрібничка – взятися за справу і спорудити Національний Пантеон.

Головне застереження на цьому шляху – земля. Що поєднує ідеї пантеону часів президента Віктора Ющенка та нинішні проекти Національного Пантеону чи Меморіалу Небесної Сотні?

Правильно – відсутність виділеної для будівництва земельної ділянки. Без рішення про землевідведення навіть найкращі проекти повисають у повітрі, а будувати на хмарах ми поки що не навчилися.

Тому надзвичайно важливо, щоб між словом і ділом не з'явилася звична у нас прірва, щоб урядовці знайшли час і ресурси втілити в життя вже ухвалені рішення.

Не підмінити створення пантеону обговоренням проектів його створення – ось виклик, що стоїть перед усіма нами. Громадськість повинна постійно нагадувати чиновникам про їхній неоплатний борг перед минулими і прийдешніми захисниками України.

«За» і «проти»

Як завжди, від скептиків можна почути два вже традиційних застереження: «не на часі» та «нема грошей».

Для тих, хто вважає, що створення пантеону «не на часі», нагадаю, що саме у цьому випадку *periculum in mora* – зволікання небезпечне.

Важко знайти більш переконливий мобілізаційний аргумент, ніж пантеон. І рядовий, і генерал будуть впевнені, що Україна гідно відзначить їхній героїзм у нинішній війні, якщо вона спроможеться вшанувати пам'ять героїв війн минулого.

Ми ж не хочемо наслідувати Радянський Союз, який говорив своїм солдатам «ми вас туди не посилали»? Ми ж не хочемо уподібнитися до Російської Федерації, що ховає своїх бійців потайки, без табличок на могилах, і забороняє говорити правду про обставини їхньої загибелі?

На відміну від них Україна не соромиться своїх воїнів, бо веде справедливу війну.

Так само дивно звучить теза про відсутність грошей у бюджеті на будівництво. Гроші на збереження пам'яті про воїнів мають знайтися сьогодні, інакше завтра може «забракнути» грошей на боєприпаси.

Війна з безпам'ятством власних громадян не менш важлива за відсіч іноземній агресії.

І наостанок. Національний пантеон – це не простий цвинтар для збереження останків видатних діячів минулого. Це освітній, культурний та духовний центр сучасного українського патріотизму.

Це має бути таке місце пам'яті, в якому можна одночасно вшанувати пам'ять полеглих за Україну та відчути гордість за власну державу, що раз-у-раз Феніксом постає із небуття завдяки похованим в ньому лицарям.

І якщо ми піддамося спокусі скорочувати видатки на розвиток культури, то, словами британського прем'єра під час Другої світової Черчилля, «за що ми тоді взагалі воюємо?».

Вестмінстерське абатство в Британії, французький та венесуельський Пантеони, польський Вавель дали місце останнього спочинку героям цих країн. Хіба українські не заслужили на останній притулок на своїй землі?

24 липня vs 23 серпня. Коли Україні святкувати День Прапора?

2 лютого Верховна Рада України ухвалила в першому читанні проект Закону "Про Державний Прапор України" №3334 від 16.10.2015 р. Згідно з ним, Днем цього державного символу визначено 23 серпня – відповідно до чинного нині указу президента №602/2009 від 7 серпня 2009 р.

Вшановувати на державному рівні синьо-жовтий прапор безперечно необхідно. Три державні символи – Герб, Гімн і Прапор – є не лише атрибутами держави, за якими її впізнають у світі, а й знаками національної єдності. У буквальному сенсі обпалений війною і окроплений кров'ю стяг уже давно став чимось більшим, ніж "просто прапор". Саме тому Український інститут національної пам'яті вітає рішення парламенту. Певні сумніви викликає лише обрана для відзначення Дня Прапора календарна дата – 23 серпня. На нашу думку, цим святковим днем має бути 24 липня, і нижче я спробую довести, чому саме.

Contra 23

Святкування Дня Державного Прапора України було запроваджене указом президента Леоніда Кучми 23 серпня 2004 р. 2009-го зміни до указу вніс наступний президент – Віктор Ющенко, – але дата відзначення залишилася тією ж.

Чи був вчинок Леоніда Даниловича волюнтаристським? Чи пов'язана дата 23 серпня з історією нашого державного прапора? Відповідь на перше запитання – «так», на друге – «ні».

Звідки ж узялася «президентська» дата? Згідно з новочасною легендою, поширеною серед депутатів Верховної Ради УРСР останнього скликання, синьо-жовте полотнище було стихійно внесене до сесійної зали начебто 23 серпня 1991 р., напередодні проголошення незалежності України, і саме цей переказ увічнює дата зі згаданого указу.

Натомість офіційний документ, а саме стенограма засідання парламенту 24 серпня того ж року, свідчить про інше. Дебати з приводу внесення до зали національного прапора розгорілися під куполом ВР саме цього дня, до того ж – вже після проголошення незалежності України. У результаті полотнище внесли, і вже після цього голосували за відродження української державності. Це зафіксовано в кадрах архівної хроніки: група депутатів на чолі з В'ячеславом Чорноволом вносить прапор до зали саме 24 серпня о 21:04.

Однак, це внесення прапора до сесійної зали було другим. Перше ж відбулося ще у жовтні 1990 р. Отже, для того, щоб відзначати День Прапора України саме 23 серпня, немає жодних підстав.

Є й інша, ще вагоміша, причина. 2 квітня 2009 р. Європарламент оголосив 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму – на згадку про укладений цього дня в 1939-му пакт Молотова–Ріббентропа. Цей, за висловом британського історика Роджера Мурхауса, «пакт двох дияволів» (ясна річ, ідеться не так про підписантів, як про їхніх вождів – Гітлера і Сталіна) відчинив шлюзи Другої світової війни, віддав Східну Європу на поталу двом людиноненависницьким тоталітарним режимам і спричинився до масштабних злочинів і трагедій, зокрема й українського народу.

Протягом 2008–2012 рр., окрім загальноєвропейського дня, свої власні дні пам'яті жертв нацизму і сталінізму запровадили Швеція, Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Хорватія, Польща, Словенія, Меджліс кримськотатарського народу. З-поза континенту такий самий пам'ятний день мають Грузія, Канада і Сполучені Штати Америки, а також низка окремих організацій.

На жаль, старі радянські міфи, пов'язані з пактом Молотова–Ріббентропа ще досі живі й у нинішній Україні. Російська пропаганда наполегливо переконує, і багато хто вірить, що Другу світову війну «віроломно» розпочав Гітлер, а Сталін займав виключно оборонну позицію; що пакт дав змогу відтягнути початок війни і краще підготуватися до неї; і, найголовніше, – що об'єднання Західної України з іншими українськими землями стало можливим лише завдяки цьому договору. І нині чуємо голоси російських політиків і українських «корисних ідіотів», що начебто засудження пакту на державному рівні призведе до повернення Львова Польщі.

Україна, яка окремим законом засудила нацистський і комуністичний тоталітарні режими, зобов'язана долучитися до світової практики вшанування жертв злочинів «червоних» та «коричневих» 23 серпня і доносити правду про співпрацю Гітлера і Сталіна. Прямою вимогою цього закону є встановлення окремого Дня пам'яті жертв комуністичного і нацистського тоталітарних режимів, і якнайкраще для цього підходить саме 23 серпня.

Pro 24

Український інститут національної пам'яті пропонує для відзначення Дня Державного Прапора України іншу дату – 24 липня. Чому саме її?

Бо саме цього дня, вперше після десятиліть перерви, над українською столицею підняли синьо-жовте полотнище, попри факт існування Радянського Союзу й опір комуністичної партії.

Востаннє перед тим жовто-блакитний прапор маяв над українською столицею 12 червня 1920 р. Того дня війська Симона Петлюри і Юзефа Пілсудського залишили Київ, і більшовики згодом підняли над дніпровськими кручами червоне полотнище. Йому судилося висіти сім десятиліть (за винятком трьох років під час Другої світової війни), але 24 липня 1990 р. доба цього символу закінчилася. Через три покоління народ України, нарешті, домігся, щоб над його столицею маяв український прапор.

Процес повернення українцям їхнього стягу розпочався 26 квітня 1989 р., коли відбулося перше публічне підняття синьо-жовтого полотнища над Львовом – хай не над урядовою будівлею, але на велелюдній площі Ринок. Ініціативу перехопив Стрий – там 14 березня 1990-го вперше в УРСР прапор підняли не де-небудь, а над будинком міської ради. Далі – Тернопільська міськрада 23 березня того ж року першою офіційно визнала синьо-жовте знамено одним з елементів національної символіки. І український стяг почав підкорювати місто за містом: Івано-Франківськ – 15 квітня, Житомир – 13 червня, Київ – 24 липня, а в першу річницю Декларації про державний суверенітет України, 16 липня 1991 р., ще до краху радянської влади, прапор замайорів на Святих Горах у Донбасі.

Процес встановлення українського прапора над столицею 24 липня 1990 р. супроводжувався масовими мітингами на підтримку ідеї незалежності України. Ось розповідь очевидця того історичного дня Олега Кареліна, голови Комітету захисту національних символів України: «У приміщенні

Київради політичні події того історичного дня відбувалися наступним чином. Зранку зала президії, де обговорювалися питання страйку водіїв трамвайно-тролейбусного підприємства, була майже повна. Щоби зірвати обговорення питання про символіку, членам президії запропонували піти на страйкуюче підприємство, а через відсутність кворуму перенести засідання президії і таким чином зірвати політичну акцію. Питання про символіку також постійно переносилося на пізніший час, а розглядалися дріб'язкові питання порядку денного. По обіді до Київради прийшли представники страйкуючих, які виклали свої вимоги до керівництва міста і трамвайно-тролейбусного підприємства. Коли ж їх запитали про ставлення до національної символіки – вони відповіли, що наші колективи поважають цей прапор і вважають його національною святинею українців.

Про напруженість і драматичність подій того дня в Київраді можуть свідчити наступні факти: по обіді, не пояснивши причин відсутності, на засідання президії не з'явилися голова постійної комісії з охорони здоров'я материнства і дитинства О.Бернович, голова постійної бюджетно-фінансової комісії Ю.Лебединський, голова постійної комісії з архітектури, містобудування та благоустрою Г.Малишевський; через надмірні хвилювання голова Київради А.Назарчук отримав серцевий напад, і "швидка" відвезла його до лікарні; депутати демократичного крила Київради вистежили і впіймали в туалеті заступника начальника УМВС В.Шапошніка, одягнутого у цивільне, який по радіотелефону віддавав накази снайперам, що розмістилися на дахах навколо Київради. Отже, з 23 членів виконкому відсутні були 10 чоловік, і, через відсутність кворуму, президія Київради не змогла прийняти повноцінного рішення.

О п'ятнадцятій тридцять у супроводі молодого рухівця з управи ми рушили до Софійського собору, де мала відбутися урочиста церемонія освячення українського прапора. Проходячи біля будинку КДБ УРСР на Володимирській вулиці, я здивувався: незважаючи на те, що був день, усі вікна світилися, посилена охорона на вході – там активно працювали. Величне дійство, організоване не владою, а народом, було таємничим і урочистим, зароджувалися перші традиції екуменічного об'єднання традиційних українських церков. Церемонію освячення біля Софійського собору проводили єпископ УПЦ Володимир (Романюк) і настоятель православного храму Бориса і Гліба отець Юрій.

Ситуація різко змінилася, коли на підтримку політичної акції підняття українського прапора на Софійський майдан вийшло майже сто тисяч громадян України. На чолі гурту громадян України синьо-жовтий прапор, освячений українськими єпископами Українських Греко-католицької і Православної церков, поплив по Хрещатику.

Попереду йшли хлопці-кияни в гарних козацьких строях із шаблями і самопалами. Авангард колони разом з прапором охороняли галицькі січові стрільці. Рух Хрещатиком зупинили, і ми підійшли до Київради. Наші люди організовано розступилися, і ми без проблем підійшли до флагштока і міцно прив'язали освячений прапор до металевої линви. Рівно о 19:00 під спів гімну "Ще не вмерла України…" вже двохсоттисячного гурту громадян України, що прийшли на Хрещатик, ми врочисто підняли Перший синьо-жовтий прапор над Києвом. На висоті прапор розгорнувся і під чистим синім небом Києва поплив по золотому Хрещатику, символізуючи могутній поступ молодої держави України» (Прапори над Україною. – Львів : Каменяр, 2011).

Summa

Отже, ситуація з датою святкування Дня Державного Прапора України цілком очевидна. 2004 р. президент Л.Кучма, ні з ким не порадившись, на основі хибного усного переказу приурочив цей день до подій, що начебто мали місце 23 серпня 1991 р., а 2009-го президент В.Ющенко не виправив попередника.

Що ж до 23 серпня, то обрана дата надзвичайно невдала для святкування Дня українського прапора. По-перше, цього дня не відбулося жодної події, пов'язаної з його історією. По-друге, 23 серпня укладено пакт Молотова–Ріббентропа, і в цьому зв'язку згодом запроваджено Європейський день пам'яті жертв сталінізму і нацизму. Не можна рухатися в Європу і відзначати День Державного Прапора України у спільну для багатьох людей у світі сумну дату.

А 24 липня – чудова альтернатива для святкування: якраз відразу після чергової річниці Декларації про державний суверенітет України, а головне – цього дня відбулася реально визначна подія – підняття національного прапора над українською столицею.

Щиро сподіваюся, що в депутатів буде достатньо часу, аби зважити всі аргументи і ухвалити єдино правильне рішення щодо встановлення Дня Державного Прапора України саме 24 липня.

«Визволення» чи «Вигнання окупантів» з України? Новій владі слід робити вибір

6 листопада 1943 року радянські війська вступили у столицю радянської України. Те, що відбулося цього дня, у комуністичній літературі іменувалося «визволенням Києва від німецько-фашистських загарбників». Однак, в останні роки старій інтерпретації тих подій у Східній Європі був кинутий потужний виклик, і Україна, хоч-не-хоч, також мусить долучитися до переосмислення цього епізоду свого минулого.

Майже у самому центрі Києва розташований відомий Маріїнський парк, посеред якого височіє пам’ятник генералу армії Радянського Союзу Миколі Ватутіну. Встановлена 1948 року на його могилі скульптура із двозначним написом «Генералові Ватутіну від українського народу» багато десятиліть символізувала непохитність комуністичного погляду на ту, давно минулу війну, і вже аж після Революції Гідності навколо неї почалася нова – на щастя, поки символічна.

З одного боку, заслуги Ватутіна перед Україною не можуть забутися – це під його командуванням 1-й Український фронт вибив зі столиці 4-ту танкову армію Германа Гота і приніс мир на дніпровські кручі.

З іншого – це на його совісті сотні тисяч українських хлопців, покладених, аби забезпечити взяття Києва "під дату" 6 листопада, щоб наступного дня можна було провести у місті парад на честь чергової річниці більшовицького перевороту.

Особливої пікантності додає ситуації з генералом те, що загинув він у засідці бійців УПА.

Два концепти війни

Довгий час, допоки в Україні, навіть незалежній, офіційно використовувалася назва «Велика Вітчизняна війна», ані самому концепту «визволення від німецько-фашистських загарбників», ані Ватутіну нічого не загрожувало – у 2011 році ювілей генерала навіть відзначався на державному рівні. Однак після 2014 року, коли відбувся поворот від радянської до європейської моделі пам'яті про війну – вже «Другу світову» – навколо скульптури завирували пристрасті.

Хоча формально пам'ятник Ватутіну не підпадає під декомунізацію з огляду на військові заслуги генерала, та й взагалі він розташований на могилі, активісти правого толку неодноразово обливали постамент фарбою, а 2017 року причепили на нього табличку: «Кат, знищений українськими націоналістами». Проспект Ватутіна досі перебуває у процесі перейменування на проспект Романа Шухевича. З іншого боку, проросійські та ліві активісти так само часто виходили на захист пам'ятника – тож, якщо не компроміс, то баланс навколо нього існує.

Але проблема значно ширша за одну скульптуру одного генерала в одній країні. Мова йде про те, як сприймати просування Радянської армії на захід з 1943 по 1945 рік – як «визволення», як «вигнання окупантів», чи взагалі як «нову окупацію», тепер уже більшовицьку?

Донедавна тут дискутувати не було про що. Так, ще 15 жовтня 2009 року тодішній міністр економіки Сергій Тігіпко заявив, що «День визволення України від фашистських загарбників є колосальною подією і, на мою думку, такий день повинен бути національним святом. 28 жовтня має стати не тільки Днем визволення, а й Днем єдності України».

І вже 20 жовтня начебто національно орієнтований президент Віктор Ющенко своїм указом № 836/2009

встановив нове свято – «День визволення України від фашистських загарбників», яке до сьогодні відзначається 28 жовтня. І хоча насправді 1944 року кордон УРСР проходив значно східніше, та й бої у тому районі тривали аж до кінця листопада, дата прижилася. За президента Віктора Януковича та його міністра Дмитра Табачника, відбувся справжній ренесанс радянських концептів війни.

Прихильники «вигнання окупантів»

У перший рік по Революції Гідності Український інститут національної пам’яті звернувся до політиків та журналістів із пропозицією замінити згадки про «визволення України» на «вигнання нацистських окупантів» з неї.

«Термін "визволення" передбачає волю, свободу, а у 1944 році Україна не стала вільною. Із вигнанням нацистських окупантів Україна не отримала волі, а опинилася під іншим пануванням, результатом якого стали масові репресії та депортації, зокрема сотень тисяч українців, поляків та цілого кримськотатарського народу», – йшлося у зверненні УІНП.

Таку позицію можна було б списати на особисту війну Володимира В’ятровича із комуністичним минулим, але було ще одне «але» – подібні процеси переосмислення перемоги Радянської армії над Вермахтом все активніше розгорталися у Європі, причому з громадського рівня вони піднімалися на державний.

Так, ще 23 вересня 2008 року Європарламент проголосив 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму, а 23 листопада 2011 року ЄС ухвалив Варшавську декларацію, в якій йшлося, що «злочини тоталітарних режимів у Європі повинні визнаватися і засуджуватися незалежно від їхнього типу й ідеології». Знак рівності між Райхом та СРСР ставили все частіше і все рішучіше.

15 вересня 2017 року польський Інститут національної пам’яті, що на відміну від свого українського аналогу є органом із прокурорськими функціями, опублікував на YouTube ролик під назвою «Неперможені» («*Niezwyciężeni*»). Уже на перших секундах у ньому говориться, що Друга світова протривала для Польщі півстоліття, а остання хвилина відео з чотирьох цілком присвячена боротьбі проти радянського панування – і лише після падіння «залізної завіси» війна закінчується.

Ще свіжіший та скандальніший приклад подала Болгарія. 9 вересня 2019 року у Софії в Російському культурному центрі відкрилася виставка «Визволення Болгарії», присвячена подіям 1944 року. Крім того, 3 вересня МЗС Болгарії вдалося до немислимого раніше демаршу, скерувавши до посольства РФ різку ноту:

«Не заперечуючи внеску СРСР у розгром нацизму в Європі, ми не повинні заплющувати очі на те, що багнети Радянської армії принесли народам Центральної та Східної Європи півстоліття репресій, придушення громадської свідомості, спотворення економічного розвитку та відсторонення від динаміки процесів у розвинених європейських країнах… Ми радимо посольству Росії не займати позицію на підтримку сумнівної історичної тези ("визволення")… Довгострокові наслідки для Болгарії такі ж, як і для інших країн Східної Європи, що потрапили до радянської зону впливу – 45 років правління тоталітарного режиму».

Російське посольство у відповіді визнало себе «збентеженим».

Прихильники «визволення»

Однак говорити про досягнення точки неповернення у цьому питанні передчасно. Так, нардеп Вадим Рабінович,

співголова фракції «Опозиційної платформи – За життя», 23 серпня 2019 року привітав своїх колег у парламенті із днем «визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників».

Газета «Урядовий кур'єр», що за статусом має репрезентувати офіційну позицію держави, щонайменше двічі поспіль винесла «визволення від фашистських загарбників» у заголовок: говорячи 4 вересня про Суми, 9 вересня – про Донеччину. 8 вересня Фонд Бориса Колесникова організував святкування у Костянтинівці на Донбасі, вдягнувши дітей у радянську військову форму із відзнаками, чим викликав неабиякий резонанс.

Понад півтори сотні місцевих політиків, органів самоврядування та регіональних ЗМІ використали у серпні-вересні аналогічні терміни.

Поза Україною непохитно тримаються «старого» курсу в Білорусі, Молдові, Сербії та, зрозуміло, Росії. Росіяни щедро вітають згаданих сусідів із «визволенням від фашистів» (як, наприклад, Сергій Шойгу в Кишиневі 24 серпня), а іноді роблять це і без їхньої згоди – зокрема, даючи в Москві салюти на честь Одеси, Вільнюса, Бухареста, Риги і Таллінна. Сенатор РФ Володимир Джабаров, образившись на поляків за відсутність Володимира Путіна на церемонії вшануванні початку Другої світової війни у цьому році, заявив:

«Якщо вони зацікавлені у збереженні духу історичної правди, хотілося б нагадати шановним керівникам польської держави: вони відзначають початок Другої світової війни 1 вересня, а хто цю війну закінчив? Або вони забули, як частини Червоної армії визволили Польщу від фашистів? Історична правда полягає у тому, що Європу від фашизму визволила Червона армія, Радянський Союз. Я дуже радий, що

позицію Росії підтримала Білорусь, яка відмовилася брати участь у такому заході».

Дві думки

«Термін "визволення" передбачає волю, свободу, а у 1944 році Україна не стала вільною. Із вигнанням нацистських окупантів Україна не отримала волі, а опинилася під іншим пануванням, результатом якого стали масові репресії та депортації, зокрема сотень тисяч українців, поляків та цілого кримськотатарського народу. Теза 70 років "визволення" є продовженням існування радянських пропагандистських кліше, якими досі послуговується Росія у війні з Україною».

Володимир В'ятрович, Голова Українського інституту національної пам'яті, 2014 р.

«В этом году мы отмечаем 75 лет освобождения Украины. В прошлом году Порошенко подписал указ о праздновании Дня освобождения от Советского Союза. Получается, что с одной стороны празднуем освобождение Советским Союзом от немецко-фашистских захватчиков, а с другой стороны Советский Союз – оккупант. Они это не обосновали. Они просто воспитали часть аудитории в духе, что все советское нужно заменить всем антисоветским».

Максим Бужанський, народний депутат, «Слуга народу», 2019 р.

Дискусія продовжується

Тож, дискусія про те, що саме радянські війська дали європейцям у Другій світовій – визволення чи заміну одних господарів на інших – буде лише набирати обертів поза нашим бажанням. І новій владі, що перебрала на себе усі

важелі впливу в Україні, зокрема гуманітарні, не уникнути участі в ній.

Без спроби вислухати прибічників обох точок зору і дійти хоча б тимчасового компромісу ми будемо приречені на повторне складання цього іспиту вже за кілька років. Бажано було б розпочати цей процес до святкування перемоги у травні наступного року. Бо інакше перманентної штовханини під пам’ятником Ватутіну не уникнути.

P.S. Аналогічна за змістом, але значно масштабніша – уже на міждержавному рівні – суперечка розгорнулася навколо монумента маршалові Івану Конєву у Празі. Скульптура була встановлена 1980 року, після падіння комунізму розпочалося обговорення її долі, що в останні роки набуло скандалізованого змісту. Пам’ятник пошкоджували у 2017, 2018 та 2019 роках, цього серпня його вкрили брезентом. Адміністрація району Праги, де стоїть пам’ятник, пропонувала росіянам вивезти його на територію посольства, міністр культури РФ Володимир Мединський назвав голову району «гауляйтером місцевого масштабу». 12 вересня районні депутати ухвалили суперечливе, але єдине здатне припинити сутички (іноді фізичні) навколо монументу рішення. Скульптура залишиться неушкодженою, але буде перенесена з площі до запланованого муніципального музею пам'яті XX-го століття.

Можливо, українській владі варто було б уважніше придивитися до чеського досвіду.

«Друга світова», а не «Велика Вітчизняна». Лексика минулого – загроза майбутньому

Кожного разу, коли в українському публічному просторі хтось без іронії згадує «давньоруську народність», «революцію і громадянську війну на Україні», «Велику вітчизняну війну» та «бандерівців – пособників фашистів», війна на Донбасі та окупація Криму продовжуються ще на 1 хвилину. Тут немає жодної метафори. Вживання таких словоформ легітимізує в головах ворогів України ту картину світу, яку їм нав'язує кремлівська пропаганда. Отримавши додаткову аргументацію з нашого боку, вони із ще більшим завзяттям продовжують боротьбу проти нашої держави. Коли вживаємо лексику минулого, то ставимо під загрозу своє майбутнє.

Використання мови для контролю над реальністю бере початок у релігійних практиках Давнього Єгипту. Там вважали, що витирання ієрогліфів з іменем особливо ненависного померлого прирікає його душу на небуття.

У Вавилоні на Новий рік розбивали боргові таблички. Нема запису – нема боргу. А від знищення «неправильних» написів до створення «правильних» – один крок.

Після битви при Кадеші 1296 року до нашої ери фараон Рамзес II поставив пам'ятну таблицю, що увічнювала його перемогу. Тільки через три тисячі років стало відомо, що стратегічно ту битву виграли противники єгиптян – хетти. Відтоді можна відраховувати історію дезінформації та пропаганди.

Давня магія, римська формула Nomen est omen – «Ім'я є знаменням», середньовічне чаклунство ґрунтувалися на думці про особливу владу слів.

Такі елементи роботи з історичною пам'яттю, як знищення текстів завойованих народів, руйнування пам'ятників «чужим» і встановлення «своїм» успішно існують і сьогодні. І хоча у XX і XXI століттях ніхто особливо не вірив у метафізичне підґрунтя таких дій, оволодіння символічним простором за допомогою мови практикувалося ширше, ніж раніше.

Спроб аналізу цього явища не бракує – від «1984» Джорджа Орвела до «Последнего советского поколения» Алєксєя Юрчака.

Є чимало визначень феномена контролю над реальністю за допомогою особливих слів: «новомова», «мова влади», «партійна мова», «авторитетний дискурс», «канцелярит».

У 1920-х у СРСР ледь не перемогло «нове вчення про мову» Ніколая Марра. Він доводив: нова революційна лексика змінює свідомість тих, хто її вживає. Безліч нових слів і виразів – від «наркомату» до «гласності» – не так описували стан речей, як утверджували його. Залишки радянського мовного дискурсу нікуди не зникли і по 25 роках незалежності України.

Тріумфальне оволодіння реальністю за допомогою відібраних слів можемо спостерігати в останні три роки. Йдеться про лексикон «русского мира». Від початку Майдану російська пропагандистська машина перебувала в розгубленості. Їй бракувало відповіді на запитання: як описувати ситуацію в Україні? «Масовий протест», «народний бунт», «повстання», «барикади», не говорячи вже про «революцію», були емоційно пов'язані з радянським лінгвістичним спадком. І цей зв'язок мав яскраво виражені

позитивні асоціації. Майже 70 років червоний Кремль вкладав у голови людей, що будь-які народні виступи проти влади – це безумовне добро. Що революція – ключова подія всесвітньої історії. Описувати Майдан такими термінами означало демонструвати якщо не підтримку, то принаймні прихильність до нього.

Відповідь знайшли, ототожнивши протестувальників із «фашистами». Бо вони – єдине беззаперечне зло у пострадянській свідомості. Росіянам щоденно демонстрували «путч фашистів і бандерівців» проти законної влади. Додатково розігрували карту протистояння «нормальних українців» – які були за дружбу з Росією – і «русофобів».

Після анексії Криму й початку війни на Донбасі російський дискурс поповнився термінами «кривава хунта» і «каратели», які «не чули Донбас» і вбивали його захисників – «ополченців». Сьогодні Кремль на офіційному рівні вживає слово «приєднання» Криму до Росії, хоча світ каже «анексія». Порівняймо емоційне забарвлення обох слів.

Наслухавшись історій про «розіп'ятих хлопчиків», добровольці з усієї Росії поїхали на Донбас. Не так захищати право місцевих на російську мову, як на останній бій проти «фашистів та їхніх посіпак-бандерівців», який не встигли дати «діди».

Якщо наявність термінів із негативним бекґраундом у мові звичайного обивателя не є критичною, то професійним «майстрам слова» – письменникам, журналістам і науковцям-гуманітаріям – цього не можна подарувати. Ніде так яскраво не проявляються проблеми із вживанням недоречних фраз, як в українській історичній науці.

Абсолютна більшість вітчизняних істориків народилися й здобули освіту за радянських часів, чимало хто – поза межами України. Тому спадок «єдино вірного вчення» ще не

остаточно подоланий в їхніх головах. У гіршому випадку – на рівні методологічних підходів, у кращому – на рівні лексики.

Радянські кліше потрапляють до шкільних підручників, відтворюються на рівні масової свідомості. Цьому сприяють наслідки викривлення історичної пам'яті родин, спричиненого комуністичним режимом. Старше покоління мовчить про репресії, середнє – ностальгує за ковбасою і стабільністю. До Революції гідності українську минувшину описували переважно в рамках російського імперського та радянського мовного дискурсу. А отже, з погляду Москви/Петербурга, а не Києва.

Безсилля української гуманітаристики найяскравіше продемонстрували події у Криму навесні 2014 року. Чверть століття регіон із російською більшістю перебував під впливом кремлівських міфів про півострів як «исконно русскую землю», яка «всегда принадлежала России». Про Севастополь – «город русской славы», про кримських татар – «народ-предатель» тощо.

Очікувано, що за відсутності адекватного українського дискурсу, більшість кримчан не чинили опору російським окупантам. Чимало хто вітав ворога хлібом-сіллю. Причиною «кримської ганьби» України були російські солдати. Але й роль багатолітніх розмов про «братні народи» не варто применшувати.

Вираз про слово як найпотужнішу людську зброю сьогодні набув нового, значно глибшого змісту. З чого почати виправлення ситуації? «Почати потрібно з виправлення імен», – заповідав Конфуцій. Без зміни наукового лексикону, без очищення його від комуністичних штампів українська історія так і залишиться на суспільному маргінесі.

Наведені пропозиції не є істиною в останній інстанції. Але вони принаймні ближчі до «того, як все було насправді», ніж старі формулювання.

«Київська Русь – держава давньоруської народності, колиска трьох братніх народів»

Русь – держава-володіння роду Рюриковичів. Усі сучасні східноєвропейські народи мали власні окремі траєкторії етногенезу, а не вийшли з міфічної «давньоруської народності". Її просто ніколи не існувало. Неважливо, чи ви є класиком-примордіалістом, чи гіпстером--конструктивістом, відраховуєте ви українців від VII, XII, XIV, XVII чи XIX століття. Важливо, що ніколи українці з росіянами не були «одним народом». Сам концепт «братніх народів» – радянське ідеологічне кліше.

«Возз'єднання України з Росією»

«Возз'єднувати» можна лише частини чогось цілого. Військо Запорозьке та Російське царство ніколи цілим не були. Богдан Хмельницький і його наступники шукали союзників по Європі. Якби не Москва вийшла переможцем із цього «змагання», то ми б зараз слухали байки про «возз'єднання» України з Туреччиною чи Швецією? Іноді «злиття і поглинання» – це лише злиття і поглинання, хоч і розтягнуте майже на півтора сторіччя. Тому коректно говорити про «приєднання» або «захоплення».

«Зрада Івана Мазепи»

Цей концепт найяскравіше демонструє відмінність російського та українського підходів до взаємних політичних стосунків. Для російського царя будь-який житель його держави – безправний холоп. Український гетьман розглядав своє підданство йому тільки як результат міждержавних угод. Цікаві російські подвійні стандарти: коли Петро І ламає традиційні права Гетьманщини, то це – «модернізаторська і

централізаторська політика». Коли ж через порушення угод і нездатність захистити Україну Мазепа розриває із ним стосунки – то це «зрада».

«Революція і громадянська війна на Україні»

Вживання цього виразу автоматично накидає українській історії схему «Великої Жовтневої соціалістичної революції». «Хороші» комуністи проти «поганих» білогвардійців та інших контрреволюціонерів. Насправді ж Українська революція 1917–1921 років ішла паралельно російській лише з кінця лютого до середини листопада 1917-го, коли було проголошено Українську Народну Республіку.

Те, що для росіян – «тріумфальна хода радянської влади», для українців – гібридна російсько-українська війна. Інспіровані з Москви повстання, пряма військова інтервенція, «наших войск на Украине нет» тощо.

В Україні справжня громадянська війна мала місце лише восени 1918-го, коли Директорія скидала гетьмана Павла Скоропадського. З певною натяжкою можна так назвати епізодичні зіткнення військ УНР із махновцями у 1918–1919 роках. Решта подій того періоду були для України розбудовою держави та боротьбою із зовнішньою агресією: «червоною» і «білою» російською, польською, румунською.

«Велика Вітчизняна війна»

Найвідоміший і найнебезпечніший міф-концепт. Термін «ВВВ 1941–1945» одразу відсікає в людській свідомості два роки нацистсько-радянського союзу від «героїчного подвигу». Він відправляє в небуття Пакт Молотова–Ріббентропа, поділ Польщі, Катинь, інші випадки радянської експансії. Вся складність Другої світової війни редукується до чорно-білої схеми: «хороший» СРСР за підтримки західних союзників проти абсолютного зла – «фашизму».

Хто не з нами – той проти нас. Хто воює із «совєтами», той – пособник. Усі національні рухи – колабораціоністи і зрадники. Радянський Союз не міг чинити військових злочинів, бо воював за «праве діло» тощо.

Найогидніше – це використання «ВВВ» нинішньою Росією для легітимації власної політики. «Діди воювали», «можемо повторити», Росія – головний борець із «фашизмом».

«Фашистська Німеччина»

У СРСР дуже не хотіли пояснювати, як країна інтернаціонального соціалізму воює з країною національного соціалізму – Третім рейхом. Тому термін «нацизм» був де-факто вилучений із політичної, суспільної і навіть наукової мови. Замість нього у радянський дискурс ввели некоректний «фашизм». Кажуть, полонені італійці на це дуже ображалися.

«Фашистські посіпаки/пособники»

Не всі антирадянські національні рухи співпрацювали з Гітлером. Навіть однозначні колабораціоністи часто-густо не так воювали за нацизм, як проти комунізму. Звалювати величезну кількість складних випадків в одну категорію – неприпустимо.

«Визволення України»

В українській мові розрізняється «звільнення» та «визволення». Друге слово набагато глибше за своїм змістом. Справжнє визволення України від окупантів відбулося лише 1991 року. 1944-го мало місце вигнання нацистських окупантів з території України. Або ж звільнення окремих міст чи земель із відновленням після цього там «нового-старого» окупаційного режиму – радянського.

Слова – теж зброя. Вживайте їх обережно!

Декоммунизация Крыма. Краткий катехизис

12 мая 2016 года – день исторического события: Верховная Рада Украины Постановлением № 4087 переименовала семьдесят населенных пунктов и районов в Автономной Республике Крым и Севастополе, подпадавших под действие закона о декоммунизации. Зачем это было сделано, как будет реализовываться решение и почему такие переименования – только первый шаг – в вопросах и ответах.

1. Зачем вообще переименовывать населенные пункты в Крыму?

Правильный вопрос не «зачем?», а «почему?». Потому что Законы Украины действуют на всей без изъятия территории, в том числе и Закон «Об осуждении коммунистического и национал-социалистического тоталитарных режимов и запрете пропаганды их символики». Поскольку Крым – неотъемлемая часть Украины, то и декоммунизация не может обойти его стороной.

2. Почему вы взялись за это сейчас? Не вовремя все это, лучше бы занялись реальными реформами.

Ну да, сначала, мол, надо выиграть войну, а потом заниматься борьбой с памятниками Ленину и проспектами Кирова. Только штука состоит в том, что построение новой Украины (невозможное без преодоления наследия тоталитарного прошлого) и придает смысл нашей борьбе. Черчиллю приписывают фразу: «если во время войны мы откажемся от финансирования культуры, то за что мы тогда воюем?».

3. Разве старые названия – не часть нашей истории?

В Крыму, как нигде больше, народ склонен к идеализации прошлого, поэтому будет стоять за коммунистические названия и памятники горой. Время перевоспитывать нынешнее поколение прошло, поэтому нам надлежит действовать строго по букве закона, не обращая внимания на стенания и-за красных кумиров. Аргумент железобетонный: Адольфгитлерштрассе – тоже часть истории Германии, но не публичного пространства. Место истории – в музеях и учебниках, а не на улицах. Поскольку в Украине равно осуждены нацистский и коммунистический режим, отношение к их символам будет одинаковым. Вы много видели на площадях германских орлов со свастиками? Если вы не готовы принять, что нацизм и коммунизм – равное зло, то это ваши личные проблемы. Одно дело – плакат в музее, совсем другое – улицы палачей Белы Куна или Землячки.

4. Почему так мало/так много переименованных населенных пунктов?

Их количество строго регламентировано требованиями закона о декоммунизации. Не могут быть увековечены в названиях имена чекистов, руководителей партии и советского правительства, а также события, связанные с установлением советской власти, деятельностью компартии и преследованием борцов за независимость Украины. И хотя многочисленные и безликие Ароматные и Раздольные тоже были навязаны советской властью, закон их не касается.

5. Почему большинство новых названий в Крыму – крымскотатарские?

Потому что в общем случае действует правило: приоритет отдается тем историческим названиям, которые

существовали на момент советских переименований в 1944 – 1948 гг. Вас же не удивляет, что большинство исторических топонимов Крыма – крымскотатарские? И только если историческое название отсутствовало или также являлось запрещенным законом, разрабатывалось действительно новое название.

6. Почему никто не спросил мнения местных жителей?

Потому что учитывать решение общественных слушаний – это право, а не обязанность Верховной Рады Украины. Действительно, закон отводит полгода на то, чтобы местная власть провела слушания, приняла решение о новом названии и внесла предложение в Раду. Поскольку на полуострове легитимной власти нет, вроде бы, осуществить процедуру некому. Однако же право парламента менять названия населенных пунктов закреплено в Конституции, соответственно, депутаты могут прислушаться к пожеланиям громады, если захотят, но и отсутствие этой самой громады – не помеха. И раз в нынешних условиях провести полноценное обсуждение на полуострове не представлялось возможным, Рада опиралась на рекомендации Украинского института национальной памяти (УИНП).

7. Вы ничем не лучше коммунистов – все кулуарно решили. Почему ни с кем не посоветовались?

Рекомендации были разработаны специальной комиссией из историков, филологов и юристов УИНП и Национальной Академии Наук Украины, согласованы с Меджлисом крымскотатарского народа и опубликованы еще несколько месяцев назад. За это время никто из крымских переселенцев или экспертов не высказался против них.

8. А если местным громадам не понравится новое название? Недемократично решать за них.

Демократия – это не решения простого большинства. Это такая процедура, при которой защищены права тех, кто физически находится в меньшинстве. В 1944 году 200 тысяч крымских татар были насильно сосланы на спецпоселения и в ГУЛАГ, а в их дома переехали жители центральной России. Разумеется, сегодня они и их потомки составляют большинство, но этот факт сам по себе не абсолютизирует их мнение.

9. Почему даже давая новые названия городам, вы ориентировались на крымских татар?

Потому что крымские татары, крымские караимы и крымчаки – коренное население полуострова, их статус утвержден в Украине законодательно и охраняется международным правом. Восстановление исторической топонимики – одно из тех немногих решений, которыми Украина может частично компенсировать последствия депортации 1944 года. В этом направлении декоммунизация – только первый этап, остальные переименования ждут своего законодательного обеспечения.

10. Неужели вы верите, что это Постановление будет действовать на подконтрольной России территории?

Пока речь идет о приведении в надлежащее состояние собственно украинской документации «в центре». А новые дорожные указатели и печати сельсоветов в свободном Крыму изготовят моментально. Более того, оккупационная власть кое-где и сама уже ставит таблички с историческими названиями.

11. Откуда вы возьмете деньги на переименования?

Которые, понятно, лучше раздать народу. Физические лица вообще освобождены от необходимости менять паспорта и договоры на квартиру; юридические лица, если изменение названия связано с законом 317-VIII, меняют документы бесплатно. И лишь когда придет пора вклеивать новую фотографию или продавать жилье, тогда вам в документах и поставят новый адрес в обычном порядке. На местном уровне все расходы сводятся к новым печатям (ок. 200 грн.), новым уличным табличкам и дорожным указателям. В каждом местном бюджете заложено финансирование «на благоустройство». Да, меньше новых деревьев в парках высадят, но и переименование улиц – одноразовая акция. В следующем году тратиться на демонтаж памятников не придется.

12. И самое главное – это не имеет никаких практических последствий и потому просто смешно.

Это неправда. Во-первых, даже символический акт – это акт. Изменение крымских топонимов в очередной раз напомнит миру, России, да и самому полуострову, что Крым – это Украина, и здесь действуют ее законы. Во-вторых, будет апробирован механизм восстановления исторической справедливости и прав депортированных граждан Украины – крымских татар. В-третьих, международные наименования крымских населенных пунктов будут переводиться с украинского, а это значит, что на всех переговорах Россия будет вынуждена прибегать к двойным названиям: «своему» и украинскому/мировому, что лишний раз заставит ее вспомнить, чей же на самом деле Крым. ООНовская карта, где Крым – это Украина, а вместо Советского – Долоссы, разве это не прекрасно?

Декомунізація. Дерадянізація? Деколонізація! 5 років переосмислення радянської символіки

Як змінилася Україна після квітневих законів «Чистого четверга» 2015 року? Скільки міст, сіл та вулиць перейменували? Яких нечуваних масштабів набув ленінопад? Чи є топонімічна декомунізація формою «бандеризації» нашої держави? Та чи можемо вбити совкового дракона в головах українців?

Пролог. Про особисте

8 грудня 2013 року із поваленням головного істукана Ілліча на Бессарабській площі Києва розпочався стихійний загальноукраїнський процес, що пізніше отримав назву декомунізації. Спостерігаючи із Сімферополя за трощенням гранітного ідола, я аплодував киянам, захоплюючись їхньою ініціативою і водночас люто заздрячи їм, – уявити щось подібне по відношенню до аж двох Ленінів у рідному місті було геть неможливо.

Та 23 лютого 2014 року у кримській столиці на центральній площі (вгадайте, як вона називається) зібрався траурний мітинг на чолі з головою Меджлісу Рефатом Чубаровим, аби вшанувати жертв червоного терору майже 100-літньої давнини та загиблих на Майдані напередодні. Кримські татари, українці, росіяни – прихильники європейського майбутнього держави усіх національностей, віку і занять вимагали, серед іншого, і негайного вирішення долі пам’ятника головному винуватцю комуністичних репресій. Були на площі й радикали, що за прикладом Києва пропонували негайно підігнати автокран та за горло стягнути Ілліча с постаменту. Та поміркованих виявилося більше – кримський Євромайдан зміг обійтися без насилля

раніше, і провокувати неминуче кровопролиття у такому заповіднику совітів, яким є Крим, вони не хотіли. Обмежилися ухваленням резолюції мітингу з ультиматумом міській владі – у десятиденний строк демонтувати Леніна, а потім спільно обрати центральній площі нове ім'я. Того ж дня голова кримського уряду Анатолій Могильов запропонував розв'язати це питання на референдумі (Комментарии.Крым, 23 лютого 2014 р.). Незважаючи на цілком очевидні результати можливого голосування «червоно-пенсійного» населення півострова, сам факт обговорення долі пам'ятника надихав. Рано чи пізно, вірили ми тоді, нова влада добереться і до цього одоробла.

Але вже за 4 дні російські війська захопили урядові будівлі Сімферополя, поставивши хрест на планованому ленінопаді в Криму. Окупантська влада півострова ні за що б не дозволила розігнути таку важливу «скрєпу», якою був Ленін, тож і до сьогодні візуально кримська столиця значно подібніша до російської глушини, ніж до українських міст. Після вторгнення проукраїнські активісти почали зникати, дехто був вбитий, тому за три тижні я залишив дім, аби на вільній частині України продовжити розпочату боротьбу із радянськими символами.

Декомунізація. Здобутки

Головним візуальним здобутком декомунізації було зникнення з мапи України одіозних радянських топонімів, а з вулиць міст – пам'ятників Леніну та іншим людожерам. Не можна сказати, що цей процес розпочався недавно, але в останні 5 років він суттєво пришвидшився. З 1990-го по 1993-й було знищено понад 2 тисячі пам'ятників і знаків, але переважно на Західній Україні (і щонайменше у двох випадках Ленінів перероблювали на Степанів Бандер), тож

загальноукраїнського характеру ленінопад не набув. Упродовж 1993-2004 року впали ще понад 600 Іллічів у Центральній Україні (тобто по 50 на рік), а після Помаранчевої революції – ще 600 (або вже по 120 на рік). За період президентства Віктора Януковича стався «червоний» реванш – комуністи встановили контроль над Українським інститутом національної пам'яті (УІНП) та Державною архівною службою України (Укрдержархів), та й Міносвіти доби Дмитра Табачника знову повернуло «Велику Вітчизняну» до шкільних підручників. За цих обставин годі було й сподіватися на продовження декомунізації. Ну і нарешті, у перші місяці з перемогою Революції гідності активісти розтрощили ще 550 Ленінів – цього разу здебільшого у Південній та Східній Україні.

Гіршою була ситуація із перейменуваннями. Кам'яного чи бронзового істукана звалити набагато легше, ніж дати нову назву вулиці чи цілому місту. Тому 1989 року декомунізували 3 населених пункти (у т.ч. Маріуполь), 1990 – теж 3 (у т.ч. Луганськ), 1991 – 4, 1992 – 6 (у т.ч. Алчевськ), 1993 – 3, 1994 – 1 і 1995 року – 5. На тому зупинилися, а потім відбувся парламентський реванш КПУ, тож процес заглух.

А тепер порівняємо ці показники із здобутками офіційної декомунізації, розпочатої «Законами Чистого четверга» 9 квітня 2015 року. За півтора року після цього зникли трохи менше як 2,5 тисячі пам'ятних знаків на честь комуністів, з них – 1320 монументальних і не дуже Ленінів, тобто майже стільки ж, скільки за попередні 20 років. І хоча місцеві влади звітують про переможне завершення кампанії, поодинокі бюсти вождя світового пролетаріату подекуди трапляються і донині (втім, великого впливу на статистику вони не мають). Певна нерівномірність між кількістю знищених Іллічів на заході України та на решті земель (2000/3000) не повинна

бентежити – найбільше істуканів до війни перебувало на нині окупованих територіях, тож виконання над ними приписів законів трохи відкладається.

Аналогічним чином за роки законодавчої декомунізації отримали нові назви понад тисячу топонімів: 32 міста, 955 сіл і селищ, 25 районів та одна область (Кропивницька), але потенціал перейменувань ще не вичерпаний. Щонайменше 52 тисяч вулиць, площ і скверів більше не носять «червоні» імена, і тут також є куди рухатись далі (усі дані цього параграфу – з офіційної сторінки УІНП). Осібно стоїть повністю окупований Крим – понад півсотні нових назв міст і сіл чекають визволення півострова, тим часом окупаційна влада провалює спроби провести навіть обмежену декомунізацію (зокрема, вулиці царевбивці Петра Войкова), ініційовану своїми ж.

Отже, за суто формальними ознаками декомунізація в Україні не просто вдалася, але й стала однією з небагатьох майже повністю доведених до кінця реформ. Однак, чи можна вважати перемогою саме формальну декомунізацію? Але перед відповіддю на це питання слід зупинитися на кількох міфах, активно поширюваних опонентами цього процесу.

Вулиці та пам’ятники. Міфи і реальність

«Не на часі». Головною претензією, що її пред’являють противники декомунізації прихильникам – це її начебто відірваність від вирішення основних соціально-економічних проблем України. «Вам що, нічим більше зайнятися?», – гнівно чи удавано розгублено питають вони. «Це все не на часі, це не допомагає у боротьбі із корупцією, краще б спрямували кошти на щось інше».

На перший погляд звучить раціонально, але насправді цей закид по суті аналогічний такому: «навіщо ви слідкуєте

за зубами, якщо у вас хвора печінка?». Так, пам'ятники Леніну і таблички «вулиця Кірова» більше схожі на зубний наліт, у той час як російська агресія (або корупція) – це рак (або цироз), тобто значно небезпечніше захворювання. Але жодна притомна людина не відмовиться від чищення зубів лише тому, що хворіє на щось інше, і хай від карієсу годі померти, але і жити з ним – невелике задоволення. Тому боротьба із радянською символікою аж ніяк не заважає відбиттю російського наступу на Донбасі чи антикорупційним заходам – ані організаційно, ані фінансово.

Так, увесь 2015 рік нас лякали непідйомними витратами на перейменування вулиць, які начебто мали призвести до тотального зубожіння мешканців, але назви змінені, а реальних фактів розорення людей внаслідок цього процесу і досі ніхто не навів. Так само безглуздими виявилися заяви, що через декомунізацію місцеві чиновники занапастять справи соціального захисту населення чи дорожнього будівництва – як ми бачимо, і перейменування здійснюються, і дороги ремонтуються.

«Ви нічим не кращі за них». Цей аргумент може отримати титул найпідступнішого. «Гаразд, – кажуть критики декомунізації, – нехай ви перейменовуєте вулиці та демонтуєте серпи і молоти у рамках ваших же законів, але хіба комуністи не робили так само? Чим же ви кращі за них?».

На цей закид є дві відповіді: формальна і сутнісна. Формальна звучить так – комуністичний режим винен у найтяжчих злочинах проти людства загалом і українців зокрема, кількість його жертв в цілому співмірна із кількістю жертв нацизму. Не лише Україна, але й багато інших держав визнали більшовизм злочинним і заборонили його символіку нарівні зі свастикою. Натомість нинішня політична система в Україні при всіх її вадах рухається у бік демократії, тому

декомунізація – це не мавпування злочинів одних політиків іншими, а відновлення брутально порушеної 1917 року законності. Кайданки в руках рекетирів і поліцейських залишаються кайданками, але це не означає, що між бандитами та правоохоронцями немає різниці.

Відповідь «по-суті» буде глибшою. Якщо викидання на смітник бовванів Ілліча та меморіальних табличок на честь Артемів – Арсенів Павлових-«Моторол» столітньої давності – це, на думку противників декомунізації, повторення радянських практик, то з'являються певні сумніви у компетентності цих противників. Хіба розбиття боргових записів на Новий рік у Вавилоні чи затирання імені Ехнатона на стелах і стінах храмів у Єгипті – це радянська практика? А може, повалення нью-йоркцями кінної статуї короля Георга III – це повторення за комуністами? А повернення власних назв численним «Адольфгітлерштрассе» у звільнених від нацистів європейських містах їм теж не комільфо?

Зверхньо знизувати плечима, мовляв, наша країна травмована тоталітаризмом, тож, чого ви хочете від «вчорашніх комсомольців» – легко. Набагато складнішим для скептиків буде пояснити, чому американці прибирають статуї генералів-героїв Конфедерації, а австрійці готуються знести будинок, у якому народився Гітлер. Історична політика існує стільки ж, скільки і сама цивілізація, подобається це вам чи ні, і звільнення «свого» публічного простору від решткі «чужих» пам'яток – нормальна світова практика. Намагання будь-що бути «над конфліктом», не допомагати державі (навіть своїй) та виглядати привабливо в очах західних ліберальних грантодавців іноді переважує здоровий глузд. Ну і давайте доведемо цей аргумент до абсурду і заборонимо нашим солдатам на сході захищати Україну – вони ж користуються радянською технікою та

воюють за радянськими статутами, чим же вони відрізняються від росіян? І як не дивно, але є у нас «журналісти» та «історики», які не соромляться цю доведену до абсурду тезу озвучувати цілком серйозно.

Правда ж є такою, що відмовитися від здійснення державної історичної політики в принципі неможливо – і нація, яка не хоче добровільно провадити свою політику пам'яті, буде рано чи пізно насильно змушена провадити чужу.

«Замінили Леніна на Бандеру». Логічним продовженням попереднього міфу буде таке твердження: якщо ви декомунізацію проводите більшовицькими методами, то чого від вас ще чекати, окрім засіву всієї України пам’ятниками та вулицями Бандери/Шухевича. Але тут навіть розвінчувати нічого не треба, бо перед нами не міф, а звичайнісіньке невігластво (якщо не сказати брехня).

Насправді, як виявилося, ж вулиці Леніна найчастіше перейменовувалися на Центральні, Жовтневі (із варіаціями) – на Козацькі, Комсомольські – на Соборні, а Радянські – на Вишневі (УНІАН, 23 лютого 2017 р.). За підсумками декомунізації перша десятка популярності назв вулиць виглядає так: Садова (907 штук), Шевченка, Миру, Шкільна, Молодіжна, Гагаріна, Лісова, Пушкіна, Лесі Українки, 1 Травня (574 штуки). Бандері присвячені лише трохи більше як 70 вулиць (Тексти, 6 листопада 2018 р.), причому за перші два роки декомунізації таких з’явилося 34, Шухевичу – приблизно стільки ж. Кількість пам'ятників Бандері (включаючи невеличкі барельєфи) заледве перевищує 40 штук (і лише 17 є статуями – ТСН, 21 липня 2011 р.), причому за перші два роки декомунізації на його честь були встановлені… аж 4 пам'ятні знаки (УП, 16 січня 2017 р.).

Таким чином, достовірність тверджень про «бандеризацію» України, яка начебто проводиться під виглядом декомунізації, залишається на рівні байки про «розп'ятого хлопчика». Пригадаєте хоч одного вченого, якого засудили за критику УПА? Назвете хоч одного простого громадянина, розореного перейменуванням вулиці чи міста? Ну так отож. А щоб поглянути на інші тези противників декомунізації через призму сарказму, загугліть: «Американські майдауни зносять статую короля Георга III», – і насолоджуйтеся.

Від декомунізації до деколонізації

А от зауваження, що зміна табличок сама по собі – це ще не декомунізація per se, на відміну від попередніх закидів, є цілком слушним. Що найпалкішим прихильникам, що найзапеклішим ворогам нової політики пам’яті зрозуміло, що лише демонтажем ідолів Ілліча перемогти його спадщину у головах співвітчизників нереально – потрібні інші заходи і значно більше часу. Але слона, як любить підкреслювати мій колега-декомунізатор, можна з’їсти лише по шматочках. Те, що відбувається в Україні в останні роки, правильніше було б називати попередньою/формальною/топонімічною, аніж «повною» декомунізацією, та навряд чи можна було діяти інакше. Якщо повернутися до попередньої аналогії, то первинна декомунізація – це зняття шару обгорілої шкіри при лікуванні опіку; процедура явно недостатня для зцілення, але абсолютно необхідна.

І за такого підходу критика опонентів втрачає свою дошкульність. Тому що ніхто в Україні: а) і не вірив, що одних перейменувань буде досить для подолання наслідків панування радянського режиму, б) і не збирається зупинятися на здобутому. Від самого початку розробки

«Законів Чистого четверга» автори ставили перед собою обмежену, але цілком реалістичну мету, досягнення якої можна впевнено констатувати.

Минулі 5 років продемонстрували, що в постмайданній Україні ніхто не боронитиме Ілліча чи комсомольську назву свого міста до крові, а також, що нікого не змусять щоденно покладати вінки до пам'ятників Бандері. Ліквідація більшовицької топоніміки та доказ самої можливості подальших перетворень – ось найголовніші здобутки попереднього періоду.

А от тепер, після усунення Ленінів з наших вулиць, нарешті прийшов час і для остаточного усунення його з наших голів. І наскільки можна судити з нещодавніх політичних заяв з цього приводу, необхідність розширення декомунізації до дерадянізації із подальшим перетворенням на деколонізацію вже усвідомлена. Ось, наприклад нардеп Ігор Мосійчук стверджує, що «треба декомунізувати мізки, змінити психологію. Це не можна зробити заміною табличок, має пройти час і певна виховна робота серед молоді» (Obozrevatel, 4 жовтня 2018 р.), а очільник Центрального держкінофотоархіву Владислав Берковський вважає, що «насправді, нам потрібно не декомунізувати і не проводити дерадянізацію – потрібно рухатися глибше. Справа в тому, що і комунізм, і совєтікус – це похідні від російської, в цілому, московсько-князівської [ідеології]. Нам потрібно проводити дерусифікацію… викорінювати імперський дух» (ATR, 26 грудня 2018 р.).

Тож попереду – і унормування календаря державних свят та пам'ятних днів, і нові шкільні підручники (зміни до програм внесені ще 2015 року), і реекспозиція музеїв по всій країні, і багато чого іншого. На черзі – подолання наслідків російського імперського панування, і тут перші кроки вже

також зроблені – з території київського військового ліцею імені Івана Богуна приберуть пам'ятник Алєксандру Суворову (Укрінформ, 26 грудня 2018 р.).

Зникнення з простору українських міст російських імперських/радянських назв і символів – це не «помста», як намагаються представити цей процес критики (чомусь здебільшого російськомовні). Це публічна заява України, що російські генерали та радянські чекісти не є її героями. І якщо історію переписати не можна, то зміна свого ставлення до неї – цілком у наших руках.

Епілог. Про особисте

Упродовж трьох років, з 1945 по 1948-й, комуністичні злочинці забрали у мого півострова понад тисячу тюркських топонімів – щоб стерти навіть саму пам'ять про депортованих ними кримських татар. Визволення Криму з-під російської окупації та повернення хоча б вцілілим селам їхніх історичних назв – це найменше з того, що ми можемо і навіть зобов'язані зробити для подолання наслідків геноциду цього народу 1944 року. А на місці істукана Леніна на сімферопольському вокзалі постане пам'ятник тому, хто справді на це заслуговує – першому визволителю міста від більшовиків у 1918 році Петру Болбочану.

Тому що, всупереч камланням деяких академіків та журналістів із веж зі слонової кістки, наша історія має значення.

І за неї варто боротися.

Разбить нельзя оставить. Так что же нам делать с памятником Артёму?

Примечание редакции «Петр и Мазепа». Под Святогорском на горе бовваніє (тот случай, когда сложно подобрать аналог в русском языке) памятник Артёму. И вызывает этот памятник горячие споры.

С одной стороны, он посвящён большевику Артёму, то есть Мотороле прошлого века. Декоммунизировать бы.

С другой – в отличие от многочисленных Лениных, это памятник действительно шедевр кубизма работы Ивана Кавалеридзе. И в своём жанре он крут и эпичен. Да и сходства с историческим Артёмом в нём – одна табличка.

С третьей – его чисто технически сложно сносить. Придётся подорвать полскалы и изуродовать пейзаж. И уж наши противники постараются представить нас в глазах мировой общественности талибами, рвущими памятники Будде.

Тот, кто внимательно следил за тем, что я писал и говорил на эту тему раньше, знает, что я никогда не призывал к полному и безальтернативному уничтожению скульптуры Артёма. Но с другой стороны, сохранение этого памятника в его нынешнем виде противоречит не только духу законов о декоммунизации, но и здравому смыслу. Представьте себе, что где-нибудь в глубинке Германии сохранили орла со свастикой только потому, что он представляет собой выдающуюся культурную ценность! Не можете? Правильно – потому что в Германии свастику срезали даже с наград ветеранов (у нас закон значительно мягче), а в Австрии выкупили и переделали в полицейский участок дом, в котором родился Гитлер, и всё ради того,

чтобы не позволить ему быть дополнительным символом для неонацистов.

В общем, и с Артёмом надо что-то делать, и желательно поскорее. И что же конкретно я предлагаю в этой ситуации? Начнём с самого оптимального, на мой взгляд, варианта, хотя этот вопрос, конечно же, может быть дискуссионным. Итак, лучше всего продать скульптуру вместе с постаментом и куском скалы, чтобы покупатель вертолётами или дирижаблями за свой счёт перевёз её куда-нибудь подальше и там делал с ней, что хотел. Естественным препятствием на пути реализации этого плана является тот простой факт, что никто эту скульптуру не купит – даже самый отчаянный музейщик. Хотя всё может быть, и если это будет не государство типа России, то, может быть, какие-нибудь сумасшедшие коллекционеры-богачи на западе и соблазнятся.

Во-вторых, можно было бы эту скульптуру вместе с куском скалы под ней просто утопить в ближайшем водоёме – в Северском Донце – как многие в Крыму поступали с бюстами Ленина. На мысе Тарханкут из утопленных истуканов вождя мирового пролетариата потом получился отличный парк для дайвинга. И все в плюсе – и историческую ценность как бы сохранили, и дух закона соблюли, и вообще, ещё Владимир Перуна в реке купал!

Ну и наконец, в-третьих, поскольку технически невозможно распилить эту скульптуру на несколько частей, а потом собрать её из блоков в каком-нибудь уже существующем музее, можно было бы, чисто теоретически, возвести над памятником небольшой купол и создать там новый мини-музей. Хотя, конечно, это требует дополнительного выделения немалых денег, так что вряд ли власть на это согласится.

Ну а теперь, когда по завету Шерлока Холмса мы отбросили все невероятные варианты, можно, наконец, обратиться к рассмотрению вариантов реалистичных. Их будет не так много, в сущности даже один – в двух исполнениях. И называется это реконцептуализацией памятника.

Итак, поскольку с самой скульптурой ничего сделать нельзя, нужно сосредоточить своё внимание на надписи к ней, которая и превращает безликого бетонного мужика, как будто сошедшего с картинки с крупными пикселями, в собственно Артёма. Самый простой, но не факт, что самый лучший способ, – это полная анонимизация памятника. Например, спилить с постамента надпись «Артём» и заменить её чем-нибудь вроде: «Крупнейшая в мире скульптура в стиле кубизма. Автор Иван Кавалеридзе».

Второй вариант требует включения некоторых навыков художественного мышления. Например, можно было бы опутать статую колючей проволокой соответствующего размера – и ценность самой скульптуры не утратили, и подчеркнули её принадлежность эпохе тоталитарного искусства, эпохе, унёсшей жизни десятка миллионов украинцев. Или же выкрасить руки Артема по локоть в красный цвет, а в идеале сделать так, чтобы красная краска время от времени капала с его кулаков – и вот, вуаля, такая себе прямая аллюзия на методы установления в Украине советской власти.

В общем, на самом деле, любой из этих вариантов требует осмысления, дискуссии, и надо быть готовым к тому, что никакого консенсуса достичь не удастся, и какое-то решение власть примет сама. Никогда в нынешней Украине противники и сторонники Артёма (и человека, и статуи) не договорятся полюбовно, так что немного отступить от своих

позиций рано или поздно придётся всем. Мой компромисс выглядит так – статуя остаётся, концепция и постамент меняются (как именно – давайте спорить).

Единственное, что можно безоговорочно утверждать здесь и сейчас, так это то, что ничего не менять и бесконечно поддерживать эту скульптуру в первозданном виде абсолютно невозможно.

Иначе в обозримом будущем мы будем обречены спорить о памятнике Арсену Павлову-«Мотороле» в Донецке.

Ленінопад і колумбопад. Які пам'ятники мають бути знесені, а які – ні

Процеси ре-інтерпретації минулого, які зараз активно розгортаються у США та, меншою мірою, в Європі, викликають активне зацікавлення в Україні саме з огляду на досвід декомунізації. Настрої нашої суспільної думки коливаються від схвалення боротьби із расизмом (і грець з ними – з пам'ятниками) до засудження вандалізму та примушення до уставання на одне коліно й інших видів демонстрації однодумності. Будучи сам колишнім працівником Українського інституту національної пам'яті, причетним до декомунізації, я спробую знайти спільне і відмінне у «пам'яткопадах» обабіч Атлантики.

Найголовніше, що треба пам'ятати у дискусіях з приводу монументів, статуй, меморіальних таблиць тощо, так це те, що ці об'єкти – не про «історію», а про «пам'ять». Точніше – про сучасну політику пам'яті. Меморіали не описують історію, а лише позначають, що і яким чином ми маємо з неї пам'ятати і вшановувати. Тому є безглуздими російські нападки на нашу декомунізацію, мовляв, українці переписують історію. Ні, ніхто не вириває сторінки з підручників та монографій (як було зі статтею «Берія» у 2-му виданні Великої радянської енциклопедії) і не робить вигляд, що комуністичного періоду не було. Ми просто відмовляємося називати червоних злочинців героями – от і все.

У США зараз розгортаються кілька процесів, пов'язаних із пам'ятниками, і якісь з них близькі за формою і змістом до декомунізації, а якісь є звичайним вандалізмом, і непідготовлений український коментатор часто валить їх до однієї купи. Щоб дати із цим раду, я спробую обґрунтувати, у

чому відмінність, і чому деяким монументам в сучасній Америці (чи Британії) не вижити. Я жодним чином не намагаюся нікого (чи то історичних персонажів, чи то сучасних руйнівників) ані виправдати, ані засудити – лише пропоную поглянути на проблему під різними кутами. І зрозуміло, що мої пояснення представляють лише мою точку зору і здоровий глузд, і більше нічого.

З рабовласниками усе просто. Едвард Колстон, Роберт Мілліґан та Джон Кесс з Брістоля та Лондона, підприємці та меценати, заробили свої статки на експлуатації та торгівлі людьми. Традиційна мораль західних суспільств пропонує зважувати усі плюси та мінуси діяльності конкретних осіб і вшановувати (або проклинати) те, чого буде більше. Кесс заснував школу, потім коледж, фонд його імені підтримує чимало навчальних закладів – і це прекрасно, скаже пересічний нащадок вільних людей. А те, що він займався работоргівлею – прикро, але що поробиш, часи були такі, його ж гроші пішли на добрі справи.

Проблема з цім виправданням у тому, що воно звучить прийнятно у вустах тих, чиїх предків ніколи не продавали на базарах. А тим, хто мав такий досвід, донедавна слова не давали. Нині ж вони пропонують повернути цей аргумент навпаки: чудово, що Кесс спрямовував кошти на благодійність, але не забувайте, яким чином він їх заробив. А торгувати людьми – більший злочин, ніж підтримувати освіту. І я схиляюся до цих других голосів і пропоную читачам згадати нещодавні 90-і. Більшість «нових русскіх» нажили статки махінаціями, розбоєм і убивствами – і невже те, що вони щедро жертвували на церкви, може хоч якось виправдати їхні діяння?

Оця схема і мусить правити нам за моральний орієнтир. Лише тепер, коли голоси жертв звучать так само гучно, як

злочинців, ми можемо більш-менш справедливо визначати, чого у кожному конкретному випадку було більше – блага чи лиха.

Тож рабовласники – без варіантів. Їх можна вшановувати у приватному просторі заснованих ними закладів, але на площі міст їхні меморіали не повернуться. І статуї та трьом бюстам Леопольда II у 4 містах Бельгії туди ж дорога. Він, під чиїм правлінням (1885-1908) у Конго убили до 10 млн поневолених людей, навіть на ті часи виглядає людожером, і сьогодні має зайняти своє місце поруч із Гітлером та Сталіним.

Куди напруженішою, але так само мало контроверсійною є ситуація із монументами конфедератам. Громадянська війна у США стосувалася не тільки білих, але й чорних, і тому вони теж мають право висловитися. Можливо, генерали Конфедерації й були приємними людьми і не володіли рабами особисто, проте підтримували політичний режим, який планував зберігати рабство і надалі. Тому чорношкірі мають рацію у небажанні бачити конфедеративні монументи на площах міст – і від загибелі Флойда до моменту написання статті вже 55 штук були знесені натовпом чи демонтовані владою. Втім, більшість цих статуй, на відміну від наших ленінів, є індивідуальними витворами мистецтва, і заслуговують на збереження у музеях принаймні через це.

Часто можна почути, що, мовляв, у Лондоні є монументи і Карлу I, і Оліверу Кромвелю – противникам у громадянській війні, тож українцям та американцям є чого повчитися у британців у царині історичної пам’яті. Правда ж є така, що Англійська революція (1642-1660) була вже давно, і не зачепила стільки звичайних англійців, як громадянські війни у США чи Україні. Наберуся сміливості стверджувати, що Громадянська війна в Америці не завершилася 1865 року –

вона лише перейшла у холодну фазу. Чорношкіре населення через закони Джима Кроу, Ку-Клус-Клан і сегрегацію 100 років залишалися людьми другого сорту, немовби на воєнному становищі, аж до Акту про громадянські права (1964), та й до сьогодні не позбулися усіх наслідків расизму. Ще живі і при здоровому глузді афроамериканці, які пам'ятають заборону на міжрасові шлюби. Для них війна Півдня з Північчю – не далека історія, а майже вчорашня подія. За цих умов важко сподіватися на повторення британського досвіду.

Цікаво, що і в Англії 17 ст. були свої «чорні» – ірландці. Перемога Кромвеля над королем запобігла абсолютизмові і наблизила країну до загальної рівності. Але для ірландців вона обернулася кривавими бійнями по всьому острові – і якби сьогодні цей народ не виборов незалежності від Великої Британії, його активісти теж зараз зносили б пам'ятник Кромвелю (протести проти статуї були ще у 19 ст.). Лорд-протектор може бути героєм для англійців, але не для ірландців, і тому на Зеленому острові немає його монументів. Афроамериканці не зможуть відокремитися від Півдня США, і єдина їхня зброя у нагадуванні про вплив Громадянської війни на них – це знищення пам'ятників Конфедерації.

Україні британський досвід теж не підходить. У нас і так є меморіали своїм вождям революції, навіть ворожим один до одного: Грушевському, Скоропадському й Петлюрі. А от Ленін, хоч і був персонажем історії України в широкому сенсі, не є питомо українським героєм. Він – російський Кромвель, а ми – ірландці. У нас йому і його посіпакам (навіть українцям типу Щорса) не місце.

І ще простіше з Колумбом. Хоча він особисто не винуватий у жодному злочині на території теперішніх США, для небілих мешканців Америки він уособлює європейський

колоніалізм як такий. Індіанці протестують через День Колумба і вимагають демонтувати його статуї щонайменше з 1990 року. На теперішній момент обезголовлені чи геть знесені 22 пам'ятника мореплавцю. Також перевезені чи знищені ще 9 статуй іспанськими конкістадорам. І хоча Україна належить до тієї культурної спільноти, в якій ці браві хлопці вважаються радше «своїми», треба розуміти, що Колумб для «того боку» Атлантики не відкрив, а «закрив» Америку – і тим паче його послідовники. Низка іспанських міст уже висловила бажання прийняти скинуті американські статуї у себе. Монументи Колумбу в Європі – природні, Америці ж вони завдають більше шкоди, ніж користі.

Коли білі американці у 1776 році зносили статую англійського короля – їм ніхто не міг дорікнути. Вони не переписували історію, а прибирали чужий символ влади. Так само у Новій Зеландії 2020 року скинули пам'ятник британському офіцеру Джону Гамільтону, а в Індії – адміністратору Марку Каббону. Колись прийде час і Україні розпрощатися із меморіалами Російської імперії, хай би як їх зараз не захищали ватники та малороси. Коли 1915 року російські війська залишали Вільно, вони забрали пам'ятники Катерині ІІ та Муравйову-Вєшатєлю із собою – шкода, що теперішній Кремль не дотримується цієї традиції.

Але є й інший бік цієї справи – коли вулична юрба у прагненні вузько зрозумілої справедливості або простої помсти скидає пам'ятники людям, заслуги яких однозначно переважають їхні гріхи. Хай Вашингтон та Джефферсон мали власних рабів – вони збудували систему, яка зрештою і перемогла рабство як таке. Вони визнавали чорних людьми на 3/5, але завдяки їм рабовласництво зникло на Півночі у перші десятиліття незалежності. Опоганення пам'ятників Черчиллю – з тієї ж опери. Так, за теперішніми нормами його

можна було б назвати расистом, але це він врятував предків багатьох нинішніх «активістів» від справжнього зла, якого б вони точно не пережили, – нацизму.

Під гарячу руку натовпу потрапили бюст генерала Улісса Гранта та статуя полковника Ганса Геґа – які воювали проти рабовласників! Ліквідований «неправильний» меморіал Лінкольну у Бостоні. Борці з расизмом знищили в Нью-Йорку пам'ятник чорношкірому аболіціоністу Фредеріку Дугласу, спаплюжили у Каліфорнії Сервантеса (який теж був певний час рабом) і не пощадили навіть шотландського короля Роберта Брюса у Баннокберні, написавши на постаменті: «расист». Взагалі, сама ідея зносити пам'ятники людям, які дотримувалися «несучасних» поглядів, мені видається дикою. «Карати» скиданням з п'єдесталів можна за вчинки, але не за те, що постаті минулого були не такими толерантними, як того вимагають від них сучасники. Також інакше, ніж вандалізмом, неможливо назвати скидання взагалі неполітичних статуй «Вперед» у Вісконсіні, «Мати піонера» та тим більше монументу «Лось» в Орегоні. А вершиною абсурду нинішньої антирасистської кампанії можна назвати напис «Расистська риба» на скульптурі «Русалка» у Копенгагені.

Саме через оце все українському коментаторові я б радив зберігати голову холодною, а пальці – стриманими. Неможливо під одну гребінку зачесати усе, що відбувається в США та Європі. Хтось там дограє Громадянську, і ми, переосмислюючи совковий спадок, не повинні захищати конфедератів. Дехто там продовжує антиколоніальну боротьбу, а ми мусимо готуватися до скидання Катерин та Суворовів у нас. Але декому там не вистачає освіти, а продемонструвати свій антирасизм конче потрібно, тож результати їхньої діяльності об'єктивно нагадують здобутки хунвейбінів. Ми ж маємо більше займатися своєю історією і

хоча б спробувати запустити механізм цивілізованого обговорення нашого минулого в парламенті. Ну і, нарешті, там хтось просто нищить усе, до чого дотягнеться, а ми маємо уважно слідкувати за собою, щоб не повторювати таких помилок.

У будь-якому разі, той факт, що навіть перша країна світу мусить гаряче дебатувати про своє ставлення до минулого – добрий знак для України. І неважливо, що при цьому певні американці ведуть себе як комсомольці 1918 року – валячи статуї та затикаючи рота незгідним. Головне в іншому. Ми вже 100500 разів чули з-за кордону та від доморощених мислителів, що зациклюватися на минулому не варто, а треба сфокусуватися на майбутньому, що скидання пам'ятників – це уділ талібів, що зіпертий на історії патріотизм і вшанування героїв – ознака країни третього світу. А це виявилося неправдою.

Минуле має значення. І Америка це доводить.

ЧАСТИНА 3. ІСТОРИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Крим – цвинтар імперій

За відомим міфом, слони, відчуваючи наближення смерті, рушають на пустельний берег водойми, де без зайвого шуму відходять у кращий світ. Пізніше їхні побратими накривають туші гілками і закидають брудом, а потім повертаються до звичних пасовиськ. Імперії, зрозуміло, не слони – бо живуть довше, кровожерні, в стада не збиваються, – але, вивчаючи кримську історію, мимоволі задумуєшся, що на цей півострів імперії приходять лише з однією метою – зустріти свою смерть.

Не «розтікатися мислію по древу…»

Спершу пара слів для тих, у кого не буде часу прочитати всю статтю цілком – такий собі висновок, винесений уперед. Отже, Крим – це не тільки Західна Євразія в мініатюрі з безкрайніми степами, високими горами, субтропічним узбережжям і навіть власним здоровенним болотом. Крим – це ще й колосальна геополітична пастка, до якої потрапило кілька великих імперій і купа дрібніших народів. Справа навіть не в тому, що півострів – ідеальний торговельний майданчик, від якого нелегко відмовитися. А в тому, що у Крим, дійсно, важко увійти, але при цьому практично неможливо з нього вийти. Якщо не брати до уваги нестабільні переправи на Чонгарі й Арабатській стрілці, півострів із материком з’єднує тільки вузький і дуже зручний в обороні Перекопський перешийок.

Аж до XVIII століття штурм Перекопу був рулеткою, у якій на кожну вдалу спробу припадало 2–3 провальні, та й потім пройти цей район малою кров’ю не вдавалося нікому. Проте якщо вже вороги потрапили всередину – у захисників не залишалося ані найменшої можливості організовано відійти

через повну відсутність шляхів для такого відходу. Якщо не хочеш здаватися, то або героїчно гинеш під час оборони міст чи гірських перевалів, або спішно евакуюєшся морем – третього не дано. Воістину унікальна форма самого півострова вкупі з вигідним його розташуванням перетворили Крим на масштабну кунсткамеру, наповнену реліктами, артефактами та надгробками безлічі народів і культур кількох останніх тисячоліть. Бажаєте подробиць – читайте все до кінця.

«Да, скифы мы…»

У середині VII століття до н.е. скіфи надійно закріпилися в Передній Азії, раз-у-раз завдаючи поразок непереможним до того ассирійцям. У 512 році до н.е. легендарний уже за життя перський цар Дарій Великий під час походу у Причорномор'я зазнав від скіфів принизливого афронту, навіть жодного разу не вступивши з ними у бій. У 331 році до н.е. Зопіріон, полководець значно більш легендарного Александра Македонського, загинув разом з армією під час облоги підвладної скіфам Ольвії.

Але вже в середині III століття до н.е. Велика Скіфія руйнується під тиском екологічних лих і сарматів, уцілілі скіфи осідають на Дунаї, де їм вдається протриматися лише до 70 року до н.е., та в Криму. Саме тут, на півострові, нащадки великих воїнів зберігають своє ім'я аж до навали готів і аланів близько 230 року вже н.е. Їхня прощальна пам'ятка – руїни столиці Неаполя Скіфського – все ще височіє на скелях над сучасним Сімферополем.

«Там заклолся Митридат…»

У списку найбільших і найзавзятіших ворогів Вічного міста Мітрідат VI Євпатор посідає заслужене друге місце,

поступаючись лише Ганнібалу «Ворогові біля воріт» Барці. За своє довге багатостраждальне життя цей еллініcтичний деспот, уражений відразу після народження блискавкою, вивчив 22 мови, професійно керував колісницею, убив безліч дружин і дітей, а також привчив себе до всіх відомих у світі отрут. Але загальну славу йому принесли не хитромудрі інтриги, багатющі колекції чи особисті якості, а важка і тривала боротьба з Римом. Тричі між 89 і 63 роками до н.е. цей титан бився з найбільшою армією давнини, завдав римлянам безліч поразок, підірвав їхнє панування в Малій Азії, влаштував знаковий геноцид – «Ефеську вечірню», жертвами якої стало від 80 до 150 тисяч італіків по всьому Середземномор'ю. Мітрідат навіть майже відібрав у Республіки всю Грецію, на боротьбу з ним Рим скерував своїх найкращих полководців того часу – Суллу та Помпея.

Однак сили сторін від початку були нерівні. Після трьох воєн, що тривали в сумі понад 17 років, Мітрідат зазнав остаточної поразки й укрився в Криму. Армія його була розбита, два сини зрадили його, перейшовши на бік римлян, торгівля була паралізована ворожим флотом. Але й у цій ситуації Мітрідат не здався. Він розробив грандіозний план вторгнення у Рим через варварські землі Європи, щоб перенести війну на Апенніни; підкорив усі кримські та безліч навколишніх племен, торуючи шлях на захід і забезпечуючи себе військом. Римляни були безсилі взяти Євпатора в його володіннях, і тоді проти царя виступила природа – потужний землетрус 63 року до н.е. зруйнував стіни міст Таврики, а заразом і плани правителя. Впоратися з миттєвим народним повстанням Мітрідат не зміг і прийняв отруту на вершині однойменної гори біля нинішньої Керчі. Але навіть в останній момент історія зіграла з ним злий жарт – отрута не подіяла, і тоді цар наказав убити себе начальнику варти. Рим віддав

ворогові належну пошану – Мітрідат був похований із царськими почестями на південному березі Чорного моря навпроти Криму.

«Отмстить неразумным хозарам…»

Мабуть, жоден із народів і жодна з держав Східної Європи не викликали стільки суперечок і пересудів, скільки випало на долю хозарів і їхнього каганату. Народ із неясним минулим і туманним майбутнім зумів у VII–X ст. об'єднати причорноморські та прикаспійські степи, поширити свій вплив на басейни Дніпра й Волги і підпорядкувати Закавказзя, на рівних битися з Візантійською імперією (до речі, в Криму) і Арабським халіфатом, і при цьому дивувати нас своєю культурною політикою. Хозарський каганат – єдина в історії неєврейська держава, яка прийняла як офіційну релігію іудаїзм, і не залишила жодного пам'ятника монументального мистецтва. Поляні та в'ятичі платили хозарам данину. Свого часу серед сходознавців побутувала гіпотеза про хозарське заснування Києва, і слов'яни ж зіграли першу скрипку в оркестрі губителів каганату. Словом, дивним було життя цієї держави, і не менш дивним стало її зникнення.

965 року Святослав «Хоробрий» Ігорович, перший популяризатор чубів у наших краях, вогнем і мечем пройшов володіння Хозарського каганату і взяв їхню найважливішу фортецю на Волзі – Саркел. 969 року руси розорили і столицю Ітіль, чим поклали край незалежності хозарів, а за 15 років місцеве населення було обкладене податками на користь Києва. І тим більш несподіваним і загадковішим був останній сплеск активності хозарів в історії Русі – 1079 року в Тмутаракані, навпроти Керчі, місцеві хозари (хоча, можливо, і не хозари зовсім, а кипчаки, звані так за звичкою) підняли

бунт, схопили князя Олега Святославовича і видали його Візантії. 1083 року Олег повернувся, «відомстив нерозумним» по перше число і прийняв титул «архонта Хозарії», після чого з руських літописів слово «хозари» назавжди зникло. Але не зникли вони із кримської історії. І коли генуезці через двісті років заволоділи тутешніми землями, то, не мудруючи лукаво, назвали їх Газарією.

«И угол византийской капители…»

Готи були першими європейцями, що включилися у Велике переселення народів іще у II столітті, першими християнами (ну добре, аріанами) серед варварів і власниками першої літературної пам’ятки германською мовою – Готської Біблії. Їхнім головним (і тривалий час єдиним) противником була Римська імперія, а після її поділу – Візантія, безперечний світоч європейської цивілізації. Готи неодноразово завдавали поразок римлянам і візантійцям, поки нарешті в 536–555 роках війська Юстиніана Великого не знищили готську державу в Італії.

У Криму ж готи стали союзниками-федератами Візантії, розселившись у горах на південному заході півострова, прикриваючи Херсонес-Херсон від степових кочівників. Змішане гото-аланское населення кримського передгір’я управлялося стратигом Херсонської феми, використовувало грецьку мову як офіційну та сповідувало різного штибу християнство. Візантійська імперія – цивілізація, яка видавала себе за країну – несла свої порядки у найвіддаленіші куточки Східного Середземномор’я, утримуючи ці регіони силою у роки розквіту або спокушаючи блиском культури у періоди занепаду. Так виникла Візантійська співдружність націй, що включала і велетнів на кшталт Київської Русі (з 988 року), і крихітну гото-аланську громаду Криму.

У 1204 році Константинополь, розорений громадянським протистоянням за участю хрестоносців, утратив контроль над півостровом, і Кримська Готія – останній уламок «готського світу» – вирушила у самостійне плавання. Але в міру того, як Візантія втрачала свої споконвічні землі під натиском турків-османів, ставало зрозуміло, що кримське князівство Феодоро – це не тільки політично незалежний організм, підсумок розвитку Кримської Готії, а й вірний своєму культурно-релігійному вибору «шматочок» імперії. Константинополь ворогує з італійцями на Балканах – і Феодоро ворогує з італійцями в Криму, Константинополь збирає коаліцію з італійцями проти османів – і Феодоро йде тим самим шляхом, домовляючись зі вчорашніми ворогами. Коли турки заволоділи Царгородом, саме через Феодоро були пов'язані Другий Рим із Третім. У грудні 1475 року турецька армія взяла столицю князівства – місто Мангуп, і одним махом поклала кінець відразу двом історіям, нерозривно сплетеним в одну – зникла остання в світі готська держава й одночасно впав останній учасник Візантійської співдружності націй. У крихітному Криму з'явилася ще одна, і відразу подвійна, імперська могила.

«Времён Очакова и покоренья Крыма…»

Кочові імперії у євразійських степах – унікальний феномен, яким не може похвалитися жоден інший материк. За тисячоліття від кіммерійців до монголів степові держави розвивалися і розширювалися, поки нащадкам Чингізхана в 1280-х роках не вдалося створити найбільшу в історії сухопутну імперію, що включала землі від Дунаю до Меконгу. Русь, Крим, вся Передня і Центральна Азія, Китай, Корея та безліч інших земель підкорилися владикам Великого Степу, найкращі армії Заходу і Сходу не могли впоратися з

монголами. Над Старим світом замаячила примара справді всесвітньої імперії.

Однак, як це часто буває, найбільші перемоги встелили шлях першим поразкам. Імперія стала занадто великою, щоб нею керували з одного центру, тому була розділена між синами й онуками Темучина «Підкорювача Всесвіту» Борджигіна. Ще століття ці улуси процвітали, а потім стали «сипатися» один за іншим. Чингізиди та їхні окремі гілки утримували владу на Близькому Сході до 1335/55 року, в Китаї – до 1368 року, Східній Європі – до 1556 року. У різних частинах Центральної Азії і власне Монголії цей процес затягнувся, але і там до XVII століття все було скінчено (формально ханства в Казахстані і на південь від нього проіснували довше, але або під управлінням Росії, або з іншими династіями на чолі). Останнім уламком імперії Чингізхана й останньою напівкочовою державою Європи виявився Кримський ханат, де панували прямі нащадки завойовника – Гераї. Саме Гераям як єдиним спадкоємцям Золотої Орди Росія аж до Петра I платила «поминки». Крим був єдиною підконтрольною Османській імперії територією, яка не тільки не сплачувала данину Стамбулу, а й отримувала гроші звідти. У переказах про Переяславську раду кримський хан розглядався як окремий претендент на заступництво над Україною поряд із турецьким султаном. Але героїчного минулого було занадто мало, щоб уберегти півострів у XVIII столітті, лук і шабля виявилися безсилі проти рушниць і гранат. 1774 року Кримське ханство отримало формальну незалежність від Стамбула, але в його справи тепер постійно втручався Петербург. Рік 1783-й додав півострову ще один надгробок, цього разу над могилою ханства – останнього європейського уламку Монгольської імперії.

«Зачем нам, поручик, чужая земля?»

Золота доба Російської імперії була недовгою (Єлизавета, Катерина II, Александр I), але яскравою. Були розгромлені і пруссаки Фрідріха, і французи Наполеона, захоплені Крим і Польща, й Аляска, зайняте гідне місце у «концерті» європейських держав. Петербург поступово перетворювався на одну з найблискучіших столиць світу, і майбутнє марилося російським елітам лише в рожевих тонах. Початок правління Ніколая I тільки зміцнив їхні надії: придушено власних декабристів, польських заколотників та угорських баламутів; досягнуто успіхів на Кавказі й у Центральній Азії; за площею Росія поступалася лише Британії (ну і державі Чингізхана); досягла досконалості сучасна літературна мова.

Але жахливі перекоси в соціальному ладі Росії в середині XIX століття досягли критичної позначки, і імперія стала просідати на очах. Так, небувалих висот досягла культура, військові перемоги все ще здобувалися, але вже виключно над слабшими супротивниками. Сутички з європейцями (так-так, саме у Криму в 1854–1855 роках) і японцями (в 1904–1905 роках) були програні вщент, реформи породили терористів, а реакція – революціонерів, участь у Світовій війні обернулася крахом держави. Спочатку Російська імперія втратила національні окраїни, потім відкотилася до південних губерній, а під кінець і зовсім зіщулилася до однієї-єдиної Тавриди. Там, на півострові, 1920 року російська військова і творча еліта дала останній бій червоній орді, що наступала, програла його і втекла. Крим вкотре став останнім притулком загиблої імперії.

«Ничто не ново под луною…»

Рубіж 2000-х років став для Російської Федерації часом «вставання з колін», формування енергетичної наддержави і

вироблення «духовних скріп». Отримані нафтодолари забезпечили прийнятний рівень соціального забезпечення росіян, а також лояльність населення до «мочіння в сортирах», боротьби з іноземними агентами і розправ з панками-блюзнірами та іншими «болотними» мешканцями. Закони Госдуми показали «кузькіну мать» і проклятим «піндосам», і «гей-ропейцям», і власним «націонал-зрадникам». 1999 року була виграна друга війна в Чечні, 2008-го – примушена до миру маленька, але дуже горда Грузія, зліплений Митний союз, виграна Олімпіада-2014 і т.д. і т.п. Здавалося, величі Російської Федеративної імперії ніщо не загрожує на довгі-довгі роки.

І ось тут Росія підступно відібрала в України Крим…

Топ-5 военных инноваций в Крыму

Крымский полуостров не раз и не два отметился в мировой истории и культуре: от «Ифигении в Тавриде» до Ялтинской конференции 1945 года и от конечного пункта Великого шёлкового пути до «Острова Крым». Ещё больше известен он как театр боевых действий: Митридат VI Евпатор, хан Батый, Девлет I Герай, Пётр Сагайдачный, Александр Суворов, лорды Раглан и Кардиган, Павел Нахимов, Пётр Болбочан, барон Врангель и Михаил Фрунзе, Эрих фон Манштейн, наконец – да мало ли выдающихся полководцев сражались за этот клочок суши? Что же тут удивительного, что Крым стал полигоном (а то и родиной!) для испытаний множества военных инноваций? И пять из них, круто изменивших судьбы полуострова (или даже мира), заслуживают отдельного упоминания.

1. Заградотряды

Да-да, те самые заградительные отряды, без которых невозможно представить войну Третьего Рейха с Советским Союзом, – вовсе не современное изобретение. Нельзя утверждать однозначно, что впервые появились они именно на полуострове, но что использовались здесь за два тысячелетия до Второй мировой – так это точно.

Всё началось с того, что боспорский царь Сатир I решил подчинить себе богатую Феодосию. В конце 390-х годов до нашей эры он осадил город, но взять не смог. Осада затянулась, феодосийцам пришли на помощь жители Гераклеи Понтийской (ныне – в Турции), в общем, так царь под стенами непокорённой твердыни и умер. Его сын и наследник Левкон I после небольшой паузы продолжил дело

отца, поначалу – так же безуспешно, но затем новому царю удалось переломить ситуацию в свою пользу. Вот как это описал Полиэн в своих «Стратагемах»:

«*Левкон, когда против него выступили гераклеоты со многими кораблями и высаживались по всей стране, где хотели, видя, что его собственные воины действуют как изменники и не отражают их, первыми построил гоплитов для отражения врагов, за ними же позади – скифов, и открыто объявил скифам, что, если гоплиты будут медлить и допустят высаживающихся врагов, тотчас же метать стрелы и убивать их. Узнав об этом, гоплиты мужественно помешали врагам высадиться*».

Так с помощью скифских заградотрядов Левкон сумел сдержать феодосийских союзников, а вскоре (даты разнятся от 380 до 365 года до нашей эры) захватил и саму Феодосию.

2. Тачанки

Нет сомнения, что махновские тачанки на Перекопе в 1920 году – самый известный пример их использования на полуострове, но самый ранний вновь относится ко временам глубокой древности.

Итак, где-то между 270-ми и 290-ми годами уже нашей эры некий боспорский царь, об имени которого ведутся споры, начал набег на Римскую империю. Римляне, в свою очередь, подговорили жителей Херсонеса напасть на оставшийся без армии Пантикапей и захватить его. Вот как об этом повествует Константин Багрянородный в своём труде «Об управлении империей»:

«*Собрав мужей из соседних крепостей, приготовив военные колесницы и поместив на них хироволистры, они оказались около города боспориан и, сделав засады в течение ночи, малыми силами завязали сражение с городом. Ведя*

битву у стен с рассвета до третьего часа дня, они прикинулись обращёнными в бегство, не обнаруживая хироволистр, имевшихся в приготовленных колесницах. Разумеется, в Боспоре, посчитав, что херсониты, побеждаемые в силу их малочисленности, обратились в бегство, приободрившись, выступили, чтобы их преследовать. А херсониты, ненамного, как говорят, отступив, начали поражать преследователей-боспориан из хироволистр; находившиеся в засадах херсониты, поднявшись и окружив боспориан, перебили всех их и, вернувшись, захватили Боспор».

Греческое слово «хироволистр» – это калька с латинского «manuballistra», то есть буквально «ручная баллиста». Дело в том, что полная обслуга классической баллисты – тяжёлого осадного орудия – составляла 11 человек, так что замаскировать подобный агрегат поблизости от врага было невозможно. Ручная баллиста была уменьшена настолько, что с ней мог управляться и один стрелок, поэтому спрятать её на колеснице не составляло труда (прямыми потомками «манубаллистр» стали средневековые арбалеты). Ну а метательная машина на повозке – это и есть тачанка, которая хоть и не была изобретена в Крыму, всё равно заслуженно может считаться символом военной истории полуострова.

3. Психо-биологическое оружие

Общеизвестно, что до начала XX века большинство жертв войны составляли не павшие на поле брани, а умершие от болезней – до ¾ всех потерь. Естественно, что уже с древности полководцы пытались поставить это обстоятельство себе на службу: например хетты в 1500–1200 годах до нашей эры намеренно бросали в оставленных неприятелю селениях заражённых овец, множество армий сваливали трупы в колодцы при отходе в рамках тактики

«выжженной земли», а римляне делали это и в наступлении. И это не считая использования других типов биологического оружия в битвах – от собак и скорпионов до змей и ульев с пчёлами, а также извлечения ядов из растений и животных для смазывания стрел и копий. Но во всех этих случаях эффект оставался локальным.

Перелом случился в средневековом Крыму. Нельзя сказать, чтобы раньше осаждающие не забрасывали в крепости трупы, например, собак при осаде Тен-л'Эвек во Франции в 1340 году, но по сравнению с Каффой всё это выглядело игрой в песочнице. Итак, в 1343 году ордынские войска окружили главный генуэзский город в Крыму, но взять не смогли – спустя несколько месяцев итальянцы сделали вылазку и отогнали врагов. Тогда в 1346 году сам хан Джанибек с огромным войском подступил к стенам Каффы. Крепость не поддавалась, хан перешёл к длительной осаде, но тут из глубин Азии его войско настиг новый враг – чума. Ордынцы умирали тысячами. И тогда, видя, что другого шанса захватить город у него не будет, Джанибек отдал отчаянный приказ. Габриель де Мусси, итальянский нотариус, так описывал это в своей хронике:

«*Умирающие татары, замершие и ошеломленные необъятностью бедствия, вызванного болезнью, и понимая, что у них нет надежды на отступление, потеряли интерес к осаде. Но они приказали, чтобы трупы вкладывались в катапульты и забрасывались в город в надежде, что невыносимое зловоние убьёт всех внутри. Казалось, что горы мёртвых были заброшены в город, и христиане не могли освободиться или бежать от них, хотя они сбросили множество тел, сколько смогли, в море. И вскоре гниющие трупы испортили воздух и отравили водоснабжение, и вонь была настолько невыносимой, что едва единицы из*

нескольких тысяч человек оказались в состоянии покинуть остатки татарской армии».

На самом деле вряд ли монголы намеренно собирались поразить город чумой – на трупах не живут блохи, главные разносчики заразы. Да и тел горожан и окрестных селян у них не могло быть много (а метать свои им запрещал ислам). Ну и кроме того, такой способ явно был опаснее для тех, кто заряжал катапульту, нежели для осажденных. Так что скорее всего Джанибек просто хотел подавить боевой дух генуэзцев, а заражение чумой произошло спонтанно.

Ордынцы отступили первыми, но дело было сделано – возвратившиеся домой итальянские матросы стали разносчиками бубонной чумы в Европе. И хотя болезнь всё равно добралась бы туда через других купцов, хоть и позже, генуэзцы стали первыми жертвами «Чёрной смерти», в общей сложности забравшей жизни трети европейцев. Эксперименты с чумными трупами продолжались до конца XVIII века, но превзойти масштабы Крыма им, к счастью, не удалось.

4. Винтовка

Первые ручные гладкоствольные ружья, появившиеся в Европе в XIV веке, были гораздо мощнее тогдашних арбалетов и тем более луков, но по точности проигрывали им в разы. Прицеливание из ружей было настолько бессмысленным, что столетиями солдат ставили в длинные линии и обучали залповой стрельбе, высокой плотностью огня компенсируя низкую точность. Ружья с нарезным стволом появились на рубеже XV и XVI века, но не получили распространения из-за неразрешимой проблемы: пуля с меньшим калибром летела так же неточно, а идеально подогнанную приходилось забивать в ствол… молотком, что

напрочь лишало ружье скорострельности и приводило к быстрому износу ствола. Наполеон говорил, что следить за такой стрельбой – сущее мучение. Поэтому даже в 1830-х годах нарезным оружием (штуцерами) оснащались лишь избранные стрелки – пехотные снайперы.

Но прогресс не стоял на месте и после ряда не очень удачных попыток других изобретателей (1826, 1832, 1848) француз Клод Минье в 1847–1849 годах создал коническую пулю и винтовку своего имени. Благодаря особой конструкции пуля легко помещалась в ствол, а при выстреле плотно прилегала к нему, обеспечивая точность. Дальнобойность новых ружей возросла в четыре раза! И шанс продемонстрировать превосходящую мощь штуцеров представился как раз на полуострове.

В 1854 году англо-французский десант высадился в Крыму, имея на две армии почти 50% обеспеченности штуцерами, в то время как российских стрелков с такими ружьями было в 10 раз меньше! Разумеется, это была не единственная, но весьма важная причина западных успехов: в полевом сражении европейцы успевали расстреливать русских солдат ещё до того, как те подойдут. Военный корреспондент Уильям Рассел был свидетелем одной из самых легендарных схваток такого рода, когда цепочка стрелков 93-го шотландского пехотного полка остановила атаку 1-го Уральского казачьего полка:

«*Русские слева от них на мгновение перевели дыхание, и затем одной большой линией ринулись на горцев. Земля летела под копытами их лошадей; набирая скорость с каждым шагом, они бросились на эту тонкую красную полоску, увенчанную стальной линией. Когда русские приближаются на шестьсот ярдов, вниз опускается эта передняя стальная линия, и из колец вырывается залп огня…*

Затаив от напряжения дыхание, каждый ждёт прорыва этой волной линии гаэльской скалы; но прежде чем они приблизились на сто пятьдесят ярдов, ещё одним смертельным залпом вспыхивают выровненные винтовки и несут русским смерть и ужас».

Казаки были разгромлены, в английский язык вошло выражение «тонкая красная линия», а штуцеры с пулями Минье отлично зарекомендовали себя как главное оружие гражданских войн в США и Японии. Лишь в конце века пришло время винтовок, заряжающихся с казённой части, ставших прародителями современных автоматов.

5. «Дора»

Артиллерийская гигантомания была присуща всем эпохам, чего стоит одна Царь-пушка, но лишь в первой половине XX века орудия стали не просто большими, а поистине колоссальными. И хотя история знала несколько пушек, номинально превосходящих «Дору» по калибру, именно она стала самой большой по размеру артиллерийской системой в мире – на её фоне теряются многие современные ракеты. И – сюрприз-сюрприз! – первое и единственное боевое применение «Доры» отмечено именно в Крыму (сведения об использовании пушки под Сталинградом и Варшавой не имеют подтверждения). Летом 1942 года, накануне решающего штурма Севастополя, немецкий командующий Эрих фон Манштейн получил подкрепления, о которых вспоминал в «Утерянных победах»:

«*Кроме того, было два специальных орудия калибра 600 мм и знаменитая пушка "Дора" калибра 800 мм. Она была спроектирована для разрушения наиболее мощных сооружений линии Мажино, однако использовать её там для этого не пришлось. Это было чудо артиллерийской техники.*

Ствол имел длину порядка 30 м, а лафет достигал высоты трёхэтажного дома. Потребовалось около 60 железнодорожных составов, чтобы по специально проложенным путям доставить это чудовище на огневую позицию. Для его прикрытия постоянно стояло наготове два дивизиона зенитной артиллерии. В целом эти расходы, несомненно, не соответствовали достигаемому эффекту. Тем не менее, это орудие одним выстрелом уничтожило большой склад боеприпасов на северном берегу бухты Северной, укрытый в скалах на глубине 30 м».

Фельдмаршал несколько приуменьшил – «Дора» подавила ещё и две советские береговые батареи, хотя, безусловно, авиабомбардировки обошлись бы дешевле. Это суперорудие показало бесперспективность дальнейшего развития пушек в сторону увеличения размеров – и в считанные годы место ствольной артиллерии заняли баллистические ракеты.

P.S. Разумеется, показанными эпизодами военная история Крыма не ограничивается. Полуостров был свидетелем психологической атаки в древности, играл важную роль в производстве «греческого огня» – средневекового напалма, да и не был обделён вниманием военных в наши дни. Но об этом – как-нибудь в другой раз.

Основной закон от Владимира Святого до Виктора грешного

Необходимость упорядочивать свою жизнь по писаным правилам наши предки осознали сразу же, как слезли с деревьев после крещения, потому что в те блаженные времена принятие христианства означало и ликвидацию безграмотности. За минувшую тысячу лет правители настрогали множество законов, некоторые из которых, хоть и с оговорками, можно назвать Основными. На фоне этого разнообразия наши вольные упражнения с Конституцией выглядят мило и забавно, так что если вдруг завтра появится ещё один Основной закон, не переживайте – это нормальный процесс.

Как ни странно, Русь присоединилась к международному праву раньше, чем получила национальное. 2 сентября 911 г. между Киевом и Константинополем был подписан первый договор («договор» 907 г., как и одновременный «поход», ошибочно датированы), определявший взаимоотношения двух государств и порядок судопроизводства наших купцов в Византии. И хотя потом нормы этого соглашения сильно влияли на право Руси, всё же оно является скорее прологом, чем первой главой нашего повествования.

Через несколько лет после крещения князь Владимир Святой решил размежевать на Руси возвышенное и земное. В 995/996 г. он выдал Десятинной церкви грамоту на получение десятины (неожиданно, да), которая к 1011 г. превратилась в первый церковный Устав. Несмотря на свое название, Устав касался устройства всей государственной власти, поскольку разграничил юрисдикцию светских и церковных судов, а также отдал священникам контроль мер и

весов. Все остальные вопросы остались в ведении князя. В общем, за неимением лучшего, начнем отсчёт нашей конституанты отсюда. Позже свой церковный устав издал князь Ярослав, а потом каноническое право окончательно отделилось от государственного.

Где-то после 1016 года тот же Ярослав (тогда ещё вовсе не Мудрый, а скорее братоубийца) издал свой судебник, «Древнейшую правду» – что-то вроде простейшего уголовного кодекса с сохранением кровной мести и рабства. Лет через 50 она была дополнена «Правдой Ярославичей», закрепившей разделение элиты и плебса: за убийство княжеского управляющего полагалось 80 гривен штрафа, за смерда – лишь 5. Вместе с «Поконом вирным» и «Уроком мостникам» всё это составило краткую редакцию «Руською правды» – самого важного документа тех времен.

В сложные XIII–XIV вв. на большей части Украины, находящейся под литовским контролем, продолжало действовать руське право, ибо правители исповедовали принцип: «старого не рушим, нового не вводим». Лишь в отдельных городах появляется Магдебургское право, подразумевавшее внутреннее самоуправление жителей и выборность местной власти.

Окончательный переход от руського к собственно литовскому праву начался с введением в 1468 г. судебника великого князя Казимира IV, определявшего новые нормы судопроизводства. Впоследствии были изданы еще три таких судебника, но высшей силы, каковая принадлежала Литовским статутам, они не имели.

29 сентября 1529 г. появился Первый (Старый) Литовский статут, соединивший всё действовавшие на тот момент нормы руського, литовского, а также отчасти польского и немецкого права. Среди важнейших отличий от

судебников прошлого – в статуте гарантировались политические и имущественные права шляхты по типу Великой хартии вольностей (то есть сами права существовали с незапамятных времен, но периодически «переподтверждались» очередными правителями). В 1566 г. появился Второй статут, определивший государственное устройство Литвы.

Несмотря на заключение в 1569 г. Люблинской унии, по которой все украинские земли оказались в составе Польши, литовское право сохранило свои позиции. Третий статут 1588 г. пережил и Речь Посполитую, и Гетманщину и даже Российское царство, будучи отменён уже в Российской империи аж в 1840 году!

Появление в XV веке на исторической арене казачества привело в итоге и к появлению новой правовой системы. Если запорожцы судились по обычаю, формально подлежа власти Литовского статута, то реестровые казаки получили право на самоуправление, освобождение от повинностей и прочие «вольности» (которые, впрочем, регулярно нарушали польские чиновники).

Украинская революция 1648 г. привела к распространению казацкого права на всю освобождённую территорию, но по Зборовскому договору 1649 г. «вольностями» могли пользоваться только казаки, а крестьяне должны были отбывать прежние повинности. Тем не менее, все эти соглашения, что с польским королём, что с московским царём, по сути, делали Украину субъектом международной политики, а потому были для украинцев основными законами вплоть до ликвидации Гетманщины.

В начале XVIII века у нас появляется проект первой современной и по содержанию, и по названию конституции. 5 апреля 1710 г. гетман-эмигрант Пилип Орлик подписал

«Договоры и постановления прав и вольностей войсковых», более известные по своему латинскому заголовку – «Pacta et Constitutiones» («Пакты и Конституции»). Конституция Орлика охватывала максимально широкий круг вопросов устройства будущего украинского государства, пожертвовав детализацией, и была, без сомнения, вершиной развития не только нашего, но и всего восточноевропейского права. Единственное, что мешает назвать этот документ первой в Украине Конституцией – то, что он так никогда и не была воплощён в жизнь, хотя отдельные положения действовали до 1714 г.

В период окончательного поглощения Украины Россией было предпринято несколько попыток кодификации собственно украинского права, чтобы если не в политической, то хоть в юридической плоскости отстоять свои позиции. «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 г., «Суд и расправа в правах малороссийских» 1750 г., «Экстракт малороссийских прав» 1767 г. и «Экстракт из указов, инструкций и установлений» 1786 г. так и не стали официально признанными, но широко использовались в деле.

В 1843 г. в Украине официально начал действовать «Свод законов Российской империи», формально остававшийся основным законом до февраля 1917 г. В этот мрачный период украинские общественники создали несколько проектов конституций. «Заповедная государственная грамота», она же «Русская правда» декабриста Павла Пестеля 1824 г., «Наброски Конституции Республики» кирилло-мефодиевца Георгия Андрузкого 1847 г., «Основной Закон Самостийной Украины» националиста Николая Михновского 1905 г., – вот неполный список. По ним можно отследить эволюцию украинской государственной мысли – от областничества в

неделимой России через субъект федерации к полной независимости.

Практическая реализация этих идей пришлась на период Украинской революции 1917–1921 гг. Основными законами можно считать 4 Универсала Центральной Рады, которые за июнь’17 – январь’18 последовательно превратили нашу страну из автономии в независимую Украинскую Народную Республику.

29 апреля 1918 г. была принята и Конституция («Статут о государственном устройстве») УНР, но в тот же день случился гетманский переворот, так что действовать ей не довелось. Своим «Временным основным законом» 13 ноября того же года обзавелась и Западно-Украинская Народная Республика. Последней независимой украинской Конституцией в первой половине XX века стал «Конституционный закон №1» от 15 марта 1939 г., провозгласивший независимость Карпатской Украины.

Советская оккупация нашей страны была обставлена множеством формальностей, в том числе и «Конституциями». Первая 1919 г. провозглашала классовое устройство и диктатуру пролетариата, вторая 1929 г. брала курс на коллективизацию и индустриализацию, третья 1937 г. говорила о победе социалистического строя, а четвертая 1978 г. – о «руководящей и направляющей роли» Компартии. По этой последней «конституции» (с изменениями, разумеется) мы жили до 1995 года.

Определенные конституционные нормы содержались в Декларации о суверенитете 1990 г. и Акте независимости 1991 г., но полного отхода от старых норм не получилось. 8 июня 1995 года был заключен Конституционный договор между президентом и парламентом, а 28 июня следующего

года принята первая и, в сущности, единственная Конституция Украины.

Принимали её целый день, разошлись за полночь. Сохранилась небольшая шутка тех времён:

«*Коли вже пробила північ, і згадали, що в Мусіяки 50 років, і вже тут же появилась пляшка шаманського, вскрили, привітали Віктора Мусіяку. Тут ось був Володимир Яворівський. Він як письменник тут же скомпонував такі 4 рядка в честь дня народження Мусіяки. «Півстоліття Мусіяці, комуністів б'ють по сраці*».

С той поры наш Основной закон лихорадит. В декабре 2004 г. в Оранжевую революцию Конституция была пересмотрена в сторону сокращения президентских полномочий нового её гаранта – Виктора слабого. В сентябре 2010 г. ручной Конституционный суд откатил правки «папередников», вновь сделав полноценным рулевым страны Виктора грешного. 21-22 февраля 2014 г. в самый драматичный момент Революции достоинства парламент вновь вернул страну к Конституции 1996 г., с каковой (с многочисленными изменениями, естественно) мы и живем сегодня. Впрочем, в 2015 г. новый гарант инициировал создание Конституционной комиссии, так что эпопея с новым Основным законом далека от завершения.

Между первой и второй – 230 лет и 11 месяцев: российские аннексии Крыма

19 апреля (8 – по старому стилю) в России отметили 235-летие события, положившего, в конце концов, основу #КрымНаш'у – включение Крыма и Кубани в состав Российской Империи. С точки зрения же самого Крыма, произошедшее – чистой воды аннексия. А поскольку об обстоятельствах ее написано уже немало, предложу вашему вниманию сравнение сходств и различий событий 1783 и 2014 гг.

1. Принадлежность Крыма

Османской империи Крым (хоть и не весь) принадлежал более 300 лет, зато был завоеван силой. В составе Украины полуостров пробыл всего 60 лет, зато достался ей мирным законным путем. Различия налицо.

2. Провозглашение независимости Крыма

Российские войска вошли на полуостров в 1771 году, и через год навязали крымскому хану трактат о независимости его государства от Турции… но под контролем Петербурга. Да еще и отняли у Крыма Керчь с округой за такую помощь. В 2014 году россияне вошли в АРК тайно, но в целом сходств тут больше.

3. Легитимация нового состояния

Турки еще 2 года воевали с Россией, даже десант в Крым организовали, но безуспешно. Независимость полуострова пришлось признать. Украина сопротивлялась иначе, столь же безрезультатно, зато на поводу у России не пошла. Разница ощутимая.

4. Российские войска в Крыму

А вот здесь 100% совпадение. В 1782 году россияне в Крым зашли, да выйти «позабыли», и в Ахтиярской (будущей Севастопольской) бухте кораблики сосредотачивались. В 2010 россияне слезли с чемоданов и принялись устраиваться минимум до 2042 года, и дальше все понятно.

5. Местные коллаборационисты

В обоих случаях россиянам удалось «завербовать» высшее руководство Крыма – последнего хана Шагина Герая и последнего спикера Верховной Рады АРК Владимира Константинова. Хану обещали деньги, покой (его не любили подданные) и, возможно, персидский престол. Чем соблазняли Константинова и Сергея Аксенова – пока неизвестно, но вряд ли список искушений сильно отличался.

6. Агитация и пропаганда

О, с этим умели работать во все времена. Накануне первой аннексии анонимный «Российский патриот» сочинил «записку», в которой изложил свою программу по ослаблению Крыма. «Постараться употребить все политические средства по введению между разными Татарскими поколениями междоусобные распри и несогласия… и чрез то разделить их на разные частные владения, к чему многие и различные способы найтись могут… Сие весьма немало послужить может к наискорейшему и легчайшему Крыма завоеванию». Для выполнения похожих программ при Шагине Герае всегда находился русский резидент. Ну а про «один народ», «нам нечего делить» и «исконно русскую землю» вы и так наслышаны. Однозначное сходство.

7. Все тайное становится явным

Русские ура-патриоты празднуют 19 (8) апреля издание Екатериной манифеста о присоединении Крыма, но им обычно невдомек, что манифест-то был тайным! Григорий Потемкин ехал на полуостров и имел при себе копию, но оглашать текст не мог, пока аннексия не станет фактом. Точно так же Путин последовательно отвергал причастность России к сепаратистскому бунту крымских элит, пока не стало ненужным оправдываться.

8. «Референдум»

Как проходил карнавал под названием «крымский референдум» в 2014 году, вы все знаете. В 1783 году было что-то похожее. Потемкин рассылал по населенным пунктам письма с требованием присягнуть Екатерине, уговаривал аристократов, стращал простолюдинов, и в результате такого подхода за несколько месяцев собрал нужные бумаги. 9 июля (28 июня) на горе Ак-Кая состоялась официальная церемония присяги, превращенная в шоу, но дело было сделано. Были те, кто отказывался присягать новой власти – их высылали из Крыма или даже били кнутами.

9. Судьба коренного народа

Печальна в обоих случаях. В момент первой аннексии крымские татары составляли более 90% населения полуострова, а потом более 150 лет подвергались гонениям и, в конце концов, тотальной депортации. Вторая аннексия тоже не принесла им ничего, кроме страданий.

10. Признание

А вот здесь Россию нынешнюю ждал неприятный сюрприз. На Генассамблее ООН 100 стран (США, Канада, ЕС,

Япония) выступили за украинский Крым, и лишь 11 (Венесуэла, Зимбабве, КНДР) – за российский. Между тем в 1783 году и Турция согласилась принять «КрымИх», и из глобальных сил только Франция выразила глубокую, но недолгую обеспокоенность.

Выводы

Во-первых, сходство настолько поразительное, что невольно задумаешься, а не по историческим ли книгам готовили крымский кризис 2014 года? Но, во-вторых, отличий хоть и меньше, зато они – по ключевым вопросам. Мир и Украина ничего не признали и ни с чем не смирились, а это дает нам надежду. И напоследок – упражнение для любознательных. Узнайте, как закончил свою жизнь Шагин Герай, оказавшись ненужным своим покровителям.

Обещать – не жениться. Как Российская империя обманула крымских татар

То, что власть лжет целому народу, – совершенно не удивительно, удивительно как раз бы было, если бы дело обстояло наоборот. Российской традиции обманывать своих подданных в Крыму больше двухсот лет – и началось все в год первой аннексии полуострова империей.

В конце февраля 1783 года последний законный хан Крыма Шагин Герай отрекся от престола, а преемника российская власть выбрать не позволила. Уже 19(8) апреля Екатерина подписала Манифест о присоединении Крыма, который был обнародован Григорием Потемкиным в день принесения крымскими татарами присяги на верность дому Романовых 9 июля (28 июня) того же года. В документе, в частности, говорилось: «*Возвращая жителям тех мест силою сего Нашего Императорского Манифеста таковую бытия их перемену, обещаем свято и непоколебимо за Себя и преемников престола Нашего, содержать их наравне с природными Нашими подданными, охранять и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру, коей свободно отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно, и дозволить напоследок каждому их состоянию все те прелести и преимущества, каковыми таковое в России пользуется*». («О принятии полуострова Крымского, острова Тамань и всей Кубанской стороны, под Российскую Державу», 1783 г.)

Итак, крымских татар уверили в неприкосновенности их: а) личности, б) имущества и в) веры. Как думаете, сколько продержалось каждое из обещаний?

Неприкосновенность личности, к примеру, не соблюдалась вообще: «*Сколько набережных деревень ни есть, в каждой деревне по 5-ти и по 10-ти арнаутов живут, из них едят и пьют, а ежели и денег понадобится им, и деньги берут (…) от чего тамошние деревенские жители несносную обиду имеют, даже друг до друга без билетов ходить не могут (…) чрез что в области никаких надобностей и нужд исправлять невозможно*». (Письмо бахчисарайского кадия Мегмета-эфенди, октябрь 1783 г.)

Арнауты – греки и албанцы, переселенные в Крым для охраны побережья, – вообще славились многочисленными притеснениями местного населения вплоть до убийств и похищений девушек.

«…*бременем для туземцев была организация Балаклавского греческого батальона, которому поручена охрана морского берега. Греки принесли сюда из своего отечества сильный антимусульманский фанатизм и стали, благодаря этому, настолько неудобными соседями для татар, что те в значительном количестве случаев предпочитали удалиться*». (Из воспоминаний польского путешественника Густава Олизара, 1825 г.)

Так же скверно дело обстояло с защитой имущества.

«*Разъезжающие по делам военные насильственно без всякой платы забирают по области лошадей и подводы. Некоторых из старшин и бедных силою из домов выгоняют, и становят солдат, хозяева же на улице остаются. Недвижимое наше имение, сады и леса все вырублены, со всех лугов взяты сена без платежа. На пашнях хлеб стравлен и помят*». (Прошение на имя Потемкина, 1784 г.)

Эстафету имущественного беспредела у военных переняли российские помещики, слетавшиеся на свободные крымские земли: «…*некоторые помещики из Российских*

чиновников, коим внутри Тавриды розданы сады леса и земли, состоящие в чрезполосном владении с древними сея земли жителями татарами, имеющими собственные свои сады, леса, и земли,… таковых оные помещики понуждают выходить из селений и земель своих куда хотят; присваивая землю их себе». (Правитель Екатеринославского наместничества Иосиф Хорват, 20 (9) сентября 1796 г.)

«*После присоединения полуострова во времена Потемкина, осталась в нем лишь беднейшая часть татарского населения, богачи же в значительном количестве эмигрировали в Турцию, бросив свои земли на произвол судьбы. Вследствие этого много бесхозяйных участков досталось в руки сподвижников и приятелей Светлейшего, новые же господа не всегда довольствовались подобным случайным приобретением и вообще не пренебрегали возможностью увеличить его. Пошли в ход процессы с соседями из татар, которых обвиняли в присвоении под шумок оставленного эмигрантами*». (Из воспоминаний польского путешественника Густава Олизара, 1825 г.)

В общем, как подытожил один из европейских наблюдателей:

«*Победители водворились на их место (татар), но не могут переносить здешний климат; земля вокруг них бесплодна, торговля в упадке, потому что их руки больше заняты защитою захваченной земли, нежели обработкой ее*». (Из воспоминаний французского путешественника Жильбера Ромма, 1786 г.)

Ну и наконец, не в лучшем состоянии была защита обещанного Екатериной религиозного равноправия.

«*Муллы, эфенди и шейхи, в настоящем положении татар лишаясь прежней у них доверенности, не преминут, конечно, в непросвещенном народе рассевать разные плевелы. …Чтобы*

отвратить и последнее влияние суеверного духовенства в народе и воспрепятствовать нарушению душевного их спокойствия, вашему превосходительству предписываю принять пристойные меры к удалению отсюда помянутых толкователей закона, особливо же неминуемо тех, которые уже запримечены в развратных внушениях». (Ордер Григория Потемкина, июнь 1787 г.)

Во исполнение этого приказа в феврале 1788 года был произведен ряд арестов «неблагонадежных» мулл, о чем был извещен Потемкин. К рапорту прилагался вопрос по искоренению «рецидивов» в будущем: «*не повелено ли будет... всех без изъятия мулл, а из простых татар десятого человека по жребию, изобличенных в преступлении, наказав плетьми в тех селениях, где учинено преступление, выслать со всеми их семействами во внутренние провинции?*». (Рапорт Василия Коховского, февраль 1788 г.)

Итак, ни личность, ни имущество, ни вера крымских татар не остались в неприкосновенности уже в первые годы российского владычества над Крымом. В результате – вынужденная эмиграция и превращение коренного народа за полтора столетия из абсолютного большинства в меньшинство у себя дома. У нынешнего руководства «Республики Крым» в прошлом имелся «достойный» пример.

Граф, вчений, перевертень: за що Путін призначив Яна Потоцького «винахідником українців»

Президент Росії Володимир Путін в ході щорічної прес-конференції 19 грудня розповів, хто став автором української ідентичності. На його думку, про українців як про окремий від росіян етносі вперше заговорив «граф Потоцький, відомий дослідник, вчений і письменник».

Передруковуючи цю новину, абсолютна більшість українських ЗМІ вирішили, що мова йшла про Станіслава Потоцького, засновника легендарного парку «Софіївка» в Умані. Але це не так: Путін мав на увазі Яна Потоцького, дійсно видатного вченого і письменника, який, втім, потрапив під гарячу руку абсолютно незаслужено.

Отже, ким був цей знаменитий граф і за що його призначили «винахідником українців»?

Потоцький – «винахідник українців»

Зрозуміло, жодних українців Потоцький не винайшов і винайти не міг. Дурість цю спічрайтери Путіна взяли з роботи історика-чорносотенця Андрія Стороженка «Мала Росія або Україна», виданої в Одесі в 1919 році, а потім процитованої в класичній українофобській статті монархіста і антисеміта, депутата Думи Російської імперії Василя Шульгіна «Українство і ми», опублікованій в Белграді в 1939 році.

Друге життя в цю ідею в 1996 році вдихнув відомий співак Донецько-Криворізької республіки Володимир Корнілов, ну а від цього «громадянина ДНР» вона потрапила в Кремль. Так в чому ж її сіль?

«У відповідь на розділи Польщі, і це теж цілком природно, поляки в свою чергу надумали розділ Росії. Для цього вони і

винайшли до того часу не існуючий «український народ». А. Чигирин вважає, що польське походження «українського народу» відкрили автори конспекту № X, але це не так. Цю істину встановило зовсім не «Нове Покоління»; це стверджує старий берлінський професор славіст Брюкнер. Ось, що про це пише відомий знавець південно-російської історії А. Стороженко.

«...настали поділи Польщі, і ось коли польські вчені заговорили про особливу українську національність. Їм хотілося довести, що росіян немає в межах загиблої Польщі, і що Катерина II марно наказала викарбувати на медалі в пам'ять розділів "Відторгнення повернених". Берлінський професор Олександр Брюкнер стверджує, що вперше висловив погляд про окремість українців від росіян граф Потоцький в книзі французькою мовою, виданій в 1795 році під назвою: «Fragments historiques et geographiques sur la Scythie, la Sarmatie at les slaves».

Свій нарис, який встановлює, що україніствування народжене і виплекане поляками, А. Стороженко закінчує так:

«У першій чверті XIX століття з'явилася особлива українська «школа польських вчених і поетів, що дала надзвичайно талановитих представників. К. Свідзинський, і Гощинський, М. Грабовський, Е. Гуліковскій, Б. Залеський і багато інших продовжували розвивати начала, закладені гр. Я. Потоцьким і Ф. Чацьким, і підготували той ідейний фундамент, на якому склалася будівля сучасного нам українства. Всіма своїми коренями українська ідеологія вросла в польський ґрунт».

Свої звинувачення на адресу Яна Потоцького Корнілов підтвердив буквально днями. Що ж з ними не так?

Все дуже просто – польський граф був далеко не першим, хто взявся писати про українців, існування окремого народу під таким ім'ям було очевидно століттями раніше.

По-перше, термін «Україна», що вперше з'явився в 1187 році і в перші роки охоплював прикордонні землі, вже до XV століття став позначати приблизно те ж, що і сьогодні – більшу частину Подніпров'я, а ще через три століття – і всю територію сучасної країни.

По-друге, до XVI століття на Заході вчаться розрізняти русинів з України і «московітів» з Росії. У 1567 році в Сорбонні Адріана Загорікуса записують як студента «нації рутенської з України». У списках Падуанського університету за 1660 рік міститься запис: «Йозеф Данило Дзик, кафедральний вікарій Луцький, національність – українець, Київський дистрикт». Ймовірно, це найдавніший запис, в якій міститься згадка про «українську національність».

У XVIII столітті, задовго до Потоцького, термін «українці» використовували:

– в 1730 році офіцер Філіп Юхан фон Страленберг: «на сьогоднішній день Малоросійські Козаки в Україні або Малій Росії, які поділяються на Громадян і Козаків, фактично використовують назви Українці і Козаки, але ходячи поодинці, можуть називатися Козаки» («Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia»).

– в 1780 році академік Йоганн Готліб Георгій: «Малороси чи Українці є нащадками слов’янських колоністів» («Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten»).

– в 1790 році професор Йоганн Ернст Фабрі: «Малороси, малоруси або Українці населяють Україну, яка складає київську, мало і новоросійську, а також слобідську Губернії»

(«Handbuch der neuesten Geographie: für Akademien und Gymnasien»).

– в 1796 році історик Вільгельм Крістіан Фрібе: «За новим укладенням, ухваленим в Україні, козаки можуть вважатися швидше особливим класом жителів. Навіть назва: Українці, це більше, ніж назва Козаки» («Ueber Russlands handel, landwirthschaftliche kultur, industrie und produkte: nebst einigen physischen und statistichen bemerkungen»).

Ну і нарешті, сам Ян Потоцький в уже згаданій праці «Fragments historiques» розділяв росіян і українців, виводив перших з новогородських слов'ян, а других – з полян і древлян.

Таким чином, немає жодних підстав приписувати Потоцькому першість у відкритті українського народу. З тих самих часів, відколи європейці навчилися складати мапи, на них українські і російські землі позначалися різними назвами, вчені XVIII століття нікого не вигадували, а лише зафіксували реальний стан речей.

Але привід для легкого оптимізму все ж є. Зовсім недавно росіяни називали українців вигадкою австро-угорського Генштабу XIX століття, нині ж нам милостиво накинули ще сто років історії. Якщо все піде такими темпами, до 3000 року в Москві, нарешті, визнають, що росіяни з українцями ніколи не були єдиним народом.

Життя і смерть Яна Потоцького

Ян Непомуцен (Іван Осипович) Потоцький народився 8 березня 1761 в Пикові (поблизу Бердичева) в родині Юзефа Потоцького (зі старшої «ланьцутської» гілки роду графів Потоцьких – нащадків коронних гетьманів XVII століття), коронного кравця і одного з ватажків Радомської конфедерації, і Терези Оссолинської (спадкоємиці роду

польських канцлерів), будучи, таким чином, одним з найбільш титулованих магнатів Речі Посполитої.

Наділений з дитинства надзвичайною пам'яттю і багатою фантазією, Ян Потоцький разом з молодшим братом Северином (1762-1829; пізніше – дійсний таємний радник, член Державної ради Російської імперії) в семирічному віці залишив рідну домівку, щоб здобути освіту в школах Женеви і Лозанни, а на відпочинок приїжджати в Париж. В Європі молодий аристократ отримав різносторонню освіту, досконально вивчив кілька сучасних мов, опанував грецьку і латину. Серед інших захоплень Потоцького – праці з історії та географії, написані римськими авторами.

Після повернення додому в квітні 1778 року Ян Потоцький вступив до лав австрійської армії і в тому ж році в чині кавалерійського підпоручика брав участь у війні за Баварську спадщину (1778-1779 рр.). Після закінчення бойових дій молодий граф в 1779 році відвідав Італію, Сицилію, Мальту, де був прийнятий в кавалери ордена Святого Іоанна. У 1783 році Потоцький вийшов у відставку і одружився на відомій красуні і спадкоємиці знатного роду княжні Юлії Любомирській. Втім, вже в березні наступного року він залишив молоду дружину заради двомісячної подорожі до Константинополя, а потім – до Олександрії Єгипетської. Записки з цього вояжу поклали початок спадщині Потоцького як мандрівника.

Повернувшись через Венецію до Європи, Ян Потоцький майже на чотири роки оселився в Парижі, займаючись різноманітними науками і мистецтвами. Осінь 1787 року Потоцький провів в Голландії, щоб на власні очі спостерігати політичну кризу в цій країні. Однак криза вже в його рідній Польщі змусила мандрівника в 1788 році відправитися додому.

Незабаром після повернення молодий аристократ був обраний депутатом сейму від Познанського воєводства і з головою занурився в політичне життя, не залишаючи, втім, наукових занять. Щоб мати можливість поєднувати дослідження з обов'язками депутата, Ян Потоцький в своєму варшавському палаці на вулиці Римарьскій побудував власну прекрасну друкарню, яку назвав «Вільною», а при ній – публічну читальню.

Першим твором, надрукованим новоспеченим видавцем, були його власні записки «Voyage en Turquie et en Egypte» («Подорож до Туреччини та Єгипту»). Ян Потоцький видавав також «Journal Hebdomadaire de la Diète» («Щотижневий дієтичний журнал») – іронічний бюлетень сеймових засідань.

У тому ж 1788 році Потоцький став першим в Східній Європі аеронавтом – разом з відомим фахівцем з повітряних куль Франсуа Бланшаром він здійснив політ над Варшавою. У наступному році Ян Потоцький пожертвував щорічним прибутком свого маєтку Соболівка, розміром більше 10 000 золотих, заради збільшення кількості польських саперних частин (відповідний акт складений 17 вересня).

У 1789 році дослідник почав роботу над слов'янськими старожитностями, яку не припиняв і згодом, і випустив у світ чотиритомник «Essay sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie» («Нариси загальної історії і досліджень Сарматії»). Особливий інтерес викликає друга книга, в якій граф Потоцький приділив увагу древній слов'янській історії, вивчаючи і піддаючи критиці літописі.

У 1791 році Ян Потоцький здійснив подорож до Англії, Іспанії та Марокко, де був представлений королю цієї держави. Спогади про цей візит – «Voyage dans l'empire de Maroc, suivi de voyage de Hafez: récit oriental» («Вояж в

марокканську імперію, огляд вояжу Хафіза: східна повість») – були опубліковані графом в наступному році.

Але серйозні події на батьківщині змусили Потоцького негайно повернутися до Польщі. Тарговицька конфедерація, Російсько-польська війна 1792 року не пройшли повз мандрівника – він записався добровольцем в бригаду кавалерійського ополчення, а незабаром йому було присвоєно звання інженерного капітана. Після поразки реформаторів в боротьбі з Росією Ян Потоцький залишив Варшаву і виїхав в Ланьцут, де перебував протягом року, залишивши будь-яку громадську діяльність і займаючись драматургією. Не відповів він згодою і на запрошення Катерини II обійняти посаду при дворі. Втративши 26 серпня 1794 року дружину, Потоцький знову залишив рідний край.

Об'єктом пильної уваги вояжера стала Німеччина: Нижня Саксонія, Мекленбург, Гамбург і Любек, де вчений жив у свого приятеля Генрика, прусського князя, і розшукував сліди перебування слов'ян. Щоб спростити собі задачу, Ян Потоцький прийняв рішення зібрати і перевести на французьку мову все без винятку свідоцтва середньовічних авторів, що стосуються слов'ян. Так з'явилася на світ книга «Chroniques, mémoires et recherches pour servir a l'histoire de tous les peuples slaves» («Хронологія, пам'ятки і дослідження для історії всіх слов'янських народів»), що містить цитати з праць Яна Длугоша, Аноніма Галла, Мацея Стрийковського, з хронік Козьми Празького, Гельмольда, Тюрінгенського кодексу. З поїздки по Німеччині Я. Потоцький привіз матеріали для книги «Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités Slaves ou Vendes» («Вояж окремими частинами Нижньої Саксонії для дослідження древніх слов'ян, або венедів»), в якій уважно проаналізував всі побачені пам'ятники слов'янських старожитностей.

У наступному році Ян Потоцький почав дослідження античних джерел, результатом чого стала поява книги «Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves» («Фрагменти історичні та географічні про скіфів, сарматів і слов'ян»), в якій зібрані всі свідчення стародавніх греків і римлян щодо цих народів. Того ж 1796 році Потоцьким був складений перелік всіх визначних місць давньої Тавриди під назвою «Mémoire sur un nouveau Peryple du Pont-Euxin, ainsi que sur la plus ancienne histoire des peuples du Taurus» («Пам'ятка про новий періпл Понта Евксинського і про найдавнішу історію народів Тавриди»), опублікований у Відні, ставший його першою працею про Північне і Східне Причорномор'я.

У 1797 році в житті Яна Потоцького почався новий етап: він повернувся на нову батьківщину – в Росію. Не бажаючи ставати придворним або замкнутися в тиші родового маєтку, Потоцький запланував велику подорож на Кавказ. Поставивши собі за мету перевірити розповіді Геродота та інших авторів про Скіфію і Кавказ, Ян Потоцький вирушив в 1797 році в Астрахань, а звідти – на Кавказ, де прожив майже рік, збираючи етнографічні відомості про астраханських татар, чеченців, калмиків і осетинів. Результатом подорожей стала книга «Voyage dans les steppes d'Astrakhan et du Caucase» («Вояж в астраханські степи і на Кавказ»), фрагмент якої в 1896 році був надрукований в Астрахані російською мовою під заголовком «Подорож в Астрахані і навколишні країни в 1797 р». Відвідав Потоцький і Крим, правда проїздом – шляхом на Кавказ і назад. У 1799 році вояжер одружився вдруге – на Констанції Потоцькій, яка походила з іншої гілки його роду.

Після повернення з Кавказу Ян Потоцький оселився в Санкт-Петербурзі, де знову почав комплексні дослідження

давньої історії, за результатами яких надрукував працю «Histoire primitive des peuples de la Russie» («Первісна історія народів Росії») з присвятою імператору Олександру I. Ця книга була піддана критиці збоку відомого історика Августа Шлецера. Втім, вчений-аристократ просто ігнорував її.

Зі свого боку імператор, оцінивши заслуги Потоцького, вже тоді кавалера орденів Білого Орла та Святого Станіслава, подарував йому звання таємного радника і призначив до Міністерства закордонних справ.

Товариство любителів науки у Варшаві незабаром присвоїло Яну Потоцькому звання дійсного члена. А в другій половині 1803 року дослідник відправився на південь Італії, щоб поправити своє зіпсоване численними подорожами і довгою копіткою роботою у бібліотеках здоров'я.

Після повернення Ян Потоцький почав роботу над стародавньою історією окремих губерній, які складали Російську імперію, і в рамках цього проекту опублікував книгу «Histoire ancienne du gouvernement de Cherson» («Давня історія Херсонської губернії»), трохи пізніше з'явилися подібні праці, що стосувалися Поділля і Волині, однак, цю роботу дослідник так і не завершив. Загальним результатом його діяльності в цей період стала поява «Atlas archéologique de la Russie européenne» («Археологічного атласу Європейської Росії»).

На жаль, залишилася неопублікованою головна праця Яна Потоцького з історії Криму і Причорномор'я під назвою «Origines des Slaves, Des Cimmeriens, Lithuaniens, des Gètes ou Walaches, des Sarmates et des Scythes-Tchouds» («Походження слов'ян, кіммерійців, литовців, гетів або валахів, сарматів і скіфів»).

На цей же час припадає поява найбільш відомого роману письменника – «Manuscrit trouvé à Saragosse» («Рукопис,

знайдений у Сарагосі»). У 1847 році Едмунд Хоецький, ще один польський мандрівник по Криму, редактор Адама Міцкевича та секретар імператора Наполеона III, переклав роман польською мовою. Власне кажучи, саме його переклад (додано п'ять розділів і перероблений фінал) служить сьогодні оригіналом, оскільки фрагменти тексту Потоцького втрачені.

У наступному 1805 році Ян Потоцький був призначений керівником групи вчених, які вирушили в Китай разом з місією графа Юрія Головкіна. У листопаді посольство, що налічувало 240 осіб (з них 40 драгунів і 20 козаків), прибуло в Кяхту на кордоні з китайською Монголією, де чекало відповідні дозволи два місяці. 20 грудня місія перейшла кордон і вже 2 січня 1806 року дісталася столиці Монголії Урги. Зважаючи на відмову російського посла платити данину представнику імператора, місія була змушена повернутися. 19 лютого Потоцький знову опинився в Кяхті. Офіційний рапорт зі звітом мандрівник вручив тодішньому міністру закордонних справ Росії князю Адаму Чарторийському.

У тому ж 1806 році Яна Потоцького чекало нагородження орденом Святого Володимира 1-го ступеня і звання почесного члена Петербурзької Академії наук. Однак незабаром вояжер залишив столицю. Протягом декількох наступних років (1808-1809 рр.) літо Потоцький проводив у своєму маєтку в Тульчині, а зиму – при бібліотеці Кременецького ліцею, меценатом якого був. Лише в 1810 році він ненадовго приїхав до Петербурга, де був з повагою прийнятий тамтешніми науковими колами.

У 1810 році Ян Потоцький зробив свою останню подорож – до Франції та Іспанії, потім ще рік жив в столиці Росії, а в 1812-м назавжди залишив Петербург і оселився в маєтку

Уладовка (Вінницька область), де прожив ще три роки в глибокій меланхолії. 23 (11) грудня 1815 року Потоцький з нез'ясованих до кінця причин освятив в домашній каплиці відпиляну від кришки срібної цукорниці ручку, вклав її в пістолет і наклав на себе руки пострілом в голову.

Ходили чутки, що до кінця життя мандрівник почав перетворюватися на перевертня. Місцеві селяни з жахом розповідали про нічні напади величезного вовка, який ховався на світанку в графському маєтку. Обізнані сучасники були впевнені, що вченого згубив пильний інтерес до дивин Сходу – мовляв, доторкнувшись до таємного знання або дійсно «перетворюючись у перевертня», Потоцький не захотів доводити своє божевілля до кінця.

Після першого шлюбу у Яна Потоцького залишилися двоє синів – Альфред і Артур, від другого – син Бернард і дві дочки; пізніше Артур і Бернард стали мандрівниками. Тіло видатного вченого і мандрівника, видавця і публіциста Яна Потоцького було поховано 1 січня 1816 року (20 грудня 1815 г.) при вході в костел в його рідному Пикові. На честь дослідника названа група з 19 островів у Жовтому морі, в затоці Ліао-Тунг – архіпелаг Потоцького.

100 лет Украинской революции или «революции на Украине»?

Один коллега у себя на странице поинтересовался, является ли определение «Украинская революция» консенсусом среди нынешних историков. Вполне корректно, надо заметить, поинтересовался. Но наш ФБ сегмент не был бы нашим сегментом, если бы в комментариях не возник форменный срач – причём, что характерно, спорили не о событиях, а о словах. По мнению одного, провозглашение независимости – не революция вообще, другая утверждает, что революция была в Российской империи, и нечего всяким периферияm к ней примазываться. «Царя не в Киеве свергли» и всё такое. Интересно, что распределение «за» и «против» не совпало с языковым: как на русском высказывались в поддержку концепции «Украинской революции», так и на украинском отвергали её. Ну а поскольку 100-летие тех событий мы уже начали праздновать в марте сего года, то полагаю нелишним разобраться, в честь какой именно революции банкет.

Спор о словах

Как убеждает нас великий Декарт, «люди избавились бы от половины своих неприятностей, если бы смогли договориться о значении слов». По его завету вначале определим значение слова «революция», а уж потом посмотрим, применимо ли оно к Украине образца 1917 года.

Итак, по мнению Encyclopædia Britannica, революция суть «крупное, внезапное и, как правило, насильственное изменение в правительстве и в связанных ассоциациях и структурах». Под это определение, как признаются сами

авторы статьи, подпадает огромное число событий, так что для наших целей можно его несколько сузить. Например, считать подлинными революциями только такие, в ходе которых возникают именно новые политические, экономические и социальные феномены, а не обновляются старые. С этой точки зрения Революция достоинства, строго говоря, подлинной «революцией» не является, поскольку политико-правовой режим, существовавший у нас до 2014 года, сохранился в общих чертах и сегодня. И хотя этот факт вызывает у многих нешуточный баттхерт: «Не за то Майдан стоял!», – плюсов в таком положении вещей всё же больше, чем минусов. Признание со стороны западных стран, экономическая помощь, возможность судиться с Россией в Гааге, вот это всё. Реальной хунте такого точно не видать.

Но не будем отвлекаться. Кроме формального определения самого термина «революция», неплохо бы договориться и о понимании его внутреннего содержания. И, думаю, никто не будет спорить, что революция, в сущности, это не акт, а процесс. Поясню свою мысль. Возьмем, к примеру, обед. Не хронологический отрезок дня, а тот, что подают в ресторанах (если вам повезло) или надо готовить самому (если не очень). Совершенно же очевидно, что говоря о ком-то: «у него обед», – или о себе: «я обедаю», – мы не подразумеваем, что этот «обед» происходит мгновенно. Напротив, каждый знает, что от первой ложки борща до последнего глотка кофе проходит определенное время, а некоторые счастливчики умудряются включить в «обед» еще и послеобеденную сиесту.

Подобным образом нет и не может быть никакой одномоментной революции «здесь и сейчас». Что бы вы ни считали началом и концом этого события, между ними всё же проходит некоторое время, так что революция «на входе»

может быть совершенно непохожей на себя на «выходе». В самом общем виде любая революция проходит 4 этапа:

- Возникновение революционной ситуации;
- Революционный срыв (или «революция» в очень узком смысле);
- Контрреволюционная ремиссия (от простого отката к «старым порядкам» до установления диктатуры) и/или гражданская война;
- Формирование нового послереволюционного порядка.

И попытка выхватить из этого процесса лишь один этап и на его основании судить о революции в целом – дело антинаучное и политически безблагодатное.

Ну и ещё ремарка напоследок. В большинстве языков мира «русский» и «российский» в принципе неразличимы, чем Москва издавна пользуется, выдавая революцию в Российской империи («Российскую революцию») за «Русскую революцию», тем самым игнорируя все национальные революции на периферии. Интервики между русскоязычной и англоязычной страницами на эту тему – лучшее доказательство.

Украинская или нет

Из эмпиреев теории спустимся на землю практики. Вряд ли есть сомнения, что революционная ситуация (от «столыпинских галстуков» до Первой мировой) назревала по всей Российской империи. Также нет сомнений, что общим для всей страны было начало срыва – от демонстрации 8 марта (по новому стилю), начавшейся в общей для всех столице, до отречения 15 марта Николая II, тоже на всех подданных одного. На этом, собственно, общая революция и

закончилась, а во всех частях империи началась свои, с каждым днем всё дальше уходившие от событий в метрополии.

В Киеве уже через 2 дня, 17 марта, представители ведущих общественных и политических организаций самых разных взглядов создали координационный орган – Украинскую Центральную Раду. Эта Рада в очень скором времени стала предпарламентом, а потом и полноценным парламентом Украины, но дело даже не в ней, а в общей логике процессов, делавших Украинскую революцию, во-первых, революцией, а во-вторых, украинской.

Итак, с политической точки зрения возникли органы власти и управления, не предусмотренные и не существовавшие ранее («революция»), деятельность которых ограничивалась и была направлена на Украину. Всеукраинский национальный съезд в апреле и Первый Всеукраинский войсковой съезд в мае обеспечили Центральной Раде внутреннюю легитимность («снизу»), позволившую 23 июня провозгласить национально-территориальную автономию Украины в составе России (Первый Универсал). В июле и Центральную Раду и Генеральный секретариат – ее исполнительный орган – признало Временное правительство, дав Украине и внешнюю легитимность («сверху»). После большевистского переворота в ноябре Рада провозгласила Украинскую Народную Республику (как же сегодня испортили, гады, ассоциативный ряд!) как часть будущей федерации народов России, а 22 января 1918 года – и полную независимость.

Так что трансформация бесправных губерний в автономию, затем в субъект федерации, а потом и провозглашение независимости вполне тянут на подлинную политическую революцию, ибо ее проводили органы и

институты, никогда не существовавшие ранее. А поскольку по Четвертому Универсалу 22 января Украина провозглашалась «свободным суверенным государством украинского народа», впору говорить о завершении формирования украинской модерной нации. Так что и с эпитетом «украинская» все в порядке.

Приблизительно та же картина наблюдается и в социальной сфере. Так, согласно Третьему Универсалу 20 ноября 1917 года в УНР вводилась свобода слова, печати, совести, собраний, забастовок, неприкосновенность лица и жилья, местное самоуправление, автономия для россиян, поляков, евреев, устанавливался 8-часовой рабочий день и упразднялась смертная казнь. Так почти бесправные в основной массе подданные Российской империи становились полноправными гражданами нового государства, которым даже было гарантировано Украинское Учредительное Собрание (избрано наполовину из-за большевистской агрессии, за самих «красных» проголосовали лишь 10%) – и никаких вам «караул устал». В общем, социальная революция тоже состоялась.

И лишь в экономической сфере вместо нового уклада имел место чисто социалистический регресс – частное владение землей отменили, объявив её «собственностью всего народа». Это они, конечно, зря затеяли, потому что голота всё равно охотнее велась на большевистские лозунги, а работящие крестьяне-хозяйственники от власти отвернулись. Так что признаем – революции в экономике не случилось.

Но в любом случае со счётом 2:1 побеждает утверждение, что в 1917 году имела место именно «революция» и именно «украинская», а не частный эпизод российской революции. И чтобы два раза не вставать: гражданская война в Украине –

это бои между петлюровцами и сердюками Скоропадского в ноябре 1918 года, да эпизодические стычки киевских войск с махновцами и прочими атаманами. Заруба между «белыми» и «красными» хоть и происходила, в том числе, на нашей территории, к генезису Украинской революции отношения не имеет. Всякого рода «советские Украины» и их «рабоче-крестьянские гвардии» – не более чем гибридная война Москвы с Киевом в реалиях того времени.

Почему это важно

Потому что в советской пропаганде, 70 лет заменявшей историческую науку, дихотомия «белые – красные» в точности соответствовала дихотомии «плохие – хорошие». А поскольку превращение украинцев в модерную нацию и провозглашение Украиной независимости в эту схему не вписывалось, то вся Украинская революция была красной профессурой сведена к борьбе «украинских буржуазных националистов» против «интернационального рабочего класса». Это позволяло с легкостью отнести Украину к «плохим» участникам «гражданской войны». Прошло 100 лет – и вуаля, «националисты», «гражданская война на Украине», «наших войск там нет». Не будешь знать контекста, вообще не поймешь, идет речь о 1917 или 2017 годе.

И вообще, как завещал нам вождь и учитель Конфуций, прежде чем приступить к реформам в государстве, «необходимо начать с исправления имён».

Со 100-летием Украинской революции вас!

Великая Октябрьская социалистическая контрреволюция

Инфляции подвержены не только финансы, обесцениваются и другие вещи, и слова. Конечно, сомнительным лидером в этом состязании является «любовь» – мало какое ещё понятие девальвировалось настолько, – но и «революция» ненамного от неё отстала. В эпоху, когда увеличение экрана смартфона на полдюйма объявляется революцией, трудно ожидать правильного употребления этого термина. История с названием левацкого шабаша мирового масштаба, приходящегося на 7 ноября, – лучшая иллюстрация этого тезиса.

Итак, что же такое революция в её узком политическом смысле? Отбросив потуги политологов описать революцию по совокупности внешних формальных признаков и сосредоточившись на сути, можно найти короткий и вполне достойный ответ. Революция – это такое событие, после которого общество переходит из состояния менее свободного в более свободное (в политическом или социально-экономическом смысле), из скорее закрытого – в скорее открытое, из относительно застывшего и замкнутого – в относительно динамичное. Короче говоря, революция – это увеличение свободы. При этом важную роль играет её недобровольный характер для «верхов», потому что если свобода прирастает в результате консенсуса элит между собой или с народом, то это уже реформы.

Также революции бывают полными и неполными. Полные сопровождаются переходом к новому типу политического порядка в государстве и/или образованием

нового, а неполные ограничиваются лишь расширением социально-экономических свобод при старом режиме. Ну а контрреволюция, в свою очередь, – это вовсе не выступления монархистов или восстания крестьян, а насильственное сужение уже имеющихся свобод, причём безразлично, кто выступает инициатором. Контрреволюции также бывают полными и неполными.

А теперь, отделив зёрна от плевел, окинем взглядом политическую историю наших предков в прошлом столетии, не поддаваясь ни на левацкую, ни на рашистскую пропаганду.

1. Революция (неполная) 1905 года. Её кульминацией стали так называемый «Манифест 6 августа» (19-го по нашему календарю) и «Манифест 17 октября» (30-го), в которых император Николай (возлюбленный ~~Натальи Поклонской~~ Матильды Кшесинской) объявлял о создании «законосовещательной» Государственной Думы, без одобрения которой «никакой закон не мог воспринять силу». Итак, осенью 1905 года Российская империя из оплота абсолютизма в Европе превратилась если не в конституционную, то хотя бы в ограниченную монархию, какой не была с середины XVII века. Отдельно были введены базовые гражданские свободы (с опозданием лет на сто). Революцией эту революцию делало массовое вооружённое насилие по всей стране (Крым отметился «Потёмкиным» и лейтенантом Шмидтом) и настоящая эпидемия эсеровского террора, неполной – сохранение монархии.

Для Украины революция ознаменовалась отменой запретов на украинский язык, лавинообразным ростом кооперативов и «Просвіт», а также появлением собственной громады в первой Думе числом в 44 депутата и 47 – во второй Думе.

2. Контрреволюция (неполная) 1907 года. 3(16) июня царь не только в очередной раз распустил Думу, на что был уполномочен, но и радикально изменил избирательный закон. Поскольку без одобрения Думы законы менять было нельзя, то Николай де-факто произвёл в России государственный переворот (т.н. «третьеиюньский»), узурпировав часть уже не принадлежавшей ему власти. Но самое главное – новая избирательная система резко сокращала право голоса населения (Калмыкия, Средняя Азия и Якутия лишались депутатов полностью, Кавказ и Польша – частично), упразднила равное и пропорциональное представительство, то есть была контрреволюционной по своей сути. Возвращения к самодержавию, конечно, не случилось, но политические свободы ощутимо сузились. Контрреволюцией её сделали печально знаменитые «столыпинские галстуки».

Что же касается Украины, то исчезла не только возможность обсуждать её автономию, имевшаяся в первых двух Думах, но и сама громада в парламенте, хотя депутаты-украинцы всё ещё избирались.

3. Революция (полная) 1917 года («Февральская») + Украинская революция. Сознательно вытесненная советскими историками-пропагандистами на маргинес, именно революция 2, 3 и 4 (15, 16 и 17) марта стала не только первой полной в минувшем столетии, но и наиболее глубокой в смысле осуществлённых преобразований. Пало не только самодержавие, но и монархия в целом (хотя республикой Россия была формально провозглашена лишь в сентябре, по факту ею она стала с марта), были отменены все наличниые в тот момент ограничения по национальному и религиозному признаку, введена свобода слова и собраний, проведена эмансипация женщин, демократизирована армия.

Осенью сложились предпосылки для превращения бывшей империи в федерацию. Фактически Россия из одной из наиболее отсталых стран Европы стала самым свободным государством из числа воюющих на тот момент в Первой мировой.

Украинская революция выделилась из общероссийской уже 4(17) марта, с появлением Центральной Рады – вначале координационного органа революционных сил, а с апреля – фактического местного предпарламента. В июне Украина провозгласила свою автономию и приступила к строительству государственности.

4. Контрреволюция (неполная) 1917 года («Октябрьская»). Вопреки левацким камланиям, 25 октября (оно же 7 ноября) стало первым днём сворачивания в России подлинной революции и заменой её контрреволюционной диктатурой. Большевики не рискнули лишь ликвидировать формальную республику, зато в остальном они построили деспотию, равной по жестокости которой в истории не существовало никогда. Советский тоталитаризм – это подмена избирательного права партийной узурпацией (одна фамилия в бюллетене), это отмена права на собственность, счастье, свободу, а в 1930-х – и на жизнь вообще. Фашизм, нацизм, маоизм, полпотовщина – лишь отрыжки тирании ленинизма-сталинизма в «одной отдельно взятой стране». Старые большевики сущность своего репрессивного режима понимали прекрасно, иначе как «октябрьский переворот» 7 ноября не называя. Лишь при усатом хозяине появилась сакральная формула ВОСР, искажавшая и форму, и суть произошедшего события.

В Украине же никакой контрреволюции не было. 7(20) ноября, в ответ на большевистский переворот, Центральная Рада провозглашает Украинскую Народную Республику (с

вполне реформистскими свободами и 8-часовым рабочим днём). После разгона ленинцами Учредительного Собрания (6(19) января 1918 года – последний день настоящей революции в России) надежд на мирное сосуществование с бывшей метрополией уже не осталось, а с «красными» вялотекущая война и так шла уже второй месяц, поэтому 9(22) января Рада объявляет о независимости УНР. Ни Всеукраинский съезд советов в декабре, ни восстание на «Арсенале» в январе не привели большевиков к власти в Украине – «красные» восторжествовали при поддержке штыков «российских товарищей».

Тут нельзя не сказать два слова про гетманат Павла Скоропадского. С одной стороны, 29 апреля 1918 года в Киеве имела место узурпация власти одним человеком вместо коллегиального парламента, но с другой – так ли уж сильно сузились социально-экономические права украинцев? Во-первых, гетман сосредоточил в своих руках власть временно – до созыва Украинского Сейма; во-вторых, все ранее полученные украинцами права сохранялись, а в случае с правом на куплю-продажу земель – даже расширялись. Улучшилось состояние научно-культурной сферы. Жизнь крестьян при Скоропадском, и правда, усложнилась, но ещё вопрос – был ли виноват в этом гетман или де-факто военное положение в стране? В общем, хотя сосредоточение законодательной и исполнительной власти в одних руках было шагом назад в сравнении с УНР, трактовать период гетманата как контрреволюционный серьёзных оснований нет.

В общем, лишь военное поражение украинских армий в 1920–1921 годах привело к тому, что контрреволюционный октябрьский режим утвердился на Надднепрянщине (а через 20 лет – и на Западной Украине).

5. Революция (полная) 1991 года. Почему-то большинство исследователей не способны разглядеть за «крупнейшей геополитической катастрофой» (то есть распадом СССР, по Путину) собственно революцию как гораздо более масштабный процесс. Хотя, казалось бы, ничего трудного в этом нет: с 1985 года восстанавливалась свобода слова, с 1987-го – частичная выборность местных советов, а с 1989-го – народных депутатов. В 1988 году кооперативам разрешили заниматься торговлей. В 1990-м была отвергнута «руководящая и направляющая» роль КПСС. В 1988–1990 годах прошёл парад суверенитетов союзных республик, а в 1990–1991-м – провозглашения их независимости. Что касается насильственного характера, то и без этого не обошлось – пусть революционные матросы и не взяли приступом Кремль, но в вооружённой борьбе на окраинах СССР за независимость или границы погибли десятки тысяч человек (Украине повезло – Революция на граните не стала кровавой).

В общем, и политические, и социально-экономические, и национально-культурные права большинства жителей СССР были существенно расширены, а форма государственного управления радикально преобразована вплоть до возникновения новых государств. Впрочем, 70 лет было потеряно, так что большинству постсоветских стран пришлось начинать с показателей 1918 года.

Итак, пять раз наши предки проходили через революционно-контрреволюционные «качели», то обретая гражданские права, то теряя их, пока не вступили в XXI век. Украина в этом процессе была и флагманом (в 1918 году она раньше всех в Восточной Европе, не считая Финляндии, провозгласила независимость), и крепким середнячком в 1991 году, но никогда не опускала флага борьбы за свободу.

А праздновать узурпацию власти большевиками, начавшуюся с Великой Октябрьской социалистической контрреволюции, да ещё выдавать масштабнейший в истории террор за построение «самого справедливого и счастливого общества на свете» могут только ~~идиоты~~ коммунисты, которые, как учит нас Юрий Гудыменко, и вовсе не люди.

Россия: 100 лет без легитимной власти (1918-2018)

Ну или почти 100, потому что с одним четырёхлетним перерывом. В общем, 18 ноября 1918 года в России прекратил свое существование последний однозначно легитимный институт верховной власти, ну а все последующие правительства были в разной степени самозваными/самопровозглашёнными. И даже после восстановления частичной легитимности в 1989/1990 году Россия не смогла устоять перед искушением, и уже в 1993-м свернула на привычную дорожку узурпации, по которой лихо мчится сегодня. Но обо всём по порядку.

Итак, к началу XX века Россией абсолютно легитимно, нравится нам это или нет, руководил Его Императорское Величество Николай II. Под «абсолютной» легитимностью я тут понимаю совпадение двух её видов: внутренней (по праву/обычаю) и внешней (по признанию других легитимных). С одной стороны, Николай был правильно коронованным царем из правящей династии – согласно действовавшим тогда законам – и даже избранная Дума до начала Первой мировой не ставила вопрос о его смещении. С другой – его считали законным другие равные ему по статусу монархи, чья власть не оспаривалась ни их подданными, ни «коллегами».

Вторым по легитимности институтом власти в империи были Государственный Совет (наполовину выборный, наполовину назначенный) и Государственная Дума, избираемая (с известными ограничениями) народом, чей 4 созыв начал работу в 1912 году. Своим указом 11 марта (26 февраля) 1917 года Николай приостановил деятельность Совета и Думы до апреля, но не распустил их (это важно!), так

что полномочия депутатов полностью остались при них. На следующий день парламентарии из нижней палаты сформировали Комитет членов Государственной Думы для водворения порядка в столице и для сношения с лицами и учреждениями (он же Временный исполнительный комитет ГД) во главе с председателем той же Думы Михаилом Родзянко (вот он, украинский след!) – что-то вроде современного Президиума парламента, действующего между сессиями. Три дня Временный комитет был высшим органом власти в России, пока де-факто, но не де-юре.

14(1) марта Комитет на встрече с представителями Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов (поддерживаемого народом, но юридически нелегитимного органа) согласовал список членов будущего правительства России во главе с князем Георгием Львовым.

15(2) марта Николай под давлением депутатов и генералов отрёкся от престола за себя и за сына. Последнее вызывает у монархистов типа Поклонской приступы желчевыделения, дескать, не уполномочен был царь-батюшка решать за отпрыска. Но для нас это не имеет значения – царевич Алексей был несовершеннолетним, так что взойти на престол по закону ему всё равно не светило – требовался регент.

Одновременно Николай утвердил Львова главой Совета министров, что автоматически сделало новое Временное правительство высшим законным органом власти в России. Ну и наконец, императорская власть была Николаем передана младшему брату – великому князю Михаилу. Тот целые сутки пребывал в статусе «вр.и.о. царя» (ирония судьбы – первый Романов на престоле тоже был Михаилом), а 3 марта подписал собственный манифест – Акт о «непринятии Престола», которым отдал всю текущую власть

Временному правительству, а решение вопроса об устройстве России и судьбе трона возложил на будущее Всероссийское Учредительное Собрание. Отказ Михаила короноваться, по сути, сделал страну республикой (официально об этом объявят только в сентябре) во главе с Временным правительством.

Это правительство просуществовало как высший и легитимный орган управления де-юре до открытия Учредительного Собрания 18(5) января 1918 года, но де-факто потеряло власть ещё 7 ноября (25 октября) предыдущего года в результате большевистского путча. В ноябре-декабре в России верховной властью считался частично легитимный (на четверть, не более) Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов и его постоянный орган – Всероссийский центральный исполнительный комитет (а также избранный им Совет народных комиссаров во главе с Владимиром Лениным), но на местах полного признания не было. В ожидании Собрания в губерниях возникали временные органы власти из бывших подчинённых Временного правительства, им противостояли ориентировавшиеся на ВЦИК Советы. В Крыму и других национальных районах, к слову, сложилось троевластие – с органами национального самоуправления.

19(6) января 1918 года большевики, продувшие выборы в Учредительное Собрание, попросту разогнали его (что было формальным концом Российской революции как таковой и наступлением эпохи левой контрреволюции). Таким образом, единственный полностью легитимный орган власти в России был уничтожен, а руководство страной было узурпировано сначала широкой левой коалицией, а с лета 1918 года – единолично большевиками. В ответ на это окраины бывшей империи начали объявлять о собственном суверенитете, а

левые радикалы, опираясь на распропагандированных солдат и матросов – захватывать власть на местах силой, везде развязывая красный террор.

Россия без легитимного правительства просуществовала несколько месяцев, пока 8 июня 1918 года в Самаре не возник Комитет членов Учредительного Собрания (Комуч) во главе с Владимиром Вольским – частично легитимный орган верховной власти де-юре, чья юрисдикция, однако, де-факто распространялась лишь на Волго-Уральский регион. Тем не менее, в условиях засилья красных узурпаторов в Москве и самозванцев в других районах, лишь делегаты Собрания имели право говорить от имени всей России в целом.

С 8 по 23 сентября в Уфе прошло Государственное совещание, на котором Комуч и ещё 22 делегации от двух региональных «правительств» Сибири и Урала, 7 казацких и 5 национальных, а также от общероссийских партий договорились о создании единого Временного Всероссийского правительства (Директории) во главе с Николаем Авксентьевым как единственного легитимного верховного органа власти в стране до повторного созыва Собрания 1 января – 1 февраля 1919 года. Вместо Комуча в Екатеринбурге должен был действовать Съезд членов Всероссийского Учредительного собрания.

Но уже в ночь на 18 ноября 1918 года казаки в Омске арестовали руководство Директории, а уцелевшие министры «проголосовали» (ну, мы знаем, как это делается, видели в 2014-м в Крыму) за передачу всей полноты власти Верховному Правителю адмиралу Александру Колчаку. Протестовавшие члены Съезда 30 ноября – 2 декабря были арестованы, а в ночь на 23 декабря – расстреляны колчаковскими офицерами. Последний институт власти, имевший легитимную преемственность от Учредительного

Собрания, пал, и теперь во всей России правили либо узурпировавшие все Советы красные, либо вообще самопровозглашенные белые лидеры. Немногочисленные выборные национальные органы власти, как тот же крымскотатарский Курултай, вскоре сгорели в огне гражданской войны.

Следующие 70 лет, как мы знаем, легитимной власти в советской России и оккупированных ею странах не было – несмотря на признание её руководства со стороны правителей других государств, бюллетень с одним кандидатом превращал «выборы», и без того бессмысленные в условиях однопартийного государства, в балаган.

Первые (они же и последние) частично свободные выборы в Советском Союзе прошли лишь 26 марта 1989 года, после них Верховный Совет СССР, формально высший орган власти страны, приобрёл определенную легитимность. В собственно России такие выборы прошли 4 марта 1990 года – на Съезд народных депутатов РСФСР. Этот Съезд в следующие три с половиной года, обладая и высшей властью, и первой за 72 года полной легитимностью, избрал новый российский парламент, возвысил Бориса Ельцина, принял Декларацию о суверенитете, ратифицировал Беловежские соглашения и вообще демонстрировал чудеса демократичности на пути России из совка в современность.

Но чудеса не длятся долго, и с начала 1992 года Съезд превращается в собственный антипод – «отменяет» решение о передаче Крыма Украине в 1954 году, объявляет Севастополь «российским», тормозит экономические реформы. «Белый дом» становится местом концентрации совков, имперцев и шовинистов всех мастей. Устав от борьбы с популистами, президент Ельцин 21 сентября 1993 года распустил Съезд и парламент, там этому решению не

подчинились, что привело к бойне 3-4 октября. Но победив дракона, ЕБН сам занял его место, став сначала узурпатором, затем – на выборах 1996 года – фальсификатором, а закончил полумонархом, без стеснения назначив себе преемником Владимира Путина.

Ну а то, как Путин между 2000 и 2012 годом превратился из политпроекта по фальсификации выборов в полноценного азиатского деспота – мы и так видели своими глазами.

Поэтому никакого будущего у России с её нынешней моделью управления просто нет. Единственный шанс построить на построссийском пространстве нечто долговременное и жизнеспособное – это полный перезапуск власти с помощью учредительных собраний с люстрацией нынешних чиновников. И (почти) 100 лет без преемственного легитимного правления – прекрасный повод задуматься о том, как и почему это вообще стало возможно.

СССР = ИГИЛ

Не спрашивайте, что бы произошло, если бы ИГИЛ выиграло войну. Потому что один раз ИГИЛ уже победило. Правда, это было почти 100 лет назад. И звали его тогда СССР.

Только вскормленные в абсолютно тепличных условиях политологи, которым теорию преподавали вовремя перекрасившиеся спецы по марксизму-ленинизму, а практику – никто, могут на голубом глазу утверждать, что коммунизм – это такая же идеология, как остальные, только чуточку более агрессивная. Ну, или «идея хорошая, просто реализация неправильная».

Вздор.

На самом деле коммунизм (и брат его нацизм) – это сама настоящая квазирелигия, причём именно в академическом смысле слова. Божественного в коммунизме нет, поэтому и возможна дискуссия, есть ли вера (я полагаю, что да), зато все религиозные механизмы – на месте.

Есть Потерянный Рай, он же Золотой Век – «первобытный коммунизм», есть и грядущее Царство Небесное – тот же коммунизм, только уже «научный». Есть великие пророки – Моисей-Маркс с Илией-Энгельсом, и ряд глашатаев поменьше. Есть Мессия-Ленин, Павел-Сталин, апостольское Политбюро и даже «Иудушка Троцкий» (оригинальное ленинское изречение, кстати). Октябрь 17-го – что-то вроде Первого Пришествия, а дата Второго (всемирного коммунизма), как и следует ожидать, точно неизвестна. Есть культ вечно живых предков-святых, от Ленина до «навечно внесённых в списки полка». Ну и куда без «пролетарии всех

стран, соединяйтесь» – такого себе «ни иудея, ни эллина» на новый лад.

От теологии перейдем к экклесиологии. В наличии у нас Священные Писания – «Полн. собр. соч.» в сотнях томов в коленкоровом переплете. Вот Церковь Воинствующая, она же Коммунистическая Партия Советского Союза, вот жрецы-номенклатура и мощи в зиккурате Мавзолее посреди столицы, и храмы-обкомы. Вот Соборы-Съезды и официальные толкования Писания в виде постановлений пленумов ЦК. Вот Орден «рыцарей плаща и кинжала» – ВЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ – для борьбы с внешним (для жрецов, не страны) врагом, а вот и Святая Инквизиция – Центральная контрольная комиссия, которую партийцы боялись больше, чем чекистов.

Налицо и четырехступенчатая инициация населения: октябрята, пионеры, комсомольцы, коммунисты, и торжественные литургические шествия с хоругвями и иконами с плакатами и портретами, и сакральный язык: «рабкрин», «наркомат», «совнархоз», «партком», не говоря уже о ГОЭЛРО, НЭПе и ГУЛАГе. И так в каждой стране победившего «единственно верного учения». Что же тут удивительного, что УНР проиграла схватку с религиозными фанатиками, а в целом «красные» овладели третью мира?

Короче, коммунизм – это квазирелигия, и после генерал-майора религиозной службы отца Звездония и протопарторга Африкана с космобогомольцами тему считаю закрытой.

Приблизительно такая же (не по форме, а по сути) ситуация сложилась и в ИГИЛ. Не буду утомлять вас перечислением псевдорелигиозных фишек, взятых им на вооружение – всё равно большинство читателей без Гугла не отличат михраба от мазхаба, да и не нужно это. Главное – что

ни к какому исламу ни в какой его интерпретации ИГИЛ отношения не имеет, да что там к исламу – к религии вообще (на этот счет есть 18-страничное заключение 120 мусульманских богословов). Подобно тому, как наши проворовавшиеся соотечественники прикрываются патриотическими лозунгами, так и террористы на Ближнем Востоке заворачиваются в Зелёное знамя. Прямым следствием этого является тот факт, что почти абсолютное большинство жертв ИГИЛ – мусульмане, причём погибшие не на поле боя, что было бы объяснимо географией войны, а именно от внутренних репрессий. Ну и все без исключения исламские государства отвергли претензию ИГИЛ называться «халифатом».

Примечательны и другие параллели (ни в коем случае не совпадения!): поиск корней в раннем «чистом исламе» времён Мухаммеда, но с упором на будущий всемирный халифат (от первобытного коммунизма к его торжеству в мировом масштабе); нетерпимость к собственным отступникам (почитайте, что Ленин писал о Каутском); превращение стихов Корана в политические лозунги (советское «начетничество»), оправдание насилия «высшей целью» и т.д.

В общем, с известными поправками на современность, псевдорелигия ИГИЛ ничем от коммунизма не отличается. Избыток ненависти – вот как социологи будущего станут обобщать подобные явления XX и XXI века.

Ну и теперь с лёгкостью можно ответить на вопрос, что бы было, если бы победа осталась за ИГИЛ. Если коротко – ничего хорошего. Проверено СССР.

Итак, продолжились бы зверства в отношении врагов и нелояльного населения. Красноармейцы расстреливали, вешали и топили своих врагов – и террористы делают то же

самое. Кстати, и сожжения заживо массово применялись в первую волну красного террора в 1918 году. Убийства сдавшихся в плен? Их есть у нас – расстрелы в Катыни превосходят по числу жертв убийства в Мосуле. Геноцид национальных и религиозных меньшинств? Гонения на крымских татар у одних и на езидов у других, плюс специальные казни священнослужителей. Использование гражданских заложников в качестве живого щита? Без угрызений совести у обоих. Вооружение детей? Спросите у Зои Космодемьянской, что это. Массовое рабство? Террористам ещё очень далеко до советских лагерей. Химическое оружие? Обычное дело против мирного населения. Уничтожение культурного наследия? ИГИЛ было у кого поучиться: Лавра, Крещатик, Михайловский – и это только в Киеве, а сколько по всей стране? Ну и в довесок ложь и пропаганда 27/4 по всем каналам, а также полномасштабная поддержка мирового терроризма идеально характеризуют и СССР, и ИГИЛ.

Единственное, до чего коммунисты не додумались, это до «сексуального джихада», конвейера изнасилований и легального сексуального рабства. Во время Гражданской, разумеется, жертв-женщин никто не считал, равно как и в ГУЛАГе, да и в обычной жизни были эксперименты: обобществление девиц анархистскими указами, теория «стакана воды», «комсомолка не должна отказывать» и прочие радости сексуальной революции, безжалостно подавляемые с 30-х годов вплоть до легендарной фразы «в Советском Союзе секса нет».

В общем, жизнь большинства обитателей Ирака и Сирии и так трудно назвать безоблачной, а так она на несколько десятилетий превратилась бы в настоящий кошмар. Да, рано или поздно ИГИЛ постигла бы судьба СССР, без вариантов, но

хорошо, что в этот раз у них не получилось. Счёт жертв тоталитарных режимов на планете и так слишком велик.

А всем совкодрочерам, неспособным к внутреннему критическому анализу, советую хотя бы иногда оглядываться по сторонам. Потому что ваш СССР принципиально ничем не отличается от ИГИЛ. И глядя на ближневосточных террористов сегодня, вы можете представить, как выглядели ваши евразийские террористы 100 лет назад.

Омерзительное зрелище.

Послесловие для буквоедов. Вопреки тому, что написано во всех советских и постсоветских учебниках, Советский Союз не был образован 30 декабря 1922 года. В этот день Договор об образовании СССР был утвержден на I Всесоюзном съезде Советов только, по нынешней терминологии, в первом чтении («в основном»). После этого Договор был отправлен на доработку в Центральный Исполнительный Комитет Союза, где превратился в совершенно другой документ. Так 26 первоначальных статей превратились в 72, республики лишались права решать вопросы об изменении границ между собой, вести дипломатические сношения, заключать договора с другими государствами, брать внутренние займы и прочее. И лишь 6 июля 1923 года ЦИК СССР ввёл новый Договор в действие, так что именно эта дата должна считаться формальным днем рождения Советского Союза. Но, как мы знаем, у коммунистов всё не как у людей, поэтому они будут продолжать отмечать мертворождённую дату 30 декабря. А мы – нет!

Голодомор и Крым. История, память, политика

Голодомор 1932–1933 гг. почти не затронул Крым, но нельзя сказать, что полуостров вообще не имел к нему никакого отношения. С одной стороны, сюда бежали измученные голодом украинцы в надежде на спасение, с другой – местные чекисты перехватывали вывозимый на материк хлеб. Каково же сегодняшнее место Крыма в истории Голодомора, а Великого Голода – в памяти крымчан?

История

Одним из ярчайших доказательств искусственного происхождения Голодомора 1932-1933 гг. в Украине является тот факт, что голод лишь в небольшой степени затронул Крым, хотя полуостров по своим физическим и экономическим показателям почти ничем не отличался от соседней Херсонщины, где катастрофа сопровождалась эпидемией психических расстройств, самоубийств, каннибализмом и поеданием трупов.

Наиболее логичное объяснение этого феномена – административная граница, разделявшая материк и полуостров. Херсонщина входила в состав УССР, а Крым – РСФСР, во многих регионах которой голод если и встречался, то был следствием халатности, а не преступного умысла советской власти, как в Украине.

В результате немало украинцев и не только искали в 1932-1933 гг. прибежища в Крыму. «Опух только Михаил – мой старший брат. И уже опухшим подался куда-то в Крым и там спасся, а то была бы ему, казаку, верная смерть. Так же в Крыму спаслась и моя старшая сестра Лизавета со своим мужем Алексеем Швецом. Они от голода бежали, а маленькую

дочь Лиду на некоторое время у нас оставили», – вспоминал житель поселка Кушугум на Запорожье Антон Чабаненко.

По свидетельству Ольги Савкив из Бырлива на Полтавщине, мука из Крыма позволила ее семье пережить первый год Голодомора: «Стали мы здесь жить, а еды у нас никакой не было. Старший брат Иван и сестра Оксана поехали на заработки. Папа поехал в Крым. Оттуда привез сухарей, муки. Так мы еще немного продержались. А с началом 1933 года у нас уже ничего не было».

В Крыму спасалась от голода и жительница прилежащей к Украине Курской области Анастасия Иванкова: «Жили в Курске. В 32-33 гг. мы сюда переехали. Там тоже ж такое. Мы приехали сюда. Мы в Крым ехали совсем из Курска. Говорят, в Крыму хорошо жить: и хлеб есть, и все. Потом приехали».

О том, что крестьяне Харьковщины в поисках хлеба бежали в Центральную Россию, Крым и на Северный Кавказ, нападали на колхозные амбары и расхищали скот, свидетельствует, например, докладная записка секретаря Харьковского обкома КП(б)У Романа Терехова.

Как отмечал еще в 2007 году тогдашний лидер Меджлиса крымскотатарского народа Мустафа Джемилев, его поколение «помнит большое количество рассказов своих родителей о том, как в Крыму стали появляться обессилевшие от голода жители украинских сел и городов, которые чудом прорвались через кордоны НКВД. Многие из них нашли спасение в семьях крымских татар».

Для тех же, кто до Крыма не доехал, полуостров представлялся рогом изобилия. В Семеновском районе на Полтавщине еще в 1932 году горячие головы убеждали односельчан: «Смотрите, хлеб забрали, а теперь дают нам по 400 грамм в сутки, не надо сеять, потому что все равно

заберут хлеб, и мы будем голодными. У нас хлеб забрали, а в Крыму хлеб гниет, это сделано, чтобы нас половина подохла».

В анонимной жалобе того же года в ЦК ВКП(б) из Фастова спрашивалось: «Наши рабочие колхозники не имеют ни куска хлеба, и даже есть такие, что, не имея ничего, с голода пухнут… Спрашивается, почему в Воронеже, Москве, Кубани, Тифлисе, Крыму – есть хлеб дешевый, сколько угодно и какой угодно, а в Украине – нет».

Разумеется, коммунистический режим знал об этой лазейке и предпринимал меры, чтобы перекрыть голодающему населению путь к спасению. Документы о причастности к Голодомору Крымского полномочного представительства (ПП) Объединенного государственного политического управления (ОГПУ), наследника ВЧК и предшественника НКВД, сохранились в архиве СБУ.

Итак, уже 26 февраля 1932 года все начальники районных отделений и транспортных отделов ОГПУ в Крыму и начальник Главного управления Рабоче-крестьянской милиции получили директиву ПП о необходимости развернуть активную борьбу на транспорте против вывоза хлеба из Крыма, в частности начать операцию против перекупщиков из Украины и Северного Кавказа. Специально для этого предлагалось мобилизовать совместные группы чекистов и милиции, а всех, кто пытался вывезти с полуострова более одного пуда (16,4 кг) хлеба, немедленно предавать суду с конфискацией излишков.

14 июня новая директива предписывала отставить борьбу с «мешочниками», возившими зерно и муку на своих плечах, и сосредоточиться на «хлебных спекулянтах». Для этого следовало задействовать агентурный аппарат, организовать проверку личных документов, направить запросы в колхозы, учреждения, сельские советы, выявить

крестьян, имеющих связи с городскими перекупщиками и железнодорожниками. Перепродажа хлеба должна была караться арестом.

За выполнение поставленной задачи чекисты взялись решительно и очень громко, так что уже 2 июля новая директива требовала прекратить гласную борьбу с перекупщиками с помощью органов милиции, отменить милицейские посты на колхозных рынках и на дорогах, чтобы «не отпугивать колхозников от рынков». Борьбу следовало вести органам ОГПУ и только агентурным путем.

25 июля 1932 года ОГПУ в Крыму возобновила борьбу с «мешочниками», все чаще объединявшимися в «черные обозы». Весь излишек хлеба свыше одного пуда шел в счет плана хлебозаготовок того района, на территории которого произошла конфискация.

23 августа новой директивой объявлялась «решительная и беспощадная борьба органов ОГПУ с кулаками и спекулянтами». Требовалось взять на учет спекулянтов-перекупщиков, посредников, кулаков и раскулаченных, деклассированные и уголовные элементы, должностных лиц торгово-кооперативной сети. Оперативные действия в отношении спекулянтов надлежало проводить вне территории рынков, не привлекая внимания других людей. Районным органам разрешалось арестовывать лишь незначительные группы перекупщиков, а массовые операции проводить только с санкции ПП ОГПУ в Крыму. 13 сентября пришло требование усилить агентуру на колхозных рынках и в кооперативной торговой сети.

Подлинной катастрофой для украинцев, искавших спасения от голода в Крыму, стала телеграмма тогдашнего зампредседателя ОГПУ СССР Генриха Ягоды 17 октября 1932 года. Директива требовала от чекистов на местах немедленно

прекратить любую торговлю зерном, мукой и выпеченным хлебом. Хлебопродукты, привезенные для продажи на рынок, изымались. Требовалось оповестить население, что такие действия связаны с необходимостью выполнения планов по хлебозаготовке. Исключения из правила распространялись лишь на Москву, Дальний Восток, Крайний Север, Закавказье и Татарстан – Крыма в этом списке не было. В результате украинцы потеряли возможность легально купить и привезти домой с полуострова даже ранее разрешенный пуд хлеба – его попросту было некому продать.

Во исполнение этого приказа ровно через месяц, 17 ноября, Крымское ПП ОГПУ своей директивой полностью запретило любую торговлю зерном и мукой, а продажу выпеченного хлеба существенно ограничила. Была организована оперативная группа для борьбы с перекупщиками и проведения агитации среди крымчан.

Еще одна иллюстрация бесчеловечности советского режима датируется 31 декабря 1932 года. В этот день директива предписывала крымским чекистам на местах, несмотря на введение на полуострове свободной торговли хлебом, не допускать «мешочничества» и массового наплыва на рынки единоличных покупателей и перекупщиков. Для этого нужно было жестко придерживаться предыдущих распоряжений о запрете провозить по железной дороге более одного пуда хлеба. Но самое главное – следовало изымать весь хлеб, привезенный из Украины и Северного Кавказа, где хлебную торговлю так и не разрешили.

Ну и о том, что в следующем, 1933 году, «хлебная граница» между Украиной и Крымом была «на замке», свидетельствуют еще несколько документов. Так, не позже 13 апреля руководство ОГПУ на полуострове получило распоряжение проверить все мельницы и элеваторы,

отпускающие зерновые отходы комбикормовым заводам и колхозам со ссылкой на случаи, когда в Украине в зерновые «отходы» определялось наполовину пригодное зерно. Естественно, что списывая пшеницу и рожь в отходы, мельники спасали односельчан от голодной смерти. Теперь же эту практику чекисты решили прекратить.

8 августа из Москвы по высокочастотной телефонной связи в Крым пришла директивная записка с требованием поквартально отчитываться о мерах по запрету торговли зерном, мукой и хлебом на полуострове.

И, наконец, 23 октября 1933 года перед крымскими чекистами специальным письмом ставилась задача «максимально мобилизовать оперативное обслуживание экспортной кампании», которая оказалась под угрозой срыва. Отмечались нарушения во время хранения, переработки и отгрузки зерна конторой «Экспортхлеб». В то время, когда на материковой Украине родители от голода ели своих детей, через крымские порты советская власть вывозила зерно за границу – в обмен на станки и валюту.

Таким образом, в начале 1930-х гг. голода в его крайней стадии в Крыму не было, и даже наоборот – измученные украинские крестьяне искали на полуострове спасения от смерти. Но сам этот факт, а также активные меры коммунистического режима по разрыву крымско-украинских экономических связей в очередной раз свидетельствует об искусственном характере Голодомора.

Память

Отсутствие на полуострове смертельного голода в 30-е годы XX века, наличие «собственного» геноцида – депортации крымских татар, и общая политика советских и постсоветских властей региона привели к тому, что память о

Голодоморе в Крыму едва ли можно было назвать глубокой. Тем не менее, пусть и в минимальном масштабе, но полуостров участвовал в общеукраинском процессе восстановления памяти о катастрофе.

Впервые на национальном уровне отметить Дни Скорби и Памяти к 60-й годовщине Голодомора своим указом распорядился президент Леонид Кравчук 21 февраля 1993 года. Среди прочих, обязанность обеспечить проведение памятных мероприятий на полуострове была возложена на «Совет министров Республики Крым», как он тогда назывался. Несмотря на масштаб подготовительных работ, сами Дни Скорби и Памяти так и остались разовой акцией.

Системно к этому вопросу вернулись через 5 лет. Вначале Кабинет министров Украины своим постановлением от 26 октября 1998 года велел, в том числе, и Совету министров Автономной Республики Крым «провести дни памяти» Голодомора в населенных пунктах и «упорядочить погребения» жертв трагедии, а при обращении местного населения – и организовать панихиды и молебны.

А ровно через месяц, 26 ноября, президент Леонид Кучма указом установил в третью субботу ноября День памяти жертв Голодомора и сделал его ежегодным. В 2000, 2004 и 2007-м годах этот день менял свое название – к нему то прибавлялось, то убиралось упоминание жертв политических репрессий. С этого времени памятные мероприятия проводились, в основном, силами общественных организаций и оппозиционных политиков, но к 70-летию трагедии в 2002 году в процесс активно включилось и государство, в том числе крымские органы власти.

Так, например, 22 ноября 2002 года в Севастопольской госадминистрации впервые прошел круглый стол, посвященный памяти жертв Голодомора. И в тот же день

вышло совместное обращение к крымчанам епископа Симферопольского и Крымского УПЦ КП Климента и муфтия мусульман Крыма Эмирали Аблаева с призывом не забывать прошлое и посильно бороться со злом, которое породило тоталитаризм. 6 декабря владыка Климент провел панихиду по жертвам Голодомора и коммунистических репрессий.

12 февраля 2003 года в парламентских слушаниях по Голодомору участвовал и крымский историк Дмитрий Омельчук. В январе 2004 года в Нижнегорской школе № 3, а в ноябре – в Крымской республиканской детской библиотеке и в Симферопольской школе № 29 прошли соответствующие классные часы и вечера-реквиемы.

Приход в 2005 году к власти президента Виктора Ющенко, считавшего увековечивание памяти жертв Голодомора своим личным долгом, привел и к активизации этой работы в Крыму. Но, как это часто бывало на полуострове, – с резкой же активизацией и противодействия ей. Например, в этом году было принято первое в истории полуострова собственное, а не спущенное из Киева распоряжение Совмина об организации «мероприятий, посвященных увековечению памяти жертв политических репрессий и голодоморов в Украине». С другой стороны, 7 ноября на площади Советской в крымской столице был установлен камень с посвящением «советским гражданам, павшим от рук националистов ОУН-УПА», который, впрочем, в ночь на 26 ноября исчез. Симферопольские коммунисты обвинили в случившемся украинских националистов и попытались сорвать митинг в память жертв Голодомора, на котором выступал тогдашний крымский премьер Анатолий Бурдюгов. Несмотря на завязавшуюся там потасовку, мероприятие удалось завершить. Впрочем, в тот же день на

площади Ленина «Крымская правда» провела праздник имени себя с песнями и уличной едой.

2006 год принес новые шаги и новые скандалы. 22 ноября во время открытия очередной сессии крымского парламента спикер Анатолий Гриценко предложил почтить память умерших от голода минутой молчания. Вставать отказалась лишь фракция коммунистов. Позднее в интервью «Крымской правде» ее лидер Михаил Бахарев заявил: «Придумывают «геноцид», чтобы обвинить во всем Россию. Эта политика направлена против России, и, чтобы показать, что не все с нею согласны, чтобы остановить эту банду, другого слова просто не подберу, я и не встал. И никогда не встану, и буду против того, что эта банда творит».

Опубликованы эти слова были 25 ноября – собственно, в День памяти жертв Голодомора. Тогда перед соборным храмом святых Владимира и Ольги УПЦ КП в Симферополе, где расположен Памятный Крест жертвам Геноцида, епископ Климент отправил панихиду. После этого траурная колонна прошла по центру Симферополя к памятнику генералу Петру Григоренко, где после возложения венков и цветов состоялся поминальный митинг. С речью к собравшимся обратился постоянный представитель президента Украины в Крыму Геннадий Москаль, выступил и народный депутат Украины, лидер Меджлиса Мустафа Джемилев. А 29 ноября Ющенко подписал проголосованный накануне Верховной Радой закон о признании Голодомора геноцидом украинского народа.

В 2007 году 16 ноября в Симферополе в здании Совета министров АР Крым состоялась научно-практическая конференция «Увековечивание в Крыму памяти жертв политических репрессий и голодоморов: диалог власти и общественности». Несколько дней спустя отдел внутренней политики Севастопольской госадминистрации провел

научно-практическую конференцию «О Голодоморе 1932-1933 гг. в Украине». А по сообщению управления труда и соцполитики госадминистрации, в городе зарегистрировано 216 пострадавших от Голодомора. 24 ноября в Севастополе, как и во всей Украине, состоялись мемориальные мероприятия, посвященные 75-й годовщине Голодомора. Траурный митинг с представителями горгосадминистрации, военными ВМС Украины и горожанами, которых собралось более пятисот человек, прошел на площади Нахимова

Мероприятия к 75-й годовщине Голодомора в 2008 году стали едва ли не самыми масштабными на полуострове. Республиканский план мероприятий, утвержденный постановлением Совмина АРК, насчитывал 11 пунктов. С июня по выходным в городах Украины проходили акции «33 минуты», во время которых молодежь зачитывала названия уничтоженных сел, имена погибших людей и воспоминания выживших. В Севастополе такие акции проходили у памятника Тарасу Шевченко в августе и ноябре. С 10 по 20 октября на полуострове прошел 3-й этап Всеукраинского конкурса «Голодомор 1932-1933 років. Пам'ять народу». В третью неделю ноября в селах Целинное, Мирновка, Победное, Ясная Поляна, Пахаревка, Изумрудное Джанкойского района открыли сооруженные местными жителями мемориальные знаки, посвященные памяти жертв Голодомора в Украине. В это же время на полуостров в рамках международной акции «Неугасимая свеча» привезли 200-килограммовый шедевр Братства пчеловодов Украины. Свеча должна была побывать в нескольких городах и селах Крыма, после чего 22 ноября оказаться в Киеве.

Однако крымские коммунисты организовали ряд протестов: в Симферополе заблокировали вход в собор УПЦ КП, в Целинном организовали пикет из 20 человек, и лишь

благодаря вмешательству милиции мемориал жертвам Голодомора был открыт. А 21 ноября 2008 года в момент премьеры в зале Крымского Украинского театра спектакля «Маршрут товарища Сталина», коммунисты вместе с «прогрессивными социалистами» вывели на митинг около полусотни протестующих. Примерно столько же левых выступило с отрицанием геноцида и в Севастополе. В универсальной научной библиотеке им. Ивана Франко в столице Крыма так и не открылась запланированная выставка, освещающая Голодомор.

Впрочем, уроки-реквиемы состоялись 21 ноября 2008 года в симферопольской школе № 29 и 26 ноября – в столичной же школе-интернате № 1. 22 ноября во всех гарнизонах, где расположены части войск береговой обороны ВМС Украины, морские пехотинцы присоединились к Всеукраинской акции «Зажги свечу». На базу в Перевальном приехал крымский премьер Виктор Плакида. В Севастополе полтысячи моряков и горожан во главе с губернатором Сергеем Куницыным собрались на траурный митинг. 25 ноября вечер памяти с присутствовавшим на нем зампредседателя Меджлиса Рефатом Чубаровым состоялся и в Крымском государственном инженерно-педагогическом университете.

Год 2009-й прошел необычно спокойно. В Симферополе 28 ноября у собора УПЦ КП прошла традиционная панихида, в Севастополе состоялся митинг-реквием с зажжением свечей на площади Нахимова – впервые без пророссийских и коммунистических провокаций. По всему Крыму управления культуры и образования местных администраций организовывали уже традиционные уроки памяти, лекции, беседы, «круглые столы», в библиотеках – книжные выставки и тематические полки. Однако, что примечательно, ни одного

официального обращения республиканских органов власти (Верховной рады АРК и Совмина) по случаю этого дня за все минувшие годы так и не появилось.

После начала президентства Виктора Януковича в 2010 году День памяти жертв Голодомора, разумеется, не отменили, но уровень внимания к нему со стороны государства существенно упал. Во главе Государственной архивной службы и Украинского института национальной памяти оказались коммунисты. Разворот всей страны в сторону России и приход к власти на полуострове «макеевской» команды вновь понизил уровень крымских мероприятий, посвященных Великому Голоду, до отметки десятилетней давности.

Сотрудничество общественности и власти в деле увековечивания памяти жертв Голодомора прекратилось, едва-едва наладившись.

Политика

Итак, после начала президентства Виктора Януковича в 2010 году День памяти жертв Голодомора не отменили, но уровень внимания к нему со стороны государства существенно упал. Более того, в августе того года министр образования Дмитрий Табачник заявил, что Голодомор не был геноцидом украинцев, поэтому по его единоличному решению в новых учебниках по истории Украины из описания Голодомора убрали определение «геноцида». А в следующем, 2011 году из программы ВНО по украинской литературе исчезли романы о Голодоморе. Ни «Марії» Уласа Самчука, ни «Жовтого князя» Василия Барки в перечне обязательных произведений не осталось.

Разворот всей страны в сторону России и приход к власти на полуострове «макеевской» команды вновь понизил

уровень крымских мероприятий, посвященных Великому Голоду, до отметки десятилетней давности. Да, в 2010 году еще продолжали проходить классные часы в память о жертвах Голодомора, как 26 ноября в симферопольской школе № 3 им. А. Макаренко, и служиться молебны, как 27 ноября у стен кафедрального собора св. Владимира и Ольги УПЦ КП в крымской столице с выступлениями очевидцев трагедии, но в целом ситуация изменилась. Если в Киеве президент Янукович не смог или, скорее, не решился проигнорировать национальные траурные мероприятия, то местные чиновники в Крыму в 2010 году о дате даже не вспомнили.

В 2011 году неравнодушные крымчане, осознав, что помощи от власти ждать не приходится, 1 ноября создали Крымский общественный комитет по подготовке и проведению мероприятий, посвященных памяти жертв Голодомора-геноцида в Украине. Инициаторами выступили общественные организации, представители ряда крымских организаций партий национал-демократической ориентации и журналисты. Эта годовщина была тематической – мероприятия были посвящены памяти детей-жертв Голодомора. В крымской столице 26 ноября прошел уже традиционный молебен у собора УПЦ КП, причем из чиновников «на приглашение украинской громады не откликнулся никто. Вместо представителей всех ветвей власти (честно говоря, появления хотя бы одного из них никто и не ждал) на площадке у храма равноапостольных Владимира и Ольги единственными представителями государства была милиция, да и той – негусто». В Севастополе же, наоборот, в утреннем траурном митинге у стен украинского культурно-информационного центра приняли участие не только моряки ВМС Украины,

представители общественных организаций и обычные севастопольцы, но и руководство города. В городе и на украинских кораблях в тот день были приспущены флаги. Также вечером на центральной площади Нахимова горожане сложили крест из памятных свечей.

24 ноября 2012 года в Симферополе у собора УПЦ КП на молебне около двухсот представителей правоцентристских партий и общественных организаций отдали дань памяти погибшим во время Голодомора в Украине и поддержали всеукраинскую акцию «Зажги свечу». Тогда же собравшиеся потребовали у власти демонтажа памятника Ленину в центре столицы. Ни коммунистов, ни членов Партии Регионов на акции не было – ни с поддержкой, ни с протестом. Впрочем, именно в этом году крымский парламент впервые выпустил официальное обращение по случаю Дня памяти жертв Голодомора. Тогда же школьники и учителя Украинской гимназии Симферополя зажгли по периметру несколько сотен свечей, чтя память погибших от голода.

Мероприятия 2013 года – к 80-й годовщине трагедии – стали «лебединой песней» для Крыма. В конце октября в Симферополе вновь был создан Общественный комитет для увековечивания памяти о Голодоморе, который призвал крымчан к участию в траурных акциях без партийной символики. В течение всего ноября в школе-гимназии в Штормовом (Сакский район) проходили мероприятия, посвященные Великому Голоду. А 23 ноября в Симферополе на площади перед собором УПЦ КП состоялся митинг-реквием памяти жертв Голодомора – епископ Климент отслужил панихиду, после произносились политические речи. Председатель Украинской общины Крыма Владислав Хмеловский отметил, что на траурное мероприятие были приглашены представители всех ветвей крымской власти, но

никто из них так и не откликнулся, несмотря на соответствующий указ президента Януковича.

На сайте крымского парламента и в этом году появилось обращение по случаю Дня памяти жертв Голодомора, но словно в насмешку, оно слово в слово повторяло прошлогоднее – искать новые слова Президиуму Верховной Рады АРК, видимо, показалось лишним. Активно проявила себя Греко-католическая церковь на полуострове – ее представители участвовали в панихидах в Симферополе и Евпатории и организовали поминовения в Керчи и Ялте. Традиционно в Севастополе общественники провели реквием на площади Нахимова, свечи зажигали и у памятника Шевченко в Керчи.

Российская аннексия Крыма в начале 2014 года не просто переломила, пусть и до этого нисходящий, тренд увековечивания на полуострове памяти жертв Голодомора, а оборвала его полностью. Официальный Кремль, как известно, не признает голод 1932-1933 годов искусственным, а увековечивание трагедии украинцев называет «перекосом». Эти тезисы на высшем уровне были сформулированы президентом Дмитрием Медведевым в 2008 году и до сих пор остаются в России актуальными. «Упорно муссируется тезис о «целенаправленном голодоморе – геноциде украинцев»… Нам следует сосредоточиться на исправлении опасного перекоса, который наметился в освещении этого вопроса, когда за лозунгом «осуждения геноцида украинцев» умаляется трагедия других пострадавших народов бывшего СССР».

В России в 2011 году ряд книг о Голодоморе были признаны экстремистскими, за их хранение уже позже, в 2015-м, была разгромлена Украинская библиотека в Москве. А в декабре 2014 года российский городской суд Феодосии

даже признал директора Феодосийской центральной библиотечной системы Галину Малярчук виновной в страшном преступлении – хранении брошюры о Голодоморе, подвергнув административному взысканию – штрафу в 2000 рублей. Она назвала брошюру «макулатурой», но это не смягчило ее участь. Тогда же было возбуждено уголовное дело против директора одной из феодосийских гимназий за хранение аналогичной книги. Но по большей части юридическими процедурами себя новая власть не утруждала: в Севастополе украинские книги, в том числе и о Великом Голоде, сжигали или выбрасывали на свалку. В конечном итоге, «экстремистскую» литературу о Голодоморе и ОУН-УПА в течение следующих двух лет из всех библиотечных фондов полуострова изъяли.

Но, несмотря на даже не отстранение, а на противодействие крымских чиновников, неравнодушные крымчане все равно продолжали поминать умерших от голода. 23 ноября 2014 года традиционный молебен прошел в Симферополе, разве что уже не на улице, а внутри собора УПЦ КП. Аналогичная литургия была проведена и 29 ноября 2015 года.

Не удовлетворившись книгами, российские власти взялись за «места памяти». 14 февраля 2016 года пользователи соцсетей сообщили, что в Севастополе ко Дню святого Валентина на входе в бывший Украинский, а ныне просто Культурно-информационный центр установили лавочку для влюбленных – прямо под закрытой афишами мемориальной доской жертвам Голодомора. «Арт-объект» на площади получил название «территории счастья».

В этих условиях часть памятных мероприятий была перенесена на материк. Так 19 апреля 2016 года в Национальном музее – Мемориале жертвам Голодомора

состоялся вечер-реквием по погибшим в ходе Голодомора украинцам и депортированным крымским татарам. Позже, 25 ноября, в Симферополе молились за души погибших от голода и у памятного знака в стене собора УПЦ КП зажгли свечи, а в Украинском культурном центре была открыта инсталляция, проведена беседа и прошел показ документального фильма о Великом Голоде. Что характерно, посвятительная надпись под знаком (двухметровым крестом, подаренным в 2002 году украинской громаде известным крымскотатарским скульптором Ильми Аметовым) на стене храма была тщательно затерта. Более того, тогда же исчезла и мемориальная табличка о Голодоморе, которая находилась на Доме культуры рыбаков в Севастополе, куда украинская громада в ноябре каждого года собиралась для возложения цветов. В Киеве в этот день в Малом зале дворца «Украина» прошла акция «Свеча памяти» с участием актера и режиссера Ахтема Сейтаблаева.

25 ноября 2017 года в Симферополе из общественных мероприятий состоялся лишь молебен у собора УПЦ КП, в то время как несколько акций провели крымчане на материковой Украине. Выехавший с полуострова активист Леонид Кузьмин говорит, что в 2018 году уведомления для проведения акций ко Дню памяти жертв Голодомора не подавали – бессмысленно.

Крымский политолог Евгения Горюнова объясняет политику российских властей Крыма так: «В России Иосифа Сталина сегодня считают «эффективным менеджером», и потому отказываются признавать его преступления. Москва рассматривает украинский Голодомор как явление, вызванное природными причинами, и опровергает, что для украинских крестьян были искусственно созданы невыносимые условия. Аннексированный Крым сегодня

также стал территорией, где россияне убеждают население в неактуальности Голодомора – потому там и не проводят памятные акции. Даже выйти с зажженными свечами в память о тех, кто погиб в 1930-е годы, будет равносильно «предательству интересов России».

К пятой годовщине аннексии Россия полностью стерла всякие упоминания о Голодоморе из общественного и информационного пространства Крыма. Теперь на полуострове, как и в середине 90-х, безопасно поминать умерших от Великого Голода можно лишь дома или в последних уцелевших храмах УПЦ КП за плотно закрытыми дверьми.

Ніж у спину: радянське вторгнення до Польщі

Увечері 16 листопада 1939 року ситуація для Польщі була критична, але не катастрофічна. Німці відкинули поляків за Віслу, але половина країни усе ще залишалася ними не окупована. Дві польські армії потрапили в оточення під Варшавою, одначе столиця героїчно боронилася, подаючи приклад іншим містам, зокрема Львову.

Уряд покинув резиденцію, та не державу, Військо Польське не зуміло протистояти Вермахту на рівних, проте на заході союзники, Британія та Франція, готувалися до наступу на Третій Рейх. Наступний день мав стати вирішальним у перебігу Вересневої кампанії і, власне, таким виявився. Щоправда, в абсолютно неочікуваний спосіб: 17 вересня сталінський СРСР вступив у війну на боці гітлерівської Німеччини.

Союз двох тиранів

У серпні 2014-го світ уже згадував про 75-ті роковини укладення пакту Молотова-Ріббентропа, таємні додаткові протоколи до якого дали Гітлерові змогу напасти на Польщу, що й означало початок Другої світової війни. Тоді, в 1939 році, цього не знали навіть підписанти, що вже й казати про уряди та громадян інших країн, одначе ситуація складалася саме так. Щоб не воювати на два фронти проти вочевидь сильніших супротивників, Третій Рейх мав будь-що розбити Другу Річ Посполиту до втручання союзників, і дружній нейтралітет СРСР був головною передумовою такого сценарію. Поступившись Йосифові Сталіну половиною Польщі й двома третинами Прибалтики, Адольф Гітлер дістав шанс вибудувати в Східній Європі «новий порядок».

Велике непорозуміння

Утім, не так сталося, як гадалося. Радянський Союз просто не розпочав бойових дій ані першого дня, ані потім. Таємний протокол не містив жодного часового обмеження, тож більшовицький вождь мав величезне поле для маневру й можливість вдатися до них у зручний момент або не вдатися зовсім, якщо тому не сприятиме перебіг подій. 3 вересня, коли Британія та Франція оголосили Німеччині війну, Йоахім фон Ріббентроп дав указівку послу Вернерові фон Шуленбургу обговорити з Вячєславом Молотовим введення радянських військ на польську територію. І що відповів той 5 вересня? «Ми згодні з вами, що у слушний час цілком необхідно розпочати конкретні дії. Однак вважаємо, що цей час іще не настав». 9 вересня нацисти ще раз потурбували комуністів – наступного дня радянські дипломати повідомили німецьких, що для початку кампанії мусять підготуватися, а це забере два-три тижні. Гітлеру довелося воювати самостійно, перебуваючи під загрозою вторгнення із заходу. Сталін «знову всіх переграв».

Напередодні

14 вересня Молотов повідомив німецького посла, що СРСР готовий. Тієї самої доби в газеті «Правда» з’явилася стаття секретаря ЦК Андрєя Жданова, в якій було змальовано Польщу як недієздатну державу на межі розпаду і вперше апробовано тезу про «єдинокровних» українців та білорусів, що «стогнуть під польським ярмом». На додачу до політичних заходів сталися зрушення у військовій сфері: 14 вересня сили завбачливо розгорнутих Українського та Білоруського фронтів дістали директиви «Про початок наступу проти Польщі». Під питанням залишився хіба що день вторгнення.

Чому 17 вересня?

Навколо саме цієї дати концентрувалося чимало очікувань учасників війни, які спричинилися до реальних подій. Зокрема, на 17 вересня французький головнокомандувач Моріс Ґамелен призначив спробу «натиснути на лінію Зіґфріда», тобто прорвати німецькі укріплення на кордоні. Розрахунок був простий: згідно з теорією та практикою Першої світової війни штурм ворожих позицій мав відбуватися лише після остаточного завершення мобілізації та попереднього масованого артобстрілу. На всі ці плани відводили 15 діб. Оскільки призов у Франції розпочався 1 вересня, відразу по нападі Рейху на Польщу, то цілковите розгортання мало б завершитися 16-го, а наступ – початися 17-го. На англійський експедиційний корпус довелося б чекати до жовтня, тож його в розрахунок не брали. Від 7 до 12 вересня французи зайняли неукріплені німецькі землі вздовж Рейну, але це був локальний і нетривкий успіх, що ніяк не допоміг Польщі.

Тим часом на іншому краю світу завершувалася грандіозна битва Радянського Союзу з Японією на річці Халхін-Гол у Монголії. Попри відчутну перевагу своїх сил, Сталін не бажав навіть мінімально ризикувати війною на два фронти, тому чекав до 16 вересня – дня, коли бої скінчилися.

Неготовність французів воювати за будь-яку ціну й цілком протилежний настрій СРСР призвели до того, що 17 вересня Польща була остаточно полишена на розтерзання двом диктаторам.

Перші дні

О третій ранку 17 вересня польському послу Вацлавові Ґжибовському вручили знамениту ноту, де повторено було завчені слова про «фактичне неіснування» Польщі та

«беззахисних» українців із білорусами, що «покинуті напризволяще». Той хоч і поінформував свій уряд про зміст документа, однак прийняти його відмовився. Але це жодним чином не допомогло.

Між четвертою та п’ятою ранку перші радянські колони ввійшли на польську територію. Вони майже не стріляли, втім, просувалися впевнено й швидко, масово обеззброюючи підрозділи супротивника. Боронилися до кінця лише прикордонники, тож серед них виявилися найбільші втрати. У безвиході головнокомандувач Польщі Едвард Ридз-Сміґлий віддав наказ не чинити СРСР збройного опору, а, стримуючи й надалі німців, відступати до Румунії та Угорщини. Того самого дня польський уряд перейшов через румунський кордон.

У перший день червоні війська зайняли Тернопіль та Рівне, впродовж наступних трьох – Станіслав (Івано-Франківськ), Луцьк, Ковель та Володимир-Волинський. Жодне із цих міст поляки не здали без бою.

Під радянські бомби потрапили й передові частини Вермахту: ані його командування, ані тим більше рядовий склад не були поінформовані про реальний зміст пакту Молотова – Ріббентропа. Однак німці, хоч і не без вагань, залишили призначену росіянам територію.

Двічі героїчний Львів

Гітлерівський план захоплення Львова його відчайдушні захисники зірвали ще 12 вересня, тож Вермахт мусив вдатися до облоги. 19-го червоноармійці спробували взяти галицьку столицю… й зазнали першої в цій кампанії поразки. О другій годині ночі 30–35 танків і бронемашин зі складу 5-ї кавалерійської дивізії та 24-го танкового батальйону ввірвалися до міста зі сходу, з боку Винників, і навіть дійшли

до його центру, втім, були зупинені вогнем із барикад. Не ризикнувши залишати цю техніку на вузьких вулицях, червоні почали відступ. Але ранок не переставав дарувати сюрпризи. У тих-таки Винниках радянську колону, що відступала зі Львова, зустріла обстрілом протитанкова батарея зі 137-го полку єгерів. Німці прийняли російські танки за польські, а червоне командування не могло подати сигнал підрозділові Вермахту, що не очікував тут на раптових «союзників». Унаслідок прориву втрати людей і бронетехніки були в обох сторін, тож почалися переговори про встановлення тактичної демаркаційної лінії. Дебати між росіянами й поляками щодо здачі Львова тривали 19–21 вересня, а бої останніх із Вермахтом не припинялися до 20-го, аж поки німецьке командування дістало наказ відступити. 22 вересня комендант Владислав Лянґнер, обираючи між продовженням оборони від Червоної армії, проривом до Румунії та капітуляцією, зупинився на останньому варіанті. Львів став радянським.

Червоно-коричневий альянс

Надії поляків та західних союзників на початок війни між німцями й росіянами розвіялися. Ба більше, після перших інцидентів, зокрема під Львовом, Вермахт і червоноармійці налагодили тісну співпрацю. Щонайменше, дві армії допомагали одна одній у добиванні польських сил під Перемишлем та Брестом, у котрому відтак 28 вересня відбулося прикметне дійство: чи то парад, чи то «урочистий марш», коли на трибуні Гайнц Ґудеріан та Сємьон Крівошеін спільно вітали проходження німецької та радянської військової техніки.

У результаті попередніх домовленостей 20–23 вересня, закріплених потім у Договорі про дружбу та кордони від 28

числа того самого місяця, пакт був суттєво підкоригований. Центральна Польща зоставалася за Рейхом, натомість Литва опинилася у сфері інтересів СРСР, було обговорено умови взаємної репатріації громадян, що де-факто прирекло на смерть велику кількість противників гітлерівського режиму, які втекли до Польщі та Радянського Союзу.

Та навіть більшовицьке вторгнення не змусило поляків скласти зброю. Окремі підрозділи без єдиного командування, постачання боєприпасів та жодних перспектив чинили опір аж до 6 жовтня.

Епілог

Хоч би як того хотілося Гітлерові та Сталіну, спільна окупація Польщі не поклала край війні, понад те, маховик світового конфлікту лише набирав обертів. Попереду в колишніх «Східних кресів», а тепер «Західної України та Західної Білорусії» були правильно організовані «референдуми» про «возз'єднання», політичні репресії з фіналом у Катині, колективізація, розкуркулення та багато інших речей, а насамкінець епічна битва між учорашніми союзниками: Третім Рейхом та СРСР. Землі навколо Львова ще не один рік будуть каменем спотикання між поляками, українцями та радянською державою, зрештою поляки та «совєти» пліч-о-пліч битимуться проти нацизму, кордони після війни ще не раз змінюватимуться, аж поки набудуть сучасного вигляду. Але у відносинах Варшави та Москви так ніколи й не настане справжня приязнь, позаяк забагато людських життів було обірвано й замало зроблено для примирення між народами. І насамперед через подію, яку лондонська «Times» іще 18 вересня назвала «ударом ножа у спину Польщі».

Блеск и нищета 9-го мая по-крымски

9 мая в Крыму всегда носило особенный оттенок. И даже не столько потому, что на полуострове активно действовала российская пропаганда, насаждавшая там кремлёвский «культ Победы», а просто потому, что на этот день приходилось формальное изгнание нацистов из Севастополя – тоже, в общем, знаковое событие. Сейчас градус военно-патриотического угара превысил все разумные пределы, что неудивительно: за три года в «родной гавани» обещанный рай на земле так и не наступил, поэтому приходится подкармливаться славой былых побед. Где же заканчивается историческая правда и начинается политическая пропаганда в деле «освобождения Крыма»?

По большому счёту, победа советских войск над нацистскими в Крыму в 1944 году была достаточно убедительной, и в дополнительных идеологических костылях не нуждалась. Но советы не были бы советами, если бы и здесь не попытались передёрнуть на ровном месте.

Две недели назад один крымский профессор (лютый украинофоб в прошлом и активный коллаборационист сегодня) в одной крымской же газете буквально слово в слово воспроизвёл старый пропагандистский тезис, не потерявший актуальности и ныне:

«Гитлеровцы воевали за Крым почти полтора года. Советские войска взломали мощные укрепления врага за 35 дней».

Ну как тут «ватнику» не почувствовать прилив гордости: не повторить трижды «дедывоевали», не накатить «фронтовые» 100 грамм (на самом деле больше) и не

погрозить проклятому загнивающему Западу, мол, «можемповторить»? Нет, ну правда, полтора года – и 35 дней!

Между тем, перед нами просто эталонный пример двух ложных посылок и сделанного на их основе ещё более ложного вывода. Разберём их по сути.

Во-первых, абсолютной ерундой является утверждение, что нацистам для завоевания Крыма понадобилось полтора года. Итак, Эрих фон Манштейн вышел к Перекопу 12 сентября 1941 года, а уже 16 ноября советские силы оставили Керчь, сохранив Севастополь. В ходе контрнаступления, начавшегося 26 декабря с Керченско-Феодосийской десантной операции, Красная армия отбила у Вермахта Керченский полуостров, который удерживала до 20 мая уже 1942 года. Севастополь был в целом взят гитлеровцами к 4 июля. Итак, с середины сентября 1941-го по начало июля 1942-го – 9,5 месяцев. Ну и где же здесь «почти полтора года»?

Более тонкой является манипуляция с 35-ю днями. Действительно, если рассматривать лишь Крымскую наступательную операцию, продолжавшуюся с 8 апреля по 12 мая 1944 года, то вроде так и выходит. Однако это получится, только если (какой неожиданный сюрприз!) в кампанию по изгнанию нацистов с полуострова не включать две предыдущие операции: Керченско-Эльтигенскую и Нижнеднепровскую. Во время первой, начавшейся 31 октября 1943 года, был занят приличный плацдарм от Азовского моря до Керчи, а в ходе второй 1 ноября был прорван Перекоп. И то, что ни на востоке, ни на севере немецкие силы не удалось разгромить, никоим образом не отменяет факта, что начало советского наступления на полуостров – это именно осень 1943 года. Иначе с чего бы Ставка Верховного Главнокомандования 5 ноября требовала продолжать

«освобождение Крыма»? Так что не надо лукавить: Советской армии для разгрома здесь Вермахта потребовалось время с ноября 1943-го по середину мая 1944-го, – то есть 6,5 месяцев. Совсем другое соотношение, не так ли?

Ну и из таких посылок получается соответствующий вывод: мол, «наши» героически стояли насмерть за каждую пядь земли, а «ихние» сразу побежали, как запахло жареным. Ещё один повод для гордости, правда?

А вот дзуськи! Дело не в солдатах – и «красные», и «коричневые» выполняли свой долг, как они его понимали, и возводить напраслину на наших предков, сражавшихся в Красной армии, не надо. Претензии следует предъявлять их высшему военному и политическому руководству. Когда летом 1942 года, после гибели целого Крымского фронта на Керченском полуострове, стало ясно, что Севастополь не удержать, что сделала советская власть для спасения его защитников? Может быть, разработала детальный план эвакуации? Направила флот и авиацию для вывоза солдат? Отдала приказ сложить оружие в безвыходной обстановке?

Нет, конечно, же. Готовить план отхода – это признать возможность захвата города нацистами. Вы что, не верите в силу красноармейцев? Или сомневаетесь в гениальности руководства и лично товарища Сталина? А не пораженец и саботажник ли вы?

При том, что эвакуацию из Одессы можно назвать образцово-показательной, Севастополь просто бросили на произвол судьбы. У Москвы был и опыт, и средства, и даже время можно было найти, но увы.

Утром 30 июня командующий Черноморским флотом адмирал Филипп Октябрьский отправил в Ставку телеграмму:

«Прошу вас разрешить мне в ночь с 30 июня на 1 июля 1942 года вывезти самолётами "Дуглас" 200–250 ответственных работников, командиров на Кавказ, а также, если удастся, самому покинуть Севастополь».

В ночь на 1 июля 13 самолётов улетели с херсонесского аэродрома. Хотя Октябрьский надел чужой цивильный пиджак и натянул кепку на глаза, его узнали. Брошенные солдаты стреляли из автоматов по улетавшим. Вот как вспоминал ту ночь один из тех, кому не повезло:

«Организовать нормальную эвакуацию было невозможно. Кто посильнее, тот и попадал в самолёт. На третий самолёт дошла и моя очередь, но когда я попытался влезть в него, один из команды по посадке ударил меня сапогом в голову так, что я потерял сознание. Брали в основном моряков, а у меня форма была сухопутная».

Пока флотское руководство улетало, армейские чины уходили на подводных лодках. В районе 35-й батареи командиров буксиром переправляли в море, бойцы открыли по ним огонь:

«Мы шли на посадку на подводную лодку. Я шёл впереди Петрова. В это время кто-то из толпы стал ругательски кричать: "Вы такие-разэдакие, нас бросаете, а сами бежите!". И тут дал очередь из автомата по командующему генералу Петрову. Но так как я находился впереди него, то вся очередь попала в меня. Я упал».

Часть спаслась на штабных катерах. Об эвакуации раненых речь даже не шла – вместо них на подлодках вывозили… партийные архивы. Подумаешь, люди! Разными путями бежали из города 1228 человек, абсолютное большинство – командиры и партийные работники.

А что же солдаты и матросы? Их просто оставили на берегу. Хотя маршал Семён Будённый обещал 1 июля бросить

все имеющиеся силы на эвакуацию раненых, корабли не пришли. Отдать приказ прекратить бессмысленное уже сопротивление тоже никто не догадался.

В результате не только погибли несколько десятков тысяч бойцов, покинутых своими командирами. Из-за отсутствия спасательной операции от 80 до 95 тысяч человек попали в немецкий плен. И вот этот позор не смыть было ничем.

Когда в победном 1944 году Советская армия взяла Севастополь, Вермахт не бросил свой гарнизон. Катера и подлодки вывозили до 12 мая последних солдат с того самого побережья, на котором до этого были оставлены советские части. Почти 65 тысяч человек удалось спасти из города.

Вот вам, собственно, и ответ на вопрос, почему «красные» так стремительно наступали.

Да просто «коричневым» не надо было держаться за каждый камень, потому что за ними приплыли.

Советские солдаты в 1942-м так этого и не дождались.

Готенланд – альтернативное будущее Крыма

16 июля 1941 года, на 25-й день советско-германской войны, Вермахт был еще очень далек от Крыма. Да, ужа пали Белая Церковь и Кишинев, но полуостров продолжал оставаться глубоким советским тылом. И тем не менее, именно в этот день на встрече с чинами высшего военно-политического руководства Третьего Рейха Адольф Гитлер принял принципиальное решение о будущем Крыма. Выделив его в своей речи среди других регионов Советского Союза, он специально подчеркнул, что полуостров «необходимо очистить от всех чужаков и заселить германцами». Местное население следовало переселить в Россию. По мнению фюрера, «она для этого достаточно велика». Как должен был выглядеть идеальный Крым после немецкой победы во Второй мировой войне?

На протяжении первых этапов войны, до вторжения в СССР, нацистская верхушка не имела окончательного представления о будущей судьбе даже таких крупных территорий, как Россия и Украина, что уж там говорить о Крыме!

2 апреля 1941 года будущий министр восточных территорий Альфред Розенберг подал на рассмотрение Гитлеру меморандум, в котором предполагалось после разгрома Советского Союза выделить «независимую» Украину со столицей в Киеве. Крым должен был войти в состав нового государства.

После внесения правок Гитлером новый меморандум был готов 20 июня того же года. И хотя границы и способ управления осколками СССР были существенно

пересмотрены, Крым все равно должен был остаться в составе Украины. Именно этот план лег в основу речи фюрера 16 июля.

На следующий день после своего выступления Гитлер подписал приказ о создании Министерства оккупированных восточных областей во главе с тем же Розенбергом, на которого теперь возлагалась обязанность воплотить в жизнь намеченный план. И хотя провал блицкрига зимой 1941 года не позволил осуществиться идеям Розенберга целиком, до Крыма его руки все же дотянулись.

По первоначальной задумке, Крымский полуостров вместе с южными частями Запорожской и Херсонской областей должен был войти в состав генерального округа Крым во главе с бывшим гауляйтером Вены Альфредом Фрауэнфельдом. Округ, в свою очередь, был отдельной административной единицей рейхскомиссариата Украина, образованного 1 сентября 1941 года.

Однако со временем у руководителей Третьего Рейха появились новые взгляды на будущую принадлежность Крыма. Сам Гитлер полагал, что задача полуострова – быть «немецким Гибралтаром», с помощь которого можно осуществлять контроль над Черным морем и присматривать за союзниками.

С другой стороны, руководитель Германского трудового фронта Роберт Лей вознамерился превратить Крым «в один огромный немецкий курорт». Как видим, концепции «непотопляемого авианосца» и «всесоюзной здравницы» были не единственными в своем роде. О том, как военная база и курорт будут уживаться вместе, никто толком не думал. В конце концов, Розенберг дописал в свой план управление полуостровом напрямую из Берлина.

В декабре 1941 года в идею обустройства Крыма добавились новые штрихи. Гитлер на встрече с Розенбергом еще раз напомнил, что «Крым должен быть полностью очищен от негерманского населения», а после этого – получить новое название. В 30-е годы как раз актуализировались исследования по истории крымских готов, так что с выбором нового имени Крыма проблем не возникло. Готенланд – «земля готов» – не только в прошлом, но и в будущем. Симферополь должен был быть переименован в Готенбург – «готский город», а Севастополь – в Теодорихсхафен – «гавань Теодориха», в память о великом короле остготов. Кстати, именно эти планы привели к тому, что весь послевоенный период готы были полностью вычеркнуты из советской историографии.

Но если масштабные переименования должны были осуществляться только после окончания войны, немецкое переселение в Крым виделось правительству Рейха делом ближайшего времени. Существовало несколько планов подобного перемещения людей, разработанных в различных ведомствах, а потому плохо согласовавшихся друг с другом. Кстати, после советской депортации более 60 тысяч крымских немцев в августе 1941 года, заселять полуостров этому народу пришлось бы с нуля.

Первый проект был разработан руководством СС сразу после занятия Крыма и казался наиболее актуальным и реалистичным. Дело в том, что под управлением Румынии – германского союзника – оказалась часть территории Украины в междуречье Днестра и Южного Буга, именуемая «Транснистрией». Там проживало почти 150 тысяч этнических немцев – потомков колонистов 19 века. Чтобы дать им возможность жить в немецком государстве, нужно было перевезти их на вполне разумное расстояние – до 600

километров. И хотя в 1942 – 1943 годах ничто не препятствовало реализации этого плана, в жизнь он так и не претворился.

Второй план вышел летом 1942 года из-под пера руководителя полуострова – генерального комиссара Фрауэнфельда. Согласно его меморандуму, в Крым должны были переселиться немцы из Южного Тироля – германоязычного региона, после 1 мировой войны отошедшего к Италии. Проблема южных тирольцев здорово портила отношения Гитлера и Бенито Муссолини, так что неудивительно, что этот план пришелся немецкому диктатору по душе. В одной из «застольных бесед» он выразился так:

«*Я думаю, что это великолепная идея. Кроме того, я также считаю, что Крым и климатически, и географически подходит тирольцам, а по сравнению с их родиной он действительно земля, где текут реки с молоком и медом. Их переселение в Крым не вызвало бы ни физических, ни психологических трудностей*».

Однако этот план встретил сопротивление со стороны рейхсфюрера СС Генриха Гиммлера, желавшего ранее переселить тирольцев в Бургундию, где после войны должно было возникнуть отдельное эсэсовское государство по образцу тевтонского ордена. И хотя позже Гиммлер согласился с планом Фрауэнфельда, тем не менее, он настоял, чтобы переселение тирольцев состоялось только после окончания боевых действий. Гитлер поддержал шефа СС, и издал в июле 1942 года директиву о подготовке выселения с полуострова сначала русских, а потом – и остальных жителей.

Третий план, созданный осенью того же 1942 года тем же комиссаром Фрауэнфельдом, предполагал эвакуацию в Крым нескольких тысяч немцев, сосредоточенных на

подконтрольной Британии территории Ближнего Востока, в частности Палестины. Деталей документ не содержал, так что остается только догадываться, как в условиях господства англичан в воздухе и на море предполагалось осуществить эту операцию. Пешком через Турцию? В любом случае ввиду невыполнимости план был положен под сукно.

Неизвестно, что еще придумали бы чиновники, но их пыл в конечном итоге остудили военные. В августе 1943 года начальник штаба верховного командования Вермахта Вильгельм Кейтель заявил, что попытка выселить славян из Крыма приведет к немедленному экономическому коллапсу региона, являющегося тылом действующей армии. В сентябре к доводам фельдмаршала были вынуждены прислушаться и Гиммлер, и сам Гитлер. Оба полагали, что массовые перемещения населения все же необходимы, но согласились подождать до конца войны. В заключение надо заметить, что Гиммлер был противником идеи выселения с полуострова крымских татар, но ввиду наступления Советской армии его мнение уже не играло никакой роли.

Как мы знаем, Рейх проиграл войну, и «земля готов» не появилась на карте мира. Реальность оккупационного периода в Крыму была далека от планов нацистских руководителей. Местным жителям пришлось испытать на себе «новый порядок» с его голодом, концлагерями и массовыми расстрелами. Но что удивительно – нацисты, демоны во плоти, собирались депортировать все крымское население, но в итоге даже не попытались этого сделать.

Изгнать народы Крыма из их домов пришла советская «армия-освободительница».

18 мая – день депортации крымских татар. Почему он важен для всей Украины

18 мая – дата, которая по своему значению для Украины сопоставима с четвертой субботой ноября. День памяти жертв геноцида крымскотатарского народа и День памяти жертв Голодомора напоминают нам о том, что бывает с людьми, лишёнными собственного государства и попавшими под власть чужого. Но если Голодомор уже стал неотъемлемой частью сознания абсолютного большинства украинцев, то депортация крымских татар – Сюргюн – известна гораздо хуже. О том, почему 18 мая важно и почему без памяти о нём нам не вернуть Крым – читайте ниже.

В начале XX века в тогдашней Таврической губернии проживал коренной народ – крымские татары или крымцы (не путать с крымчанами – общим названием для жителей полуострова и крымчаками – малым народом тюркоязычных иудеев). Империя относилась к ним так же, как и к украинцам: аристократическая верхушка была обласкана, широкие народные низы угнетались по национальному, социальному и религиозному признаку. Результатом беспардонной колонизаторской политики Петербурга стало резкое уменьшение доли крымских татар в составе населения полуострова – с 95% в 1783 году до 29% в 1917-м. Бремя белого человека по-крымски.

После падения самодержавия в феврале 1917 года крымские татары, как и украинцы, затеяли маленькую победоносную революцию (в марте) и даже попробовали запилить собственное государство с конституцией и вооружёнными силами (в декабре). Что характерно,

республику – шаг невиданный для преимущественно исламского народа. Конец оказался немного предсказуем и, что характерно, по той же причине, что и в Украине – в январе 1918 года задекларированную, но так и не созданную Крымскую Народную Республику снесли орды большевиков и примкнувших к ним анархистов. Как и в случае с Украиной, потом войска кайзера коммунистов выгнали, но ненадолго.

Окончательное установление советской власти в Украине и в Крыму имело своим результатом совершенно людоедский красный террор. На полуострове ещё в феврале 1918 года толпа матросов растерзала лидера Крымскотатарской революции Номана Челебиджихана – крымского Винниченко. Ужасы 1920 года в Крыму не отрицают даже самые ~~упороты~~е упорные коммунисты. Вдобавок материк и полуостров накрыла волна голода, унёсшего в Крыму больше жизней, чем боевые действия. В конце концов, и там, и там режим либерализовался и возник НЭП.

Но несмотря на победу, большевики не могли не считаться с национальными движениями: украинским и крымскотатарским. Поэтому в Украине вопреки намерениям Сталина сохранилась УССР, а в Крыму возникла автономная республика в составе России. Де-юре её статус не был определён, но де-факто все понимали, чьей была эта автономия: вторым государственным языком после русского был «татарский», официально проводилась политика «татаризации», крымцы находились на всех руководящих постах в республике и т.д. В 30-е годы национальное строительство ужалось в размерах, но не исчезло.

С 1941 по 1944 год Украина и Крым находились под нацистской оккупацией с вполне схожими результатами: 15 тыс. крымцев и 250 тыс. украинцев воевали на стороне Рейха, 30 тыс. и 6 млн соответственно – на стороне Союза. Оба

народа понесли потери в ходе боевых действий и от террора. Но вот дальнейшая их судьба оказалась различной. Сталин собирался воевать с Турцией за черноморские проливы, поэтому спешил зачистить тылы возможных фронтов. Сначала он депортировал с Кавказа калмыков и тюркские народы, не тронув собственно кавказские, потом пришла очередь Крыма.

Для «оправдания» своих действий тоталитарный коммунистический режим создал о крымских татарах «чёрную легенду»: дескать, из 20 тыс. призванных дезертировали из Красной армии все 20 тыс., а потом крымцы всем народом предавались коллаборационизму. Всё это ложь. Дезертиров было примерно 3,5 тысячи, а пособников – около 15 тысяч, притом, что за Союз воевало вдвое больше. Ну и погибло под знамёнами Рейха, и было индивидуально наказано за коллаборационизм 15,5 тыс. крымских татар, так что ни малейших оснований преследовать остальных у Сталина не было. Но о запрете на коллективные наказания он не слышал.

Первая волна депортации крымских татар пришлась на 18-20 мая 1944 года, ещё часть выселили 27-28 июня вместе с армянами, болгарами и греками. НКВДшники врывались в дома крымцев на рассвете, угрожали автоматами, давали 15 минут на сборы. Официально разрешалось брать 500 кг вещей на семью, но многих забирали с пустыми руками: кто-то думал, что везут на расстрел, большинство не могли сориентироваться из-за стресса. Земля, дома и накопленное десятками поколений предков имущество советская власть отобрала, описала и потом раздала переселенцам из России и Украины.

В общей сложности с полуострова в Россию и Среднюю Азию было депортировано более 194 тыс. крымских татар (и

ещё 6 тыс. отправились прямиком в ГУЛАГ), а в 1945–1946 гг. к ним присоединились уцелевшие в войне 9 тыс. крымцев-фронтовиков, за исключением пары человек. Затем власти зачистили следы преступления: в 1945 году Крым понизили в статусе с автономной республики до области, к 1948 году переименовали более тысячи крымскотатарских топонимов. В 1954 году разорённый полуостров передали Украине: для поддержания в Крыму хоть какого-то уровня жизни Кремлю пришлось использовать украинский талант к обустройству земель. После выездной сессии Академии наук в Симферополе в 1952 году из советской исторической литературы исчезли все положительные упоминания о крымских татарах.

Точное число жертв депортации неизвестно. В дороге и сразу после неё умерли не меньше 320 человек, в местах спецпоселений – несколько десятков тысяч человек, от 20 до 25% депортированных. Главные причины смерти: голод, холод и болезни. До 1956 года крымские татары должны были регулярно отмечаться в комендатурах, не имели права покидать поселения, беглецов ловили и отправляли на каторгу. До 1967 года крымцы считались «народом-предателем». Потом обвинение сняли, но вернуться в Крым всё равно не разрешили. Массовый отъезд домой начался лишь в 1989 году.

В позднем совке и современной РФ пользуются популярностью три «оправдания» депортации. Дескать,

а) Сталин не мог оставить в тылу враждебное вооруженное население;

б) заменил расстрел всех мужчин за коллаборационизм ссылкой;

в) спас крымских татар от мести славянского большинства.

Во-первых, в апреле-мае 1944 года 6 тыс. крымских татар и так были арестованы как «антисоветские элементы» и отправлены в ГУЛАГ, а всего у населения изъято 10 тыс. винтовок, автоматов, пулемётов и миномётов. Большую часть этого оружия бросили немцы при отступлении, а остальное принесли с собой «на память» дезертиры из коллаборационистских частей. Верить в то, что крымцы в 1944 году готовились к вооруженной борьбе против советской власти, может только конспироложец 80-го левела.

Во-вторых, советское уголовное право предусматривало однозначный расстрел за дезертирство и сотрудничество с врагом лишь военнослужащих. Гражданские могли «отделаться» 10 годами лагерей. Так что страшилка «Сталин мог расстрелять всех мужчин, но пожалел их и лишь депортировал целый народ» – юридически безграмотна. Не говоря уже о том, что схваченные «пособники» и так уехали на Колыму.

В-третьих, под оккупацией побывали десятки миллионов человек, включая этнических русских. И размах их сотрудничества с немцами достиг эпических масштабов – одна Локотская республика чего стоит. И вот война окончилась, кое-кто начал осваивать сибирские лесоповалы, а вот о массовых расправах «лояльных» над «сотрудничавшими» никто не слышал. С чего в Крыму должно было быть по-другому? В общем, всё как обычно – ложь, передёргивания и провокация.

Что же до всеукраинского контекста 18 мая, то он лежит на поверхности. Основной российский аргумент в дискуссиях о праве на Крым – как раз этнический. «Исконно русская земля», «подарок Хрущёва», ну, все вы слышали. И западный обыватель, глядя на нынешний национальный состав полуострова нет-нет, да и посочувствует тамошним русским,

угнетаемым злым Киевом. Но вот только без двух веков принуждения к эмиграции, а затем и депортации крымских татар абсолютного большинства у русских в Крыму не было бы никогда. Так что 18 мая – это ещё одно свидетельство против российской пропаганды, ещё один повод напомнить миру о гостях, выгнавших из дому хозяев.

И чем громче Украина будет напоминать об этом советском преступлении, тем меньше шансов у Кремля добиться признания аннексии.

Вітчим народів. Навіщо Сталін виселив давні етноси Криму

До практики масових переселень людей радянська влада вдавалась іще в часи Громадянської війни – першими вимушеними мігрантами стали терські козаки. Пізніше, в часи тотальної колективізації, не з власної волі домівки мусили залишити «куркулі» й інші «ворожі елементи», представники деяких етнічних меншин з прикордонних земель (так польські предки моєї дружини з Поділля опинилися у Казахстані). Але ці ранні депортації мали переважно соціальний характер і накривали територію СРСР, так би мовити, широким неводом. Усього за 1929–1933 рр. було насильно переміщено понад 2,5 млн людей, 950 тис. з яких загинули, а власне з України – 1,7 млн і 200 тис. відповідно. Невдовзі радянський уряд перейшов до справжнісінької нацистської практики – точкового переселення окремих етнічних груп і цілих народів. Першими під удар у 1937 р. потрапили корейці на Далекому Сході, на Кавказі «розміни населенням» тривали аж до 1950-го. А найбільшого розмаху процес депортації набрав під час Другої світової війни, коли за кілька років більш як десяток народів вимушено змінив місце свого проживання. То за що, а вірніше – навіщо Сталіну взагалі знадобилося депортувати цілі етноси, і за якими критеріями відбувався відбір?

Шовіністи-патріоти проти шовіністів-лібералів

Найогиднішим з пояснень причин депортації давніх кримських народів (а ми зосередимо увагу саме на них і

побіжно згадаємо про кілька кавказьких етносів) є просте повторення офіційної радянської версії. Сумнозвісна цілком таємна постанова Державного комітету оборони №5859сс виправдовує депортацію кримських татар так

«В период Отечественной войны многие крымские татары изменили Родине, дезертировали из частей Красной Армии, обороняющих Крым, и переходили на сторону противника, вступали в сформированные немцами добровольческие татарские воинские части, боровшиеся против Красной Армии; в период оккупации Крыма немецко-фашистскими войсками, участвуя в немецких карательных отрядах, крымские татары особенно отличались своими зверскими расправами по отношению к советским партизанам, а также помогали немецким оккупантам в деле организации насильственного угона советских граждан в германское рабство и массового истребления советских людей.

Крымские татары активно сотрудничали с немецкими оккупационными властями, участвуя в организованных немецкой разведкой так называемых "татарских национальных комитетах", и широко использовались немцами для цели заброски в тыл Красной Армии шпионов и диверсантов. "Татарские национальные комитеты", в которых главную роль играли белогвардейско-татарские эмигранты, при поддержке крымских татар направляли свою деятельность на преследование и притеснение нетатарского населения Крыма и вели работу по подготовке насильственного отторжения Крыма от Советского Союза при помощи германских вооруженных сил».

Перепрошую за довгу цитату, але вона необхідна. В офіційному документі за підписом Сталіна немає жодної цифри, що могла би дати уявлення про реальний масштаб

кримськотатарського колабораціонізму, натомість за загальними фразами маскується накладання на цілий народ колективної провини за вчинки його окремих представників. Колективне покарання у будь-якій формі є злочином проти людяності само по собі, а у випадку з депортацією кримських народів – злочином у квадраті. Тим більше що за 70 років, які минули з того часу, так і не з'явилося жодних архівних підтверджень буцімто масового колабораціонізму кримських татар – лише численні спекулятивні праці, ґрунтовані на особистих здогадах авторів.

Указами президії Верховної Ради СРСР №493 і №494 від 9 вересня 1967 р. з кримських татар було знято всі огульні звинувачення в масовому колабораціонізмі, хоча права повернутися додому вони так і не отримали. 14 листопада 1989 р. ВР у своїй декларації засудила, а 7 березня 1991-го своїм законом скасувала звинувачення, а відтак і покарання всіх депортованих народів.

І тим більш провокаційними є намагання багатьох російських публіцистів-графоманів (Ігоря Пихалова зокрема) виправдати цей злочин аргументами 70-річної давності. Мовляв, татари – зрадники Росії з дідів-прадідів: і в Кримську війну росіянам у спину стріляли, і в Громадянську, а що вже казати про «отечественную». Тому, мовляв, за «масове дезертирство» на початку війни і за «масову співпрацю» з ворогом у подальшому кримські татари понесли «заслужену» кару.

Ліберали-шовіністи на чолі із Сергієм Кара-Мурзою не заперечують фактів кримськотатарського колабораціонізму, але вважають депортацію не покаранням, а порятунком виселених людей. Прихильники цієї точки зору стверджують, що після війни сталінський режим – «по-справедливості» – мусив би розстріляти всіх дорослих чоловіків-татар за службу

Третьому Рейху, бо інакше «прості радянські солдати» самі перебили б і «розвішали б зрадників на стовпах вздовж доріг». Аби не застосовувати індивідуальних покарань, що призвело б до фактичного знищення народу, і не дати звершитися самосуду, «добрий» Сталін просто виселив кримських татар від гріха подалі.

Як бачимо, відмінність у поглядах невелика. І патріоти, і ліберали вважають кримські народи беззастережно винними, а депортацію – виправданою. Лише для перших вона є «справедливим покаранням», а для других – оптимальним виходом із непростої ситуації. Наскільки ж справедливі ці звинувачення?

«Масове дезертирство» і «масовий колабораціонізм»

Надзвичайно поширений серед шовіністів аргумент, що з 20 тис. мобілізованих до 51-ї армії кримських татар стільки ж їх дезертирувало при її відступі з Криму восени 1941-го (доповідна Б. Кобулова та І. Сєрова на ім'я Берії від 22 квітня 1944 року), не витримує жодної критики. Ця цифра відображає загальну кількість кримських татар, що були мобілізовані до Червоної армії після 22 червня, – на додачу до ще 10 тис. строковиків, які і так служили у ній. Щонайменше 9 тис. з тих, хто уцілів у війні, 1945-1946 року було демобілізовано й відправлено на спецпоселення.

По-друге, 51-ша армія з Криму не так відступила, як була фактично знищена вермахтом (62% втрат убитими й полоненими). Не дивно, що більшість нашвидкуруч мобілізованих кримськотатарських юнаків розбіглися після розгрому по рідних селах. Так вчиняли протягом першого року війни сотні тисяч людей по всьому СРСР, тому говорити про виключно кримськотатарське дезертирство не доводиться.

Питання військової співпраці кримських татар з нацистами значно складніше. Загалом на німецькому обліку було до 20 тис. осіб, тобто половина всього придатного для бойових дій населення, і цією цифрою вміло оперують шовіністи. Мовляв, мало який інший народ так масово йшов на співпрацю із завойовниками – середня чисельність колабораціоністів на окупованих територіях Радянського Союзу не перевищувала 2%, а серед кримських татар – 10%.

Це й справді значний відсоток, але і тут є певні нюанси. Річ навіть не в тому, що доброї волі серед більшості «добровольців» на німецькій службі було небагато, а на співпрацю люди йшли або з побутових міркувань, або взагалі під примусом. І навіть не в тому, що насправді, а не на папері через ці формування протягом війни пройшли не більше 15 тис. кримських татар (тобто не 10, а 6,5%). Головне, це невідповідність покарання всього народу за колабораціонізм навіть стількох людей, тим більше зважаючи на їхню подальшу долю.

Отже, з приблизно 15 тис. особового складу колабораціоністських з'єднань (під назвою «татарських» там і тоді розуміли і кавказькі, і східні частини загалом) на 1944 р. майже 5 тис. добровільних помічників вермахту евакуювалися з Криму разом з німцями, і 3,5 тис. з них опинилися зрештою в складі групи «Крим» Східно-тюркського з'єднання. Влітку 1945 р. переважну більшість тих вояків примусово відправили в СРСР. Ще майже 8 тис. т.зв. пособників та інших «антирадянських елементів» НКВС заарештував на самому півострові у квітні-липні 1944 р. Отже, не менше ніж 11 тис. безпосередніх колабораціоністів опинилися в руках радянської влади, не рахуючи сотень тих, хто перейшов зі зброєю до партизанів, і тисяч тих, хто

загинув під час боїв у Криму й Європі, – а таких було відсотків зо тридцять.

Таким чином не буде перебільшенням сказати, що майже всі вцілілі кримські татари, які співпрацювали з нацистським режимом, опинилися в радянських тюрмах і понесли своє покарання, найчастіше – 25 років таборів. Чи був після цього хоч якийсь сенс карати жінок і дітей? Зрозуміло, що ні. Депортація відбулася з інших причин, а «масовий колабораціонізм» – то лише офіційний привід.

Міфи навколо «Кримської Каліфорнії»

Ще однією екзотичною версією причини кримських депортацій є нібито реалізація проекту «Кримська Каліфорнія». Як і в будь-якому іншому конспірологічному поясненні, тут тісно переплелися дещиця правди, численні здогади і, зрозуміло, «змова мовчання» влади. Для розвінчання цього міфу потрібна окрема стаття, а наразі обмежимося короткими зауваги.

Проект створення єврейської автономії в північному Криму справді існував. Він з'явився на початку 20-х рр. XX ст. Кошти на це давала міжнародна організація «Агро-Джойнт». На півночі півострова у двох єврейських національних районах, Лариндорфському і Фрайдорфському, було створено кілька єврейських сільськогосподарських комун, але в середині 1930-х рр. під час Великого терору більшість представників «Джойнту» було заарештовано, співпраця перервалася, а в 1941-му кримські євреї або евакуювалися з півострова, або були знищені німцями. На цьому реальність закінчується і починаються здогади, зрозуміло, не підкріплені архівними джерелами.

Жодним документом не підтверджується версія, за якою нібито Франклін Делано Рузвельт погрожував Йосипу

Сталіну припинити поставки за ленд-лізом, якщо в Криму не буде відроджена єврейська автономія. Умовна назва цього проекту в 1943–1944 рр. – «Кримська Каліфорнія».

Так само просто словами залишається твердження, що Мілован Джилас, майбутній віце-президент Югославії, а згодом дисидент, нібито запитав Сталіна на таємній зустрічі про причини виселення татар і отримав відповідь, що це було зроблено за наполяганням Рузвельта, аби розчистити дорогу єврейським переселенцям.

Ну, і повною нісенітницею є думка, що «Джойнт» нібито позичив Радянській Росії мільйони доларів під заставу кримської землі, а коли 1954 року настав час віддавати гроші, Крим швиденько передали Україні, аби уникнути боргових зобов'язань.

Попри параноїчний режим секретності в Росії, документи, що їх підписували представники «Джойнту» із радянською владою, є доступні – у архіві самої організації. Ваш покірний слуга особисто переглянув скани усіх – і не знайшов там бодай натяку на операції із територією Криму.

Більш вірогідною видається версія, згідно з якою Сталін, аби отримати додаткові кредити від Заходу, 1943 року сам звернувся до ідеї «Каліфорнії» і для цього відрядив голову єврейського антифашистського комітету (ЄАК) Соломона Міхоелса до США. «Добро» на перемовини Міхоелса з американськими сіоністами дав В'ячеслав Молотов. Павло Судоплатов згадував, що метою поїздки було прозондувати ґрунт на предмет створення єврейської республіки в Криму, але жодного документа Державного комітету оборони – найвищого органу влади в СРСР під час війни – на підтвердження цього досі не знайдено. У згаданій вище постанові про виселення йшлося лише про «масове

співробітництво з ворогом», а вважати, що Рузвельт міг таємно зажадати депортації кримських татар, – безглуздо.

В лютому 1944 р. спочатку на канцелярію Сталіна, а потім – особисто на ім'я Молотова за підписом Міхоелса було передано «Записку про Крим», в якій обґрунтовувалася потреба створення на півострові Єврейської радянської соціалістичної республіки. Як і слід було очікувати, про необхідність виселити з Криму його корінних жителів у документі – ані слова.

«Кримська Каліфорнія» так і не відбулася. 1945 року Крим позбавили статусу автономії. 1948-го з'явився Ізраїль, тож питання про єврейську державу вирішилося само собою, а керівництво ЄАК радянська влада цього ж року винищила. Ну і, нарешті, в жовтні 1952 р. на пленумі ЦК КПРС Сталін піддав нищівній критиці саму ідею єврейського державного будівництва, виставивши Молотова її натхненником. Отже, жодних прямих чи навіть опосередкованих доказів того, що кримських татар виселили через реалізацію проекту «Кримська Каліфорнія», на сьогодні немає.

Битва за протоки, що так і не відбулася

Але якщо ані «масовий колабораціонізм», ані «Кримська Каліфорнія» не стали справжніми причинами депортацій кавказьких і кримських народів, то що ж тоді спонукало «батька народів» вдатися до переселення? Більш-менш вірогідну відповідь можна отримати, якщо поглянути на південний напрямок радянської зовнішньої політики.

Ключовою проблемою морської безпеки Росії/СРСР на півдні був контроль над Босфором і Дарданеллами. Завоювання Константинополя/Стамбула й оволодіння чорноморськими протоками було рожевою мрією не одного покоління правителів з Петербурга й Москви – як

імператорів, так і комуністичних лідерів. Навіть на межі загибелі, в липні 1917-го, Російська імперія розробляла плани висадки морського десанту біля османської столиці. Щойно утворений Радянський Союз, намагаючись заручитися підтримкою молодої Турецької республіки, відмовився від усіх територіальних претензій до неї (і навіть віддав гору Арарат і прилеглі території Західної Вірменії), але за сталінських часів ситуація змінилася. Щонайменше двічі, у 1939–1940 і 1945–1948 рр., Радянський Союз готувався до війни з Туреччиною, і цьому завданню були підпорядковані не тільки зовнішні механізми, а й внутрішня політика держави.

Восени 1939 р. Москва висунула Анкарі вимогу віддати Карс і дозволити збудувати базу на Босфорі. Туреччина відмовилася, і в повітрі запахло війною. Але тут сталася халепа – СРСР застряг на фінській лінії Маннергейма, і початок бойових дій відклали на рік. Турки ж тим часом, аби підірвати нафтову могутність СРСР – тодішнього союзника Гітлера, збиралися взяти участь в англо-французькому наступі на Закавказзя. Зрештою, Третій Рейх переміг Францію, і в нових умовах головні гравці зосередили свої сили в Європі, залишивши розв'язання турецьких проблем на потім.

Але навіть катастрофа літа 1941-го не змусила Москву відмовитися від своїх планів. У серпні того року СРСР окупував північний Іран, зосередивши на кордоні з Туреччиною – попри важку ситуацію на німецькому фронті – 17 дивізій. Навесні 1942 р. було проведено штабну гру – моделювання наступу на турецьку територію. В травні – створено окремий Закавказький фронт, і лише прорив вермахту під Сталінград завадив радянським військам атакувати володіння Анкари.

У чомусь зусилля СРСР були виправдані. Туреччина вважалася надійним союзником Німеччини в ісламському світі й важливим торговельним партнером. Нацисти підживлювали мрії про Великий Туран, а московська контррозвідка фіксувала агентурну діяльність турків у Криму, на Кавказі, в Поволжі й Центральній Азії.

Війна, фактично, була невідворотною. Восени 1944 р. 300-тисячна радянська армія вторглася в Болгарію. Навесні 1945-го понад мільйон радянських бійців було зосереджено на Закавказзі, договір з Туреччиною – денонсовано, а на Потсдамській конференції заявлено про територіальні претензії до Анкари на Кавказі і в районі проток. Лише поява у США атомної зброї і включення Туреччини в доктрину Трумена змусили СРСР відступити. Офіційно про відмову від територіальних претензій до неї було оголошено вже після смерті Сталіна.

Зачистка тилу

А тепер – про справжню причину масових депортацій кавказьких і кримських народів: це була зачистка тилу майбутнього театру воєнних дій. Якщо вигнання кримських німців 1941 року та італійців 1942-го легко пояснити тим, що з державами цих націй СРСР вів війну, то з іншими жертвами все складніше.

Зверніть увагу на походження та/або конфесію депортованих народів. З Карачаєво-Черкесії в жовтні 1943 р. депортували 70 тис. карачаївців (тюрків), а черкесів (адигів) залишили. З Кабардино-Балкарії у березні 1944 р. виселили 38 тис. балкарців (тюрків), а кабардинців (адигів) не зачіпали, хоча іслам переважав серед вірних усіх чотирьох народів. У проміжку між ними депортували 95 тис. калмиків, майже півмільйона чеченців та інгушів і 90 тис. турків-

месхетинців, причому три останні народи – також мусульманські. Постраждали заодно й курди, ногайці та представники ще кількох етносів, зокрема азербайджанці, яких масово виганяли з Вірменської РСР.

У Криму під удар потрапили кримські татари – тюрки-мусульмани, але також і греки (їх виселяли з 1942 р. з усіх прикордонних районів), болгари (Болгарія була союзницею Німеччини, але не брала участі в радянсько-німецькій війні) й вірмени – разом 230 тис. людей. Щодо останніх трьох радянська пропаганда навіть не переймалася – постанова про їх депортацію просто «додавалася» до постанови про кримських татар.

У результаті операцій з виселення в 1943–1944 рр. обидва плацдарми майбутньої радянсько-турецької війни – Крим і Кавказ – були «звільнені» від «небажаного, сумнівного й антирадянського елементу». Але заздалегідь підготовлений конфлікт так і не відбувся. Італійський флот було поділено між переможцями лише 1948 року, а не трьома роками раніше, як наполягав Сталін, тож атакувати протоки СРСР фактично не мав чим. На Потсдамській конференції претензій Москви до Анкари інші країни не підтримали, а позаяк Туреччина встигла оголосити війну Рейху, вона формально належала до клубу переможців. І, нарешті, потужний дипломатичний тиск змусив радянський уряд 1946 року вивести свої війська з Ірану, внаслідок чого було втрачено зручний плацдарм для наступу на Туреччину зі сходу. Після приєднання 1952 року Анкари до НАТО радянсько-турецьку війну вже остаточно знято з порядку денного, але негативні наслідки гіпотетичного конфлікту – від погіршення британсько-радянських відносин до виселення «небажаних» у прифронтовій зоні народів – відчувалися ще півстоліття.

Депортація кількох десятків народів Криму і Кавказу – це не акт помсти державної машини, не намагання розрубати гордіїв вузол складних міжетнічних відносин і не бажання збудувати на західні гроші рай на одному окремо взятому клаптику землі. Ані «масове дезертирство», ані «масовий колабораціонізм» чи жодні інші, нібито справедливі, причини не виправдовують і не можуть виправдати вигнання людей з їхньої батьківщини. Масові виселення – це ще один злочин тоталітарного режиму проти своїх громадян, чиє життя і майбутнє диктатор приніс у жертву зовнішньополітичним амбіціям радянської імперії.

Как СССР проиграл Вторую мировую войну

2 сентября 1945 года – день окончания Второй мировой войны, и окончательного поражения не только Японии, но и Советского Союза. Нет-нет, вы не ослышались – именно СССР и именно поражения. Безусловно, это вступает в явное противоречие со всем, чему вас учили последние 70 лет: «Этому Дню Победы», который «порохом пропах», «Знамени Победы» над Рейхстагом и многому другому, – но именно так оно и есть. Стоит только поднять голову над морем советской/российской пропаганды – и можно увидеть правду. Правду о том, что самую главную войну в своей истории Советский Союз проиграл.

Но как же так, спросите вы, неужели это флаг со свастикой развевался над Москвой, а не с серпом-молотом – над Берлином? Да нет, конечно, этот блог не посвящён альтернативной истории, скорее – гиперкритической истории, поэтому никаких фантазий. В действительности СССР вышел победителем, и триумф его был вполне заслужен, но вот только (как это постоянно случалось в советской истории) Кремль выдал часть за целое. Горькая правда, скрытая от населения за салютами и парадом, заключалась в том, что СССР выиграл лишь советско-немецкую войну («Великую Отечественную»), но не Вторую мировую. Но поскольку в Стране Советов уже научились подменять всю ВМВ одной лишь ВОВ, то и выдать локальную победу за глобальный успех не составило труда. С последствиями этой пропагандистской кампании мы сталкиваемся до сих пор.

Но я буду настолько любезен, что не просто констатирую эту мысль, но и обосную её.

Итак, что есть победа? Согласно наиболее простому и авторитетному мнению Бэзила Лиддела Гарта, победа – это такой послевоенный мир, который лучше довоенного хотя бы для вас. Вот и рассмотрим с этой точки зрения положение СССР до и после Второй мировой.

Начнём с наиболее очевидной вещи – общего баланса сил. До 1939 года СССР имел в Европе лишь одного по-настоящему непримиримого врага, способного нанести удар по советской территории – Третий Рейх. Все остальные страны были для Союза относительно безопасны. Польша была недружественной, а Япония – открыто враждебной, но у них не было ни единого шанса водрузить свои знамёна над Кремлём. О младших немецких союзниках: Болгарии, Венгрии, Италии, Румынии и Финляндии, – можно и не говорить. Англия и Франция, разумеется, весьма не любили Союз, но с учётом их политической системы вероятность агрессивной войны против СССР стремилась к нулю. Даже в 1940 году, когда красные с коричневыми лобызались в дёсны, операция «Пике» по уничтожению нефтяных полей Баку англо-французской авиацией так и осталась на бумаге. Соединённые Штаты в то время располагали лишь «опереточной» армией и были спутаны по рукам и ногам доктриной изоляционизма. Ну и самое главное – между врагами Советов не было согласия, так что объединиться для крестового похода на Москву они не могли, а вцепиться друг другу в глотку – запросто (что в итоге и случилось). В этой ситуации Кремль мог, подобно мудрой обезьяне, помогать одним сдерживать других и наслаждаться собственной мощью.

Что мы видим после 1945 года? Все бывшие враги: немцы с англичанами, итальянцы с французами да американцы с японцами, – сошлись в едином антисоветском порыве. Вместо одного сильного врага, кучи слабых недругов и разобщённых нейтралов СССР получил единый вражеский фронт по всему периметру границ, кроме Китая (да и то ненадолго). США, которые были до войны скорее дружественны к Союзу, теперь превратились в главного противника, вооружённого атомной бомбой. Трудно назвать это победой, согласитесь.

Теперь о земле. Совкодрочеры тыкают нам пальцами в карту, показывая фантастический прирост владений Союза в Европе и чуть скромнее – в Азии. Вот, мол, разве это не доказательство победы? Ну, это как посмотреть. Скажите, а зачем СССР была земля, своей, что ли, не хватало? Да нет, новые территории были для Кремля дополнительным предпольем, чтобы опомнившийся враг не смог снова быстро дойти до Красной площади. И что, сильно помогло? В 1939 году Германию – главного врага – отделяла от Союза Польша, страна резкая, но безопасная. Пока она существовала, никакого внезапного нападения у немцев бы не получилось. Разделив её пополам с нацистами, коммунисты подарили Гитлеру общую и довольно протяжённую границу. Наступай – не хочу. Захватив Восточную Европу, Сталин прибавил к защитному поясу всего лишь несколько сотен километров – от Одера до Эльбы – в сравнении с тем, что он мог бы получить, заключив после войны с независимой Польшей союз. Но и эти сотни километров стали источником такого геморроя, что мама не горюй. Восстания 1953, 1956, 1968 годов и добрый десяток национальных забастовок подорвали власть коммунизма над ГДР, Польшей, Венгрией и Чехословакией, а на Балканах и так Югославия и Албания творили, что хотели. Ну и самое главное, пока в Западной

Европе находились американские дивизии, Москва не могла спать спокойно. И что в 1939-м, что после 1945 года половина континента была для Союза враждебным плацдармом – стратегическую задачу сухопутной защиты западной границы Кремль так и не решил. В Азии успехи были ещё скромнее. Отвоевать у Японии Курилы, пол-Сахалина и пол-Кореи, и получить нависающие над Дальним Востоком американские эскадры – это да, это надо было суметь.

Короче, ни с военной, ни с политической точки зрения советская экспансия никакой пользы не принесла, да и экономически тоже вряд ли была оправдана.

Идём дальше – в моря. Совершенно очевидно, что без контроля над Мировым океаном никакого господства на планете не завоюешь. Для этого контроля нужны как минимум две составляющие – базы в точках доступа к тёплым морям и, собственно, флот. Ни того, ни другого у СССР до войны не было, и после войны также не появилось. Ни на Балтике, ни в Чёрном море, ни на Тихом океане Союз не располагал беспрепятственным выходом к нужным водам, а советский флот не шёл ни в какое сравнение с флотами «вероятных противников». По «водному» показателю положение СССР было ещё хуже, чем по «сухопутному». Отдельные базы в Сирии и Вьетнаме глобальной роли не играли.

Ещё одна составляющая настоящей победы – господство в воздухе. И здесь Союза хватало на защиту, да и то с переменным успехом, лишь своего собственного воздушного пространства. Единичные полёты стратегических самолетов-ракетоносцев к Америке ничего не решали – США могли постоянно поддерживать своё преимущество в любой точке планеты благодаря авианосцам, а СССР – … (см. абзац выше).

Единственной отраслью, в которой Советский Союз имел паритет и даже некоторое опережение, была ракетно-космическая, но главные успехи в ней приходятся на 1960-е годы, так что к послевоенной картине мира они прямого отношения не имеют.

Ну и вишенка на тортике – экономика. До войны СССР располагал третьей в мире материальной базой, соотношение его ВВП к американскому до войны было равно 37:100, потом сильно просело, а в 1950-е вернулось к 39:100. Но при этом после войны что вторая экономика – немецкая, что экономики Японии и Италии «пахали на Дядю Сэма», а не противостояли ему, так что совокупная мощь врагов Союза после 1945 года выросла в несколько раз в сравнении с ситуацией до 1939-го. Кремль всех переиграл, ага.

Короче, по какому показателю не возьми: что по общему балансу сил, что по отдельным сферам, что по экономике, – положение Советского Союза после 1945 года в целом не только не улучшилось, но и по ряду показателей ухудшилось в сравнении с 1939 годом. А если принять во внимание колоссальные людские потери (20 млн всего, 11,5–12 млн солдат), намного превышающие совокупные потери врагов и союзников (кроме Китая), то становится абсолютно очевидно: выиграв советско-германскую войну, СССР проиграл Вторую мировую.

И, кстати, первый и единственный (!) за 20 лет Парад Победы, состоявшийся 24 июня 1945 года на Красной площади, принимал вовсе не формальный и неформальный глава Союза, главнокомандующий Иосиф Сталин, а маршал Георгий Жуков, последовательно понижавшийся в ходе войны: с начальника Генштаба до первого зама наркома обороны, а потом – до командующего фронтом. Вряд ли это было простым совпадением – Сталин, скорее всего, понимал,

что победа так и не добыта. Как тут не процитировать классика Виктора Суворова: «А всё потому, что праздновать товарищу Сталину было нечего, и радоваться не было повода. Вторая мировая война была проиграна. Сталин это знал. И все его ближайшие соратники это знали и понимали. И всем коммунистам не было причины танцевать и смеяться».

Интересный момент, что подлинные победители в войне – США и Британия – не прирезали себе ни клочка чужой земли, да и Франция ограничилась Эльзасом с Лотарингией. Основные территориальные приращения достались победителям второстепенным: Польше, Чехословакии и… СССР. Эта деталь наглядно показывает место Союза в послевоенной картине мира.

И в конце – ещё одна цитата, на сей раз Мишеля де Будьона, что характерно, аж 1995 года. Она в концентрированном виде доносит до нас ответ на вопрос, кто победил и кто проиграл во Второй мировой войне.

«Цели американцев здесь были куда более глобальными… Они, конечно же, понимали, что контроль над миром заключается не в контроле над Балканами, или участком между Вислой и Одером, и даже не над Босфором с Дарданеллами. Их, наверное, даже мало интересовало – возьмут или не возьмут немцы Москву, или кто победит под Сталинградом или Курском. Поэтому, пока волк дрался с медведем, американцы строили клетку вокруг арены, чтоб не дать победителю наброситься на новую жертву. Когда же медведь переломил хребет волку, пути ему дальше не было – клетку охраняла стража с атомными бомбами».

Не сумев осуществить мировую революцию или хотя бы завоевать всю Европу, СССР проиграл Вторую мировую войну.

«Мы за ценой не постоим»: Втрати СРСР у Другій світовій війні

У лютому цього року запорєбрікові та вітчизняні ЗМІ рознесли новину, що буцімто на парламентських слуханнях у Думі РФ озвучили «розсекречені цифри» втрат СРСР у війні – майже 42 млн осіб. І хоча вже минуло понад 70 років, ігри на кістках загиблих тривають. Хто роздмухує сенсації та скільки ж насправді людей полягло під червоними прапорами?

Від автора: я чудово розумію, що більшість моїх читачів не є професійними істориками і тим паче демографами, тому свідомо опускаю всю доказову базу, а знайомлю одразу з кінцевими результатами.

Читача непідготовленого розмах коливань у цифрах може вразити: від 7 млн за Сталіним до 46 млн за Івановим. І навіть якщо відкинути абсурдні крайнощі, «вилка» лише прямих утрат усе одно завелика: від 21 до 27 млн. А існують іще й так звані сукупні демографічні втрати, що включають також і ненароджених дітей, і там показники ще більші. Але для того, щоб визначити, де правда, потрібно кілька слів сказати про методи обрахунку.

Кого і як рахують

Методів, зважаючи на катастрофічний перебіг війни, нам доступно лише два. У першому випадку беруть данні про довоєнне населення, додають гіпотетичну кількість людей, які могли б народитися у мирний час, віднімають показник наявного повоєнного населення й отримують шокові 40 (а то і 50) млн сукупних демографічних утрат. Але проблема

відокремлення тих, хто реально загинув, від тих, хто просто не народився, доволі заплутана, тому це не наш шлях.

Другий спосіб трохи складніший. Спочатку від наявного повоєнного населення слід відняти кількість дітей, які народилися та дожили до кінця бойових дій – так ми дізнаємося, скільки люду власне пережило війну. Потім треба від довоєнного населення відняти це число – і дізнатися загальну кількість померлих і втікачів за період. І наостанок із цього числа необхідно вирахувати показник природної смертності – і матимемо трохи грубий, але в цілому правильний підсумок утрат країни (якщо це пояснення здалося вам трохи незрозумілим, нижче на конкретних цифрах буде легше розібратися).

І тут постає питання: якщо все так легко, то якого дідька за 70 років учені не дійшли згоди щодо цієї проблеми? Можу вас запевнити, що більшість науковців згоди якраз дійшли, бздури продукують в основному політики (із власних міркувань) та журналісти – через повальну безграмотність та гонитву за сенсаціями.

Ну і нема де правди діти, об’єктивних перепон для визначення кількості загиблих у війні також вистачає.

Проблема джерел

Найбільшу проблему становить визначення данних саме довоєнного та післявоєнного населення СРСР. Перепис 1937 року був оголошений «хибним», його результати засекретили, а перепис 1939 року суттєво деформував реальну картину. Лише наприкінці 1980-х дослідники отримали доступ до більш-менш достовірної інформації тих часів, тому розглядати висновки, зроблені до цього часу, ми не будемо.

Ще одна біда – із першим післявоєнним переписом, що відбувся аж 1959 року, і тому розрахунки наявного на 1946 рік населення – це надскладна демографічна еквілібристика, яка займає цілі книжки.

Ну і наостанок, але не останнє – це суперечки із приводу дат обрахунків (1940/початок 1941-го/середина 1941-го – середина 1945-го/початок 1946-го) і, відповідно, руху населення в постійно змінюваних кордонах СРСР. Мало визначити, скільки людей мешкало в Союзі 1939 року після доби репресій, слід знати, скільки нових підданих отримала Москва внаслідок експансії 1939–1940 рр., а там теж від 17 до 23 млн.

Отже, діапазон для 1940 року становить від 191,7 млн до 195,9 млн осіб; для початку 1941 року – від 195,4 млн до 198,7 млн; для середини року – від 196,4 млн до 200 млн. Що характерно, всі ці оцінки базуються на одних й тих самих джерелах – даних радянської статистики, сконцентрованих в Центральному статистичному управлінні СРСР (а є й інші, але про них нижче).

На початок 1946 року «вилка» наявного населення – від 167 млн до 170,5 млн осіб.

Хто правий?

З усіх десятків, якщо не сотень дослідників, зайнятих цими обрахунками, найбільшої уваги заслуговує колектив Є. Андрєєва, Л. Дарського і Т. Харькової. Значущість їхньої праці «Население Советского Союза: 1922–1991» (М.: Наука, 1993) обумовлена двома факторами. По-перше, ця група з Російської академії наук мала доступ і до державних архівів, чим не могли похвалитися більшість незалежних «індивідуалів», і до розрахунків колег із Держстату, а по-друге – ранні 1990-і були в Росії унікальним часом, коли

тоталітарний режим упав і настала справжня академічна свобода, а «вставання з колін» і переписування історії новими імперіалістами ще не почалося. Тож не дивно, що саме висновки АДХ набули статусу офіційних.

За їхніми розрахунками, в середині 1941 року в СРСР мешкало 196,716 млн осіб, а на початок 1946 року – 170,548 млн. Дітей за цей час народилося 11,092 млн, тобто війну з довоєнного населення пережили (170,548 – 11,092 =) 159,456 млн. Таким чином, загинуло чи безповоротно виїхало з країни (196,716 – 159,456 =) 37,260 млн. Зрозуміло, що від цього числа слід відняти показник природної смертності (11,9 млн людей), тоді втрати населення становлять (37,260 – 11,900 =) 25,360 млн осіб. Також до цієї цифри у 25,3 млн автори додали показник надсмертності серед немовлят (1,3 млн), якої не було б у мирний час, і отримали фінальний результат – 26,6 млн, який можна нині зустріти в переважній більшості довідників. NB: додавати немовлят чи ні – справа дослідницького смаку; в наскрізь офіційному ювілейному статистичному збірнику «Великая Отечественная война» (М.: Росстат, 2015) безпосередніх жертв війни нарахували 25,5 млн, а померлих немовлят віднесли до однієї категорії із ненародженими, і я вважаю це правильним.

Утім, слід розуміти, що в число начебто остаточних жертв війни неминуче потрапили і цілком живі люди – втікачі з комуністичного «раю», які не схотіли повертатися і яких рахувати ніяк не можна. У самому Союзі «нєвозвращєнцев» облікували аж 0,5 млн, всього ж їх було 5,5 млн (див. мою статтю «Живые, записанные в мертвые» у цій збірці), а відтак безпосередньо загиблих унаслідок війни залишається приблизно 20 млн осіб (і навіть 150 тис. жертв у Зимову війну не впливають суттєво на цю цифру).

Дута сенсація

Повернемося до нібито 42 млн загиблих за «розсекреченими даними» з Держдуми. Елементарний пошук показує, що співголова «Бєссмєртного полка» депутат Н. Зємцов оприлюднив не якісь нові офіційні дані, а результати роботи історика І. Івлєва. До честі дослідника, він увів в обіг новий масив числових даних принципово нового походження. Якщо всі його попередники інтерпретували дані радянських статуправлінь, то він звернувся до спадку Держплану СРСР – справжнього бюрократичного монстра. Утім, не будучи демографом, Івлєв припустився кількох грубих помилок (зокрема, змішав докупи показники загальної та дитячої смертності), і тому вийшов на фантастичні 42 млн тільки прямих утрат. Але, скориставшись його даними (а не його методологією), ми можемо отримати ще один погляд на жертви СРСР у війні.

Отже, в середині 1941 року населення Союзу становило 199,920 млн осіб, на середину 1945 року – 169,809 млн. Дітей за цей час народилося 11,86 млн, а відтак війну пережили (169,810 – 11,860 =) 157,950 млн. Таким чином, загинуло чи безповоротно виїхало з країни (199,920 – 157,950 =) 41,970 млн. Показник природної смертності становив 10,833 млн, тож утрати населення (41,970 – 10,833 =) – 31,137 млн осіб. Віднімемо «нєвозвращєнцев» і отримаємо 25,6 млн жертв – результат значно більший, але для сенсації він аж ніяк не годиться. Та й узагалі світова тенденція полягає в перегляді попередніх цифр у бік скорочення жертв усіх війн, тому за базовий приймемо результат саме у 20 млн.

А що Україна?

Якщо коротко, то в нас донедавна була власна «вилка»: від 6 млн до 15 млн загиблих. Але, нарешті, після десятиліть

досліджень Інститут демографії ім. М. Птухи дав нам остаточний висновок, який прийнятий Українським інститутом національної пам'яті і може вважатися офіційним. Отже, протягом 1939–1945 рр. наша країна втратила 8 млн осіб, із яких 2,9 млн – це військові (всіх армій), а 5,1 млн – цивільні жертви (така надзвичайно велика цифра – результат винищення 1,5 млн українських євреїв, вона також показує додаткову надсмертність від виснаження, хвороб, холоду тощо).

Іноді можна побачити і число 10,4 млн, але воно включає у себе ще й ненароджених.

Післямова

Справжні данні нікому не подобаються. Комусь 20 млн здадуться завищеними – ну не могли так погано діди воювати! Іншим, навпаки, здасться, що ми тут занижуємо, а насправді режим «умився кров'ю». Утім, спробуйте абстрагуватися від підрахунків і просто уявити собі масштаб утрат – 12% жителів СРСР загинули в битві Добра зі Злом, чи Колими із Бухенвальдом (як кому більше до вподоби). Перше місце за абсолютними втратами серед усіх учасників війни. Це якби повністю зникло населення центральноєвропейської держави чи більше половини населення сучасної України.

Тому, коли від них чуєте, що вони «можуть повторити» – сміливо плюйте їм у вічі.

Кожний восьмий убитий – нафіг такі повтори.

Живые, записанные в мёртвые: Почему завышены советские потери в WWII

Точного числа погибших в СССР во время Второй мировой войны мы не знаем и не узнаем до тех пор, пока миротворцы не откроют двери архива Минобороны России в Подольске. Но приблизительные подсчёты ведут не одно десятилетие, так что «коридор» мы более-менее представляем. Что интересно, со времён Сталина до 2000-х количество жертв всё время росло, а сегодня начался обратный процесс – всё больше историков сомневаются в официальных цифрах, считая их завышенными. Присоединюсь к ним и я.

Откуда цифра?

Если вы хорошо знаете, откуда взялась цифра общих советских потерь в войне, переходите к следующему разделу. Для остальных будет очень упрощённое описание ситуации.

Вначале на основе результатов переписей 1937 и 1939 годов (с учётом фальсификаций) рассчитывают население Советского Союза на лето 1939 года. Затем к ним прибавляют жителей территорий, захваченных Кремлём в 1939–1940 годах (это узкое место, тут разброс оценок составляет 1–2 млн человек), учитывают естественный прирост – и так получают число советских подданных на лето 1941 года. А потом плюсуют естественный прирост за 4,5 года и получают ожидаемое население на 1946 год – будем называть это число 1946а.

С другой стороны, берут количество жителей СССР по переписи 1959 года и, пошагово отнимая от него ежегодный прирост, приходят к расчётному населению на 1946 год – 1946б. И вот разница между 1946а и 1946б как раз будет

совокупными демографическими потерями за время войны. Однако в них входят не только «убывшие», но и умершие от старости и «не родившиеся», и вот после вычитания двух последних и получают число «жертв». Почему это слово в кавычках – поясню ниже.

Подробнейший подсчёт по этой методике был проведён группой демографов РАН Е.М. Андреевым, Л.Е. Дарским и Т.Х. Харьковой (АДХ) в книге «Население Советского Союза 1922-1991 гг.» (М.: Наука, 1993). Работа эта уникальна тем, что, с одной стороны, архивы уже открыты, партийного надзора также нет, а общественный интерес зашкаливает; с другой – никакого вставания с колен ещё не предвидится. В результате сложных подсчётов, суть которых отражена выше, было получено число 26,6 млн человек.

При публикации насквозь официального издания Росстата «Великая отечественная война. Юбилейный статистический сборник» (М.: Статистика России, 2015), во-первых, были уточнены оценки населения на 1941 год и показатели 1946а и 1946б, а во-вторых, младенческая смертность от 0 до 4 лет была перенесена из категории «рост смертности» в категорию «снижение рождаемости». Так была получена оценка «жертв» в 25,5 млн человек, которая, на мой взгляд, является максимально точной при нынешней (не)доступности архивов (смерть каждого малыша – трагедия, но младенческая смертность даже в 1940 году превосходила общую в 8 раз, так что для корректного подсчёта погибших именно на войне её абсолютно правильно исключили). Но тут есть одно «но».

Что не так с «жертвами»?

Откуда кавычки в слове «жертвы»? Всё раскрыто в специальном абзаце книги АДХ на странице 73, который

часто не замечают большинство рассуждающих о советских потерях в войне.

«Таким образом, людские потери, оцениваемые методом демографического баланса, включают: (1) всех погибших в результате военных и иных действий противника, (2) умерших в результате повышения уровня смертности в период войны как в тылу, так и в прифронтовой зоне и на оккупированных территориях, а также (3) тех людей из населения СССР на 22 июня 1941 г., которые покинули территорию СССР в период войны и не вернулись до её конца (не включая, конечно, военнослужащих, дислоцированных за пределами территории СССР, и других граждан, работавших за границей, и членов их семей)».

Вот в этом-то пункте 3 и зарыта собака – не все «жертвы» войны действительно умерли или погибли! Часть выбрала бегство из коммунистического рая на Запад. Все эти люди, с одной стороны, жили в Союзе с 1939 года, и поэтому вошли в реконструкцию 1946а, а с другой – не попали в перепись 1959 года и, как следствие, не учитывались в реконструкции 1946б, увеличивая собой советские «потери». Но метод демографического баланса, увы, не даёт возможности отделить убежавших от мёртвых, но кое-кого из оставшихся в живых мы можем посчитать вручную.

«Поляки»

Под «поляками» тут понимаются, во-первых, этнические поляки как с земель Второй Речи Посполитой, которые в 1939 году стали советскими, так и с территории довоенного СССР, а во-вторых, польские граждане других этносов (главным образом украинцы, евреи и белорусы), ставшие советскими подданными. Различить их не представляется возможным, так что будем называть их всех «поляками».

Польское гражданское население, прикинувшись немцами, бежало от установления советской власти в 1939–1940 годах, бежало от польско-украинского конфликта в 1942–1944 годах, а также выезжало вследствие размена территориями и взаимных репатриаций в 1944–1951 и 1955–1958 годах.

По расчётам, сделанным мной на основе книг А. Марианьского «Современные миграции населения» (М.: Статистика, 1969) и Г. Грицюка «Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948» (Toruń: Adam Marszałek, 2005), всего с начала войны и до переписи из Советского Союза в Польшу в границах 1951 года перебралось 2 млн 353 тыс. человек, а в обратном направлении – 600 тыс. Таким образом, только за счёт этого СССР «потерял» 1 млн 735 тыс. жителей.

Ещё одна «потеря» – так называемая «Армия Андерса», сформированная из польских заключённых и ссыльных на территории Союза и советских поляков. К 1 сентября 1942 года из СССР в Иран было переведено, по подсчётам А. Пшевожьника из книги «Polskie cmentarze wojenne w Iranie» (Warszawa: ROPWiM, 2012), в общей сложности 77 тыс. военнослужащих и 43 тыс. членов их семей и других гражданских лиц. Из них в боях и от разных инцидентов погибло около 3,1 тыс. бойцов, а ещё более 4,5 тыс., включая членов семей, после 1946 года вернулись в СССР и через пару лет оказались в ссылке. Таким образом, живыми и вне советских границ остались 112 тыс. поляков и польских граждан, бывших на 1941 год подданными Москвы.

Ну и наконец – «Армия Берлинга», собранная в 1943 году по тому же принципу, но сражавшаяся в составе Советской армии. Как следует из 1 тома книги «Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945. Wybór

materiałów źródłowych» (Warszawa: MON, 1958), летом 1944 года в ней служило 108 тыс. человек, но 11,5 тыс. из них были собственно советскими бойцами, временно присланными полякам на помощь. В ходе боёв «Армия Берлинга» потеряла 16 тыс. бойцов убитыми и пропавшими без вести, а выжившие 80 тыс. остались в Польше (пополнения с лета 1944-го и в 1945-м набирали уже из поляков на польской территории, их не считаем).

Таким образом, в одной лишь Польше в границах 1951 года, а также в польских военных лагерях на западе собралось без малого 2 млн живых бывших подданных Кремля, посчитанных в качестве советских жертв войны!

«Фольксдойче», балтийцы, «румыны», «чехословаки» и другие

Данные здесь взяты из книг «Россия и её регионы в XX веке: территория – расселение – миграции» (М.: ОГИ, 2005), «Трансформация миграционных процессов на постсоветском пространстве» (М.: ИСПИ РАН, 2008) и статьи В. Макарчука «Обмін населенням при врегулюванні післявоєнних кордонів Української РСР (за підсумками Другої світової війни (1939–1945 рр.)» (Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки, 2016).

Как бы это странно ни звучало сегодня, до Второй мировой немцы были одним из влиятельнейших меньшинств СССР. По соглашению Москвы и Берлина 1939 года «фольксдойче», то есть немцы вне пределов Рейха, могли свободно покинуть Союз. По разным данным, за первые два года СССР покинули от 350 до 390 тыс. «фольксдойче», из них под видом немцев из Западной Украины бежали 130 тыс. поляков и украинцев (их мы уже включили в итоговую сумму прошлого раздела). Оставшиеся 220–260 тыс. уехали из

Бессарабии (133 тыс.) и из захваченных Кремлём стран Балтии, откуда в Рейх также бежали литовцы, латыши и эстонцы (см. ниже). С той стороны в Союз, естественно, никто не собирался. А после войны в составе Союза оказался Кёнигсберг с округой (Калининградская область), откуда немцев не очень вежливо «попросили», так что суммарно, по мнению В. Кабузана, выраженному в книге «Русские в мире: Динамика численности и расселения (1719–1989)» (СПб.: Блиц, 1996), население СССР уменьшилось на 1 млн 800 тыс. «немцев».

Кроме немцев, три балтийские республики в ходе и после войны покинули и собственно балтийцы: примерно 75 тыс. эстонцев, 100 тыс. латышей и 220 тыс. литовцев, то есть почти 400 тыс. человек.

Что до Бессарабии, то в момент захвата её советскими войсками из неё бежали порядка 200 тыс. жителей, но в нашу калькуляцию они не входят – их не считали «советскими». А вот уже после включения региона в состав СССР его покинуло до 14 тыс. румын, молдаван и украинцев, навстречу их въехали 157 тыс. украинцев и русских из Румынии. В 1944 году из УССР за румынскую границу бежали 5 тыс. украинцев и румын. После войны в Румынию выселили 17 тыс. румын и молдаван и 13,5 тыс. евреев. Это направление стало единственным, на котором советское население не уменьшилось, а возросло на разницу в 107 тыс. человек.

Закарпатье до 1938 года принадлежало Чехословакии, до 1945 года – Венгрии, его довоенное население мы не учитываем, равно как и население присоединённой к СССР в 1944 году Тувы (демографы считали население Союза в границах 1946 года и были обязаны отнять эти «прибавки»). Сразу после войны из Чехословакии в новых границах в СССР дополнительно приехали 24,3 тыс. украинцев, а в обратную

сторону отправились 33 тыс. чехов и словаков. Убыль населения – 9 тыс. человек.

Отдельно следует упомянуть 1-й Чехословацкий армейский корпус, формировавшийся с 1942 по 1944 год на территории СССР по «польской» модели. Выходя за советскую границу, корпус насчитывал 16,2 тыс. бойцов (в конце войны – более 30 тыс., но их мы не считаем – они не были советскими гражданами), из них 620 – собственно советских солдат. Погибло всего бойцов 4 тыс., следовательно, не менее 11,5 тыс. человек «безвозмездно» были переданы Советским Союзом Чехословакии.

Потерял уехавшими Советский Союз в ходе и после войны также 400 тыс. финнов, 300 тыс. японцев и айнов, 7 тыс. шведов и даже 2,6 тыс. испанцев, «из которых 378 попросились обратно». Кроме того, до 1,5 тыс. крымских татар укрылись в Турции. Итого чистая убыль вследствие миграции указанных народов составила более 2 млн 800 тыс. человек.

«Невозвращенцы» и «возвращенцы»

Однако, кроме представителей упомянутых народов, выехавших из Союза и осевших преимущественно в родных странах, покинули в ходе войны (по своей или не по своей воле) советскую территорию и другие его жители. Речь идёт об остарбайтерах, военнопленных, коллаборационистах, просто противниках коммунистического режима и членах их семей, ушедших от советских войск на Запад. Согласно данным В. Земскова в книге «Возвращение советских перемещённых лиц в СССР. 1944–1952» (М.: ЦГИ, 2016), всего советских перемещённых граждан за границей (образца 1941-го, разумеется) насчитывалось 6,8 млн, из которых 1,8 млн погибли. Из оставшихся было репатриировано до 1952

года 4 млн 300 тыс., ещё 500 тыс., оставшихся в лагерях для перемещённых лиц DP, стали «официальными невозвращенцами», таким образом, 200 тыс. оказались вне лагерей. Разумеется, какая-то часть из них самостоятельно возвратилась назад в СССР, но абсолютное большинство так и осталось на Западе.

С другой стороны, из «белой» эмиграции, осевшей в Китае, после войны и до переписи в СССР перебрались (добровольно и насильственно) чуть менее 100 тыс. человек, да ещё около 20 тыс. вернулись либо были захвачены в Европе. Таким образом, здесь убыль советского населения составила до 0,6 млн человек.

Выводы

Итак, с известной долей уверенности можно полагать, что дополнительная убыль (то есть не считая естественной смертности) населения Советского Союза с 1941 по 1945 год составила примерно 25,5 млн человек. В это число входят убитые, умершие из-за сопутствующих войне обстоятельств, а также эмигранты. Сложив указанные выше цифры: до 2 млн «поляков» + свыше 2,8 млн представителей прочих народов + до 0,6 млн «невозвращенцев», – мы получим как минимум 5,4 млн уехавших, но живых бывших советских подданных.

Вычтя их из общей убыли населения, приходим к выводу, что советские потери именно убитыми и умершими составляют чуть более 20 млн человек, их которых на военных, партизан, подпольщиков и коллаборационистов приходится, вероятно, от 11 до 13 млн жертв, а остальное – на мирное население.

P.S. В. Кабузан в уже упомянутой книге пришёл к похожей (5,5 млн) цифре общей военной и послевоенной эмиграции,

так что на открытие я не претендую, хотя промежуточные цифры в наших расчётах отличаются.

Почему в СССР не было коллаборационизма

И не могло быть по определению, если разобраться. Так что давайте разберемся.

В прошлом месяце Крым сотряс очередной историко-политический скандал. В учебном пособии для 10 класса вопреки официальной позиции Путина и К° вновь появилась информация о крымских татарах, всех как один встречавших нацистов цветами и служивших Гитлеру верой и правдой. Того, что среди крымскотатарского народа были свои пособники оккупантов, как и среди любого другого в Советском Союзе, никто и не отрицает. Недоумение и гнев вызвал, скорее, издевательский перекос: крымским татарам на стороне Третьего Райха в учебнике посвящены 111 строк текста, русским – 4. Что бы ни было там по существу написано, эта диспропорция однозначно закрепляет в сознании учеников, кто тут «главный предатель», а кто просто в сторонке постоял.

Разумеется, волна возмущения, одинаково сильная и среди свободных крымцев, и среди продавшихся России, принесла свои плоды. Учебное пособие отозвано из школ, и хотя в перспективу судебного наказания авторов за «экстремизм» я не верю, в этот раз поле битвы осталось за нормальными людьми.

Проблема же, однако, на мой взгляд, заключается в совершенно другом. Опровергая утверждения из учебника, крымскотатарские и украинские активисты напирали на завышение численности «татарских коллаборационистов», на замалчивание роли русских приспешников Берлина, предъявляли фото Амет-Хана Султана и других героев и кавалеров орденов из числа крымцев. Это само по себе

неплохо, но ситуация требует гораздо более радикальных мер.

А именно – громко и чётко заявить, что никакого коллаборационизма в СССР ни в годы войны, ни позже не было, да и быть не могло.

Если в этом месте вам не потребовалась скорая медицинская помощь от нехватки воздуха в лёгких, продолжим. Адекватное определение коллаборационизма таково: это – осознанное, умышленное и добровольное сотрудничество с врагом в его интересах и в ущерб своему государству. Разберём каждое из составляющих этого определения применительно к реалиям советско-немецкой войны.

Осознанность означает, что человек действительно знает, что работает на врага, а не используется ими втёмную под видом «своих». Но это, скорее, проблема мирного времени – на войне трудно ошибиться.

Умышленность означает наличие у человека прямого намерения навредить. Если вы взорвали стратегический склад боеприпасов по причине врождённой рукожопости и тем облегчили наступление врага, вас, вероятнее всего, расстреляют, но не как коллаборациониста – хотя польза для врага очевидна. И даже если вы в решающий момент атаки застрелите командующего, приревновав его к жене, а не потому, что вам заплатили с другой стороны, – вы не коллаборационист.

Добровольность определяется сложнее, но тоже объективно, – а именно наличием выбора. Если выбора нет, если отказ от сотрудничества грозит вам потерей здоровья или жизни – то нет и никакой добровольности. Если вы не античный герой, никто вас не имеет права судить за переход из лагеря смерти в лагерь подготовки hiwi.

Короче говоря, если строго следовать этим принципам, то осуждать за коллаборационизм можно только жителей Западной Европы: вишистской Франции, Бенилюкса да Дании с Норвегией. Эти страны хоть и были полностью или частично оккупированы, но сохранили элементы своей государственности, так что у их граждан была возможность (не)сотрудничать осознанно, умышленно и добровольно.

В Центральной Европе ситуация уже сложнее. Если ваша страна официально является союзницей Райха, то какого чёрта вам предъявляют коллаборационизм? И пусть ваше государство признаётся не всеми в мире, универсального рецепта тут нет, и каждый случай (Хорватия, Сербия) надо разбирать отдельно.

А вот по Европе Восточной никаких сомнений нет – ваше государство со 100% вероятностью разрушено, остались только немецкие структуры, так что деваться вам просто некуда. Ну а массовый террор тем более лишает вас возможности выбирать.

Но почему же я говорю лишь об СССР? Разве в Польше не были такие же условия, разве они не освобождают поляков от возможности быть коллаборационистами? Ответ: нет. Вопреки полной оккупации территории Второй Речи Посполитой, государство уцелело. Было легитимное правительство в Лондоне, было Polskie Państwo Podziemne в подполье на местах с армией (АК), судами и университетами. Но что самое главное и что радикально отличает польскую и советскую ситуацию, так это то, что Польша была для поляков своим государством.

Именно об этом забывают многие обличители «пособников и приспешников»: чтобы предать своё государство, нужно, чтобы оно было для вас своим. А весь

фокус в том, что СССР никогда не был «своим государством» для собственных подданных.

С конца XVIII века и доныне существует единственный способ отличить «своё» государство от «чужого» – народоправие. Если население (пусть только мужчины, и то не все и не всегда) имеет реальную возможность путём выборов влиять на политику государства, то такое государство может считаться своим, а население по отношению к нему – быть коллаборационистами. Если же вы живёте в империи, которой правят те, кого вы не выбирали, а сверх того вы ещё и лишены законного права покинуть страну – это не ваше государство. Не своё государство невозможно предать.

Ну и как я уже детально разбирал выше, 18 ноября 1918 года в России прекратил своё существование последний однозначно легитимный институт верховной власти – Временное Всероссийское правительство. Все последующие власти были в разной самозваными/самопровозглашёнными, причём как белые и зелёные, так и, тем более, красные. Большевики были, по сути, двойными узурпаторами – вначале они в союзе с левыми эсерами и анархистами свергли легитимное Всероссийское Учредительное Собрание, заменив его системой полулегитимных советов, а затем и вовсе уничтожили выборность и многопартийность в этих советах, подменив пусть и несовершенное, но народоправие однопартийной диктатурой.

А с учётом того, что население Советского Союза было официально лишено и права на свободные выборы и на свободный отъезд из страны, нет никаких сомнений, что СССР не может считаться государством советского народа, как бы этот народ ни определять.

А раз своего государства у советских людей не было, то и быть по отношению к нему коллаборационистами они не могли.

Поэтому тех, кто надел чужой мундир и взял в руки винтовку, можно судить только за конкретные совершенные преступления, но не за службу в Вермахте или даже СС как таковую. Так что крымским татарам, потерявшим надежду на своё собственное государство в январе 1918 года из-за большевистской агрессии, незачем оправдываться за события Второй мировой, как незачем украинцам, русским и всем остальным. СССР не был их страной, они ничего ему не были должны.

Ну и да – никто не виноват в сложившейся ситуации больше самих большевиков.

Потому что незачем было орать на весь мир, что «у пролетариата нет отечества».

Роман Шухевич и Станнис Баратеон

Этот текст не понравится никому: ни украинофобам, считающим Романа Шухевича нацистским преступником; ни патриотам, давно уже определившимся со своим героем; ни даже случайным читателям, не нашедшим тут единственно правильного мнения. Но есть тексты, которых нельзя не написать. Этот – такой.

В 282 году от Завоевания Эйгона двадцатилетний Станнис Баратеон, брат претендента на королевскую корону Вестероса Роберта, оказался осаждённым в родной крепости Штормовой Предел во главе небольшого гарнизона. Стены были прочны, так что враги, блокировав твердыню с моря и суши, планировали взять Станниса измором. За год осады припасы закончились, и защитники крепости перешли на подножный корм.

«*Для начала мы съели лошадей – нам всё равно некуда было ехать, пока замок был окружен, так что мы съели лошадей. Всё равно нечем было их кормить – значит, лошади. Затем мы съели кошек – никогда не любил кошек; значит, кошки. Собак я люблю – хорошие животные, верные. Но мы съели и их. Затем крысы*...».

А затем должен был настать черёд каннибализма, но тут Штормовому Пределу улыбнулась удача. В глухую ночь новолуния, сняв паруса и обмотав вёсла тряпками, контрабандист Давос Сиворт проскользнул сквозь морские патрули и привёз гарнизону мешки с солёной рыбой и луком. Крепость выстояла до прихода подмоги.

Что же до самого Сиворта, то в награду он получил звание рыцаря, крепость и земли на полуострове Мыс Гнева… и искалеченную руку. Лорд Станнис приказал отрубить

суставы на пальцах его левой руки в уплату за многолетнюю контрабанду. Да что там приказал – сам взялся за мясницкий тесак.

17 лет спустя он так вспоминал о своём решении:

«*Да, я рассудил справедливо. Хороший поступок не может смыть дурного, как и дурной не может замарать хороший. И за тот, и за другой положена своя награда. Ты был героем, но и контрабандистом тоже. Прощённым мною лордам не мешало бы поразмыслить над этим*».

Споры о личности Романа Шухевича (как раньше – Бандеры, Мазепы, Хмельницкого и Наливайко) слишком часто напоминают наваливание камней на весы истории. На одну чашу критики бросают реальную службу в 201-м батальоне шуцманшафта и выдуманный антисемитизм, на другую апологеты – борьбу с нацистским и советским тоталитаризмом. И каждый свято убеждён в том, что исход борьбы за память Шухевича почему-то зависит от положения стрелки на весах.

Но нет. Не имеет никакого значения, чья чаша перевесит. Ибо прав лишь Станнис Баратеон.

Жизнь каждого человека, в особенности в эпоху грозных перемен – это ежедневный выбор, и глупо было бы надеяться, что он постоянно будет правильным. Шухевич, как и любой другой человек, совершал и хорошие поступки, и дурные, вёл себя и праведно, и грешно.

И, как и в случае с любым другим человеком, ни добродетели Шухевича не оправдывают его пороков, ни пороки не затмевают его добродетелей. Всё – и хорошее, и плохое – сосуществуют в одном человеке в одно и то же время. И попытка разделить их, попытка представить Шухевича лишь исчадьем ада или лишь рыцарем в сияющих доспехах – интеллектуальное убожество. Даже творцы житий

святых не опускались до этого (по крайней мере, большинство).

Ну а подбор аргументов – дело второстепенное. Если кто-то уже решил записать Шухевича во враги, то и факты из его биографии будет подбирать соответствующие – подходящие под образ «нацистского преступника». Если для другого Шухевич – борец за свободу, то и видеть в нём он будет только лучшее.

Ну а то, что в столице независимой Украины есть проспект в честь одного из военачальников, отдавших жизнь за её появление, неудивительно. Главное – это понимать, что подлинный Шухевич столь же противоречив, сколь и любой другой человек, облечённый властью, и не пытаться лепить из него ни демона, ни ангела.

И напоследок. Чёрт бы побрал тех, кто встревает в дискуссии, не зная матчасти!

Автоприложение

Шухевич не служил в СС. «Нахтигаль» и «Роланд» были формированиями Абвера.

«Нахтигаль» как соединение не принимало участие во Львовском погроме 1941 года, лишь отдельные солдаты.

Служба в охранной полиции, как и антипартизанская борьба (тем более с советскими диверсантами для негражданина СССР), не являются преступлениями ipso facto.

Шухевич не был награждён Железными крестами, тем более из рук Гитлера; у него были награды УПА: Золотой крест боевой заслуги 1-го класса и Золотой крест заслуги 1-го класса.

Шухевич не был главнокомандующим УПА весной-летом 1943 года – в момент начала Волынской трагедии.

Шухевич (как и УПА в целом) не был осуждён Нюрнбергским трибуналом.

Множество документов о «злодеяниях» украинских националистов – советские фальшивки. Музей Яд ва-Шем, несмотря на неоднократные обещания, так и не предоставил компрометирующих Шухевича сведений.

Учите матчасть!

Бухенвальд как (не)символ

В Сети законной популярностью пользуется шутка: «Если русские в одиночку победили Гитлера, то чего они возмущаются, что в Москву на парад Победы никто не приедет. Сами победили – сами и празднуйте». Разговоры о том, что Россия превратилась практически в изгоя на международной арене, давно стали общим местом, но чем ближе мы подходим к 70-й годовщине победы Объединенных Наций над Третьим Рейхом, тем изоляция становится отчетливее. День Бухенвальдского восстания – практически идеальный индикатор отношений Москвы с Западом, и нельзя не заметить, что горит он тревожным цветом.

Буковый лес

Бухенвальд, конечно, не Аушвиц – нет ни газовых камер, ни разнарядок на уничтожение, – но попасть туда означает почти получить смертный приговор, даже если его исполнение займет годы. Особенно страшными в «Буковом лесу», а именно так переводится название концлагеря, были медицинские эксперименты над людьми. И хотя «ангел смерти» – доктор Менгеле – ставил свои бесчеловечные опыты в Аушвице, бухенвальдским «пациентам» было от этого не легче. Всего за годы существования нацистского режима через лагерь прошла четверть миллиона заключенных, почти каждый четвертый из которых погиб.

Но известен Бухенвальд не только «подвигами» СС. Именно в этом лагере зародилось крупнейшее движение сопротивления, позволившее заключенным добиться поистине фантастического успеха – победного вооруженного восстания еще до прихода союзных сил. Освободиться самим,

и при этом захватить в плен больше сотни конвоиров – о таком узники Аушвица и Дахау могли только мечтать.

Производственный характер этого лагеря – неподалеку располагался крупный оружейный завод – немало способствовал успеху. В марте 1941 года в Бухенвальд попал польский инженер Гвидон Дамазын, сумевший не просто «на коленке», а в буквальном смысле на дне мусорного ведра собрать радиопередатчик, благодаря которому позже подпольщики установили связь с внешним миром. Параллельно «политические» сумели оттеснить «уголовных» от внутренней административной работы – это позволило не только сберечь множество жизней, но и упростить бойцам сопротивления их деятельность.

С 1942 года заключенные начали накапливать огнестрельное оружие – неслыханное дело в других лагерях. В 1943 году под руководством старого немецкого коммуниста Вальтера Бартеля в Бухенвальде возник Международный лагерный комитет, который координировал работу подпольщиков. Годом позже был организован Комитет Народного фронта, объединивший представителей всех партий, – от коммунистов до христианских демократов. Весной последнего года существования лагеря появилась и Международная военная организация Бухенвальда под руководством того же Бартеля. Оставалось ждать подходящего случая.

4 апреля американцы освободили первый на своем пути трудовой лагерь – Ордруф. Для нацистов в Бухенвальде это событие стало сигналом к действию – два дня спустя большинство заключенных и их охранников были эвакуированы вглубь Германии, оставшихся ждала незавидная участь. По плану «Буковый лес» должен был быть взорван, уцелевшие – добиты, но до полной ликвидации

концлагеря дело не дошло. 8 апреля тот самый поляк Дамазын и русский Константин Леонов отправили по радио союзным войскам просьбу о помощи. Текст был повторен несколько раз по-английски, по-немецки и по-русски, и буквально через три минуты пришел ответ от штаба армии генерала Паттона: «Бухенвальд, держитесь. Выдвигаемся на помощь». Дамазын от избытка чувств свалился в обморок.

Но наступило 11 апреля, вероятный день уничтожения концлагеря, а союзники все еще были в дороге. Около 11 утра подпольщики, вооруженные пулеметом и почти сотней винтовок, атаковали казармы СС и сторожевые башни. После полудня конвоиры стали отступать к ближайшему лесу, но отдельные бои продолжались в районе главных ворот. Впрочем, к моменту прибытия в 15:30 того же дня первого батальона 6-й бронетанковой дивизии США восстание победило, 125 эсэсовцев были пленены, а ворота – открыты. Триумфаторы нашли в себе силы дать в честь союзников салют. Основную работу американцы выполнили позже в лагере Лангенштайн, где дожидались освобождения более 20 тыс. узников, и в других местах.

Идеальный символ

Подобно тому, как понятия «Аушвиц» и «Холокост» неотделимы при описании трагедии европейского еврейства, так и «Бухенвальд» и «международная антинацистская солидарность» вполне сошли бы за синонимы. В самом деле, трудно найти более подходящий символ общей борьбы множества народов против тоталитаризма. Поляки и русские, украинцы и евреи, немцы и французы, военнослужащие и гражданские всех вероисповеданий и политических убеждений объединились, и с оружием в руках добыли себе свободу. Бухенвальд мог бы являть собой модель

Объединенных Наций в миниатюре, готовый эталон «дружбы народов», идеальный пропагандистский штамп – правдивый и эмоциональный – мог бы… но не стал.

Причиной этого стал спешно возводимый коммунистами «железный занавес». Вчерашние союзники превратились в «вероятных противников», СССР стал монополизировать победу в войне, но главное – это судьба самого Бухенвальда. Чекисты додумались поступить с «Буковым лесом» так же, как они поступили с Аушвицем – т.е. превратить его в советский лагерь. С 1945 по 1950 годы в бараках для жертв проигравшей стороны – нацистов – своих пленников теперь держали победители. Через спецлагерь №2 прошло без малого 30 тысяч человек, более семи тысяч из которых погибли. И еще одна интересная деталь – расформировывая лагерь, конвоиры вывезли в Советский Союз не только заключенных, но и бараки, кухни, прачечные, мастерские и даже матрацы. Своего «мягкого инвентаря», видимо, ГУЛАГу не хватало.

В любом случае, символ из Бухенвальда не получился. В ГДР основной упор делался на увековечивании памяти про коммунистических лидеров подполья, похожие коннотации сохранились в большинстве постсоветских государств. С другой стороны, в объединенной Германии и Европе в целом акцент делают на воспитании молодежи в духе мира, в том числе и при помощи бухенвальдского мемориала. В результате 11 апреля в России (да и Украине тоже) по инерции празднуют «Международный день освобождения жертв фашистских концлагерей», не имея международных контактов и путая фашистов с нацистами, а на мероприятиях в Бухенвальде предпочитают обходиться без россиян.

Индикатор

Накануне 27 января 2015 года один исторический скандал уже имел место в Восточной Европе. Гжегож Схетына, польский министр иностранных дел, публично заявил о решающем вкладе украинцев в освобождение Аушвица. В России немедленно пришли в ярость, мол, нельзя делить общую советскую победу по народам (и это невзирая на то, что еще в 2010 году Путин заявил, что русские справились бы с немцами и без украинцев). Киев впервые за много лет не остался в стороне от препирательств Варшавы и Москвы – Украинский институт национальной памяти на основе косвенных данных подсчитал, что не меньше 40% освободителей концлагеря были украинцами, и опубликовал биографии нескольких героев тех событий (есть в этом сборнике).

В 70-ю годовщину освобождения Аушвица Минобороны России наконец опубликовало документ, из-за идиотской политики пролежавший под грифом «секретно» все это время – национальный и социальный состав 60-й армии, взявшей Освенцим и остановившей «фабрику смерти». И что же – более 42% украинцев, столько же, сколько и русских. Спустя пять лет после демарша Путина, оскорбившего всех без исключения украинских ветеранов, справедливость была восстановлена. Не Украина первая начала делить на части советскую победу, но оспаривать вклад ее народа в разгром нацизма – пустое занятие.

Однако болезненная реакция Кремля была вызвана не столько словами польского министра, сколько ситуацией вокруг Дня памяти жертв Холокоста в целом. Не желая приглашать на мероприятия в Аушвиц лидера страны, все более откровенно скатывающейся в фашизм, организаторы вообще не стали приглашать политиков. Ехать или не ехать –

каждый руководитель решал для себя сам, и лишь «государево достоинство» российского президента пострадало. Путина в Польше не было.

Наученные горьким опытом, россияне вряд ли станут публично возмущаться тем, что их не пригласили в Бухенвальд 11 апреля. Вероятно даже, что и патриотическая пресса не станет обращать внимание на дату «Международного дня освобождения жертв фашистских концлагерей». И тем отчетливее проявится пропасть, отделяющая Россию от Запада в памяти о войне и во взглядах на политику будущего тоже.

Общая победа союзников и СССР над нацистами, символами которой были встреча на Эльбе и восстание в Бухенвальде, так и не стала основой для построения современного диалога между Россией и остальным миром. Более того, Москва начала 21 века все больше походит на столицу страны, которую такой ценой удалось победить 70 лет назад. В Бухенвальде узники сумели отложить в сторону разделявшие их вопросы политики, вероисповедания и даже забыли о недавних военных конфликтах ради достижения одной, единой для всех цели. События 27 января, 11 апреля и, боюсь, 8-9 мая показывают, что нынешним россиянам повторить подвиг своих предков и примириться с соседями, увы, не под силу.

Не давати тирану пальця. До 70-річчя Кримської конференції

Якщо сьогодні дати тирану палець, він завтра відніме всю руку. Сімдесят років тому, на початку лютого 1945-го, провідні демократії західного світу – Сполучені Штати та Велика Британія – пішли на поступки євразійській деспотії – Радянському Союзу – в питанні післявоєнного облаштування Європи. За обіцянку Сталіна якнайшвидше закінчити війну проти Гітлера, Рузвельт і Черчилль згодилися на компроміс щодо розв'язання «польського» та «югославського» питань, а ширше – щодо політичного устрою всієї Східної Європи. Але угода з дияволом залишається угодою з дияволом, навіть якщо вона націлена на благородну мету: Сталін обманув партнерів, і невдовзі через весь континент пролягла «залізна завіса». Мрії мільйонів людей на світле майбутнє були принесені в жертву тирану необачними союзниками, що дозволили собі в ім'я локального успіху поступитися глобальними цінностями. Які уроки виніс з тодішньої ситуації вільний світ, і чи виніс взагалі?

За лаштунками конференції

Військовий аеродром у Саках, – єдине на весь Крим вціліле летовище, здатне приймати трансконтинентальні рейси в складних погодних умовах. Третє лютого. На злітній смузі на британського прем'єра Вінстона Черчилля та американського президента Франкліна Рузвельта чекають в оточенні численних прибічників два радянські наркоми закордонних справ – колишній та нинішній – Максим Літвінов і В'ячеслав Молотов. За спинами членів делегації нап'яті три великі намети, в них – столи, що аж ломляться від

ікри, лосося та всіляких напоїв. Після частування гості вирушають в дорогу.

Між Саками та Ялтою – 130 кілометрів розбитих війною та радянським піклуванням доріг, до того ж майже половина маршруту проходить по й без того небезпечному гірському серпантину. За кілька днів до початку конференції чекісти в лісах поблизу Алушти перехопили 12 нацистських диверсантів, що намагалися дістатися траси, і це через півроку після звільнення Криму! Щоби вберегти гостей від неприємних сюрпризів, радянських солдат розставили вздовж усього шляху кортежів, а позаяк снігоприбиральних машин вчасно знайти не вдалось, то бійці ногами втоптували сніг на трасі, роблячи її придатною для автомобілів. Всього охороняти конференцію залучили майже 160 винищувачів, 4 полки НКВС та залишки Чорноморського флоту, разом майже 30 тис. вояків, а за «неблагонадійність» в околицях Ялти затримано понад 800 осіб.

В Москві постановили за будь-яку ціну справити на іноземних партнерів враження, тому завантажили півтори тисячі вагонів їжею, напоями, меблями та навіть шибками, і відправили це все до Криму у супроводі численної обслуги, набраної в найкращих готелях столиці. Але всі зусилля виявилися марними. Лівадійський палац, відведений для проживання Рузвельта та загальних зборів «великої трійки», просто кишів щурами, тож заокеанські гості були змушені викликати зі свого флагману «Catoctin», пришвартованому в Севастополі, спеціальну команду з дератизації. На кораблі розташовувався також медичний кабінет, послугами якого користувалися американці.

«Чудове місце для тифу та пекельних вошей», – не стримував свого роздратування від Воронцовського палацу Вінстон Черчилль. Великого клопоту завдавали клопи

(вибачте за каламбур), яких вдосталь було в розкішних спальнях: прем'єра вони кусали за ноги, а дехто з гостей примудрився навіть захворіти через укуси. Спроби травити комах дустом успіху не мали. Але чи не головною проблемою виявилася мала кількість ванних кімнат: у британців складалося враження, що князь та княгиня Воронцови приділяли більше уваги стравам, ніж умиванню. Іноді до двадцяти адміралів та генералів мусили стояти в черзі до єдиної великої ванни та трьох умивальників, в яких не було гарячої води. Вишенькою на торті стали радянські усміхнені жінки-«товариші», що в перший день зайшли до лазні британців із величезними щітками для миття спини з наміром використати ці знаряддя за прямим призначенням. Врешті-решт навіть відома англійська незворушність похитнулася: в Севастополь викликали розкішний пароплав «Franconia», на борту якого британська делегація провела останні три дні візиту. Найбільше втішався сам прем'єр: «Як чудово повернутися до англійської їжі після того [радянського] свинства та зимних, жирних страв».

Польща як передчуття

Обговорення «польського питання» зайняло чверть усього робочого часу конференції – не тільки тому, що друга Річ Посполита була найбільшою країною Центрально-Східної Європи чи польський народ першим вступив у війну з німцями і не склав зброї навіть після капітуляції держави, але й тому, що за польським прецедентом мали розв'язувати інші суперечки повоєнного континенту.

Компромісу було досягнуто на трьох умовах. По-перше, прорадянський тимчасовий уряд у Варшаві мав поповнитися представниками еміграційного уряду з Лондона та місцевими демократами; по-друге, новий уряд національної єдності мав

провести вільні вибори до парламенту; по-третє, остаточні кордони Польщі мала визначити майбутня мирна конференція. Розказують, що коли після публікації спільного комюніке Молотов сказав Сталіну, що такі формулювання в угоді із Заходом стануть на заваді радянським планам, Вождь відповів: «Нічого страшного. Ми зробимо все по-нашому пізніше». Для того, щоб обманути своїх союзників, диктатору знадобилося півтора року.

Минув лише місяць після звершення Ялтинської конференції – і 27 березня шістнадцять польських політиків та провідників підпілля – «підземної держави», що прилетіли до Москви на переговори, були затримані НКВС, але йшла війна, тому Захід не зреагував. Між 17 та 21 червня 1945-го ці опозиціонери на показовому процесі були засуджені та ув'язнені на терміни від 4 місяців до 10 років, але з волі Сталіна саме в ці дні в Москві йшли перемовини про створення уряду національної єдності Польщі, тому вільний світ продовжував сподіватися на краще. Протягом наступного 1946 року радянські та польські спецслужби завдали поразки збройному національному підпіллю – «проклятим солдатам» – та провели 30 червня сфальсифікований референдум з устрою нової держави. Вінцем післявоєнної радянізації Польщі стали вибори до Установчого сейму в січні 1947-го, на якому внаслідок тиску на виборців та численних фальсифікацій реальна опозиція змогла набрати лише 10% голосів, решта дісталася комуністам та партіям-ширмам.

Зберігши в країні зовнішні ознаки «незалежності» – уряд, армію та багатопартійний парламентаризм – СРСР перетворив Польщу на свого сателіта, і за тою ж схемою вчинив це і з іншими східноєвропейськими країнами. У відповідь на сталінську експансію 12 березня 1947 року у

США було проголошено доктрину Трумена, націлену на «стримування» Радянського Союзу, але було запізно – половина континенту перейшла під повний контроль Москви.

Уроки (не)засвоєно?

Між підписанням угоди з дияволом та оголошенням хрестового походу проти нього (хоча б у вигляді «стримування») пройшло два роки, один місяць і один день. Врятувати завдяки економічній та військовій допомозі вдалося лише Грецію, решта країн Східної Європи з часом перетворилася на сателітів СРСР – «соціалістичний табір». За намагання вийти з нього заплатили кров'ю жителі Східної Німеччини у 1953 р., Угорщини – у 1956 р., Чехословаччини – у 1968 р., а поляки піднімалися на боротьбу із режимом тричі: у 1956, 1970 та 1981-1982 рр. Рахунок прямих жертв панування «совєтів» в Європі йде на десятки тисяч, скільки людських доль було скалічено – не скаже ніхто. Ціна компромісу зі Сталіним виявилася надзвичайно високою, і заплатили її зовсім не ті, хто на цей компроміс погодився.

Історія першої половини ХХ століття дала нам безліч прикладів того, як неготовність захищатися в малому обов'язково призводить до необхідності воювати за велике. Глибока стурбованість замість конкретних рішучих дій, умиротворення агресора, компроміси із тираном – ніщо з цього не в змозі гарантувати мир та стабільність нікому. Від Мюнхенської угоди до Ялтинської конференції західний світ вчився не мати справ з диктаторами, якою б доцільною не виглядала співпраця з ними, принаймні, тимчасова. 30 вересня 1938 року Невілл Чемберлен доповів британському парламенту про результати перемовин з Гітлером: «Я вірю, що це – мир для нашого часу». 1 березня 1945 року, після

угоди зі Сталіним, Франклін Рузвельт запевнив Конгрес, що він «повернувся з Криму з твердою вірою, що ми розпочали шлях до миру в світі». Історія двічі посміялася над впевненістю обох лідерів, і безкомпромісність часів холодної війни начебто продемонструвала, що негативний урок «угодовництва» засвоєний.

Але минуло лише чверть століття після закінчення глобального протистояння, як виявилося, що деякі висновки потрібно повторити двічі. Знову треба нагадувати, що нерозв'язана вчасно суперечка на одному краю континенту цілком реально може призвести до мобілізації, роздавання протигазів та риття окопів на іншому краю. Необхідно повторювати, що небажання вмирати за Гданськ (чи то пак Донецьк) сьогодні може викликати необхідність вмирати за Париж завтра. Заслуговує на нову увагу теза, що нація, яка з-поміж війни та ганьби обирає ганьбу, обов'язково отримає і війну на додачу.

21 березня 1945 року американський посол Аверелл Гарріман написав Рузвельту: «Ми мусимо чітко розуміти, що радянська програма – це побудова тоталітаризму, згортання особистих свобод та демократії, як ми її знаємо». Нинішнім станом речей в Криму та на Донбасі ми не в останню чергу маємо «завдячувати» тому, що 21 березня 2014 року, в день остаточної легалізації анексії з боку РФ, на Заході не знайшлося нікого, хто сказав би подібні слова щодо програми «Русского мира». Незасвоєні уроки мають властивість повторюватися – тож невже ми знову приречені стати навчальними матеріалом для схильного до глибокої стурбованості та компромісів з диктаторами Заходу?

Кримський якір: що стояло за передачею півострова Україні 1954 року

Однією з найбільш дражливих міжнародних проблем нинішньої Європи є державна належність Криму. Свого часу актуальними були претензії польських ура-патріотів на «Львівнаш», німецьких на «Гданськнаш» та «Калінінграднаш», але вони відійшли в минуле й, за винятком хіба що останнього, більше не з'являться на порядку денному.

Натомість анексія Росією Кримського півострова породила велетенську хвилю політичних і історичних дебатів, аргументація учасників яких здатна заплутати навіть ґрунтовно підготовленого дослідника. Чимало американських та європейських видань рясніють статтями з «поясненнями», чий усе-таки Крим і чи варто вважати захоплення території сусіда «поновленням історичної справедливості». Якщо не буде поступового та ґрунтовного розбору всіх «за» і «проти», на розуміння західних суспільств сподіватися марно. Зі сторонами конфлікту начебто все чітко: «Крим український», бо це патріотично й за законом; «Крим російський», бо «ґород русской слави» плюс стаття КК РФ за заклики до сепаратизму. Але поставмо себе на місце європейського обивателя і спробуймо осмислити sine ira et studio, як і, головне, навіщо 1954 року Крим був переданий Росією Україні.

Хвилинка лікнепу

Упродовж кількох тисячоліть Крим населяли представники сотень народів: від кіммерійців до кримчаків; його територію контролювали десятки імперій: від Римської

до Османської, а російський орел запанував у кримському небі лише 1783 року. Під час революції 1917–1920-го тут змінилося кілька місцевих та окупаційних урядів, але правом самостійно обирати собі долю півострів тішився недовго.

Крим був остаточно завойований більшовиками в листопаді 1920 року й увійшов до складу Росії як звичайна губернія. 18 жовтня 1921-го в руслі розпочатої тоді політики коренізації (на півострові – «татаризації»), а також задля пропаганди радянського ладу серед лав «трудящих мусульманського Сходу» губернію перетворили на Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку. 1946 року півострів став звичайною областю в складі РРФСР, а в 1954-му його передали Україні. 20 січня 1991-го там відбувся перший в СРСР референдум, згідно з результатами якого 12 лютого автономію було відновлено.

Історія боротьби Сімферополя з Києвом за статус Криму у 1991–1998 роках надзвичайно цікава, проте лежить за ме¬жами нашої головної теми. Тож ми лише зазначимо, що теза про «нелегітимну передачу Криму Україні» відігравала важливу роль як у претензіях сепаратистів на суверенний статус, так і в діях їхніх покровителів із Москви. Описати в одній статті всі *pro et contra* передачі півострова навряд чи можливо, але розглянути головні проблеми цього процесу цілком реально.

Як: за законом чи за справедливістю

Відомо: де два юристи, там три думки, особливо якщо вони є представниками ворожих країн. Проблеми законності передачі Криму це стосується повною мірою. Умовні «росіяни» наполягають на тому, що змінювати кордони РРФСР президія Верховної ради республіки своєю постановою від 5 лютого 1954 року не могла, позаяк цього

права не було в переліку її повноважень, визначених 33-ю статтею місцевої Конституції. Так само кордони СРСР за його Основним законом мала право змінювати лише Верховна рада, а не її президія, котра зробила це указом від 19 лютого (ст. 14 і 31). Тому юридичні підвалини передачі Криму є щонайменше сумнівними, а то й незаконними взагалі.

«Українці» відповідають на це, що зміна підпорядкування півострова була закріплена законом СРСР, ухваленим 26 квітня Верховною Радою, а оскільки він має вищу силу, ніж указ, то й передачу Криму було легітимізовано. І навіть якщо порушення процедури президією ВР СРСР створило юридичний казус (легітимним законом затвердили нелегітимний указ), то подальший конституційний процес зняв усі можливі суперечності.

По-перше, тим-таки законом 26 квітня ВР СРСР внесла зміни до ст. 22 і 23 чинної на той час Конституції 1936 року, в яких ішлося про територіальний склад РРФСР та УРСР. По-друге, ВР РРФСР змінила 2 червня Конституцію останньої, викресливши Кримську область із її складу. І по-третє, в цілком нових Конституціях СРСР 1977-го та РРФСР і УРСР 1978 років Крим беззастережно було визначено як територію України.

Позаяк Конституція має найвищу юридичну силу, жодні казуси в ній неможливі: решту документів має бути приведено у відповідність до неї. Таким чином, стає безглуздо говорити про нелегітимність процедури передачі Криму. Що закріплене Конституцією, те є абсолютно законним.

Що ж до Севастополя, то ситуація з ним нагадує проблему півострова у мініатюрі. У 1948 році місто було виведене зі складу Кримської області й дістало пряме республіканське підпорядкування. Зазначимо, що його не було згадано в

документах стосовно передачі Криму Україні. Отож-бо, як стверджують «росіяни», Севастополь залишився за РРФСР і мусить належати сучасній Росії.

Але відповідь на цей закид буде така сама: хоч і справді не існує жодного окремого нормативного акта про перепідпорядкування Севастополя Києву, згідно із Конституціями РРФСР та УРСР 1978 року місто входить до складу України, а в переліку російських адміністративних одиниць відсутнє. У конституціях записано – справу закрито.

Навіщо: багатошарове питання-цибуля

Величезна кількість міфів та здогадів навколо причини передачі Криму робить проблему… цибулиною: багато шарів, а поки знімеш – розридаєшся. Треба обережно відділяти їх один від одного.

Згори лежить формулювання офіційних документів – постанови президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 року, указу президії ВР СРСР від 19 лютого та закону СРСР від 26 квітня: «…враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки…» Але таке розпливчасте твердження не влаштувало більшості пострадянських дослідників та політиків, відтак розпочався активний пошук справжніх причин, які «влада приховала».

Міф № 1. Це був «царський подарунок» Хрущова, зроблений ним «улюбленій» Україні до 300-річчя Переяславської ради та «возз'єднання». Тут вигадка на вигадці. По-перше, від смерті Сталіна (1953) до розвінчання культу особи (1956) Микита Сергійович не був і не міг бути одноосібним правителем СРСР. Так, він обіймав посаду першого секретаря ЦК Компартії, але формальним провідником Союзу був голова президії Верховної ради Ворошилов, тоді як виконавчу владу очолював голова Ради

міністрів Малєнков; обоє належали до старої сталінської гвардії. Зрозуміло, що рішення з'явилося як колегіальне, тож про одноосібний подарунок і мови бути не могло, тим більше версію про «підгін» події під круглу дату не підтверджує жодне архівне джерело.

Міф № 2. За путінською версією від 18 травня 2014 року Хрущов намагався заручитися підтримкою української номенклатури в боротьбі за владу чи загладити провину після своєї участі в масових репресіях. Щодо змагання за найвище крісло – тут усе зрозуміло. Рішення було колективним, тож сподіватися на якусь прихильність товаришів із КП(б)У особисто до себе він не міг. Те саме стосується й репресій: навіть якщо Микиту Сергійовича і тривожила совість, до XX з'їзду Країна Рад репресій офіційно не визнавала, тож і вибачатися не було за що.

Міф № 3, господарський. За іронією долі, він надзвичайно подобається українським патріотам. Суть у тому, що Москва таким чином просто скинула на Київ усі клопоти стосовно відбудови Криму, який постраждав під час війни. Але це лише наполовину міф, бо син Хрущова Сергій підтверджував: батько й справді намагавсь упорядкувати оперативне керівництво господарством нижнього Подніпров'я та півострова у межах однієї республіки. Хоча ще за 10 років до початку прокладання Північно-Кримського каналу він був визначений як загальносоюзна «велика будова комунізму», тобто спорудження його вели «всім миром». Очевидно й те, що руїни на півострові уже не було: за 10 повоєнних років більшість об'єктів відбудували або звели з нуля, як-от залізничний вокзал у Сімферополі. І наостанок. «Окремий» тягар на плечі УРСР не лягав, бо вона не мала власного незалежного бюджету, а у випадку додаткових витрат Київ отримував субвенції із загальносоюзної скарбниці. У 1950-му

дотації із центру становили тільки 0,6% доходів республіки, а у 1955-му (відразу після передачі Криму) – вже 13,4%, у 22 рази більше! Тож гіперболізувати кримський «тягар» не варто.

Міф № 4, фінансово-конспірологічний. Через інтернет поширено легенду, мовляв, у лютому 1929-го радянська Росія уклала з міжнародною фірмою Agro-Joint контракт на отримання багатомільйонного кредиту під заставу землі в Криму, а 1954-го начебто добігав кінця термін повернення коштів, тож регіон передали Україні, щоб земельні претензії в разі чого висловлювали до неї, а Росія залишалась осторонь. Ані архівних матеріалів, ані свідчень очевидців на підтвердження цієї версії її прихильники не наводять. Натомість густо змішують реальні угоди 1920-х років, єврейські автономні поселення на півострові, плани «Кримської Каліфорнії» і подають це під соусом з імен рокфеллерів та рузвельтів. Одначе ця схема дужче пасує до контрактів бандитських 1990-х, ніж до міждержавних угод. Насправді домовленість 15 січня 1929 року була підписана Agro-Joint із земельним комітетом при ЦВК СРСР, а затверджена 15 лютого загальносоюзною Радою народних комісарів, тож передача Криму Україні не врятувала б Союз від розплати. У договорі дата «1954» узагалі не фігурує.

Але якщо ні волюнтаризм, ні апаратні інтриги, ні господарство не стали головною причиною передачі Криму Україні, то навіщо взагалі було здійснено цей акт? Відповідь на запитання неможливо знайти лише на вітчизняному матеріалі, потрібно охопити поглядом увесь Союз.

Доктрина анклавів

Чи задумувалися ви, як так вийшло, що у складі Молдавської РСР опинилося Придністров’я – історично

український і цілком «слов'яномовний» регіон? З якою метою Осетію було поділено між РСФРР і Грузинською РСР, навіщо останній передали Абхазію? Чому населений вірменами Нагірний Карабах опинився під управлінням Азербайджану, а етнічно узбецька Ферганська долина – Киргизії? За якими лекалами краяли кордони північнокавказьких та поволзьких республік? Чим пояснити непропорційно велику кількість росіян на півночі Казахстану й у країнах Балтії? За СРСР водилося безліч гріхів, але там нічого не робилося просто так, особливо якщо багаторазово повторювали одне й те саме. І якщо всі національні окраїни насамкінець виявилися поцятковані численними анклавами, що утруднювали стабілізацію політичних кордонів і постійно підігрівали міжетнічну ворожнечу, значить це було комусь потрібно, а кому – відповісти нескладно: наркомові у справах національностей РСФРР, а потім і генсеку ЦК ВКП(б) тов. Сталіну, а відтак його послідовникам.

Почалося все з відомої суперечки між ним та Лєніним восени 1922 року про формат майбутнього Радянського Союзу. Джугашвілі пропонував не панькатись, а включити всі соціалістичні республіки до складу Росії на правах автономій: «Справжнє об'єднання […] в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК (Ради народних комісарів. – Тут і далі авт.), РПО (Ради праці та оборони) й ВЦВК (Всеросійського центрального виконавчого комітету) РСФРР на РНК, ЦВК та економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови та культури, юстиції, внутрішніх справ, землеробства тощо», позаяк «молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто

приймаючи слова про незалежність за чисту монету» (доповідна записка на ім'я Лєніна).

Ільіч заперечив. Цитуємо його лист до Камєнєва. «У § 1 замість «вступу» до РСФРР сказати: «Формальне об'єднання разом із РСФРР у Союз Рад. Республік Європи і Азії»... ми визнаємо себе рівноправними і з Укр. СРР, і з ін. І разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію, Союз Рад. Республік Європи і Азії».

У тій суперечці перемогла лєнінська концепція формальної рівноправності (її закріпили в Договорі про створення СРСР 30 грудня 1922 року), але останнім сміявся Сталін. Почавши з небаченої централізації влади та цілковитої підміни державного апарату партійним, «батько народів» закінчив нарізкою кордонів союзних республік (Крим змінив «місце проживання» пізніше, але в контексті тієї самої логіки; також див. нижче про Калінінград) і переселенням цілих народів. Хоча офіційно таких подій не пояснювали й не називали, сьогодні лише сліпий не побачить, що Сталін послідовно виконував давно задуману ним програму, яку доречно назвати доктриною анклавів.

У чому ж суть цієї доктрини? Звернемося до аргументації Сталіна під час дебатів про форму СРСР. Основною загрозою єдності нового Союзу майбутній тиран вважав самостійну зовнішню політику радянських республік, помножену на можливість виходу з більшовицької імперії. Пропонована ним автономізація України, Білорусі та Закавказзя знімала цю проблему з порядку денного, але в умовах формально рівноправної конфедерації довелось іти іншим шляхом. Якщо не можна перешкодити проголошенню республіками незалежності, то хоча б необхідно зробити абсолютно неприйнятними збитки від наслідків цього процесу. Як перший запобіжник передбачено було застосовувати

загальносоюзний каральний апарат і армію (зрештою, Москва намагалася скористатися ним у Тбілісі 1989 року й Вільнюсі 1991-го), а як другий – зорієнтовані на центр етнічні меншини (на цьому питанні нарком у справах національностей Сталін знався). Саме тому впродовж усього існування СРСР Кремль послідовно включав до складу союзних республік території з «чужим» населенням, а заодно й заохочував активну міграцію росіян на периферії.

Результатом стала ситуація, яку спостерігаємо нині. Проросійські анклави відіграють роль якорів, що утримують нові держави в орбіті впливу РФ: Нарва в Естонії, Придністров'я в Молдові, Крим і Південний Донбас в Україні (Донецьк та Луганськ в УНР були прикордонними містами), а також значні діаспори в Білорусі й Казахстані. Литовській РСР тричі (!!!) пропонували приєднати переважно російськомовну Калінінградську область (1945, 1963 і навіть 1987), але Вільнюс розсудливо відмовлявся, чим порятувався нині від сильного головного болю. «Чужорідні» анклави й з умислом прокреслені кордони на Кавказі та в Середній Азії були покликані породжувати конфлікти, для врегулювання яких місцева влада зверталася б до «старшого брата»: Ферганська долина, Карабах, Абхазія, Осетія. Не явні, але тривалі конфлікти тліють через спірні території між Осетією та Інгушетією і всередині Дагестану, попереду неминучі протистояння в Кабардино-Балкарії та Карачаєво-Черкесії. Не відповідають етнічним ареалам і адміністративні кордони Татарстану та Башкирії. Вміле маніпулювання сторонами цих «керованих конфліктів» посилює Росію як імперію, а факт, що при цьому страждають і власне росіяни, Москву традиційно не турбує.

Сьогодення

У кінцевому підсумку передача Криму Україні була мотивована не якоюсь особливою любов'ю, не боротьбою за владу й не господарськими розрахунками, а давньою стратегією прив'язування союзних республік до Росії «регіонами-якорями». І хоча це жодним чином не скасовує значення давніх історичних зв'язків Криму з Україною, а також єдиної інфраструктури, слід визнати, що Кремль досяг мети. На початку 1990-х півострів регулярно дестабілізував ситуацію в Україні сепаратистськими витівками (то декларацію незалежності проголосить, то час із Москвою синхронізує), потім він постійно підтримував регіоналів та комуністів, а тепер «утік» до чужої держави.

І думати, нібито доктрина анклавів залишилася в минулому разом зі спочилим СРСР, було б наївно. Сьогоднішня РФ із точністю дотримується заповітів тов. Сталіна, підігріваючи сепаратизм усередині сусідніх країн і створюючи сірий пояс нестабільності з невизнаних республік уздовж своїх кордонів, не так зміцнюючи себе, як ослаблюючи сусідів. І намагатися здолати доктрину анклавів атакою в лоб – непрощенна трата часу й сил. Єдиною адекватною відповіддю стало б її використання у власних інтересах, наприклад підтримка антиросійські настроєних кримчан і донбасівців, а потім (як знати?), можливо, й антиімперського підпілля в самій Росії.

Народні протести у СРСР, сонячна активність і перспективи України

УВАГА: цей текст був написаний у березні 2013-го – і настання Революції гідності підтверджує мої головні висновки.

Настання 2013-го підживлює інтерес до історичних закономірностей, надто – до збігів дат великих соціальних потрясінь. Чи є випадковість у такому ряду дат: 1905, 1917, 1929, 1941, 1953, 1965, 1977, 1989, 2001, 2013?...

Схильні до містики, звісно, можуть у всьому звинувачувати нещасливий рік Змії, гуманітарії – згадувати закон циклічності історії... Більшість коментаторів в інтернеті, втім, солідарні з думкою, що нічого доброго від нового року очікувати не варто.

Питання варте того, щоб розібратися в ньому докладніше, бо будь-який подібний прогноз повинен бути відповідним чином обґрунтований.

У 1918 році на історико-філологічному факультеті Московського університету 21-річний Олександр Чижевський захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора загальної історії з незвичайною назвою: «Исследование периодичности всемирно-исторического процесса».

Ідея молодого вченого, що вразила офіційних опонентів – найвизначніших тоді істориків Сергія Платонова та Льва Карсавіна – полягала у визнанні того простого факту, що людська історія розвивається спірально не сама по собі, а під впливом т.зв. 11-річного сонячного циклу.

Збільшення активності Сонця веде до наростання соціальної напруги у світі, зменшення – до спаду. Сонце не диктує людству, як саме поводитися, воно лише підштовхує його до діяльності.

Втім, колосальний прогностичний ефект цього відкриття, що дозволив би вже тоді створювати науково обґрунтовані футурологічні прогнози, виявився незатребуваним. Ймовірно, новому комуністичному керівництву була глибоко противна думка, що найбільші бунти і революції відбуваються під впливом безликого Сонця, а не чинників єдино вірного вчення про класову боротьбу.

Лише в середині 90-х років минулого століття наукова спадщина Чижевського стала повертатися в історичну науку, однак, не настільки стрімко, як очікувалося. Опір радянізованих істориків і чиновників гальмує цей процес і понині. Тим не менш, переконатися в слушності основних положень видатного вченого сьогодні може будь-хто.

Народні протести у СРСР і активність Сонця

Тема народних протестів в «країні Рад» була під замком протягом усієї її історії. Навіть сьогодні ми не можемо відповісти однозначно, скільки разів і наскільки масово громадяни Радянського Союзу протистояли своїй державі. Наші знання уривчасті, а узагальнення – дещо передчасні.

Хай там як, але деякий матеріал ми все ж маємо в своєму розпорядженні. Отже, якщо теорія Чижевського є вірною, то масові виступи в СРСР мають бути розподілені в приблизній відповідності із періодами активності Сонця.

Сам 11-річний цикл астрономи відраховують по т.зв. числах Вольфа – показнику кількості плям на Сонці. Відклавши по осі абсцис роки, а по осі ординат – числа

Вольфа, ми отримаємо графік коливань сонячної активності за певний період.

Для нашого дослідження візьмемо проміжок часу між 1953 і 1986 роками.

Цей проміжок не випадковий: народні виступи 1917-1922 рр. тісно пов'язані із подіями революції, отже, соціальні чинники істотно спотворюватимуть вплив Сонця, те саме вірно і для виступів 1929-1939 рр. (відповідь на колективізацію і репресії) і 1941-1950 рр. (війна та повоєнний опір).

Розпочаті з 1988 року заворушення вже генетично пов'язані з розпадом СРСР, а тому вимагають окремого додаткового вивчення.

Отже, саме «мирний» період від смерті Сталіна і до початку Перебудови, не позначений ані масштабними репресіями, ані громадянськими війнами, найкращим чином підходить для нашої мети.

Відомості про стихійну боротьбу радянських людей із владою розкидані по нечисленних джерелах, найважливішими з яких є «Справка КГБ СССР о массовых беспорядках в стране с 1957 г.», опублікована Миколою Зеньковичем в книзі «Тайны уходящего века», і дослідження Володимира Козлова «Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти».

Зі значного переліку акцій протесту, складеного за вказаними матеріалами, потрібно вилучити деякі специфічні види виступів:

1) Повстання в тюрмах і у «архіпелазі ГУЛАГ» – оскільки бунт зеків надто залежить від зовнішніх обставин, крім того, взагалі тривале перебування великої кількості чоловіків у закритому просторі саме по собі є дестабілізуючим чинником;

2) Солдатські заколоти – приблизно з тих же причин;

3) Зіткнення футбольних фанатів – позаяк вони прив'язані до турнірного графіку більше, ніж до соціальної ситуації в країні;

4) Страйки і мирні мітинги, одиночні пікети і виступи дисидентів – бо у фокусі нашої уваги опиняються лише випадки, пов'язані з насильством, як крайньою формою громадянського протесту, що дозволяє точно відокремити звичайне невдоволення від рішучого перелому у свідомості людей;

5) Інциденти, в яких брали участь менше 100 осіб.

Але навіть після всіх цих винятків список залишається чималим:

- 4 серпня 1953, Херсон, 500 осіб (нижче зазначатиму лише число).
- 9-12 серпня 1953, Усольє-Сибірське Іркутської області, 400
- 22-23 вересня 1953 р., Лудза Латвійської РСР, 200
- 2 травня 1955, Климовськ Московської області, 2000
- 13 червня 1955 р., Магнітогорськ Челябінської області, 300

- 10-13 вересня 1955 р., Кемерово, 1000
- 9-10 січня 1956 р., Новоросійськ Краснодарського краю, 1000
- 21 січня 1956 р., Клайпеда, 500
- 8-11 березня 1956 р., Тбілісі, 1500
- Липень 1956 р., Оренбург, 1700
- 28 жовтня 1956 р., Слов'янськ Сталінської (Донецької) області, 600
- 2 листопада 1956 р., Каунас, 150
- 11-13 квітня 1957 р., Сухумі, 200
- 10-11 червня 1957 р., Подольськ Московської області, 3000
- 2-3 липня 1958 р., Кривий Ріг, 100
- 26-27 серпня 1958 р., Грозний, 2000
- Поч. вересня 1958 р., Тайга Кемеровської області, 400
- Кін. вересня 1958 р., Комсомольський район Сталінградської області, 100
- 1 липня 1959 р., Каларашський район Молдавської РСР, 200
- 1-3 серпня 1959 р., Теміртау Казахської РСР, 5000
- 22 серпня 1959 р., Гудермес Чечено-Інгушської АРСР, 100
- 31 липня 1960 р., Джетигара Казахської РСР, 500
- 15 січня 1961 р., Краснодар, 1300
- 21 червня 1961 р., Бійськ Алтайського краю, 500
- 30 червня 1961 р., Муром Володимирської області, 1500
- 23 липня 1961 р., Александров Володимирській області, 1200
- 15-16 вересня 1961 р., Беслан Північно-Осетинської АРСР, 700
- 1-3 липня 1962 р., Новочеркаськ Ростовської області, 4000
- 16-18 червня 1963 р., Кривий Ріг, 600
- 7 листопада 1963 р., Сумгаїт Азербайджанської РСР, 800
- 16 квітня 1964 р., Бронниці Московської області, 300
- 18 квітня 1964 р., Ставрополь, 700
- 29 вересня – 3 жовтня 1964 р., Хасав'юрт Дагестанської АРСР, 700
- 23 серпня 1966 р., Москва, 500 осіб.
- 17 травня 1967 р., Бішкек (Фрунзе), 700
- 22 травня 1967 р., Київ, 200 осіб.
- 13 червня 1967 р., Шимкент (Чимкент) Казахської РСР, 1000
- 3 липня 1967 р., Степанакерт Азербайджанської РСР, 2000
- 8 жовтня 1967 р., Прилуки Чернігівської області, 500
- 12 жовтня 1967 р., Слуцьк Білоруської РСР, 1200
- 13 липня 1968 р., Нальчик Кабардино-Балкарської АРСР, 4000
- 14 травня 1972 р., Каунас, 400
- 25 червня 1972 р., Дніпродзержинськ, 350
- 29 травня 1974 р., Рубцовськ Алтайського краю, 500

- 22 січня 1977 р., Новомосковськ Тульської області, 500
- 28 вересня 1978 р., Тарту, 150
- 16, 19, 22 червня 1979 р., Акмолінськ (Целіноград) та Атасбар Казахської РСР, 500
- 24 жовтня 1981 р., Владикавказ (Орджонікідзе) Північно-Осетинської АРСР, 4500
- 20 квітня 1982 р., Москва, 100
- 22-23 серпня 1984 р., Леніногорськ Татарської АРСР, 1000
- 12 січня 1985 р., Душанбе, 700
- 2 квітня 1986 р., Якутськ, 600
- 17-18 грудня 1986 р., Алма-Ата, 5000

За об'єктивний показник соціальної активності ми візьмемо зазначене в міліцейських протоколах число учасників виступів. Зрозуміло, дані лише одного МВС, традиційно схильного, до того ж, до применшення масштабу протестів, не можуть бути абсолютно достовірні. Але, оскільки похибка в цифрах буде приблизно однаковою, загальне співвідношення цифр залишиться правильним.

Неозброєним оком помітно певну схожість обох діаграм (синусоїда із доволі рівномірним розподілом максимумів). Але ще більш вражаючим стане графік, на якому обидві криві будуть розміщені поруч.

Побудувати таку діаграму, до речі, зможе кожен, хто опанував Microsoft Word (кнопки "діаграми", "графік", "вставити" – в першій колонці відкритої праворуч таблиці Excel потрібно проставити роки, у другій – числа Вольфа, в третій – кількість учасників заворушень).

Зауважу для гуманітаріїв, що, оскільки числа Вольфа, в основному, представлені десятками, а кількість «бунтівників» – тисячами, то для коректного відображення графіків потрібно привести у відповідність порядки цифр: або помножити число Вольфа на 100, або розділити на 100 кількість протестувальників.

В цілому, пряму залежність масштабів народного протесту від рівня сонячної активності можна вважати наочно доведеною. Особливо недовірливі можуть відшукати список максимумів сонячної активності за XX століття і порівняти його зі списком найбільш значних політичних подій у світі, здивування гарантоване.

Перспективи України – 2013

Що ж з усього цього випливає? Рік Змії, звичайно, є роком Змії, але відмахуватися від наукового застереження не варто.

2013 рік, за прогнозами астрономів, має стати знаковим – як видно з наведеного нижче прогнозу, на нинішню весну припаде максимум сонячної активності 24-го циклу.

І хоча він буде поступатися за силою максимуму 2000 року, без наслідків у соціальній сфері цей час все одно не минеться.

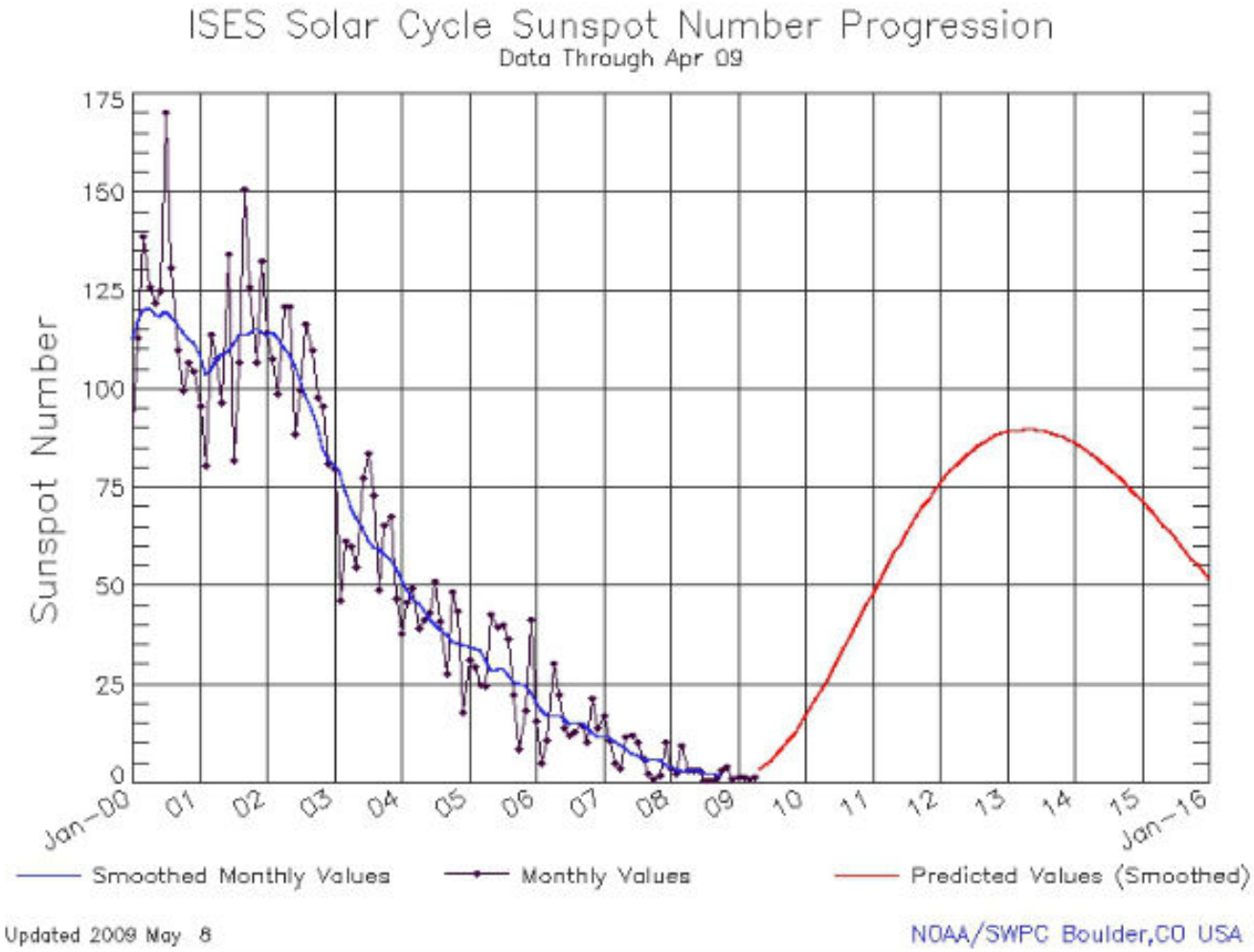

Втім, наука лише робить прогнози, вважаючи, що кожен, хто попереджений – той озброєний. Ви можете не повірити у викладені тут розрахунки або просто проігнорувати висновки, але це буде вже особистою справою кожного.

Dixi.

Післямова 2020 року.

24-й цикл сонячної активності досяг максимуму у квітні 2014 року (думаю, не варто нагадувати українцям, чим той рік запам’ятався), а завершився у грудні 2019-го.

25-й цикл, що розпочався тоді ж, а сонячна активність досягне піку між 2023 та 2026 рр. Враховуючи те, що на 2024 рік припадають «вибори» Путіна, вибори президента США та, якщо дуже пощастить, чергові вибори голови держави у нас – то сумно нам точно не буде.

Тримайтеся міцніше!

20 января 1991 года: крымский референдум преткновения

Самопровозглашенный глава Крыма Сергей Аксенов заявил, что референдум 20 января 1991 года «заронил в крымскую почву семена Крымской весны» и был первым шагом «на долгом и трудном пути домой, в Россию». Удивительным образом с ним согласился Александр Янковский, написавший в своем Фейсбуке, «что благодаря этому восстановлению процесс оккупации Крыма Россией в 2014 году прошел максимально комфортно для оккупанта». Про негативное отношение к референдуму со стороны крымских татар и так хорошо известно. Но я позволю себе твердо заявить, что при всех своих недостатках, восстановление автономии Крыма в 1991 году было единственным путем, по которому могла пойти Украина. Путем, который позволил избежать масштабного кровопролития на полуострове и состояться независимости «на материке».

Для начала проясним важный методологический момент. Одним из серьезнейших «грехов» историка является искусственная модернизация рассматриваемого явления, проще говоря, расчет «задним числом». Из современности, конечно, виднее, кто был прав, а кто ошибался, но оценивать поступки людей прошлого нужно исключительно по их шкале ценностей и по мере именно их, а не нашей, информированности.

Сегодня легко упрекать наших старших современников, голосовавших на референдуме в январе за Крым как субъект будущего Союзного договора, в марте – за сохранение СССР в новом формате, а в декабре – за независимость Украины, в

непоследовательности. Подавляющее большинство граждан Советского Союза в начале 1991 года не могли знать, что их страна просуществует меньше года, и поэтому старались обустроить свою жизнь максимально комфортно в тех исторических условиях.

С этой точки зрения крымский референдум является по-настоящему эпохальным событием – первым легитимным за всю советскую историю. Ранее были организованы референдумы, например, в Приднестровье, но их результаты не были признаны властью. В Крыму же впервые граждане смогли повлиять на будущее своего региона, и едва ли не впервые советская власть пошла на «повышение» статуса административной единицы под давлением «снизу». Ликвидация в 1946 году Крымской Автономной Советской Социалистической Республики была волюнтаристским и безусловно репрессивным актом, а ее восстановление в 1991 году – актом демократическим. Уже 12 февраля парламент УССР законом восстановил КрАССР в составе Украины.

Но при этом и Аксенов, и Янковский ошибаются. Крымский референдум 1991 года был способом разрешения тех проблем, которые объективно стояли перед Украиной и Крымом на тот момент. Так называемая «крымская весна» и аннексия полуострова имеют совершенно иной генезис и никакого отношения к январскому референдуму не имеют. Россия при большом желании захватила бы Крым, даже если бы он и не имел автономного статуса.

Итак, что за вызовы стояли перед Симферополем и Киевом в начале 1991 года и почему обе столицы пошли на проведение этого референдума и восстановление автономии? Если отбросить словесную шелуху, нанесенную за 25 лет с обеих сторон, ключевым тезисом здесь будет «компромисс». И «материк», и полуостров решали свои

политические задачи, и в определенный момент решение этих задач совпало.

Крымская коммунистическая элита, стопроцентно русскоязычная, опасалась утратить власть и привычное социокультурное окружение в условиях возможной украинизации полуострова. Конечно, «кровавых правосеков» и «распятых мальчиков» тогда еще не выдумали, но слухи о «поездах дружбы» с агрессивными «бандеровцами» в них циркулировали довольно активно. В условиях грядущей независимости Украины автономный (а в перспективе – суверенный) статус казался тогдашним руководителям Крыма единственной гарантией сохранения текущего положения вещей. А референдум был наиболее востребованным механизмом политических перемен в условиях демократизации всего Союза.

Вызов перед Киевом стоял куда более глобальный. Не секрет, что Крым был единственным регионом страны, где титульная нация составляла меньшинство, а русских было больше половины населения. В таких условиях гипотетическое провозглашение полной независимости (естественное следствие действовавшего с 16 июля 1990 года суверенитета) могло привести к сопротивлению жителей полуострова вплоть до вооруженных столкновений. Примеров было хоть отбавляй: армянские выступления в азербайджанском Нагорном Карабахе начались в 1987 году, в Молдавии в 1990 году появилась «независимая» Гагаузия и приближался к кровавой развязке Приднестровский конфликт, межэтнические столкновения стали печальной нормой в Средней Азии с 1989 года. И везде, где центральная власть пыталась применить силу против «автономистов», «сепаратистов» и «ирредентистов», лилась кровь. К тому же, неопределенность ситуации в Крыму усугублялась

интенсивным процессом возвращения крымских татар на родину. Слухи о возможном тюрко-славянском противостоянии (читай: «резне») ходили на полуострове на протяжении всех 90-х гг.

В таких условиях нет ничего удивительного, что Киев в отношениях с Симферополем пошел по пути, который можно обозначить как «автономия в обмен на лояльность». В этой схеме умеренные крымские элиты во главе с Николаем Багровым сохраняли почти все привилегии, взамен если не помогая, то уж точно не препятствуя строительству украинского государства. Пророссийские силы с их лидером Юрием Мешковым оказались оттесненными на маргинес, и даже в ходе кратковременного реванша 1994-1995 годов не смогли оторвать Крым от Украины. Голосование крымчан (54% – «за») на референдуме в поддержку независимости Украины 1 декабря 1991 года показал правильность выбранного пути.

Именно поэтому абсолютно абсурдными были слова Владимира Путина, произнесенные им 18 марта 2014 года. «Сегодня, спустя уже много лет, я слышал, как крымчане, совсем недавно, говорят, что тогда, в 1991 году, их передали из рук в руки просто как мешок картошки. Трудно с этим не согласиться». Во-первых, в названном Путиным году Крым никто никуда не передавал, это случилось на сорок лет раньше, а во-вторых, в момент распада СССР крымчане сами решили свою судьбу, проголосовав в один год и за автономию Крыма, и за независимость Украины. Без январского референдума сложно было бы предсказать результаты референдума декабрьского.

Так что Аксенов просто наследует Путина, «подгребающего» историю Крыма под историю России, а Янковский немного ошибается во времени. Без референдума

1991 года был весьма возможен мятеж на полуострове, введение российских «миротворцев» и утрата Украиной Крыма с неясными перспективами.

Однако ничто в этом мире не совершенно, поэтому кроме безусловного плюса – сохранения мира на полуострове – крымский референдум имел и два фатальных минуса. Во-первых, воссоздание Крымской АССР в том виде, в каком это случилось, привело к консервированию на полуострове советской русскоязычной социальной модели, скоро выродившейся в «заповедник советов». Крымчане в основной своей массе предпочитали выбирать во власть коммунистов и регионалов, отвергать евроинтеграцию Украины и ориентироваться на Россию. Однако такая ситуация сложилась бы и без референдума, в чем нас убеждает пример отдельных районов Донбасса, и виновно в ней не голосование крымчан, а отсутствие внятной гуманитарной политики со стороны Киева.

Во-вторых, в новой автономной модели напрочь отсутствовало место для возрождения крымскотатарской государственности, что привело к бойкоту референдума со стороны большинства крымских татар. «Костыли» в виде квот в крымском парламенте для представителей национальных меньшинств помогли смягчить ситуацию, но главная проблема оставалась нерешенной все эти 24 года. Крым был де-факто русской автономией в Украине, вместо того, чтобы быть автономией коренных народов: крымцев, караимов и крымчаков. Разрешение этой проблемы все еще предстоит украинскому государству и крымскому обществу.

В заключение можно сказать, что крымский референдум 20 января 1991 года открыл уникальное окно возможностей и для полуострова, и для «материка», но основным бенефициаром его итогов стали, к сожалению, постсоветские

русскоязычные элиты. Проблемы крымских татар и крымских украинцев решены не были, так что референдум хоть и предотвратил возможное кровопролитие на полуострове, но в итоге привел Крым в состояние болота.

Украина – чемпион по войнам с Россией

Тот факт, что вопреки камланиям зрадофилов о нашем неизбежном поражении в ненужной народу, а продолжающейся только по вине циничных барыг войне с Россией мы ещё живы, является основанием для оптимизма. Более того, настоящим, хоть и несколько сомнительным, предметом для гордости. Если перестать кудахтать про Липецкую фабрику на крови и рассоренные проклятыми американосами братские народы, то можно увидеть, что в печальном перечне жертв современной российской агрессии Украина выглядит не только не хуже, но и лучше своих соседей по несчастью.

Чтобы убедиться в этом, достаточно уметь читать и считать хотя бы до десяти. Все данные взяты из открытых источников, никакие тайные знания вам тут не понадобятся. Под «современной» агрессией мы будем понимать период с 1991 года, а для количественной оценки использовать два параметра: время активного вооружённого сопротивления российской армии и процент потерянной территории. Политическую сторону конфликтов, а также всякого рода внутренние разборки мы для простоты опустим. Итак!

1. Молдова. 2 сентября 1990 года была провозглашена Приднестровская Молдавская Советская Социалистическая Республика, не признанная ни Кишинёвом, ни Москвой. Локальные столкновения молдаван с приднестровцами в Дубоссарах случались в ноябре 1990 года, а также сентябре-октябре и декабре 1991 года. Полноценная война центрального правительства с отрядами приднестровских сепаратистов разгорелась 2 марта 1992 года, в тот же день молдавские полицейские вступили в бой с полком 14-й

российской армии у Кочиер. Хотя в начале конфликта Москва формально сохраняли нейтралитет, российское оружие (включая и танки) различными путями попадало к приднестровцам. 27 июня 14-ю армию возглавил тот самый Александр Лебедь, после чего россияне приступили к активным действиям. Череда ракетно-артиллерийских ударов заставила молдавские части отойти в глубь своей страны, а война завершилась перемирием 21 июля и вводом в зону конфликта российских миротворцев 29 июля. 1 августа враждующие силы были окончательно разведены и на территории Молдовы установился шаткий мир.

Итоги: Кишинёв смог блокировать российский «нейтралитет» 117 дней и противостоять открытой агрессии ещё 24 дня, то есть всего 141 день (11 дней после перемирия мы не считаем, да и в любом случае конфликт продлился меньше 5 месяцев). Потери в очевидно проигранной войне составили 12,3% территории.

2. Ичкерия. 8 июня 1991 года была провозглашена Чеченская Республика Нохчи-чо с неопределённым статусом, после кровавой борьбы за власть 1 ноября президент Джохар Дудаев объявил о независимости Чеченской Республики. 31 марта 1992 года Чечня отказалась подписать Федеративный договор с Россией, в июне российская армия ушла из республики, оставив на военных базах оружие и технику. 26 ноября 1994 года произошла неудачная попытка штурма Грозного отрядами антидудаевской оппозиции, среди которых оказались российские контрактники, солдаты-срочники и бронетехника – война Москвы с Грозным стала неизбежной. 1 декабря российская авиация нанесла по Ичкерии первые удары, а 11 декабря началось «восстановление конституционного порядка» а.к.а Первая Чеченская война. О том, как проходило это побоище,

написано немало. Нас интересует, что, несмотря на подавляющее превосходство в силах, россияне не смогли удержать в своих руках даже Грозный. В конечном итоге 31 августа 1996 года были заключены Хасавюртовские соглашения, ознаменовавшие фактическую победу Ичкерии и вывод российских войск.

Но музыка играла недолго. 7 августа 1999 года отряды, неподконтрольные власти Ичкерии, вторглись в Дагестан, что привело 23 сентября к началу «контртеррористической операции» а.к.а Второй Чеченской войны. В этот раз дело повернулось по-другому, и уже к 20 апреля 2000 года общевойсковая операция была закончена, хотя локальные нападения чеченских боевиков с захватом населённых пунктов имели место по 2008 год, а полностью партизанская война в Чечне и связанные с ней теракты в России не прекратилась до сих пор. Существует ли ныне Ичкерия де-юре – предмет дебатов.

Итоги: первая кампания длилась 1 год 9 месяцев и 5 дней, вторая – 8 месяцев и 13 дней. По-хорошему, к этому сроку нужно добавить по нескольку суток, во время которых отряды чеченцев удерживали отдельные поселения с 2001 по 2008 год, но на общий результат (2,5 года) это мало повлияет. Согласно другой методологии, считать надо до завершения режима КТО 16 апреля 2009 года – тогда вторая война продлилась 9 лет 8 месяцев и 9 дней, а суммарное время конфликта – 11,5 лет, но это слишком уж очевидное натягивание совы на глобус. По итогу обеих войн 100% территории Ичкерии заняты Россией, ну а то, что Москва сегодня де-факто платит дань Грозному, – вопрос второй. Дань эту собирают совсем другие люди.

3. Грузия. Тут всё было так сложно, что для полноценного описания нужна целая книга, я же ограничусь ключевыми

событиями. 15–16 июля 1989 года в Сухуми произошли столкновения между грузинами и абхазами, 25 августа 1990 года Верховный Совет Абхазии принял Декларацию о суверенитете. Провозглашение Декларации о суверенитете Юго-Осетинской Советской Демократической Республики и межэтнические столкновения в Цхинвали случились позже – 20 сентября и 11 декабря 1990 года соответственно. Однако до применения оружия в Южной Осетии дошло раньше – с 6 января 1991 года в Цхинвали и вокруг города начались перестрелки между грузинскими и осетинскими формированиями, с февраля по декабрь непризнанная республика жила в блокаде. После развала СССР, сдерживавшего конфликт, с января по июнь 1992 года война между Тбилиси и Цхинвали продолжалась открыто, хотя размеры «армий» обеих сторон исчислялись всего сотнями человек (почему – см. ниже). 15 июня вице-президент России Александр Руцкой приказал вертолётам нанести удар по грузинам, осаждавшим Цхинвали, а президенту Эдуарду Шеварднадзе пригрозил бомбардировкой Тбилиси. 24 июня между Борисом Ельциным и Шеварднадзе были подписаны Сочинские («Дагомысские») соглашения, прекратившие войну и превратившие Южную Осетию в де-факто российский протекторат.

Малые размеры сил противоборствующих сторон в Осетии и позднее начало конфликта в Абхазии имеют простое объяснение – с 22 декабря 1991 года в Грузии шла собственная гражданская война, поэтому до мятежных окраин не доходили руки. Так что решение о вводе грузинских войск в полунезависимую Абхазию было принято только 10 августа 1992 года. Абхазская заруба была на порядок кровавее осетинской и продолжалась, в сущности, до 30 сентября (или 4 октября) 1993 года, а формально – до

Московского соглашения о прекращении огня и разъединении сил от 14 мая 1994 года. Что же касается участия России в войне, то оно было неоднозначным. С одной стороны, с начала осени 1992 по конец лета 1993 года российская авиация поддерживала абхазов, также россияне регулярно вели артиллерийские дуэли с грузинами, а тысячи российских (и даже чеченских) добровольцев сражались на стороне Сухуми. С другой стороны, российские корабли эвакуировали грузинских солдат из Абхазии, а российские танки помогли Шеварднадзе удержаться у власти. Цена вопроса – вступление Грузии в СНГ и московские миротворцы внутри страны.

В 2008 году всё было гораздо прозрачнее – с 1 по 6 августа югоосетинские силы обстреливали грузинские сёла, грузины отвечали, с 7 по 13 августа продолжались боевые действия между российскими войсками (с примкнувшими к ним сепаратистами) и грузинскими. Результат нам известен.

Итоги: в ходе войн 1991–1993 и 2008 годов Тбилиси противостоял россиянам в общей сложности чуть больше года и потерял 18% территории.

4. Украина. Тут без лишних слов – 20 февраля 2014 года началась скрытая, 27 февраля – открытая российская агрессия против нашей страны, на этот момент война длится более 4,5 лет, общие потери территории – около 8%.

Общий баланс

Теперь ранжируем все 4 жертвы России в две таблицы: по срокам войны и территориальным потерям – и за максимальный срок сопротивления и минимальный урон дадим «золотую медаль». По второму параметру Ичкерию пришлось дисквалифицировать как потерявшую 100% территории и выбывшую с соревнований.

Срок сопротивления

Медаль	**Страна и срок в годах**
Золото	Украина (4,5)
Серебро	Ичкерия (2,5)
Бронза	Грузия (1)
Бронза	Молдова (0,4)

Территориальные потери

Звёзды	**Страна и размер, %**
Золото	Украина (8)
Серебро	Молдова (12,3)
Бронза	Грузия (18)
Дисквалификация	Ичкерия (100)

В общем «зачёте» противостояния с Россией последнее место занимает Ичкерия с серебряной медалью в одном виде состязаний и дисквалификацией в другом, затем идёт Грузия с 2 «бронзами», в середине оказывается Молдова с одной «бронзой» и одним «серебром», а в чемпионы выходит Украина с двумя «золотыми медалями»!

Поэтому когда в следующий раз какой-нибудь напыщенный индюк по тупоголовости или на зарплате начнёт распространять вокруг волны зрады и пораженчества, ткните его носом в элементарную статистику по срокам сопротивления и потерянной территории. Ему не поможет, но вдруг до других дойдёт, что Украина – чемпион по вооружённой борьбе с Россией.

Да, не всё на этой войне у нас складывается гладко, но по сравнению с другими мы очень даже молодцы.

Всё будет Украина!

ЧАСТИНА 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА КРИМУ

«Игра престолов» в Боспорском царстве: гражданская война 310–309 гг. до н.э.

Умерший царь, три сына-претендента – и всего один трон. «Свои» варвары, «чужие» варвары, европейские наемники – и безразличие граждан. Походы, битвы, осады – и провальные переговоры. Коронации, заговоры, убийства – и массовая эмиграция проигравших. Как проходила и кто победил в боспорской игре престолов 2300 лет назад?

К концу 4 века до н.э. Боспорское государство было крупнейшим и богатейшим в Северном Причерноморье. В середине века стабилизировались его границы: в Крыму боспорские владения простирались от Пантикапея (Керчи) до Феодосии и далее – до восточных отрогов гор; на Кубани были подчинены все земли и народы от устья Дона до Цемесской (Новороссийской) бухты. Боспор регулярно помогал зерном Афинам, за что его правители удостаивались установки там почетных статуй и получения гражданства.

Перисад I, «архонт Боспора и Феодосии, басилевс всех синдов и меотов», стоял у руля государства последние четыре десятилетия (с 349 года до н.э.), что существенно прибавляло Боспору стабильности. Однако именно при нем были посеяны зерна будущей братоубийственной войны между его наследниками. Будучи целеустремленным и властолюбивым, Перисад вознамерился сосредоточить в руках больше нитей управления государством, чем было у его предшественников, а заодно, вероятно, и изменить порядок престолонаследия.

С момента прихода к власти династии Спартокидов (438 год до н.э.) умершему правителю чаще наследовал не сын, а

брат, да и институт соправителей Боспору был известен. Минимум дважды на престоле отказывались сразу двое владык (еще один случай – дискуссионный), да и потом старший сын или младший брат правителя убывали руководить какой-нибудь областью государства, чтобы набраться опыта. Но при Перисаде этой практике, возможно, должен был прийти конец.

Главным во внутренней политике этого властителя был курс на единоличную власть. Перисад монополизировал право ставить клейма на черепицу, издавал государственные декреты от своего личного имени, а от раздельного титула «архонта» для эллинов и «царя» для варваров собирался перейти к общему титулу «правителя всей земли, какая лежит между крайними пределами тавров и границами кавказской земли». Такое монархическое поведение логично закончилось тем, что, по свидетельству географа Страбона, Перисад был объявлен богом – вероятно, уже при его сыне.

Но ничто не вечно, и летом 310 года до н.э. Перисад I умер. У него было, как минимум, 4 сына: старший Сатир, Горгипп (скорее всего, скончавшийся раньше отца), Притан и Евмел. Именно между оставшимися троими и разгорелась первая и самая известная на Боспоре гражданская война – ее детальное описание оставил нам анонимный крымский историк, фрагменты сочинения которого вошли в 20-й том «Исторической библиотеки» Диодора Сицилийского.

И по старшинству, и, скорее всего, по завещанию отца единоличная власть над Боспором перешла к Сатиру, именуемому вторым, занявшему трон в августе 310 года до н.э. Почему его брат Евмел остался этим недоволен – мы уже никогда не узнаем, но логичнее всего предположить, что он рассчитывал быть при брате соправителем, или хотя бы наместником, и обманулся в своих ожиданиях. Вполне

вероятно также, что Сатир II назначил в качестве преемника своего собственного сына Перисада, лишив остальных братьев возможности править Боспором и в отдаленном будущем (до сих пор не решен вопрос, кто из них был моложе; ряд историков считает Евмела средним, но большинство, к которым принадлежу и я, – самым младшим). Возможно, именно отсутствие даже минимальных шансов сесть на трон и толкнуло Евмела на бунт.

Как бы то ни было, вскоре после воцарения брата он перебрался на «Азиатскую» часть Боспора (Кубань), населенную варварами, и обратился к ним за поддержкой. Можно осторожно предположить, что Евмел был женат на дочери кого-то из тамошних правителей или же в юности жил в тех краях и руководил от имени отца. В любом случае, с местными жителями он был в «дружеских отношениях» и поэтому, получив помощь и «собрав значительные военные силы, стал оспаривать у брата власть». На все про все у Евмела ушло примерно полгода.

Разумеется, Сатир не мог оставить этот вызов без ответа и, как только позволили погодные условия, в марте-апреле следующего 309 года до н.э. двинулся на Кубань – восстанавливать порядок и принуждать брата к покорности. По сообщению Диодора, царь вел с собой «союзников-скифов в количестве двадцати с лишком тысяч пехоты и не менее десяти тысяч всадников», а также два отряда наемников – греческих гоплитов и фракийцев – по две тысячи человек в каждом, итого – не менее 34 тысяч бойцов.

Евмел полагался на союзников-варваров (историки до сих пор жарко спорят – фатеев или сираков, я же думаю, что и на тех, и на других, и даже еще на третьих) во главе с царем Арифарном, располагавшим «двадцатью тысячами конницы и двадцатью двумя тысячами пехоты», т.е. 42 тысячами

воинов. Разумеется, эти цифры завышены (думаю, каждой из сторон приписаны тысяч по 10 «лишних» бойцов), но общее соотношение сил отражено правильно. Следует обратить внимание и на то, что городские ополчения свободных боспорских граждан на этом этапе в войне не участвовали, так что и царю, и его сопернику приходилось использовать варваров и наемников.

Сатир готовился к походу основательно – взял с собой «огромное количество провианта» на телегах – и в конце апреля 309 года до н.э. перешел реку Фат (локализация спорна, вероятно – Адагум, левый приток Кубани), за которой его ждал Евмел. Перед началом битвы царь окружил свой лагерь телегами, как будут поступать все жители степи – от скифов до запорожцев, – а затем выстроил войско. В центре Сатир встал, «по скифскому обычаю», сам, окружив себя отборной конницей, на правом фланге он поместил наемную пехоту под общим началом Мениска, на левом – оставшихся воинов. Основу «правительственных» сил составляли скифы – конные и пешие, – полагающиеся на мощные луки и короткие мечи. Как выглядели греческие наемные гоплиты известно каждому, фракийцы же, скорее всего, были легковооруженными метателями дротиков.

Напротив царя встал Арифарн с основными силами варваров, а Евмел командовал левым флангом бунтовщиков, и такая расстановка прекрасно показывает, кто был главным в этом предприятии. Скорее всего, ударную силу мятежников составляла тяжеловооруженная конница сираков – раннего сарматского племени – сражающаяся и луками, и копьями, прикрытая и доспехами, и щитами. Впрочем, и набранная из местных жителей пехота, также больше полагающаяся на оружие ближнего боя, была ей под стать – по сообщению

Страбона, хотя синды и меоты являлись земледельцами, воинственностью они не уступали кочевникам.

Сражение начали царские войска – они были в меньшинстве на вражеской земле, и промедление грозило обернуться серьезными проблемами. Как сообщает Диодор, «когда произошло упорное сражение, Сатир, окруженный отборными воинами, завязал конную стычку со свитой Арифарна, стоявшей против него в центре боевого строя, и после значительных потерь с той и другой стороны принудил, наконец, варварского царя обратиться в бегство… и бросился его преследовать, убивая всех попадавшихся на пути».

Однако пока царь праздновал победу в центре, Евмел обрушился на его правый фланг превосходящими силами, да так, что смял и «обратил в бегство его наемников» – редкий случай поражения фаланги гоплитов от варварских племен! В результате Сатир прекратил преследование Арифарна, вернулся на поле боя, атаковал брата с тыла и разбил его, вторично одержав победу. После этого и Евмел, и варвары с противоположного фланга, где дело, вероятно, ограничилось незначительными стычками, окончательно отступили.

Что же до Сатира, то, как подчеркивает источник Диодора, после битвы «для всех стало ясно, что и по старшинству происхождения, и по храбрости он был достоин наследовать отцовскую власть».

Но удалось ли победоносному боспорскому царю закрепить свой успех и с триумфом вернуться в столицу? Ответ удивляет.

Да, законный правитель Сатир II одержал над бунтовщиками выдающуюся победу, но почивать на лаврах было рано. Что его мятежный брат Евмел, что царь Арифарн остались в живых и даже не думали слагать оружие. Вместе с

уцелевшими в битве воинами, каковых тоже оказалось немало, они отступили в крепость, являвшуюся столицей тамошних варваров. Точное местоположение ее неизвестно, но поскольку Диодор помещает ее на той же реке Фат, и с учетом характеристики местности, крепость эту следует искать где-то в районе современного города Крымск.

Вот как описывает варварскую твердыню информатор Диодора: «Она стояла у реки Фата, которая обтекала ее и вследствие своей значительной глубины делала неприступной. Кроме того, она была окружена высокими утесами и огромным лесом, так что имела всего два искусственных доступа, из которых один, ведший к самой крепости, был защищен высокими башнями и наружными укреплениями, а другой был с противоположной стороны в болотах и охранялся палисадами. Здание было снабжено прочными колоннами, и жилые помещения находились над водой».

Сатир отнюдь не спешил штурмовать мощную вражескую цитадель, вместо этого он принялся огнем и мечом опустошать земли фатеев, разрушая их поселения и захватывая «пленных и множество добычи». Однако таким способом войну было не выиграть, так что спустя недолгое время боспорскому царю все же пришлось идти на приступ.

Попытка взять твердыню «в лоб» по главной дороге, защищенной дополнительными укреплениями и башнями, провалилась, так что Сатир «принужден был с потерей многих солдат отступить». Зато с противоположной стороны ему улыбнулась удача. Очевидно, защитники, понадеявшись на глубину и быстрое течение Фата, не усилили оборону этого направления должным образом, так что царь захватил и разрушил деревянные палисады, переправился через реку и вошел в лес у самой крепости.

Но для того, чтобы подвести лестницы и штурмовые машины вплотную к стенам, нужно было прорубить в лесу проходы. Арифарн, видя лихо орудующих топорами боспорских солдат и «опасаясь, что крепость будет взята приступом, стал обороняться мужественнее, так как его спасение заключалось в победе». Для этого он вывел в лес лучников, которые стали осыпать наступающих тучами стрел, нанеся тем «огромный урон». Атаковать же стрелков врукопашную было трудно из-за густого леса, так что целых три дня подряд «воины Сатира рубили лес, с трудом и опасностями пролагая себе дорогу». Но, несмотря на потери, на четвертый день боспорские солдаты все же подошли к стене.

Первую атаку на противника осуществили греческие и фракийские наемники. Их предводитель Мениск, «отличавшийся и умом, и храбростью, бросился через проход к стене и вместе со своими товарищами стал храбро атаковать укрепления», но был отбит превосходящими силами неприятеля.

Тогда, видя первую неудачу, Сатир самолично повел основные силы своего войска на помощь оказавшемуся в опасности Мениску и остановил контратаку Арифарна с Евмелом – и это был его последний успех. В самый разгар боя боспорского царя поразили копьем в руку (что прямо свидетельствует об ожесточенности той схватки) и, «почувствовав себя дурно вследствие раны, он возвратился в лагерь и при наступлении ночи скончался». Архонт Боспора и Феодосии, басилевс всех синдов и меотов Сатир, именуемый вторым, умер, пробыв правителем всего девять месяцев после восшествия на престол.

Диодор пересказывает легенду, что оракул некогда посоветовал Сатиру остерегаться «мыши», чтобы она когда-

нибудь не привела его к гибели. Поэтому Сатир никому из своих подданных, ни рабу, ни свободному, не позволял носить созвучные с этим словом имена, кроме того, он боялся и домашних, и полевых мышей, постоянно приказывал своим рабам убивать их и замазывать их норы. Впрочем, подытоживает историк, «принимая по возможности все меры, которыми он думал предотвратить свой рок, он погиб от раны, нанесенной в «мышцу».

Мениск, хотя и дважды потерпевший неудачу на поле боя – в битве на реке Фат и под стенами крепости – остался в лагере Сатира старшим военачальником. Продолжать войну с деморализованными бойцами, только что потерявшими главнокомандующего и правителя, было опасно, поэтому Мениск снял осаду с крепости Арифарна и увел боспорское войско в Гаргазу.

Где именно находился этот город – достоверно не установлено, но ясно, что он располагался в тылу армии Сатира, куда можно было вначале безопасно отступить, а потом оттуда прикрывать дорогу на Пантикапей. Приняв во внимание, что из Гаргазы Мениск отправил тело погибшего царя в столицу «по реке», я соглашаюсь с теми исследователями, которые ищут этот город на восточной оконечности Тамани. В описываемое время этот полуостров фактически являлся островом, отделенным от остальной Кубани двумя рукавами чрезвычайно широкого устья реки Гипанис (ныне – Кубань).

Притан, ставший из среднего брата старшим, устроил Сатиру великолепные похороны в Пантикапее и «положил его тело в царскую гробницу», а затем быстро явился в Гаргазу. Там он объявил себя правителем и принял у Мениска командование над оставшимися войсками.

Тем временем к городу прибыл и Евмел, начавший через послов «переговоры относительно части государства». Чего именно хотел мятежник – стать соправителем в едином государстве или получить себе во владение его восточную половину – точно мы уже не узнаем. В любом случае царь Притан проигнорировал предложения брата и с главными силами вернулся в столицу, «чтобы упрочить свою власть», а в Гаргазе оставил гарнизон.

Это стало его главной и роковой ошибкой, потому что оправившийся от былых неудач Евмел снова привлек на свою сторону варварские племена Кубани (те же, что и раньше, или другие – неизвестно) и с их помощью взял штурмом Гаргазу. Затем его войска захватили «немало других городов и укреплений», в частности – Лабрис (Семибратнее городище), при раскопках которого в 20 веке были зафиксированы следы разрушений именно этого времени.

Осознав свой промах, Притан выступил с войском против Евмела, но было поздно. Где-то на севере Тамани, возможно, между Азовским морем и теперешним Ахтанизовским лиманом, младший брат атаковал старшего и, прижав к морскому берегу, вынудил сдаться. По условиям капитуляции Притан слагал с себя царскую власть и передавал Евмелу свое войско, получая взамен жизнь и возможность вернуться домой.

Но история на этом не кончилась. Едва оказавшись в Пантикапее, Притан организовал заговор с цель вернуть себе только что утраченный трон. Деталей этого мероприятия мы не знаем, но очевидно, что жители столицы отказали бывшему царю в поддержке, так что тот вынужден был бежать в город Кепы – все на том же несчастливом для него острове Тамань. Это стало очередной – и на этот раз последней – ошибкой Притана, потому что жители города,

видимо, устав от гражданской войны, убили незадачливого бывшего правителя.

Но последний акт трагедии был еще впереди. Заговор Притана стал последней каплей, переполнившей чашу терпения Евмела, так что после торжественного вступления в Пантикапей новый царь, «желая упрочить свою власть, приказал умертвить друзей Сатира и Притана, а также их жен и детей». Это было страшное повеление, но только оно давало надежду остановить очередной виток претензий на верховную власть в государстве. Приказ Евмела был выполнен со всей тщательностью, так что «удалось спастись от него одному только Перисаду, сыну Сатира, очень молодому человеку: бежав из города верхом на коне, он нашел убежище у скифского царя Агара». И хотя этот Перисад был главным среди законных претендентов на престол, ему то ли не хватило сил, то ли хватило ума больше не появляться на Боспоре. Многие сторонники Сатира и Притана, уцелевшие в бойне, покинули страну, рассеявшись по миру вплоть даже до Египта.

Разумеется, такая расправа нового царя над своими родственниками вызвала негодование свободных граждан Пантикапея, так что власть его сильно пошатнулась. И тогда Евмел пошел на беспрецедентный шаг – созвал народное собрание, которого в городе не видели уже несколько столетий. Выйдя к людям, царь «произнес речь в свою защиту» и, самое главное – «восстановил прежний образ правления», то есть, скорее всего, публично отказался от курса на установление безраздельного единовластия. Во исполнение своих слов Евмел «согласился на сохранение беспошлинности, которой пользовались жители Пантикапея при его предках», а также обещал на период восстановления

государства освободить всех граждан от податей. Страсти улеглись, и новый царь получил свой кредит доверия.

Гражданская война на Боспоре была окончена. И то, что победителем вышел из нее Евмел, – вовсе не результат случайности. Никогда не сдаваясь, обращая поражения в победы, умея быть и великодушным, и жестоким, он доказал свое право занимать отцовский трон. А то, что, выслушав и простив царя, народ сделал правильный выбор, подчеркивает и информатор Диодора, видевший все своими глазами. Характеризуя недолгое правление Евмела, он написал такие слова: «Во все остальное время царствования он правил своими подданными согласно с законами и вызывал немалое удивление своими достоинствами».

Диофантовы войны в Крыму (110–107 гг. до н.э.)

На рубеже II и I века до н.э. Крым из далекой окраины греческого мира внезапно превратился в один из его ключевых узлов. Сначала впервые в своей истории он был объединен под одной властью, а затем оказался вовлеченным в долгую и беспощадную войну с Римом и, в конце концов, вошел в состав Pax Romana.

II век до н.э. принес в Крым разительные перемены. Крымская Скифия, мелкий обломок некогда могущественной кочевой империи, стала резко набирать силу. Постепенно строя города-крепости и оседая в них, скифы полуострова перенимали у своих соседей навыки земледелия и ремесленничества, с одной стороны обогащаясь, а с другой – не теряя воинственности. И за несколько десятилетий Крымская Скифия превратилась сперва в головную боль, а затем – и в смертельную угрозу Херсонесскому государству. В частности, в первой-начале второй четверти этого века в руки скифов попали все херсонесские владения в Западном Крыму, кроме городов Керкинитида (на месте нынешней Евпатории) и Калос Лимен («Прекрасная Гавань» у нынешнего поселка Черноморский).

Чтобы обезопасить себя, Херсонес направил послов на другую сторону Черного моря, в крупное и сильное Понтийское царство, которым на тот момент правил Фарнак I. В 179 году до н.э. между городом и царством был подписан договор о взаимопомощи, по которому правитель Понта клялся:

«Я всегда буду другом херсонесцам и, если соседние варвары выступят походом на Херсонес или на подвластную херсонесцам страну, или будут обижать херсонесцев, и они

призовут меня, буду помогать им, поскольку будет у меня время, и не замыслю зла против херсонесцев никоим образом, и не пойду походом на Херсонес, не подниму оружия против херсонесцев и не совершу против херсонесцев ничего такого, что могло бы повредить народу херсонесскому, но буду содействовать охране его демократии по мере возможности, пока они останутся верными дружбе со мной, поклявшись той же самой клятвой».

На некоторое время это помогло, но во второй половине II века до н.э. новый скифский царь Скилур резко активизировал свою экспансионистскую политику. Так, например, между 140 и 120 гг. до н.э. Ольвия, крупный греческий полис на месте нынешнего Николаева, попала в зависимость от Крымской Скифии, выплачивала ей дань и чеканила на своем монетном дворе медяки с профилем Скилура. А ведь это была дальняя граница Скифии, что уж там говорить о ближайших крымских землях!

В общем, в третьей четверти века Херсонес потерял и уцелевшие ранее Керкинитиду и Калос Лимен: то ли они были взяты скифами штурмом, то ли добровольно разрушены и оставлены своими греческими жителями. В последнее же двадцатилетие были разорены и ближайшие к Херсонесу усадьбы на Гераклейском полуострове. Скифы неумолимо приближались к городским стенам, в которые отчаявшиеся граждане вмонтировали надгробные плиты – не то из-за нехватки стройматериалов, не то прося таким способом защиты у духов предков.

Примерно в это же время, между 120 и 110 годом до н.э., вероятно, после и вследствие падения Керкинитиды, в Херсонес прибывает и небольшой отряд понтийских войск. Он расположился не в самом городе, а на мысе по соседству, у гавани под названием Ктенунт. Географ Страбон помещал

мыс примерно в 2,5 километрах от городской стены, но точное местоположение гавани неизвестно – она могла быть и к западу, и даже на современной Северной стороне Севастополя. На этом месте солдаты возвели укрепление, состоявшее из стены и рва, протянувшихся через весь мыс. Еще Страбон писал, что понтийские воины «засыпали вход в залив до города, так что можно было легко пройти туда сухим путем, и из двух получился некоторым образом один город», но создание такой дамбы маловероятно даже в наше время, так что, скорее всего, речь шла о каком-то виде понтонного моста, соединившего Ктенунт и Херсонес. Скифы осадили понтийское укрепление и несколько раз пытались взять его штурмом, но безуспешно: едва они заваливали ров соломой, как защитники разводили костры и отбивали атаку.

Очевидно, именно осада Ктенунта стала последней каплей, переполнившей чашу терпения нового понтийского царя Митридата VI Евпатора, и он отправил Херсонесу на помощь одного из своих лучших полководцев – Диофанта, сына Асклепиодора, из Синопа. Так начались Диофантовы войны в Крыму, принесшие военачальнику славу, а его государю – новые владения. Традиционно этот период датируется 110-107 годом до н.э., в последнее время предпринимались попытки сместить или растянуть хронологию на несколько лет, но всеобщего признания они не получили – так что не будем вводить новшества и мы.

Итак, скорее всего, весной 110 года до н.э. Диофант, будучи «другом и благодетелем» херсонеситов и «пользуясь доверием и почетом» со стороны Митридата, прибыл в Херсонес. При этом, насколько можно судить, инициатором активного наступления против скифов был сам полководец, уговоривший царя действовать.

Первое, что сделал Диофант после прибытия в город – на местном флоте (под началом наварха Теотима) переправился со всем войском на другую сторону Каламитского залива и высадился на побережье возле Керкинитиды. Этот маневр не укрылся от нового скифского царя Палака, по-видимому, разместившегося неподалеку от Херсонеса. «Большое полчище» скифов атаковало Диофанта, полагаясь на внезапность и количественное превосходство, но не тут-то было! Скорее всего, битва разыгралась на Сакской пересыпи (узком перешейке между морем и озером Сасык-Сиваш), где преимущество в численности утратило свое значение. Ход битвы нам неизвестен, но полководец «поневоле приняв битву, обратил в бегство скифов, считавшихся непобедимыми». Это была первая, но не последняя победа войск Митридата над скифами.

В ознаменование успеха Диофант поставил на месте сражения трофей (в прямом смысле – дерево, украшенное доспехами и оружием побежденных), и с тех пор и до III века н.э. на том месте функционировало святилище (руины открыты в 1974 г.). А в нескольких километрах к востоку, там, где заканчивается пересыпь, Диофант основал новый город, названный им в честь своего правителя Евпаторием (позже это имя, получив женский род, по ошибке отойдет соседнему городу). Каменную стелу с надписью о победе воздвиг в самом Евпатории командир отряда понтийских войск Аристоник. Сейчас руины этого поселения известны как городище Кара-Тобе в нынешнем селе Прибрежное.

Там же, в окрестностях озера Сасык, обитала немногочисленная группа тавров, отколовшаяся от своих сородичей в Крымских горах еще в IV веке до н.э. – их Диофант тоже «подчинил себе», но, скорее всего, мирным путем.

Закончив основание города, Диофант отправился в Боспорское царство, где «совершил в короткое время много важных подвигов». Точно установить, чем занимался понтийский полководец на Боспоре, не представляется возможным, но кое-что кажется весьма правдоподобным. Во-первых, II век до н.э. ознаменовался сильным сближением царства и Крымской Скифии, так что перспектива скифо-боспорского союза была вполне реальной. Видимо, чтобы не допустить выступления боспорян на стороне скифов, Диофант и прибыл в Пантикапей. А во-вторых, что еще более гипотетично, но все равно возможно, понтийский полководец мог уговорить последнего боспорского царя Перисада V оставить свое государство в наследство Митридату. Страбон сообщал, что крымский правитель «был не в силах противиться варварам, которые требовали большей прежнего дани, и поэтому передал свою власть Митридату Евпатору». Однако более вероятно, что Перисад был женат на одной из дочерей понтийского царя Митридата V Эвергета, отца Евпатора, и у него до старости не было сыновей. Видимо, поэтому он и рассматривал нового правителя Понта, брата жены, в качестве возможного преемника.

Вернувшись в Херсонес, скорее всего, осенью того же 110 года до н.э., Диофант пополнил свое войско отборными горожанами «цветущего возраста» и проник в середину Скифии – думаю, двигаясь вдоль современной дороги Севастополь – Симферополь. Скифы после предыдущего разгрома были настолько деморализованы, что сдали полководцу царские крепости Неаполь (тогдашняя столица Скифии на территории нынешней столицы Крыма) и Хабеи (локализация дискуссионная, я придерживаюсь мнения, что

это – городище Кермен-Кыр у села Мирное), по-видимому, вовсе без боя или с минимальным сопротивлением.

В результате Диофант не только устранил угрозу Херсонесу со стороны скифов, но и подчинил их Понтийскому царству, «за что благодарный народ почтил его приличными почестями, как освобожденный уже от владычества варваров». На этой оптимистической ноте в конце года полководец отправился домой.

Но в следующем, 109 году до н.э. «скифы обнаружили врожденное им вероломство, отложились от царя и изменили положение дел», так что все предыдущие достижения Диофанта утратили свое значение. Насколько можно судить, Палак, бежавший из Крыма на север, вступил в соглашение с Тасием, царем сарматского племени роксолан, пришедшего из степей Поволжья как раз во II в. до н.э. и кочевавшего вокруг Азовского моря. Вероятно, весной или летом Палак возвратился на полуостров, занял свою столицу и объявил о возрождении независимой Крымской Скифии.

Произошедшее настолько обеспокоило Митридата Евпатора, что он «по этой причине снова выслал с войском Диофанта, хотя время склонялось к зиме», т.е. понтийский полководец прибыл в Херсонес осенью 109 года до н.э., аккурат перед сезоном штормов.

По опыту предыдущей кампании он усилил своих солдат отрядом «сильнейших из граждан» города и «двинулся против самых крепостей скифов», то есть по прямой дороге от Херсонеса к Неаполю Скифскому в черте нынешнего Симферополя.

Однако в этот раз старый прием не сработал. Херсонесский хроникер не зря упомянул, что зима близко – по пути армия Диофанта была застигнута непогодой, скорее всего, уже метелью, потому что обычный дождь вряд ли

остановил бы полководца. Большинство воинов Диофанта были южанами, так что он не рискнул пробиваться с ними сквозь снег и «поворотил в приморские местности», то есть, по-видимому, по долине Качи или Альмы вышел к морскому берегу.

Там Диофант сходу овладел занятой скифами Керкинитидой. Вряд ли это отняло у него много сил, потому что укрепления города были недавно разрушены и, вероятно, так и не восстановлены. Также понтийский командир занял и так называемые «стены», – скорее всего, так херсонеситы обозначали цепь укрепленных поселений и отдельных усадеб, протянувшуюся по всему Северо-Западному Крыму.

Хотя из записей той эпохи этого прямо не следует, я склонен предположить, что новый 108 год до н.э. Диофант встретил в занятой накануне Керкинитиде и там же провел остаток сезона. Крымская зима известна мерзкой погодой, усугубленной на побережье штормовыми ветрами. Раз полководец не решился идти по снегу через Крымские горы, вряд ли он рискнул бы провести армию вдоль побережья месяцем-двумя позже.

Но с началом весны 108 года до н.э. пришло время двигаться дальше – и оставив Керкинитиду, Диофант устремился к Калос Лимену. Однако захватить Прекрасную Гавань столь же быстро у него не вышло. Скорее всего, у скифов, осведомленных о судьбе Керкинитиды, хватило времени подготовиться к обороне города. Впрочем, главную надежду защитники Калос Лимена возлагали не на стены и башни, а на своего царя Палака.

Скифский царь небезосновательно полагал, «что время ему благоприятствует», – весной проще действовать коннице, главному роду войск и у скифов, и у их тогдашних союзников роксолан, а кроме того, появился шанс ударить в

тыл занятому осадой Калос Лимена Диофанту и зажать его между молотом и наковальней. Так что Палак собрал воедино все свои силы и призвал роксоланского царя Тасия исполнить союзнический долг.

Позже защищенные металлическими доспехами сарматы (к каковым относились и роксоланы) станут грозной силой на любом поле боя, прибегая к таранной тактике, но до нашей эры их вооружение было значительно проще.

Вот что писал о роксоланах греческий географ Страбон: «У них в ходу шлемы и панцири из сыромятной бычьей кожи, они носят плетеные щиты в качестве защитного средства; есть у них также копья, лук и меч».

Соединенные варварские силы, общей численностью до 50 тысяч человек (даже если Страбон преувеличил это число в 2-3 раза, их все равно было многократно больше понтийцев) двинулись из точки сбора в северном Крыму к Калос Лимену. Диофант же в ответ поступил парадоксально – разделил свои войска. Пришедший с ним отряд херсонеситов (вряд ли больше одной тысячи бойцов) он оставил осаждать город, наверняка, чтобы обезопаситься от вылазки скифов в свой тыл. А с основными силами, порядка 6 тысяч воинов, двинулся навстречу Палаку и Тасию.

Накануне битвы, как утверждает хроникер из Херсонеса, произошло чудо. А именно: богиня Дева, «постоянная покровительница херсонесцев, и тогда содействуя Диофанту, посредством случившихся в храме знамений предсказала имеющее свершиться деяние и вдохнула смелость и отвагу всему войску». В чем была соль этого предзнаменования – мы уже не узнаем, но то, что оно оказалось правдивым – несомненно.

Итак, в один наверняка погожий весенний день 108 года до н.э. где-то в окрестностях Калос Лимена, думаю, между

берегами тамошних озер: Панского и Джарылгача, – сошлись две силы, и состоялась решающая битва – крупнейшая в античной истории Крыма. Подробности ее скупы: херсонесский хроникер пишет, что «Диофант сделал разумную диспозицию», т.е., скорее всего, упер один или даже оба фланга в озеро, нейтрализовав численное превосходство противника. По эллинскому обыкновению главной силой понтийской армии были гоплиты – тяжеловооруженные пехотинцы, – а скифы и сарматы, в свою очередь, больше полагались на конницу.

По замечанию Страбона, «любая варварская народность и толпа легковооруженных людей бессильны перед правильно построенной и хорошо вооруженной фалангой», – из чего мы можем представить, как разворачивалось сражение. Волна за волной легкие конники кочевников налетали на стену щитов понтийской фаланги и, не сумев прорвать ее рядов, откатывались назад или повисали на копьях гоплитов. А когда на помощь скифо-сарматским всадникам пришли их пехотинцы, Диофант скомандовал контрнаступление, как и оборона, увенчавшееся успехом.

В результате последовала, по словам хрониста, «победа славная и достопамятная на все времена: ибо из пехоты почти никто не спасся, а из всадников ускользнули лишь немногие». Большая часть варварский войск погибла, уцелевшие отступили из Крыма на север, среди них, вероятно, были и оба царя. Последний шанс на возрождение Крымской Скифии был утрачен, и в дальнейшем о царе Палаке, равно как и о его союзнике Тасии, никто не слышал.

После этой выдающейся победы Диофант, «не теряя ни минуты в бездействии», двинулся со своим войском на Неаполь и Хабеи, оставив отряд херсонеситов на позициях под Калос Лименом. До нас дошла только часть сведений о

дальнейших событиях, но из расшифрованных фраз: «пойдя в начале весны на Хабеи и Неаполь со всей тяжестью…» и «…бежать, а остальных скифов совещаться о…», – мы можем реконструировать произошедшее. Добравшись до столицы Крымской Скифии и прикрывавшей ее крепости у современного села Мирное, понтийский полководец взял их в осаду. Но в отличие от кампании 110 года до н.э. в этот раз скифы оказали ожесточенное сопротивление, так что города пришлось брать штурмом с помощью осадных машин. Выжившие вновь признали себя подданными Митридата VI Евпатора.

Параллельно и оставленный в тылу отряд захватил, наконец, Калос Лимен (хотя и неясно – штурмом или вследствие капитуляции) и присоединил его обратно к Херсонесскому государству. Война с Крымской Скифией была окончательно завершена полной победой эллинских сил.

На волне успеха Диофант отправился в Пантикапей, где, как и было условлено еще двумя годами ранее, в его присутствии последний боспорский царь Перисад V отрекся от престола и завешал свое государство Митридату.

Но это решение вызвало неожиданное сопротивление. Знатный скиф Савмак (в советской историографии традиционно считавшийся вожаком рабов), организовал мятеж и убил уже отрекшегося царя Перисада. Пытался ли он сорвать сделку как невыгодную скифской аристократии Боспора или сам рассчитывал стать наследником престола (или хотя бы регентом) – неясно. В любом случае переворот не встретил среди боспорцев никакого сопротивления, а Савмак даже начал чеканку монет с собственным именем и царским титулом.

Что касается Диофанта, то во время восстания он уцелел, возможно, став заложником Савмака на случай переговоров

или войны с Митридатом. Однако, насколько можно судить, Диофант отказался поддержать претензии мятежников, так что они собрались его убить («составили против него заговор»). Но он, «избежав опасности», сел на корабль, присланный за ним херсонеситами, и отплыл в Херсонес, а оттуда – в Понт.

И вот в начале весны следующего, уже 107 года до н.э., сразу после сезона штормов, Диофант в последний раз явился в Херсонес «с сухопутным и морским войском». Имея «ревностное содействие со стороны пославшего его царя Митридата Евпатора», а также неослабевающую поддержку херсонеситов, полководец, взяв еще подкрепление из города на трех судах, двинулся подавлять мятеж.

Первой была захвачена Феодосия, за ней взят штурмом и полностью сожжен Пантикапей, пострадали также и меньшие поселения: городище Крутой Берег на европейской и Раевское городище на азиатской стороне Боспора. В любом случае, за кампанию 107 года до н.э. восстание было подавлено, его активные участники наказаны (думаю, казнены) Диофантом на месте, а самозваный царь Савмак захвачен в плен. Зачем он понадобился Митридату, неясно, но в качестве трофея его отправили в Понт.

На этом история Диофантовых войн была завершена. Полководец одержал ряд поистине выдающихся побед и подчинил почти весь Крым власти царя Митридата Евпатора. Боспор стал непосредственной частью Понтийского царства, Херсонес и уцелевшие скифы сохранили некое внутреннее самоуправление, и лишь в сердце гор таврским племенам, скорее всего, удалось укрыться от царской власти.

Но и после возвращения домой Диофант оказывал ревностное содействие Херсонесу, помогая его посольствам в

Синопе, столице Понта, и ходатайствуя за крымчан перед Митридатом.

За спасение своего города во время войн со скифами и за постоянную помощь после благодарные херсонеситы устроили Диофанту триумфальную процессию в городе, увенчали его золотым венком, а потом воздвигли «его медную статую в полном вооружении на акрополе подле алтарей Девы и Херсонаса». На пьедестале же статуи херсонесский хронист высек почетный декрет, сохранившийся до наших дней, из которого мы и узнали подробности крупнейшей войны в истории древнего Крыма.

Первые пушки в Крыму. Великая война 1434 года

Крым не раз и не два становился ареной боевых действий между противниками с разных концов мира. Но если более близкие к нам Крымская или Вторая мировая война известны лучше, то многие кампании древности и средневековья незаслуженно забыты. А ведь они ничуть не менее важны для нашей с вами истории, и уж точно не менее интересны и увлекательны. И как раз пришло время вспомнить о великой войне между всеми крымскими государствами, состоявшейся в июне 1434 года, в которой впервые в истории полуострова использовались пушки.

Начнем с расстановки сил. Степи и предгорья Крымского полуострова занимал Крымский же улус Золотой Орды, в это время активно добивавшийся самостоятельности. Согласно распространенной легенде, в это время на престоле в Солхате (нынешнем Старом Крыму) как раз сидел сам Хаджи Герай, но на самом деле – скорее нет. В Крымских горах утвердилось независимое княжество Феодоро со столицей в Мангупе – осколок византийской цивилизации с греческим языком, гото-аланским населением и православной верой. Правитель княжества Алексей стремился найти путь к морю, но все побережье от руин Херсонеса до Каффы (нынешней Феодосии) находилось в руках итальянцев. Формально генуэзские колонии находились на землях, подвластных Орде, и потому должны были выплачивать ей почти не замаскированную дань, но на деле европейцы были полностью независимы за своими стенами.

Камнем преткновения стала морская торговля в нынешней Севастопольской бухте. Княжеству Феодоро

принадлежал там лишь один порт – Авлита, который прикрывала крепость Каламита (нынешний Инкерман). Феодориты, разумеется, хотели большего. Генуэзцам принадлежала крепость Чембало (нынешняя Балаклава) с портом, и они решительно не собирались делиться прибылями от морской торговли ни с кем. Десятью годами ранее Феодоро ненадолго захватило Чембало, и готовилось повторить успех.

В конце февраля 1433 года в городе вспыхнул мятеж. Преимущественно греческое население Чембало изгнало из крепости генуэзцев, части солдат удалось отступить, шестеро защищались до последнего и были захвачены в плен. Через несколько дней феодоритские войска заняли Чембало.

Вначале местные генуэзские власти решили справиться с врагами собственными силами. В июне-июле того же года из Перы, латинского района Константинополя, отправилась экспедиция Бартоломео ди Леванто, но, встретив неожиданно сильное сопротивление феодоритов, отступила.

Пришлось смирить уязвленную гордость и просить помощи итальянской метрополии. Весной следующего года из Генуи отправилась экспедиция из 6 тысяч солдат и 2 тысяч матросов на 20 кораблях во главе с главным героем нашей истории – капитаном Карло Ломеллино.

В пятницу 4 июня 1434 года генуэзский флот подошел к нынешней Балаклавской бухте. Вход был перегорожен железной цепью, так что на следующий день на шлюпках были спущены штурмовые команды, оттеснившие береговую охрану феодоритов и разрубившие цепь. В воскресенье 6 июня генуэзцы осадили Чембало со всех сторон, но захватить крепость с ходу не получилось. Тогда Ломеллино приказал весь следующий день обстреливать из корабельных орудий одну из башен, которая в итоге развалилась. Так впервые в

истории Крыма на поле боя было применено огнестрельное оружие.

Удрученные жители попробовали вечером начать переговоры, но итальянцы требовали безоговорочной капитуляции. Это требование было отвергнуто, так что во вторник 8 июня штурм возобновился. Генуэзцы захватили ворота и ворвались на территорию города. Уцелевшие 70 феодоритских солдат во главе со средним сыном князя Алексея по прозвищу Оло-бей укрылись в цитадели, но, не имея возможности долго сопротивляться, сдались. Ломеллино отдал город на поток и разграбление, вследствие чего погибло немало горожан.

На следующий день, 9 июня, генуэзцы высадили десант возле Каламиты и потребовали от жителей сдаться в течение суток взамен за сохранение жизни. 10 июня под крепость прибыли основные силы Ломеллино, но проникнув за стены, не нашли в Каламите ни одного человека – все население ночью бежало в горы. Генуэзцы сожгли крепость дотла. Также на пути в Каффу Ломеллино захватил и разрушил несколько поселков.

12 июня Карло Ломеллино вступил в Каффу, столицу генуэзских владений. И хотя основная цель кампании была достигнута – Чембало возращено – война не закончилась. К столице Крымского улуса, Солхату, в воскресенье 13 июня был отправлен посланник, но при невыясненных обстоятельствах он был убит крымцами в полумиле от городских стен. Это стало поводом для похода против улуса, хотя истинные причины были глубже. Ордынцы своими набегами приводили прибрежную торговлю в расстройство, а также поддерживали Феодоро против Каффы.

Первый смотр сил состоялся уже 14 июня, но в поход войско двинулось лишь 22-го. В 8 утра 8 тысяч человек и обоз

из 612 повозок вышли из городских ворот. Походная колонна растянулась на 3 километра. Через час к ним присоединился и сам Карло Ломеллино с 60 всадниками. Выезжая из Каффы, знаменоносец сломал древко штандарта, но плохому предзнаменованию не придали значения.

К 16 часам две трети дороги были преодолены, и генуэзцы остановились в местности, называемой Кастадзона – в долине реки Чурук-Су, где расположена деревня Карагоз. Но до поселения армия не дошла.

Внезапно на окрестных холмах показались кавалерийские разъезды ордынцев. Постоянно обстреливая из луков противника, они обратили в бегство 300 итальянских всадников, а затем всеми силами – до 5 тысяч человек, ударили на пехоту. И тут выяснилось, что непобедимые ранее генуэзцы просто не готовы к бою. Все их вооружение и доспехи были сложены на тех самых повозках, и времени надеть их уже не было. Отбиваться голыми руками было невозможно, поэтому итальянцы просто побежали с поля боя. Татарская кавалерия преследовала их полдороги, после чего ночь скрыла следы разгрома. Ордынские отряды, захватив трофеи, отошли к Солхату.

Воспользовавшись темнотой, притворившиеся мертвыми итальянцы также покинули поле боя и вернулись в Каффу. Из-за отсутствия разведки и преступной легкомысленности на незнакомой местности генуэзская армия потеряла убитыми 2 тысячи человек – из их голов победитель сложили башни. В руки крымцев попала и артиллерия. После этого установилось затишье.

7 июля к стенам Чембало прибыл отряд из 200 татарских всадников, потребовавших сдать город. Генуэзцы, потрясенные вестью о недавнем разгроме, согласились вести

переговоры и выслали своего представителя, но до капитуляции дело не дошло.

В это же время в Солхат прибыл посланник из Каффы с предложением выкупа пленных, каких на тот момент насчитывалось 42 человека. Окончательно мирный договор был заключен под стенами столицы Крымского улуса 13 июля 1434 года, но к тому времени от ран в плену скончалось уже 17 человек. Через два дня неудачливый покоритель Крыма Карло Ломеллини отбыл назад в Италию. Точных известий о содержании мирного соглашения у нас нет, но обе стороны сохраняли мир, да и о территориальных уступках речь также не шла. А вот с княжеством Феодоро состояние войны продолжалось до 1441 года, хотя последний документированный эпизод той войны – нападение галеры Габриеле де Мари на побережье, контролируемое феодоритами, зафиксирован в 1438 году.

Итак, основным победителем из войны вышел Крымский улус, с минимальными потерями остановивший генуэзское вторжение. Итальянцы, в целом, остались при своих – несмотря на катастрофическое поражение, они вернули себе Чембало и сохранили остальные владения на полуострове. Княжество Феодоро вышло из войны значительно ослабленным – оно потеряло немало людей, а также все порты на Черном море. Именно после этой войны Солхат начинает превращаться в главный политический центр Крыма, а в Крымском улусе складываются предпосылки для превращения в независимое Крымское ханство.

За столом союзника, при дворе врага. Гераи на службе у Москвы (15 – 16 вв.)

Распад Золотой Орды в 1460-80-х гг. на некоторое время сделал Крым и Кремль союзниками в борьбе с великими ханами, мечтающими о возрождении былого могущества. Тогда же впервые крымские Гераи оказались на службе в Великом Московском княжестве. Но и после превращения приятелей в смертельных врагов в 1520-х гг. родственники крымских ханов пребывали при дворе русских царей. Чего же искали в Московии выходцы с полуострова и оправдались ли их ожидания?

Москва и Чингизиды

С 14 века ордынские правители и знать, потерпевшие поражение в игре престолов, бежали на запад – главным образом в Литву, где могли найти убежище или плацдарм для возвращения. Но по мере того, как набирало силу пока еще зависимое от Орды Московское княжество, потомки «потрясателя Вселенной» Чингисхана все чаще перебирались на службу именно туда. Одним из влиятельнейших «первопроходцев» можно считать Касима, сына казанского хана Улу-Мухаммеда, в 1446 году получившего от Москвы во владение Звенигород, а в 1452 году – Городец Мещерский на Рязанщине, позднее известный как Касимов – столицу своеобразного удельного татарского ханства.

Вслед за Касимом потянулись в Москву и другие татарские «царевичи», общим числом за два с половиной века более 220 человек (включая родившихся в России). Поскольку Чингизиды в родовой иерархии стояли гораздо выше самих Рюриковичей, их представители после приезда вливались в высшую аристократию, дав начало множеству

знатных русских семей. Несмотря на то, что типичный московский князь из древнего удельного рода был богаче типичного татарского «царевича», именно Чингизиды из-за своего социального статуса после крещения являлись наиболее желанными женихами, подходящими даже для царской фамилии. Так, в 1506 году Худай-кул (Петр Ибрагимович) женился на младшей сестре самого великого князя Василия III.

После падения ордынского господства правящий дом потомков Ивана Калиты мог смотреть на отпрысков татарских ханов сверху вниз, но при этом все равно нуждался в их услугах. По мере разрастания Московской Руси на восток и юг в ее границах оказывалось все больше земель с тюрко-татарским мусульманским населением и древней традицией государственности. Эффективное управление всеми этими территориями в столетней перспективе было невозможным без советов, а то и прямого участия Чингизидов.

Не меньшее, если не большее значение имели для Москвы «свои» татарские аристократы в качестве альтернативных правителей для враждебных государств, также образовавшихся на обломках Золотой Орды. Часто, если не в большинстве случаев, периоду прямого завоевания некой земли московскими войсками предшествовал период утверждения промосковского ставленника на престоле, и лишь Крыму удавалось избегать этой ситуации до самого конца 18 века.

Ну и, наконец, сам факт пребывания при царском дворе претендентов на какой-либо трон поднимал престиж московского правителя как «царя царей» в глазах и подданных, и, в особенности, иностранных «коллег». Участие татарской знати в дипломатических церемониях было

обычным делом. Если можно так говорить о людях, то Чингизиды были главным украшением московской короны.

Чтобы сделать переезд желающих «царевичей» из Крыма или Казани на Русь удобнее, Москва присылала им особого рода приглашения – «крепкие грамоты». В них великий князь гарантировал Чингизидам не только безопасность в своей стране от всех внешних и внутренних врагов, но и поддержание социального статуса, и предоставление должного материального обеспечения при условии сохранения верности. Такие «гарантийные письма» выдавались лишь восточной знати, в то время как приезжие из Литвы рыцари сами должны были давать обязательство не уезжать из московских владений.

В итоге в России сложилась разветвленная система инкорпорации татарской аристократии на военную и придворную службу, ее «кормления» и «пожалования уделов», и лишь в 1718 году, уже при Петре I, последние сословные привилегии татар были отменены, и вся высшая знать империи стала социально единой.

Статус Гераев в Москве

Род Гераев из-за выдающегося положения на международной арене их государства – Крыма – разросся далеко за пределы полуострова. Известно, что эта династия одно время управляла Казанским ханством и едва не подчинила себе Астраханское, так что среди служилых Чингизидов в Москве Гераев было множество. Однако следует четко отделять представителей этой фамилии, непосредственно выехавших из Крыма или хотя бы состоявших в родстве с правителями ханства, от всех остальных носителей династического имени на московской службе. Мы, разумеется, сосредоточим внимание именно на

первой категории, потому что было в статусе Гераев из Крыма нечто, отличавшее этот род от остальных Чингизидов.

Во-первых, несмотря на то, что собственно крымских Гераев в Московии было немного, они были высшим по статусу родом среди потомков Чингисхана. Больше всего татарских «царевичей» и «царевен» дала Сибирь – 93 человека (хотя половина родилась уже на Руси), на втором месте расположилась Астрахань – 44 выходца, третью строчку занимали 30 огланов – Чингизидов не из правящих домов, Крым с 20 мужчинами и женщинами оказался на четвертом месте, замыкала пятерку Казань с 18 представителями. Из остальных мест произошло менее чем по 10 Чингизидов. В принципе, это понятно – с момента окончательной гибели Орды (1502 г.) Крым и Москва были не просто непримиримыми, но и ведущими соперниками в вековой войне за Восточную Европу, так что перебежчиков с полуострова оказалось, в итоге, немного.

И хотя формально наивысший статус среди Чингизидов в России имели, разумеется, четверо правителей Орды или их прямые наследники, второе место по значимости занимали 20 Гераев. Это хорошо показывает и реальную мощь Крымского ханства, и признание, пусть и вынужденное, именно Крыма в качестве легального правопреемника ордынской власти. А что еще важнее, последний царевич Орды, Бердедат, покинул Московию в 1446 году, и после его отъезда именно Гераи стали старейшими и знатнейшими среди Чингизидов в России.

Во-вторых, из всех татарских «царевичей» представители Гераев пользовались наибольшей личной свободой и неприкосновенностью дипломатической переписки. Уже первым выехавшим в Москву крымским татарам великий московский князь Иван III обещал: «добровольно приедешь,

добровольно куда восхочешь пойти – пойдешь, а нам тебе не держать». В ту прецедентную эпоху такого рода разрешение распространялось и на потомков крымского «царевича», и на его двор, хотя, понятно, навсегда уезжающий Герай должен был поставить в известность великого князя и получить его формальное согласие. Правда, бежавшему из Крыма ехать из Москвы было особенно некуда – в остальных ханствах он мог попасть в руки врагов. В Литве, конечно, было больше свободы и безопасности, чем в других государствах, но там могло ухудшиться материальное и социальное положение Чингизида – «царевичи» лишались своего титула, а для переселения им требовались местные поручители.

В-третьих, Гераи рассматривались Москвой как важный элемент политических игр скорее вне ханства: на Волге, на Кавказе и в Персии. Крым слишком часто и интенсивно воевал с Россией, чтобы московский ставленник пользовался там популярностью, да и физически довести его до Перекопа было непосильной задачей. Лишь в конце 15 века крымские ханы рассматривали Москву в качестве безопасного убежища или места ссылки своих врагов – позже это было бы слишком опасно. Соответственно и случаи, когда поддерживаемый Россией кандидат реально претендовал на ханский трон, можно пересчитать по пальцам одной руки, причем до 18 века это случалось лишь однажды – с калгой Мурадом Гераем (к его биографии мы еще вернемся).

Эксклюзивный статус Гераев, обеспеченный тремя упомянутыми причинами, можно проиллюстрировать двумя наглядными примерами. Начнем с Касимовского княжества/ханства. Вопреки названию, оно не являлось наследником Золотой Орды, да и полноценным государством тоже. Касимов представлял собой разношерстный набор территориальных пожалований для высшей татарской знати,

не перешедшей в православие, внутри которых она могла соблюдать дедовские обычаи. Первой династией касимовских правителей были, естественно, основатели – Касим-хан и его сын Данияр, сидевший на престоле до 1486 года, но после смерти последнего вакантное место было занято Нур-Девлетом Гераем, а затем последовательно его сыновьями Сатылганом и Джанаем (и к их биографиям мы еще вернемся).

Второй пример – из жизни уже упомянутого Мурада Герая. Пребывая на московской службе, он зимой 1586-1587 года женился на дочери правителя Тарковского шамхальства – небольшого государства в северо-восточной части Дагестана. В истории Московии это был первый и последний случай, когда служилый Чингизид взял в жены представительницу правящего дома соседней страны. Оба эти случая подчеркивают уникальность положения крымских Гераев среди других татарских «царевичей» России.

Первый крымчанин в Москве

После смерти первого крымского хана Хаджи Герая в 1466 году полуостров более чем на десятилетие погрузился в смуту. На наследие покойного правителя претендовали не только его сыновья, но и ставленники ханов Большой Орды. Главными соперниками выступали Нур-Девлет и Менгли Герай, их борьба за престол чрезвычайно интересна, но лежит вне нашей темы. Важно другое – взаимно истощив свои силы, они не смогли предотвратить приход к власти Джанибека, одного из младших сыновей ордынского хана Саида-Ахмата II. Летом 1476 года он ворвался на полуостров и сверг Менгли, а позже и сам занял крымский престол. Однако его правление продолжалось недолго, и уже в начале

осени 1477 года прежний хан вернул себе власть, а Джанибек вынужден был бежать.

Интересно, что еще будучи ордынским царевичем, Джанибек собирался на службу к московскому князю Ивану III, и в ноябре 1474 года Менгли Герай просил князя о том же – это избавляло бы его от потенциального конкурента. Однако хотя Иван положительно отнесся к намерению Джанибека, до переезда того в Москву не дошло, а Менгли князь ответил, что не взял царевича умышленно. Весной следующего, 1475 года Иван «послал в Орду про него отведать», но безрезультатно. Впрочем, перед Джанибеком тогда уже маячил крымский престол, так что ехать на московскую службу ему было невыгодно. Осенью 1477 года этот недолговечный хан вновь на всякий случай попросил «опочива» у Москвы, но ответное посольство с согласием князя до Крыма доехать не успело.

Так что после бегства с полуострова Джанибек больше года провел в странствиях, пока наконец в 1479 году Иван III своей грамотой не «взял… и впредь есми хотел его у себя держати для дела». Бывший крымский хан в 1480 году прибыл в Москву, но там следы его теряются – вряд ли он смог в чем-то заметно преуспеть. Так завершилась история первого крымчанина на службе Москвы.

Из крымских ханов – в касимовские

Следующий эпизод связан уже непосредственно с Гераями, а именно – с Нур-Девлетом, сыном основателя династии, и его потомством. Он и его брат Айдер к весне 1478 года окончательно проиграли борьбу за отцовский престол Менгли Гераю и сочли за лучшее покинуть Крым. Оба сперва подались в Литву к великому князю Казимиру, а тот поселил их в Киеве. Но уже в следующем году Айдер и Нур-Девлет

переехали в Москву, а вместе с ними – и три сына последнего: Бир-Девлет, Сатылган и Джанай.

Князь Иван III объяснял переезд братьев инициативой самого Менгли, поскольку два его конкурента во владениях литовского государя могли представлять опасность. Иван подчеркивал, что соглашается на это только ради дружбы с ханом, а самому ему «корысти с них мало», одна лишь «истома своей земле и своим людям». Как бы там ни было, «под присмотром» московского князя Нур-Девлет и Айдер не были причиной головной боли для крымского хана и даже получили значительную свободу. Так, в мае 1482 года люди Нур-Девлета с российскими послами уехали в Крым, в марте 1483 года жена и сын Айдера перебрались с полуострова в Москву, дошло до того, что в конце 1483-го – начале 1484 года сам Нур-Девлет засобирался в Крым, да князь «унял его».

Судьба Айдера была незавидна, но не печальна. Воссоединившись с семьей, он жил как частное лицо, однако вскоре поползли слухи о его возможном переезде обратно в Литву. Не желая искушать судьбу, Иван сослал Айдера в Вологду, где тот прожил несколько лет и умер в 1487 году.

Нур-Девлет напротив, сделал на Руси карьеру. Еще в 1480 году вместе с русским воеводой Иваном Ноздреватым он ходил на ордынскую столицу Сарай – как раз во время знаменитого стояния на Угре. В 1485 году он совершил набег на Орду, по-видимому, успешный, потому что аналогичные кампании были им организованы и в 1486-м и в 1487-м, и в 1490 году. В одном из походов едва не была разорена главная ордынская ставка. В 1486 году опустел престол Касимовского ханства, и Нур-Девлет стал его правителем.

Познав об этом, ордынский царевич Муртоза на следующий год прислал на Русь два письма: одно князю

Ивану III, второе – Нур-Девлету. В своих посланиях он предлагал объединить усилия и сбросить Менгли Герая с ханства, но московский правитель передал оба письма в Крым. Менгли засомневался – не правильнее ли будет, спрашивал он князя в 1489 году, перевезти брата на полуостров, где тот будет на виду у хана и где его не смогут использовать вражеские силы? Ради этого Менгли был готов примириться с бывшим соперником. Иван резонно возражал, что соправительство у ханов неизвестно: «на одном юрте два господаря бывали ли», – а где и бывали, разве это хорошо заканчивалось? Даже если Нур-Девлет принесет присягу не бороться с братом за престол, у него все равно могут найтись сторонники, которые раньше воевали за него против Менгли и чьи раны еще не зажили: «Почему ведати, у всех ли людей одна мысль, все ли тебя хотят на твоем господарстве, или которые захотят брата твоего Нур-Девлета царя на том юрте?».

В общем, переезд не состоялся, а вскоре Нур-Девлет серьезно заболел и даже вынужден был в 1491 году передать касимовский престол своему среднему сыну Сатылгану. Почему не старшему? Потому что еще в 1480 году Бир-Девлет был по какому-то неизвестному поводу зарезан собственным слугой.

Последнюю дюжину лет тяжело больной Нур-Девлет, трижды бывший крымским ханом и единожды – касимовским, проживал в Касимове, отойдя и от политических, и от военных дел. Впрочем, связи с Крымом он не терял – в 1498 году к нему прибыл посол от Менгли с поклоном и подарками. Умер Нур-Девлет там же в 1503 году, а 16 мая следующего года Сатылган просил Ивана III позволить перевезти кости отца на родину – о чем ходатайствовал Менгли Герай. Спустя некоторое время жена

Нур-Девлета с гробом прибыла в Крым. Останки второго в списке крымских ханов были захоронены в дюрбе его отца Хаджи Герая и находятся там до сих пор.

Подъем и упадок касимовских Гераев

Военная карьера Сатылгана началась в 1490 году, когда вместе с отцом он в апреле участвовал в походе против Муртозы. Однако первая же попытка спустя несколько месяцев самостоятельно руководить войском закончилась неудачно – часть его бойцов попала в ордынский плен. Впрочем, уже в октябре того же года Сатылган реабилитировался, сам захватив в Орде, сколько мог, «улусов и голов».

Год 1491-й оказался исключительно важным и для Крымского ханства, и для Гераев в Касимове. Летом, обманув на переговорах доверие Менгли Герая, на полуостров ворвались ордынские отряды хана Сеида-Ахмеда II. Разорив Крым, войско Орды отошло к нижнему течению Днепра, где стало готовиться к повторному удару. И тогда Менгли воззвал о помощи к московскому князю и османскому султану – и получил ее. Две тысячи янычар прибыли в Кефе (Феодосию) и, соединившись с собственно крымской армией, вышли к Перекопу, «закрывая» вход на полуостров. В это же время касимовское войско Сатылгана и русские отряды братьев Репня-Оболенских 3 июня двинулись на соединение в Белгород, откуда ударили в тыл Орде. По дороге к ним присоединилось казанское войско Мухаммед-Эмина, а во главе объединенных сил стал именно Сатылган. И хотя решающей победы достичь тогда не удалось, и международный антиордынский поход свелся к традиционной малой степной войне, угроза от Крыма была отведена – и более того, отведена навсегда. Нападение на

полуостров 1491 года было последним для Орды, а самой ей оставалось жить всего дюжину лет.

Заметно, что после успеха 1491 года из русских летописей на несколько лет исчезают сведения о походах Сатылгана – вероятно, в них не было прямой необходимости. В мае 1495-го и апреле 1498 года Иван III обещает Менгли Гераю помощь касимовских войск, но, по-видимому, дело так и ограничилось словами.

Однако в самом начале нового, 16 века Сатылган «по молодости и по глупости» совершил некий проступок, в результате чего оказался под стражей в Москве. Менгли дважды, в июле 1501-го и ноябре 1502 года просил Ивана отпустить племянника, но не слишком настойчиво. И лишь летом 1503 года, после смерти Нур-Девлета, Сатылган был «амнистирован» и вернулся на престол Касимова.

Летом 1505 года в Казани произошел антирусский бунт, и отношения двух государств резко осложнились. Для защиты границ Иван III отправил в Муром войска Сатылгана и его брата Джаная с отрядом воеводы Василия Холмского, но казанцы напали не на них, а на Нижний Новгород. В апреле 1506 года новый московский правитель Василий III отправил большую рать, в состав которой входила конница Джаная, на Казань, но его силы потерпели там сокрушительное поражение. После этого Сатылган, Джанай и Холмский летом вновь прикрывали Муром – и это последнее упоминание о втором касимовском Герае в документах. Уже в октябре того же 1506 года Джанай единолично возглавлял собиравшиеся под Муромом войска, так что можно предположить, что Сатылган уже умер.

Итак, с конца 1506 года на касимовском троне сидел последний сын Нур-Девлета – Джанай. В 1507 году он вновь нес службу в Муроме, в следующем – в районе Торопца

принимал участие в войне с литовцами. Правил он после этого недолго и во второй половине 1512 года умер. Детей у Сатылгана и Джаная не было (по крайней мере – законных и известных нам), так что вместе с ними угасла и династия касимовских Гераев. Единожды упоминается в источниках их сестра – единственная дочь Нур-Девлета, к которой в 1508 году безуспешно сватался некий ногайский мурза.

Крымские Гераи в первый раз служили Москве с 1479-го по 1512 год и оставили в Касимове после себя такую память, что и спустя пять лет крымский хан Мехмед Герай заявлял русскому послу, что «из старины тот юрт наш»!

Три брата

Смерть в 1512 году Джаная, внука Хаджи Герая, прервавшая крымскую династию на престоле Касимовского ханства, совпала с коренным переломом в крымско-московских отношениях. В начале XVI века оба государства были естественными союзниками в борьбе с остатками Золотой Орды, но после их окончательного разгрома пути партнеров не просто разошлись. Теперь крымские Гераи (Чингизиды) и московские Даниловичи (Рюриковичи) сами столкнулись в борьбе за ордынское наследие – то есть за гегемонию в Восточной Европе. Так что неудивительно, что в ходе этого почти столетнего конфликта крымчане отнюдь не горели желанием приезжать на службу к врагу. Но нет правил без исключений, и имя ему было – Мурад Герай.

В 1584 году Крым пережил тронный конфликт. Османский султан своим указом низложил действующего тогда хана Мехмеда II Герая и в мае прислал ему на замену Исляма II Герая. Крымское войско, стоявшее у стен Кефе (Феодосии), немедленно перешло на сторону нового претендента, так что Мехмеду II пришлось спасаться

бегством. Вместе с ним покинули полуостров и его сыновья: Саадет, Мурад и Сафа.

Но не прошло и трех месяцев, как Саадет собрал в ногайских степях 15-тысячное войско и подступил к Бахчисараю. Через несколько дней столица пала, Ислям II бежал в Балаклаву, а оттуда – в Кефе. Саадет взошел на престол и отправился осаждать город противника. Два с половиной месяца он держал Кефе в страхе, пока, наконец, прибывшее из Турции войско не оттеснило Саадета II к реке Индол и не разгромило его там. Ранней весной следующего, 1585 года, сыновья Мехмеда II предприняли очередную попытку прорваться в Крым – и вновь безуспешно.

После этого пути братьев разделились. В марте Саадет и Сафа укрылись на Северном Кавказе, а вот Мурад поехал дальше – прямо в завоеванную три десятилетия назад русскими войсками Астрахань. Впервые за сто лет после Нур-Девлета, второго крымского хана, Герай появился в московских владениях как проситель, а не завоеватель.

В Москве

Астраханский воевода, князь Федор Лобанов-Ростовский принял Мурада в городе, известив о неслыханной удаче нового московского царя (год на троне) Федора Ивановича. В ответ пришел приказ доставить Герая в Москву, что и было исполнено. Незадолго до полудня 16(26) июля 1585 года крымский царевич прибыл на место и, по словам очевидца Мартина Груневега, «ему навстречу за милю (до города) Великий князь послал свою Дворцовую стражу, приказав принять его с почестями. Это был молодой сильный человек».

Правда, «пред светлые царские очи» Мурад сначала не был допущен и, возможно, поселен где-то на окраине города,

но постепенно превращался в весомый элемент московской политики как весьма возможный претендент на крымский престол. Во всяком случае, в начале сентября 1585 года до сведения шведских послов было доведено, что «Ислам-Кирей ныне ко государю нашему прислал гонцов Ян-пашу мурзу с товарищи, а послов посылает же. А просит того, чтоб государь наш был с ним в любви и в братстве, и с его бы юрта государь его не согнал, и племянников Саадет-Кирея царя и Мурат-Кирея царевича, и Сафа-Кирея царевича на юрт на Крымский не отпускал и своей рати с ними не посылал. И государь наш того его челобитья слушать не хочет, а хочет послать из своих рук царских на Крым своих посаженников Саадет-Кирея царя с братьею».

Осенью московское правительство завязало переписку и с оставшимися на Кавказе братьями Мурада через «Кошум-мирзу Сеферева сына Сулешева», принадлежавшего к одной из ветвей рода Кипчак. Саадет и Сафа в конце года прибыли под Астрахань и «роту и шерть учинили и с тем холопа своего Магмет-агу послали», то есть поклялись соблюдать заключенные в будущем с Москвой договора, взамен русский двор признал за Саадетом титул «царя». Дальше – больше. Послы от хана в изгнании прибывали в Московское царство в январе 1586 года, в марте, дважды в мае и один раз в июне, но подробности переговоров нам неизвестны.

Параллельно росло значение и Мурада. В марте 1586 года он был представлен ко двору и сразу занял высокое положение. Когда 10 апреля Федор Иванович принимал польского посланника Михаила Гарабурду, предлагавшего царю побороться за трон Речи Посполитой, в московской свите оказались сразу три Чингизида. И по своему месту («на большой лавке против дверей у государева места») Мурад Герай опередил и касимовского хана Мустафу-Али («на

второй лавке», слева от царя), и сибирского царевича Мухаммеда (сидел «на окольничем месте»). От русского царя Мурада отделяло примерно 2 метра – эта исключительная близость была наглядной демонстрацией статуса крымчанина. Принимал участие Герай и в совместных с царем трапезах, например, 21 и 23 июня.

В начале лета 1586 года сторонам удалось достичь некой договоренности, поскольку по сообщению Разрядной книги, «июля в 18 день отпустил государь крымского царевича Мурат Кирея в Астрахань, а из Астрахани идти ему промышлять над Крымом, а взяв Крым, сесть ему в Крыму царем, а служить ему царю и великому князю Федору Ивановичу всея Руси». Вероятно, Федор Иванович обещал всестороннюю, в том числе и военную, помощь братьям в их борьбе за Крым, а Мурад, в свою очередь, «бил в холопство» русскому царю, становился его подданным, и, возможно, отказывался от права отъезда. За себя и за братьев он присягал «быть им под государевою рукою в его государевом жалованье и воле, и ж идти под Астраханью, и во всем государю лиха не хотеть, и стоять против государевых недругов». Старший брат Саадет как хан лично присягу Москве приносить не стал, но оставил в России в качестве заложника одного из своих сыновей.

На Астрахань

Мурад Герай отбыл из Москвы 8 сентября 1586 года в сопровождении многочисленной свиты во главе с воеводами князем Федором Троекуровым и Иваном Пушкиным. Толмачом при будущем дворе был назначен Степан Степанов, а «сытником» (интендантом) – Федор Мисюрев. Лично к царевичу были приставлены думные дворяне Роман Пивов и Михаил Бурцев. На «отпуск» царь Федор подарил Гераю

кубок и одежды, его лучших людей также одарили. Однозначных сведений о «пожаловании» Астрахани Мураду у нас нет, так что говорить о возрождении Астраханского ханства хотя бы в более низком ранге, как, например, у Касимовского, не приходится, однако внешние атрибуты путешествия были поистине царскими.

Мурад Герай остановился за 15 верст до Астрахани на Долгом острове, чтобы его могли торжественно встретить в городе. В ночь на 15 октября ему навстречу выслали двух сотников и 300 человек стрельцов и казаков с «огненным боем», 13 пушкарей с таким же числом орудий и 75 казаков из свиты «больших атаманов». Почетный караул скорее напоминал воинский отряд, но так и было задумано – новому правителю следовало сразу произвести на подданных правильное впечатление.

Перед кораблем с Мурадом плыли струги со стрелецкими головами Иваном Змеевым и Иваном Калеминым, волжские казаки, астраханский сотник Василий Дурасов с солдатами и артиллерией. Шло в караване и судно с музыкальными инструментами: барабанами, трубами и зурнами. Царевича на флагмане окружали воеводы, дети боярские и сотники, замыкали строй корабли с припасами и солдатами.

Астраханские воеводы вывели к пристани тысячу детей боярских, стрельцов и казаков во главе с Иваном Чегодаевым да 300 местных татар. Когда Мурад сходил с корабля, стрельцы палили в воздух из ружей, а когда стал на твердую землю, встречающий «велел по набатам бить, и в суры играть для царевичева приезду, и велел стрелять из тридцати и одной пушки, а из большого наряду не стреляли». Очевидец совершенно прямо называет тех, ради кого было затеяно представление: местные ногайцы и иностранцы. И судя по позднейшим отзывам, нужный эффект был достигнут.

На причале Мурад поблагодарил московских друзей: «Как вы почтили мой приезд перед иноземцами! Теперь эта слава пройдет по всем ордам!» А затем, сев со свитой на заранее подготовленных лошадей, отправился в центр города.

Царствовать, но не управлять.

«Владыка четырех рек»

Будучи средним братом, Мурад Герай не мог претендовать непосредственно на крымский престол, оставляя первенство уже избранному хану, старшему Саадету II Гераю: «Милостью и дружбою царя московского будем ханами: он крымским, а я астраханским; для того много людей российских дано мне в услужение». В случае осуществления этого плана Гераи вновь сосредотачивали бы в своих руках большую часть бывших золотоордынских владений.

Поскольку звание «повелителя двух материков» (тогда считалось, что Кубань – это уже Азия) принадлежало хану Крыма, Мурад принял более скромный титул «владыки четырех рек» (Дона, Волги, Терека и Яика). Попробовав ханских почестей, он уже не отказывался от них, заведя в Астрахани собственный богатый двор, в котором давал торжественные аудиенции своей и иностранной знати.

Впрочем, Москва сразу дала понять, что новый астраханский «хан» находится у нее на коротком поводке. Как я уже отметил в прошлом материале, к Мураду были приставлены двое русских думных дворян – Роман Пивов и Михаил Бурцев, контролировавших его торжественные выезды, публичные приемы и частные встречи, читавшие его переписку и даже посещавшие с ним мечеть. Однако в сравнении с бедами прошлого и в ожидании триумфа будущего с этим неудобством можно было мириться. Но

прежде чем узнать, смог ли Мурад Герай с братьями вернуть себе Крым, посмотрим, как «владыка четырех рек» обосновался в Астрахани.

Крымский двор в Астраханском кремле

Еще до прибытия Мурада Герая в Астрахань тамошние воеводы получили приказ построить для крымского царевича и его собственных людей два «добрых двора» внутри городской крепости, а невдалеке – дома для русской свиты: интенданта, переводчика и прочих. История сохранила нам имена казачьего сотника Меншика Чемесова и его соратников Афанасия Рагозина и Ворошилки Торханова, чье жилье было реквизировано для крымских нужд.

По дороге из Москвы царевич ежедневно получал «по кружке меду вишневого или боярского, кружке меду обарного, три ведра меду цеженого», а его людям на всех давали по «десять ведер меду расхожего на день да по полведра вина горячего». В Астрахани, помимо этого, людям Мурада полагался квас. Отдельно шли расходы на угощение медом и в дар приезжим ногайским мурзам.

После завоевания московскими войсками Астрахань перестала самостоятельно обеспечивать себя едой и нуждалась в постоянных поступлениях продуктов питания и иных товаров из центра. Поэтому воеводам предписывалось, в частности, в случае возникновения проблем с доставкой мяса для Мурада и его двора, заменять мясо рыбой, которой на Волге точно хватало. Но, несмотря на эти проблемы, Гераю полагался суточный рацион, увеличенный «перед поденным в полтора» раза. По случаю приезда на Мурада было потрачено 50 пудов (800 кг) меда, а на случай приезда его братьев и мурз заготовлено еще 300 пудов (почти 5 тонн).

Не отступил Мурад и от брачных традиций. Точное число его жен неизвестно, но уже к моменту поселения в Астрахани одной из его супруг была некая Анзакоя-царица (происхождение неизвестно, но судя по имени – из потомков Чингисхана), а вскоре Герай взял в жены и дочь одного высокородного ногайского мурзы (ее имя до нас не дошло). Позже крымский царевич женится еще дважды.

Торжественная встреча Мурада и пышность по степным меркам его двора возымели свое действие. Слухи о царевиче распространялись со скоростью пожара – и в Астрахань потянулись ногайские мурзы. Скорее всего, они питали надежды на улучшение своего положения в случае восстановления Астраханского ханства или даже присоединения к Крыму, поскольку еще до возвращения Мурада из Москвы иногда величали его царем. Наведывались в Астрахань и посланники из Крыма.

Мурад Герай, разумеется, поддерживал такие настроения, даже если в какой-то мере это было и самообольщением. Во время одного из пиров, данного им по приезде, он заявил: «Государь меня пожаловал, отпустил для нашего дела в свою государеву отчину в Астрахань, да дал мне воевод своих и ближних и великих людей, да дал мне волю над Волгою и над Терком, и над Яиком, и над Доном, и казаком велел быть в моей воле».

Ну а в Крыму, естественно, пребывали в унынии, поскольку хан Ислям II Герай ожидал скорого вторжения на полуостров и не надеялся удержать престол. И, стоит отметить, основания для опасений у него имелись.

Брат за брата

Утвердившись в качестве царского наместника в Астрахани, Мурад Герай немедленно пригласил перебраться

к нему своих братьев, которым было разрешено кочевать во владениях промосковской Большой ногайской орды. Уже 17 сентября 1586 года Мураду стало известно, что Сафа Герай прибыл к Саадету II Гераю в Кумыкию (страна на Северном Кавказе), а 19 октября к обоим послали «Ислам-мирзу Казыева сына», чтоб они «ехали в Астрахань наспех и мирзам велели с собой ехать». Приглашение братьям повторили 29 октября, но решение ехать принял только один. Не позже ноября Саадет с женой, детьми и слугами прибыл в Астрахань, а вот Сафа отправился «казаковать» в Черкессию – русским он не доверял.

Сам Мурад в это время исполнял поручение московского царя и свою собственную волю – начал приводить к покорности и объединять против Крыма обе ногайские орды, Дагестан, Кабарду и Кумыкию. Глава Больших ногайцев Урус-бей был вынужден не только присягнуть на верность Москве, что его предшественники уже делали, но и оставить в Астрахани отпрысков знатных родов как заложников. Бей выполнил унизительное требование, но пожаловался османскому султану.

Зимой 1586-87 годов Мурад Герай отправился на Кавказ, чтобы жениться на дочери правителя Тарковского шамхальства – небольшого государства в северо-восточной части Дагестана. Выехал он в сопровождении большой группы своих людей и русских стрельцов с огнестрельным оружием – видимо, для придания себе большего весу. Как я уже отметил в начале цикла, в истории Московии это был первый и последний случай, когда служилый Чингизид взял в жены представительницу правящего дома соседней страны. На время отсутствия обязанности «владыки четырех рек» в Астрахани исполнял Саадет II.

В самом начале 1587 года Мурад Герай вернулся в Астрахань – и перед братьями во весь рост встала главная задача, ради решения которой они и согласились на московский протекторат – возвращение себе власти в Крыму.

Витязь на распутье

Военные приготовления начались 5 февраля 1587 года, когда «велел государь сказать службу, быть в плавной на Волге воеводам по полком по росписи для Астрахани», а 12 февраля Мураду Гераю послали с курьером грамоту, по которой царевичу с ратными людьми следовало быть наготове и ждать распоряжений московского государя. Одновременно воеводе Михаилу Вельяминову приказали строить в Астрахани каменный кремль, а позднее к нему должны были присоединиться князь Федор Троекуров и дьяк Дей Губастов.

Вот только вся эта подготовка велась не для захвата полуострова, а для похода на Речь Посполитую, к каковому предполагалось привлечь ногайских татар, волжских, яицких и донских казаков, а также конницу Крымского ханства. Москва всячески убеждала хана Исляма II Герая, что ведет по отношению к нему честную игру и вооружает его конкурента Саадета II не против Крыма. Поход не состоялся из-за смерти польско-литовского короля Стефана Батория, весть о чем в Астрахань послали 28 февраля. Однако армия-то была собрана, да и отношения с Крымом в очередной раз обострились. Зимой того же 1587 года крымские конники во главе с царевичем Фетихом Гераем совершили 20-дневных рейд на Черкессию, в которой укрывался Сафа Герай, но атака получилась провальной – крымцы потерпели поражение, а сам Фетих был ранен.

На этом фоне понятными выглядят переговоры Московского царства со Священной Римской империей о заключении антиосманского союза в апреле 1587 года. Имперского посланца Генриха Гойгеля интересовали вопросы о пребывании Гераев в русском подданстве и об их ближайших целях. Интересен факт признания Москвой стороной Саадета II легитимным ханом и законным наследником отца: «А старого крымского царя Магмет Киреевы дети Саадет-Кирей царь, что был на Крыме после отца своего царем, да Мурат Кирей, что был калга, да Сафа-Кирей царевичи приехали ко государю нашему в службу».

Относительно текущего статуса Мурада, то он было таким: «А царевич Мурат Кирей был у государя нашего на Москве, а ныне он поехал жить в государя нашего отчине в Астрахани. А с ним и крымские князи, и мурзы, и улусные многие люди да с ними… иные многие мурзы ногайские со своими улусами до сорока тысяч, у государя нашего вотчины у Астрахани по крымской стороне, все государю нашему служат».

40 тысяч подданных – причем речь шла о мужчинах без учета женщин и детей – это была серьезная заявка. Даже если бы племянникам-Гераям не удалось сбросить с крымского престола их дядю-Герая, большая орда на Нижней Волге во главе с лояльными Москве ханами – уже немало.

Ну а что касается целей будущих походов, то среди них фигурировали и Кумыкия, и Черкессия, и ногайские земли, и, само собою, «Крымский юрт». В общем: «Куда велит государь ходить и людей своих посылать, коли государь велит им, потому и было все в государевой воле».

Так что совершенно неудивительно, что 4 мая 1587 года в Крыму получили послание из Астрахани от Кошум-мурзы из рода князей Сулешевых, что Саадет II и Мурад Гераи в скором

времени собираются в поход на полуостров. В дополнение к их собственным силам из нескольких ногайских мурз с улусами, московский царь Федор Иванович предоставил претендентам 25 000 стрельцов «с огненным боем» да 5 000 донских казаков. И даже если это сообщение было лишь дезинформацией в рамках пропагандистской спецоперации (в этот момент Кошум демонстрировал хану свою «незаменимость» в организации «замирения» с Москвой), оно имело реальные последствия.

Крымский калга Алп Герай и царевич Селямет Герай не стали дожидаться вторжения и нанесли превентивный удар на берега Оки. Правда, поход оказался неудачным – предупрежденные московским послом в Крыму Иваном Судаковым-Мясным береговые воеводы были готовы, а население попряталось по острогам. Крымцам удалось захватить лишь городок Крапивну (в нынешней Тульской области), и к 15 июня им пришлось вернуться домой. Но, несмотря на весьма незначительные военные результаты, политическая цель была достигнута. Московский двор понял «намек» и заверил хана Исляма II, что помогают Мураду не против него, а против других врагов.

Поход «астраханских» Гераев на «крымских» так и не состоялся.

Тайный посол

Не успел Крым перевести дух после ожидавшегося со дня на день, но так и не случившегося вторжения из Астрахани Мурада и Саадета II Гераев, как вокруг полуострова закрутилась новая интрига. 20 июня 1587 года в Стамбул прибыли послы от владыки Большой ногайской орды Урус-бея. Они просили организовать поход на север Каспийского

моря, чтобы связать воедино земли османов и ногайцев и вывести последних из-под влияния Москвы.

Единственным препятствием для осуществления плана была занятая русскими Астрахань, но и тут были варианты: город можно было взять штурмом, как это видел османский визирь Пияле-паша, а можно было заполучить без боя, как предполагал еще один наш герой – Гази Герай.

Крымский царевич по прозвищу Буря отличился во время войны с Ираном, в 1581 году попал в плен, шесть лет спустя дерзко бежал и пробился в Стамбул, где воодушевленный султан пообещал сделать его следующим ханом. И вот пока в сентябре 1587 года тому же Пияле-паше дали 4000 янычар и деньги для строительства зимой судов в Кефе (Феодосии) и подготовки запасов для астраханского похода в следующем, 1588 году, Гази задумал дерзкий план.

31 июля 1587 года некто по имени не то Ходжа-бей, не то Казым Тубулдуков прибыл из Стамбула в Ак-Кермен (Белгород-Днестровский), а затем отправился в Азов, минуя Крым. По полуострову понеслись слухи, что это – тайный посол от Гази Герая к его племянникам в Астрахани. Он, судя по всему, имел при себе и фирманы султана, адресованные царевичам. Встревоженный хан Ислям II приказал догнать и перехватить гонца: «Аллаш дувана уганивать Казыя князя и велел Казыя изымати», но безуспешно – тот уже скрылся в астраханских степях.

Что именно содержалось в посланиях Мураду и Саадету II – мы уже точно не узнаем, но можем догадаться. Вероятнее всего, претендующий на трон в Бахчисарае Гази приглашал царевичей присоединиться к походу на Астрахань – то есть сдать город крымско-османской армии, а затем, по обстоятельствам, либо остаться там на царстве, либо вернуться в Крым при его скором правлении. По крайней

мере, мы достоверно знаем, что, пребывая в Стамбуле, Гази хотел быть «в соединенье» со своими племянниками против брата Исляма II, который «пустошил юрт».

Что ответил тайному послу Саадет II – навсегда останется тайной. Известно одно – через несколько месяцев, в конце 1587-го или в самом начале 1588 года сорокалетний крымский хан в изгнании был найден мертвым на своем астраханском подворье: «И Божьим судом Саадет-Кирея царя в государя нашего вотчине в Астрахани не стало в его мусульманской вере». Его сын Шахин впоследствии прямо заявлял, что отца погубили русские. Эта версия весьма и весьма вероятна – сколь бы ни был полезен Саадет II в противовес Исляму II в борьбе России с Крымским ханством, риск его союза с османами был слишком высок. Чтобы не допустить и мысли о потери Астрахани, московские воеводы предпочли отравить своего гостя.

Его дядя Ислям II Герай ненадолго пережил соперника и умер в Ак-Кермене во время похода в марте 1588 года.

Братский раскол

Мурад не стал затевать разбирательства по поводу смерти брата – слишком уж под большим подозрением находился он сам. Вместо этого он, по обычаю, взял в жены вдову покойного старшего брата – Ертуган (Ес-Туган), дочь правителя Малой ногайской орды Гази-бея. Останки Саадета были временно захоронены на кладбище при астраханской мечети.

Коренные изменения произошли и в Крыму. Там на престол в апреле 1588 года взошел, как и было обещано, Гази II Герай, а уже 24 мая младший из трех братьев-беглецов, Сафа, торжественно вступил в Бахчисарай во главе «многих ногайских людей». Из бесправного и угрожаемого отовсюду

эмигранта он превратился в пасынка нового хана и занял пост нуреддина – третьего человека в иерархии ханства.

30 мая Сафа тайно встретился с московским посланником Иваном Судаковым-Мясным и сказал тому, что никогда не забудет «хлеб» московского государя: «Ни в которых землях добра и чести не наехали, а кроме государя московского царя и великого князя и его жалования и береженья видели и хлеб соль ели». Но одновременно он настойчиво попросил «отпустить» Мурада из Астрахани в Крым.

В августе 1588 года с той же просьбой в Москву прибыл и посол нового хана. Часть послания Гази II была посвящена дальнейшей судьбе «Астраханского юрта племянника нашего Мурад-Кирея царевича». Хан отметил, что ему прекрасно известно, что Мурад был «ласково принят» московским государем после вынужденного ухода из Крыма, а отправление «на Астраханский юрт» осуществлялось по его воле. Хан посоветовал: «Дал бы еси на его волю у тебя у брата нашего похочет жить или к нам ехать», но последнее слово – за русским царем. В декабре в Москву прибыло второе посольство с той же просьбой.

Ханские гонцы побывали и у самого Мурада в Астрахани. Гази II прощал племянника за службу царю и звал его в Крым, обещая, что присвоит ему сан калги. Возможность стать вторым человеком в ханстве милостью правителя была реальнее возможности самому стать первым с помощью русского оружия. Поэтому в ответном письме в Бахчисарай Мурад заявил о своей покорности хану и стал готовиться к скорому отъезду в Крым – для чего, впрочем, нужно было позволение царя.

Российское правительство оказалось в затруднении. С одной стороны, дать Мураду разрешение на выезд означало улучшить отношения с новым крымским ханом, а также

избавить себя от новых рисков, исходящих из возможности союза царевича с Турцией. С другой стороны – отъезд «своего» Герая из Астрахани лишал Россию важного рычага влияния на Кавказе. Например, 20 октября 1588 года в Москву прибыли кабардинские послы от своих князей, желавших «бить челом в службу» царю, а организовал это посольство и поддержал прошение именно Мурад. Он же построил и содержал укрепленный «городок» на реке Тереке – самый южный российский форпост. В конце концов, было принято компромиссное решение – и в декабре Мурад Герай уехал из Астрахани, но не в Крым, а в Москву.

Безвыходность

Мурад прибыл в Москву 18 февраля 1589 года, и помимо новой жены Ертуган и ее «сына царевича Кумы-Гирея», с ним прибыли «его царевы Мурат Киреевы Магмет Киреевы карачи да аталыки и князи и мурзы». В Кремле 23 февраля царь Федор Иванович в присутствии высших бояр дал торжественный прием Мураду Гераю, а 28 марта царевич встретился и с уезжающим домой крымским послом Казан-агой (к сожалению, подробности их разговора неизвестны).

Вместе с агой отправился в Крым русский посланник Петр Зиновьев, получивший «наказ» изложить позицию Москвы по «астраханскому вопросу» следующим образом. Ему следовало напомнить, что московский государь «пожаловал царевичей» и «дал из Астрахани многую рать с огненным боем» для похода на Крым, который, якобы, был отменен по получении известия, что «Казы Гирей царь на Крыме учинился царем». Сам же «Мурад-Кирей царевич ныне на Москве», и о его дальнейшей судьбе ничего говорить послу не полагалось. На возможный вопрос хана о том, «государь Астраханью поступится ли турецкому султану или

хочет на Астрахани учинит царем Мурат-Кирея царевича», Зиновьеву были даны указания ответить, «что то дело великое, о том не надобно нам говорить». Одно из доверенных лиц Мурада поехало в Крым с Зиновьевым.

После отъезда обоих посольств Мурад вернулся из Москвы в Астрахань. Ему было разрешено вести дипломатические сношения с Крымом, но позволения уехать он так и не получил. Летом и осенью Гази II через гонцов просил царское правительство отпустить его племянника на полуостров, поскольку тот сам выразил такое желание, – но безуспешно. Осенью 1589 года оставшиеся в Москве люди Мурада трижды принимали участие в переговорах с крымскими посольствами.

Весной следующего, 1590 года Мурад Герай побывал в Москве в третий раз – вновь в дипломатических целях. Так, 10 мая он участвовал в церемонии взятия на службу самаркандского царевича Шихима, 13 мая был принят царем, а 21 июля с женой, детьми и слугами отбыл назад в Астрахань, окруженный русскими служилыми людьми. Дал ли ему Федор Иванович разрешение уехать? Скорее всего, русская дипломатия показала чудеса казуистики – в сохранившихся документах очередного посольства в Крым упоминается, что государь «царевичу дал на его волю», оставаться на «астраханском юрте» или уехать на полуостров. Впрочем, подчеркивалось, что в настоящее время «царевич Мурат-Кирей в Астрахани живет в государевом жаловании по своей воле». Очевидно, ни «да», ни «нет» Мурад от царя не услышал, и поэтому вопрос об отъезде повис в воздухе.

Но хан Гази продолжал настаивать. Более того, он поставил дальнейшие дипломатические сношения с Россией в зависимость от ситуации с племянником. Осенью 1590 года

не состоялся русско-крымский посольский съезд в Ливнах и потому не был заключен ожидаемый союзный договор между Москвой и Бахчисараем – ведь Мурад там так и не появился. Пред лицом полного разрыва с Крымом русское правительство в начале 1591 года пошло на крайнюю для себя меру и анонсировало новый посольский съезд уже в Москве, в котором должен был лично участвовать Мурад Герай.

Трудность для Кремля была очевидной. Выбор проходил между прямым конфликтом с Крымом, грозившим перерасти в войну, и «отпуском» несостоявшегося астраханского или даже крымского хана, бывшего в течение пяти лет главным инструментом всей российской восточной политики.

Но до отъезда так и не дошло.

Весной 1591 года Мурад Герай начал собираться в дорогу, русские служивые люди ему помогали, но накануне выезда крымский царевич, одна из жен и его племянник-пасынок Кумо (Кумык) скоропостижно скончались. Понимая, что после странной смерти Саадета II всего тремя годами ранее эта гибель выглядит однозначно неслучайной, астраханские воеводы решили отвести от себя подозрения. Едва царевичу стало плохо, найденный тут же лекарь-араб заявил, что Гераев «испортили бусурманские ведуны». Означенных «ведунов», разумеется, нашли, подвергли пыткам и, выбив из них нужные показания, привели к Мураду, чтобы те сняли свою «порчу». Но после их визита царевич и его родственники умерли. «Ведунов», происходивших из ногайцев, пытали и публично сожгли, а затем казнили слуг Мурада, обвиненных в пособничестве.

Однако Ертуган, уже потерявшую сходным образом первого мужа, выводы «расследования» не убедили. Она писала в Крым, что Мурада и его близких опили ядом, но

доказательств у нее не было. И хотя в грамоте царя на ее имя говорилось, что «мы, великий государь царь и великий князь Федор Иванович, из начала того хотели, чтоб из нашей руки быть царевичу Мурат-Кирею на отца своего на Крымском юрте», но потом «хотели есмя царевича Мурат-Кирея в Крым совсем отпустить», документ был написан двумя годами позже и выглядел не очень убедительной попыткой самооправдания. Так что Гази II Герай, прошедший летом 1591 года огнем и мечом всю Россию вплоть до Москвы, имел все основания мстить за «потраву» племянника.

Возвращение живых и мертвых

Итак, со смертью в Астрахани ранней весной 1591 года Мурада Герая, его племянника-пасынка Кумо (Кумыка) и одной из жен, последние надежды Москвы на воцарение в Крыму ее ставленника рухнули. Как следствие, отпала и необходимость держать в городе ханский двор и содержать его обитателей, так что в том же году вдова обоих последних российских Гераев, «царица» Ертуган (Ес-Туган), вместе с оставшимся придворными была перевезена в Нижний Новгород – подальше от Крыма. Ее не то чтобы удерживали насильно, но дать ей разрешение на отъезд на полуостров было невозможно – летом 1591 года крымский хан Гази II Герай с огромным войском опустошил окрестности Москвы, так что и ради безопасности, и из политических соображений следовало дождаться окончания боевых действий.

С двумя оставшимися женами Мурада таких проблем не было. Происходившие из Большой ногайской орды и Тарковского шамхальства, они просто вернулись в дома своих родственников, поскольку, по-видимому, у них не было детей, в использовании которых Москва могла бы быть заинтересована. С Ертуган было не так: она родила Саадету II

сына Кумо, имевшему право наследовать престол, а Мураду – «царевну» Волгу (Долгу), и хотя сын ее был отравлен, да и дочь прожила недолго (не ранее начала 1588 – не позже середины 1593 года) – «царица» продолжала оставаться влиятельной фигурой. Она в какой-то мере наследовал статус и положение обоих покойных мужей, так что с 1591 года именно вокруг нее собираются все крымские татары, стремящиеся выехать на полуостров.

И вот осенью 1593 года между ханом Гази II и московским царем Федором Ивановичем начались мирные переговоры, на которых, среди прочего, был поднят и вопрос о наследии российских Гераев. Чтобы держать Ертуган поближе, еще в августе Кремль велел перевезти ее вместе с двором в Москву, для чего были выделены 90 рублей и материя на обивку колымаги «царицы». А уже в октябре Ертуган и ее придворные общим числом в 56 человек получили разрешение выехать в Крым.

Сохранились исчерпывающие сведения об эскорте «царицы». В дорогу им было пожаловано 2 закрытые колымаги и 6 открытых телег для женщин, а также 60 лошадей – верховых и упряжных. На три недели пути им было приготовлено 30 ведер различного меда и 5 ведер вина, 180-190 кг сухарей для людей и 30 рублей на корм для лошадей. Лично Ертуган получила от царской семьи 150 рублей, 100 злотых, соболью шубу, специальную дорожную («санную») шубу под зеленым сукном на лисьих горлах, различные меха и большое количество камки и атласа. Ее брату Шабан-мурзе было пожаловано 15 рублей, всем женщинам – по 20 рублей, мужчинам дали от 1 до 7 рублей в зависимости от ранга.

Отдельно был решен вопрос и о захороненных у астраханской мечети останках Мурада, а также его пасынка

Кумо (Кумыка) и дочери Волги (Долги). 1 ноября из столицы в Астрахань был отправлен указ отдать в Крым тела Гераев и предоставить корм и телеги прибывшим за ними крымцам:

«И корм тем татарам дали примерено к прежним. И смотря по людей и лошадей бы есте дали под тело до трех, до четырех и до пяти, как можно поднять. И проводить их послали с телом».

Как ранее останки Саадета II, так и прах его родственников были перевезены в Эски-Юрт под Бахчисараем.

Российские крымцы без Гераев

Но не все крымские татары вернулись домой вместе с «царицей» Ертуган, по крайней мере, навсегда. Интересна судьба Ямгурчи-аталыка, ближайшего сподвижника и в какой-то степени свойственника Мурада Герая. Ямгурчи де-факто заведовал двором несостоявшегося астраханского хана, ездил с его особыми поручениями в Москву и Крым, именно он принес на полуостров весть о кончине Саадета II Герая. После смерти Мурада Ямгурчи уехал в Крым, где исполнял роль российского амията (что-то вроде почетного консула с широкими полномочиями), а также неоднократно отправлялся в Россию в качестве посла хана. В Астрахани же остался жить его сын.

Нескольких крымцев, входивших во двор Мурада Герая: Илыш-мурзу, Тохтар-улана, Елмамет-аталыка и Янтемир-князя, – занесло во Владимир, а в 1598-99 и 1600-01 годах здесь фиксируются некие «сидельцы», люди Мурада, на чье содержание шли деньги вологодского Спасо-Прилуцкого монастыря. Вероятно, речь идет об одних и тех же людях, находившихся в ссылке.

Но больше всего крымских «невозвращенцев» осели в Ярославле, в XVII веке превратившемся в фактическую столицу Чингизидов и других богатых мусульман в России. Так, Пашай-мурза, сын Дербиша, представитель видного семейства из Крыма, в 1591 году женился на дочери царевича Абдулы – потомка астраханских ханов. Сохранилась роспись кремлевского жалования на его свадьбу едой, питьем и деньгами. После женитьбы он получил имение в Ярославле, а на призывы вернуться, приходившие после 1593 года от родственников и даже самого хана Гази II, отвечал отказом:

«...от царского жалованья в Крым не ехать, здесь он пожалован великим государевым жалованьем, вотчинами и поместьями большими, селами и деньгами, чего всему родству его в Крыму у хана не видать».

Сын Пашая Аблай-мирза в 1619-20 годах крестился под именем князя Бориса Куликова – и такой путь прошли многие оставшиеся в России крымцы.

Кроме него в Ярославле известны и другие «царевичевские Мурат-Киреевские татаровя», получавшие «прокорм» из московской казны несколько следующих десятилетий. Мурзы, оставшиеся мусульманами, получали на день по 10 копеек, их матери – 5-6, жены – 3-5, сестры – 4, а прислуживающие им люди – по 2 копейки. А вот один крещеный мурза получал уже 18 копеек в день, так что неудивительно, что к середине века записи о крымцах-мусульманах в Ярославле исчезают.

Эпилог

Крымские Гераи оказывались на службе Москвы трижды – почти с одинаковым перерывом в сто лет. И особенно приметно, как с каждым разом параллельно уменьшается

число самих представителей династии и понижается их статус, а вот трагизм судьбы каждого из них только растет.

Первым в России оказался в 1479 году Нур-Девлет, во-первых, старший сын основателя дома Хаджи Герая, а во-вторых, и сам по себе второй крымский хан. С ним приехали трое его сыновей, а также брат Айдер с сыном. Нур-Девлет был главнейшим из претендентов на крымский престол, и даже не сумев вернуть себе владения отца, все равно продолжал играть важную роль в восточной политике Москвы. Он неоднократно совершал успешные походы против Большой Орды, а в 1486 году занял трон Касимовского юрта – особого удельного ханства в составе России. После него этот титул вплоть до 1512 года принадлежал поочередно двум его сыновьям, так что и спустя пять лет крымский хан Мехмед Герай заявлял русскому послу, что «из старины тот юрт наш»!

Вторая «волна» пришлась на 1584 год и состояла из братьев Саадета и Мурада Гераев с семьями. Старший был даже возведен на трон в Крыму под именем Саадета II, но правил, в сравнении с тем же Нур-Девлетом, не 4 года в совокупности, а всего лишь несколько месяцев. И хотя братья продолжали претендовать на крымский престол, их влияние в Москве было значительно меньшим, нежели у их предшественников столетием раньше. Так, хотя Касимовский юрт не был независимым ханством, Нур-Девлет являлся его полноправным правителем и основал в нем собственную крымскую династию. Мураду же довелось удовольствоваться квази-ханским титулом в Астрахани, полноценной власти над которой он не имел. И если Нур-Девлет и его сыновья – касимовские ханы – умерли своей смертью, то Саадет и Мурад были, вероятнее всего, отравлены русскими

воеводами. Вместе с ними погибли и их наследники, так что даже иллюзорной крымской династии в Астрахани не вышло.

Ну а третьим Гераем, на сей раз в одиночку служившим российской короне, был печально известный Шахин – последний реально владевший полуостровом крымский хан. В 1774 году он впервые посетил Петербург как посланник Бахчисарая, в 1777 и 1782 году дважды становился ханом с помощью российских штыков, а после аннексии ханства в 1783 году выехал в Россию, где прожил до 1787 года, а затем перебрался в Турцию, где был казнен.

Трижды Москва брала себе на службу Гераев, намереваясь посадить на трон в Крыму своего хана, с каждым разом ухудшая их реальное положение. Лишь с третьей попытки Россия добилась поставленной цели – и возвела своего кандидата на крымский престол.

Но, по злой иронии судьбы, едва это удалось сделать, как само ханство прекратило свое существование. Первый крымский хан – российский ставленник – оказался и последним крымским ханом вообще.

Но это уже совсем другая история.

Крымско-украинский союз: битва под Желтыми Водами

Позвольте начать с банальности. Крымские татары и украинцы так долго жили по соседству, что глупо было бы надеяться на безоблачность в их отношениях. Ссорятся ведь даже лучшие друзья, не говоря уже о соседях, поэтому ничего удивительного нет в том, что Крым с Украиной регулярно воевали. Проблема состоит лишь в том, что за этим противостоянием мы едва не позабыли и крымско-украинское сотрудничество, примеров которого также найдется немало. Одному из ярчайших эпизодов союза Полуострова и Материка – совместной победе под Желтыми Водами в 1648 году – и посвящен этот материал.

В защиту своих прав казаки восставали против Речи Посполитой регулярно и так же регулярно терпели поражения. Будучи непревзойденными пехотинцами, запорожцы не имели настоящей кавалерии. Поляки же, напротив, уповали на тяжелую конницу – легендарных «крылатых гусар», способных одержать верх над любой пехотой: московской, турецкой, шведской и украинской. Единственным способом нейтрализовать преимущество поляков на поле боя – было привлечь чужую кавалерию. Но желающих воевать с Речью Посполитой было немного – в середине 17 века эта держава была соседям не по зубам.

Но вождю очередного восстания, разгоревшегося весной 1648 года, Богдану Хмельницкому, удалось решить эту проблему. Он обратился за помощью к единственной силе, не боящейся спровоцировать поляков – к Крымскому ханству. В начале весны между Хмельницким и ханом Исламом Гераем

III был заключен не первый, но самый значительный из крымско-украинских союзов. В Бахчисарае, по преданию, остался сын Хмельницкого Тимофей, а на помощь Богдану отправился чамбул перекопского наместника Тугай-бея.

Заключение союза между Войском Запорожским и Крымским ханством имело три важных следствия. Во-первых, на тактическом уровне крымская кавалерия могла помочь нейтрализовать польское превосходство в коннице. Во-вторых, на стратегическом уровне Украина обезопасила свои тылы от возможного крымского вторжения во время войны с поляками. И в-третьих, на геополитическом уровне выступление Хмельницкого переставало быть мятежом обычного польского подданного против Короны и превращалось в международный конфликт.

22 апреля 1648 года с Запорожской Сечи Хмельницкий и Тугай-бей двинулись на Приднепровье. В районе Корсуни сосредоточилось регулярное польское войско во главе со старым Николаем Потоцким. Не видя в восставших грозной силы, польский полководец не соизволил ни выступить против них лично, ни отправить на подавление восстания больше поляков. В его глазах армии предстояла увеселительная прогулка.

Хмельницкий вел на север без малого 8-тысячный отряд, большую часть которого составляла крымскотатарская конница. Поляки разделили свои силы на две части – и это стало фатальной ошибкой. По степи двигался 4-тысячный отряд с 6 или 10 тяжелыми пушками под командой молодого Стефана Потоцкого, сына польского военачальника, причем треть его составляли реестровые казаки. Второй отряд – 4 тысячи реестровых казаков и немецких наемников под началом полковника Стефана Кричевского – спускался по Днепру, чтобы соединиться с Потоцким позже. В общем,

польские полководцы решили подавить восстание одних казаков руками других. Абсурдность этого решения стала очевидной очень скоро.

29 апреля (19 апреля по старому стилю) сухопутный отряд Потоцкого был атакован казаками и крымцами на Желтых Водах – на севере современных Пятихаток. Поляки быстро соорудили укрепленный лагерь и стали готовиться к обороне. На следующий день Хмельницкий и Тугай-бей предприняли штурм лагеря Потоцкого, но качественное превосходство в артиллерии сыграло свою роль – поляки выстояли. 1 мая штурм был повторен, но так же безуспешно. Началось позиционное противостояние.

Тем временем 3 мая старший Потоцкий получил весть о битве и двинулся на выручку сыну. Вечером того же дня «речной» отряд реестровцев высадился под Каменным Затоном, где его уже ждали посланники от Хмельницкого. На следующий день отряд взбунтовался, перебил большую часть старшины и немцев, Кричевского пленил и собрался на раду. На ней решили, не мешкая, двинуться на подмогу Хмельницкому и Тугай-бею. Старший Потоцкий тешил себя мыслью, что реестровые казаки не захотят соединяться с крымской кавалерией, но не учел одного важного обстоятельства. Наказным гетманом отряда стал Филон Джалалий (он же Джеджалий) – по происхождению крымский татарин.

В итоге главные силы поляков так и остались под Чигирином, а потом отступили назад, к Корсуни, реестровцы же пошли на помощь восставшим запорожцам. 13 мая оба украинских отряда соединились, похоронив надежду Стефана Потоцкого победить казаков. 14 мая начался очередной штурм лагеря. Полякам чудом удалось отбиться, но во время

боя полторы тысячи реестровцев из отряда младшего Потоцкого перешли на сторону Хмельницкого.

Так польский военачальник попал в собственную ловушку. Намереваясь убивать одних украинцев руками других украинцев, он в итоге остался без армии. Соединенные силы запорожцев, реестровцев и крымских татар превысили 11 тысяч человек против оставшихся полутора тысяч собственно поляков. Имея перед собой десятикратно сильнейшего противника, Стефан Потоцкий 14 мая пошел на переговоры.

По предварительным условиям перемирия поляки должны были отдать казакам артиллерию, знамена и выдать ненавидимого реестровцами комиссара Яцека Шемберга. Скорее всего, первые два условия были выполнены, третье – нет. Стороны обменялись заложниками – в руках украинцев оказался Стефан Чарнецкий, поляков – Максим Кривонос. Но вечером, воспользовавшись празднованием в польском лагере, Кривонос бежал.

Тугай-бей на следующий день 15 мая потребовал возобновить переговоры и даже лично беседовал с Потоцким, но мира достичь не удалось. Поляки осуществили неудачную попытку прорыва крымских позиций, но потеряли пленными несколько сот человек, в ответ начался последний штурм лагеря. Поляков осталось так мало, что они не смогли защитить его и укрылись в двух отдельных шанцах.

В первом часу ночи 16 мая последние четыреста поляков вышли из окружения и двинулись на север, но по пути были перехвачены крымскотатарской кавалерией. С боем им удалось прорваться на 10 километров, но в урочище Княжие байраки они были разбиты и пленены. Стефан Потоцкий был ранен стрелой в горло и через три дня умер от гангрены.

Так бесславно завершилась попытка подавить начинающееся восстание Хмельницкого небольшими силами. Поляки глупо не учли важности крымско-украинского союза и позорно вознамерились заставить одних украинцев воевать против других украинцев. Оба расчета не сработали. Крымскотатарская легкая конница хотя и не могла противостоять в лоб тяжелой польской гусарии, но отлично прикрывала фланги запорожцев от польских контратак. Реестровцы не забыли десятилетий унижений и грабежа со стороны польских властей и при первой возможности воссоединились со своими единоверцами.

Легкая прогулка, предназначенная показать, «кто в доме хозяин», и с небольшими усилиями стяжать Стефану Потоцкому лавры великого полководца, обернулась для поляков маршем в ад. А украинские казаки и крымскотатарские аскеры продемонстрировали высочайшую эффективность своего союза: лучшая европейская пехота и отличная легкая кавалерия не раз еще будут наносить поражения польским, а затем – и российским войскам.

Переход от противостояния к союзу Крыма и Украины сделал народы обоих государств непобедимыми. И если бы боевое братство крымских татар и украинцев удалось сохранить в следующем, 18 столетии, кто знает, не подавилась бы Россия, пытая их проглотить.

Триумф и падение. Конотопская битва 1659 года

Сторонники концепции «мы один народ» и «нам нечего делить» пролили немало чернил, пытаясь убедить нас, что современный российско-украинский конфликт является недоразумением. Мол, это «Америка пытается поссорить братские народы», а обычные люди далеки от политики. Одним из аргументов этой кампании является тезис, что, мол, русские с украинцами 350 лет жили вместе и не ссорились, а плечом к плечу отбивали нападения злобных иностранцев. На самом же деле это все чушь, и украинцы воевали с русскими не намного реже, чем с остальными своими соседями, и якобы «общий дом» этому не мешал. О ярчайшем эпизоде одной из таких войн – сражении под Конотопом 8 июля (28 июня по старому стилю) 1659 года – мы вспомним сегодня.

Это неправда, что во времена Богдана Хмельницкого в российско-украинских отношениях была тишь да гладь да Божья благодать. Трения старшины и бояр прямо перед Переяславской радой чуть не погубили намечавшийся союз двух государств. Киевское духовенство ни во что не ставило московское. Казаки не раз и не два сцеплялись саблями со стрельцами на Львовщине и в Беларуси. Короче говоря, почва для очередной русско-украинской войны была подготовлена.

После смерти Хмельницкого в 1657 году гетманом Украины стал Иван Выговский, человек выдающегося ума и тонкого политического таланта. Используя разочарования казаков от долгой бесплодной войны с поляками и недовольство московскими порядками, он сумел развернуть руль внешней политики на 180 градусов. Части казаков это

не понравилось, и весной 1658 года на Левобережье случился пророссийский бунт, подавленный Выговским. Укрепив свое положение, гетман продолжил движение новым курсом и осенью смог заключить с Польшей и Литвой Гадячскую унию. По соглашению Украина становилась третьим полноправным субъектом федеративной Речи Посполитой, и сохраняла все социальные и национальные свободы, завоеванные еще Хмельницким. Очевидно, что Москва стерпеть этого не могла.

Еще до заключения унии войска брата гетмана – Данилы Выговского – осадили российский гарнизон в Киеве, но выбить его из города его не смогли. Осенью белгородский воевода Григорий Ромодановский совершил ряд атак на Украину, причем к нему присоединились оппозиционные гетману казаки. Были сожжены несколько городов. Не имея возможности в тот момент начать войну, Выговский запросил мира, и получил его. Но под конец года, приняв помощь из Польши и Крыма, гетман сам ударил на российские отряды. Параллельно разворачивались боевые действия в Беларуси – царские воеводы осаждали города, защищаемые казаками. Крымская конница совершала рейды по российскому пограничью. В общем, большой войны было не избежать.

В конце марта 1659 года князь Алексей Трубецкой двинул войско против гетмана Выговского. Месяц продолжались бесплодные переговоры на границе, после чего российская армия вошла в Гетманщину. Путь ей преграждала небольшая крепость Конотоп, защищаемая фанатичным полковником Григорием Гуляницким.

30 апреля Трубецкой осадил Конотоп и стал ожидать подкреплений. Через девять дней россияне пошли на приступ, но несмотря на подавляющий перевес в живой силе и артиллерии, город не взяли. Не желая более рисковать,

Трубецкой перешел к осаде и параллельно рассылал отряды для сожжения соседних городков.

К началу июня продовольствие в Конотопе закончилось, и боевой дух защитников упал. Казаки начали дезертировать, а горожане бунтовать. Раздавались угрозы открыть ворота российским войскам. Но помощь уже была в дороге.

Собственных сил у Выговского было немного, верными ему и способными отправиться в поход оказались лишь 10 полковников с 16 тысячами казаков. К ним присоединились еще до полутора тысяч солдат – польских союзников и европейских наемников. Победить с такими силами россиян не представлялось возможным.

До сегодняшнего дня идут споры, сколько же войск привел с собой Трубецкой, назывались нереальные 70, 150 и даже фантастические 300 тысяч человек, в реальности все было гораздо скромнее. Из Московского царства прибыло больше 30, но менше 40 тысяч солдат, на месте к ним присоединились 7 тысяч промосковских казаков Ивана Безпалого.

Но в очередной раз безвыходную ситуацию спасло Крымское ханство. Правитель Мехмед Герай IV во главе 30-тысячного войска пришел на помощь гетману Выговскому. Благодаря этому силы союзников превзошли российскую армию, но Трубецкой этого не заметил и не отступил.

Поутру 8 июля крымская конница атаковала сторожевые разъезды вокруг лагерей армии Трубецкого и отошла за речку Сосновку. Вдогонку им были посланы 4 тысячи отборной московской кавалерии князя Семена Пожарского и 2 тысячи казаков Беспалого. Основные силы с артиллерией остались осаждать Конотоп.

За переправой через Сосновку стоял нуреддин Адиль Герай со своим отрядом и наемниками. Пожарский пересек

речку, атаковал крымцев и с неожиданной легкостью опрокинул их. Однако воодушевленный первой победой, князь не осознал, что попал в заранее подготовленную ловушку.

Едва весь русско-казацкий отряд оказался на другом берегу, на значительном удалении от переправы, как из засады вышло все ханское войско и одним стремительным ударом уничтожило противника. Как отметил летописец, «спасся едва тот, у кого был крылатый конь».

До 5 тысяч россиян под командованием Григория Ромодановского окопались возле переправы, чтобы не пустить победное крымско-украинское войско на другой берег – к лагерям, – но все было бесполезно. Казаки штурмом взяли переправу, а крымская конница начала обход российских войск с тыла. Не желая попасть в окружение, Ромодановский отошел.

Весь следующий день 9 июля Выговский осаждал лагерь Трубецкого, а ночью, не желая дать противнику уйти, пошел на штурм. Но преимущество российской артиллерии не позволило реализовать этот замысел. После неудачного приступа между сторонами установилось двухдневное затишье. 12 июля Трубецкой снял осаду Конотопа и отступил. Казаки и крымцы еще дважды пытались разбить россиян, но безуспешно. 14-16 июля 1659 года побежденная армия вернулась домой.

В день решающей битвы и во время отступления Трубецкой потерял до 5 тысяч человек убитыми и пленными, Беспалый – 2 тысячи казаков. Выговский в первый день остался без тысячи казаков и 3 тысяч крымцев, а неудачные штурмы лагеря неприятеля стоили ему еще 3 тысяч казаков.

Но психологический эффект от победы был потрясающ. Как позже напишет об этом выдающийся российский историк Сергей Соловьев:

«Цвет московской конницы, совершившей счастливые походы 54-го и 55-го годов, сгиб в один день! Никогда после того царь московский не был уже в состоянии вывести в поле такого сильного ополчения. В печальном платье вышел Алексей Михайлович к народу, и ужас напал на Москву. Удар был тем тяжелее, чем неожиданнее; последовал он за такими блестящими успехами! Трубецкой, на которого было больше всех надежды, «муж благоговейный и изящный, в воинстве счастливый и недругам страшный», сгубил такое громадное войско! После взятия стольких городов, после взятия столицы литовской царствующий град затрепетал за собственную безопасность: в августе по государеву указу люди всех чинов спешили на земляные работы для укрепления Москвы. Сам царь с боярами часто присутствовал при работах; окрестные жители с семействами, пожитками наполняли Москву, и шел слух, что государь уезжает за Волгу, за Ярославль».

Но как это часто бывало в украинской истории, гетман не смог воспользоваться плодами своей победы. Интриги полковников и деньги Москвы сделали то, чего не смогла российская армия. На раде в конце года Выговский отрекся от булавы, и казаки в очередной раз оказались в подданстве у московского царя.

«…И при полном вооруженном содействии Крымского государства»: Конституция Пилипа Орлика

16 апреля (5-го по старому стилю) 1710 года в Тягине (Бендерах), тогда находящейся в османских владениях на правом берегу Днестра, собралась без преувеличения уникальная казацкая рада. Впервые в истории Украины избирался глава именно политической эмиграции, а не очередной претендент на булаву внутри государства – это во-первых. А во-вторых, время обычного права и гетманского единовластия уступили место европейской традиции верховенства закона. Новый гетман Войска Запорожского Пилип Орлик в день своего избрания подписал договор со всем казачеством, в котором гарантировались древние права и вольности, а также определялись взаимные обязанности сторон. Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis – не только первый украинский документ о разделении властей, но и один из важнейших международных договоров о крымско-украинском сотрудничестве.

Как положено, Конституция начиналась с преамбулы. Стержень ее составляли пафосные и популярные в то время, но совершенно антинаучные утверждения о происхождении казаков от «козаров» (хазар) или «брачном союзе сына [византийского императора] с дочерью кагана, то есть, князя казацкого» – пожалуй, отражение «корсунской легенды» о Владимире Великом. Правда, нашлось в преамбуле место и реальным событиям недавней истории – прежде всего, революции Богдана Хмельницкого. Именно в том месте была отмечена важность помощи крымских татар украинцам в

деле обретения свободы – неслучайно эта цитата оказалась в заголовке.

Но одним упоминанием дело не ограничилось – отдельный раздел был посвящен межгосударственным крымско-украинским отношениям. Считаю абсолютно правильным процитировать его полностью:

«*Поскольку нам всегда нужна соседская дружба Крымского государства, у которого не раз просило помощи Запорожское войско для своей обороны, поэтому, сколько под сие время будет возможно, имеет светлейший гетман со светлым ханом, его милостью, крымским заботиться через послов о восстановлении давнего с Крымским государством братства, военной колегации [сотрудничества] и подтверждение постоянной дружбы, на которую оглядываясь, близлежащие государства не осмеливались бы желать порабощения себе Украины и ее к чему-либо принуждения. А после окончания войны, когда Господь Бог поспособствует, при желаемом и удовлетворительном для нас мире, новоизбранному гетману осесть в своей резиденции, а спустя крепко и неусыпно придерживаться того. Он обязан должностью своего правительства, чтобы ни в чем дружбы и побратимства с Крымским государством не нарушали своевольные легкомысленные люди с нашей стороны, которые привыкли разрывать и разрушать не только соседское согласие и дружбу, но и мирные союзы*».

Так коротко и исчерпывающе Пилип Орлик совершил несколько вещей. Во-первых, отдал должное помощи со стороны Крымского ханства казачеству в деле «обороны», то есть в многочисленных войнах за независимость Украины, начиная с 1648 года. Во-вторых, вспомнил давнее военное сотрудничество между украинцами и крымскими татарами. Конечно, детали в конституцию не попали, но вспомнить

было что: и общий бой запорожцев с крымцами против турок 1624 года под Карасу-базаром (ныне – Белогорском), и крымско-украинское военное соглашение 3 января 1625 года, и большой поход казаков Михаила Дорошенко в Крым на помощь хану Мехмеду Гераю III, в 1628 году, в котором гетман лишился жизни, а казаки еще год помогали хану.

История крымско-казацких отношений от Богдана Хмельницкого до Ивана Мазепы, разумеется, была долгой и драматичной. Не все было гладко и радужно, не раз гетманские и ханские войска оказывались на поле боя под разными флагами, имели место и набеги крымцев на Украину, и запорожские походы в Крым. Но в конце концов Пилип Орлик свел положительный баланс этих отношений и признал, в-третьих, что сотрудничество с Крымом – это путь к обеспечению безопасности Украины от иностранного вмешательства.

Более того – для сохранения хороших отношений с ханством, гетман собирался ограничить своих «легкомысленных» людей, которые привыкли разрывать «мирные союзы». Вероятнее всего, Пилип Орлик имел в виду героического, но бесконечности анархичного полковника Ивана Сирко. В сверхважном 1667 году, когда гетман Петр Дорошенко вместе с крымской армией окружил будущего польского короля Яна Собеского в Подгаецком замке, Сирко ударил на Крым и опустошил его так, что там остались «только псы и коты». Понятно, что крымско-украинский союз был разрушен, а надежды на освобождение Западной Украины от поляков развеялись. Недопущение подобного в будущем должно стать задачей нового украинского гетмана.

В конце концов, «Пакты и конституции» так и не вступили в силу. Хотя их признало низовое казачество во главе с кошевым Костем Гордиенко, на Большую Украину

распространить действие закона не удалось. Во исполнение нового союза, общее крымско-украинское войско отправилось в январе 1711 года на Правобережье, но уже в марте после неудачной осады Белой Церкви должно было отступить назад в Бендеры. В 1734 году Запорожье и Крымское ханство вместе находились под сюзеренитетом Османской империи, впрочем, конституция Пилипа Орлика бездействовала и тогда.

Пройдет несколько десятилетий – и украинцы, и крымские татары потеряют свою государственность в «объятиях» Российской империи, сложную правду о неоднозначных отношениях Украины с Крымом заменит исторический миф о «вековечной борьбе Леса со Степью», и понадобится целая революция 1917 года, чтобы вновь созданные Крымское и Украинское государства вернулись к идее политического союза, закрепленного еще в «Пактах и Конституции» Пилипа Орлика.

Гибель Бахчисарая. Поход Миниха 1736 года

История Крыма знает взлеты и падения. Страницы белые и черные. Правители полуострова поднимали свои знамена над городами своих врагов, и над крымскими столицами реяли чужие флаги. Немало памятников мирового уровня было построено в Крыму, и без счета их погибло в войнах прошлого. Но вряд ли что сравнится по своему варварству с разрушением Ханского дворца в Бахчисарае. Будучи вовсе не крепостью, а шедевром гражданской архитектуры, он имел все шансы пережить первое российское вторжение на полуостров, но не пережил. Об истории гибели целой эпохи в пламени войны 1736 года мы поговорим 280 лет спустя.

В 1578 году посол польского короля Мартин Броневский так отозвался о Ханском дворце в Бахчисарае.

«Ханский дворец, или дом, древними татарскими государями великолепно украшен зданиями, мечетями, гробницами и банями. Ханы, имея свободное время от занятий, нередко удаляются в этот дворец со своими женами; потому что это место, или положение дворца, очень благоприятно для охоты. Там есть сады яблоней и других плодов, виноградники, прекрасные поля, орошаемые чистыми ручьями».

Век спустя, в 1667 году турецкий путешественник-энциклопедист Эвлия Челеби не мог скрыть восхищения этим местом.

«Построен за семь лет этот бахчисарайский дворец. Дворец этот подобен раю, и если человек на него внимательно посмотрит, то удивится и изумится… Длина его по окружности составляет пятьсот шестьдесят шагов, в

четырёх местах есть мощные и прочные железные ворота… За этими воротами триста шестьдесят великолепных комнат, расположенных друг над другом, с нишами, и высокие дворцы с бесчисленными разнообразными росписями, подобными хамелеону. Каждое строение построено кем-нибудь из падишахов… В трёх местах есть залы собраний, в каждый из которых вмещается по три тысячи человек… В этих залах ханы заседают, проводят шахиншахский диван по законам рода Чингизидов, творят там суд и устанавливают справедливость».

Но через два столетия, в 1850 году, польский вояжер и литератор Антоний Марчинковский не мог скрыть своего разочарования при виде бывшей резиденции ханов.

«Остановились мы перед большим деревянным домом, без второго этажа, с разными росписями а-ля квач, очень похожими на рисунки на оконных рамах еврейских трактиров. Думал, по простоте сердца, что это заезжий дом или школа караимов. А был это дворец Гиреев! И грязная башня, что возвышалась в глубине, это минарет ханской мечети; у ворот грязные десятники стерегли внутренность дворца».

Ему вторит в 1872 году русский визитер Евгений Марков.

«Познакомившись с бахчисарайскою роскошью и бахчисарайским комфортом, примешь за дворец и почтовую станцию, тем более настоящий дворец, хотя бы и татарский. Снаружи он плоховат и немного обещает; по восточному обычаю, он идет оградою кругом двора; наверху торчат башенками живописные мавританские трубы; стены расписаны еще снаружи… Это один из немногих архитектурных документов когда-то процветавшей здесь восточной жизни. В нем нет почти следов того изящества, той утонченной роскоши и фантастичности, которыми

восхищают путешественников. Все в нем довольно бедно, просто и прозаично».

Что же произошло в Крыму такого, что превратило роскошный «райский сад» в неказистый «деревянный дом»? Почему восторги одних путешественников сменяются разочарованием других?

Откровенный и безжалостный ответ дает английский профессор Эдвард Кларк, посетивший Крым в 1800 году. Он писал: «В Бахчисарае русские удовлетворили свое варварское наслаждение разрушением и уничтожили совершенно эту столицу».

Одна из наибольших культурных трагедий Крыма развернулась во время очередной русско-турецкой войны 1735–1739 годов. На следующий год после ее начала произошло доселе немыслимое событие – русская регулярная армия успешно вторглась на Крымский полуостров. До этого два с половиной века Россия оборонялась, отбивала набеги крымцев, изредка контратаковала, но Перекоп оставался непреодолимой преградой. Лишь донским казакам на их быстроходных стругах да плывшим с ними русским удавалось ворваться на крымское побережье. Регулярная же армия была бессильна…

И вот в 1736 году фельдмаршал Христофор Миних взялся осуществить российскую мечту – нанести Крымскому ханству удар в самое сердце. 17(28) мая Миних с армией прибыл к Перекопу и затеял переговоры о его сдаче. На третий день русское войско по морскому побережью обошло Перекопский вал и вышло в тыл ханским войскам. 20(31) мая хан Каплан Герай отступил, предместья Ор-Капу пали в этот же день, а окруженная крепость капитулировала 22 мая (2 апреля). Затем Миних двинулся на Гезлев (нынешнюю Евпаторию).

Город достался Миниху без боя, османский гарнизон вернулся в Турцию, крымские же татары расположились на подступах, блокируя доставку продовольствия. 10(21) июня войска Миниха прошли перешеек у озера Сасык. На следующий день часть армии была выдвинута для зачистки селений по левому флангу, но натолкнулась на сильное сопротивление крымских татар. Воспользовавшись случаем, калга Фетих Герай II напал на обоз русской армии и сумел захватить там пленных и добычу. Впрочем, Миниха это не остановило.

17(28) июня фельдмаршал подошел к Бахчисараю. Атака крымцев и янычар заставила передовые части русских отступить, но плотный артиллерийский огонь обеспечил наступающим перевес. Сам город пал без боя. В тот же день крымские татары напали на отряд казаков, доставлявших фураж, и смяли его, однако вытеснить Миниха из Бахчисарая не смогли.

Ночью 21 июня (2 июля) отряды генералов Измайлова и Бирона совершили вылазку за провиантом в Ак-Мечеть (ныне – Симферополь) и, заняв город, сожгли его. На обратном пути крымские татары атаковали русские силы, но отбить припасы не смогли.

Однако триумф Миниха был недолгим. Отсутствие нормального снабжения, повальные болезни и, как результат, колоссальные потери – больше половины войска, вынудили его отказаться от похода на Кефе (нынешнюю Феодосию) и оставить Бахчисарай. И в этот момент разыгралась трагедия.

Торжествующий после взятия столицы давнего врага и разъяренный необходимостью отступить из нее, Миних вызвал к себе молодого капитана Манштейна. Фельдмаршал приказал ему составить подробное описание Ханского

дворца, а затем – сжечь его вместе с городом. В пламени погибла не только большая часть строений, но и бесценные ханские архивы и библиотека. Дворец, строившийся и украшавшийся более двухсот лет, в один момент сгорел.

Говоря сегодняшним языком, российская армия совершила военное преступление. Она уничтожила мирный объект, не имевший оборонительных сооружений, и бывший шедевром архитектуры. Она также в один день лишила крымских татар большей части их письменного наследия: от философских трактатов до любовной лирики. История крымцев, оставшаяся без документальной базы, скоро стала заложницей историографии победившей Российской империи.

А все попытки восстановить дворец, как в последние годы Крымского ханства, так и в период Российской империи, были неудачны. Площадь комплекса сократилась в четыре с половиной раза, некоторые постройки были снесены, а другие – сильно перестроены. Позднейшие реставраторы лишь ухудшили общее состояние дворца – и это заметили все европейские и даже часть русских путешественников.

И начавшееся в последние годы восстановление памятника было грубо прервано аннексией Крыма. Скандалы вокруг дворца, отсутствие света, разрушающиеся перекрытия – такова современность одной из важнейших крымских жемчужин. И как ни прискорбно это сознавать, российское небрежение может завершить то, что не удалось российскому пламени 280 лет назад. Дворец ханов вновь оказался на краю гибели…

«Епідемія» і корупція. Севастопольський бунт 1830 року

Хвилювання населення України через коронавірус у перші місяці 2020 року аж ніяк не вибиваються із загальносвітового тренду – повсюди масові захворювання викликають масове нервування, а подекуди – і масові безлади. Але іноді поштовхом до заворушень буває не сама хвороба, а супутні їй речі – від карантинної політики уряду до розквіту корупції в уражених регіонах. І севастопольський бунт 1830 року є якнайкращим підтвердженням цієї тези.

Протягом 1830-1831 рр. Російською імперією прокотилася низка повстань, відомих в історії як «холерні бунти». Події у Севастополі, які сталися найраніше, зазвичай вписують у цей шерег під першим номером. Але гірка іронія полягає у тому, що насправді жодного спалаху ані холери, ані чуми у місті так і не було зафіксовано, тож повстання трапилося не через хворобу, а через її відсутність. Точніше – через дику корупцію, прикриту розмовами про чуму.

Під час чергової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. в діючій армії почалася епідемія чуми, яка з Балкан поширилася аж до Одеси, але була швидко ліквідована. Щоб не допустити перекинення хвороби в Крим, Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор Міхаіл Воронцов у травні 1828 року наказав взяти Севастополь у карантинне оточення. Для убезпечення від чуми було достатньо ізолювати береги Карантинної бухти, де і так після прибуття витримувалися кораблі Чорноморського флоту, натомість заставами було обступлене все місто у радіусі 30 верст. Втім, цілий рік

карантин був радше формальним – у місто вільно ввозилися продукти, а навколо випасалася худоба.

Гайки закрутив новий начальник оточення полковник Захар Херхеулідзев («хоробрий, як клинок, дурний донезмоги»). З 17 на 18 червня 1829 року (дати всюди в тексті – за старим стилем) він встановив «повний карантинний термін» – відтепер кожен охочий залишити місто або в'їхати у нього, повинен був прожити у карантині від 14 до 19 днів в суворій ізоляції від зовнішнього світу. Підвіз сільськогосподарських продуктів, дров і сіна припинився, як і випас худоби за містом. В результаті геть поганого постачання, стрімкого зростання цін і небаченої корупції на заставах Севастополь опинився на межі голоду. Поширилися звичайні простудні та кишкові захворювання, усіх хворих разом із сім’ями вивозили до карантину на Павловському мису, де безліч народу померло від нелюдського ставлення та відсутності належного лікування. Карантинні ж чиновники та деякі нечисті на руку купці й лікарі процвітали, отримуючи і офіційні надбавки за «карантинний стан», і бариші від спекуляції продовольством.

30 вересня Воронцову скаржилися: «особи, визнані сумнівними, забираються у карантин і, за відсутності зручних будівель, поміщаються в сараях, які не мають ані підлог, ані вікон, ані стель, ані печей, через що заподіюється у пізній осінні час шкода здоров’ю людей і без того хворих… Хворих з морського госпіталю (запідозрених в чумі) відправляли на Павловський мисок без жодного розгляду і співчуття до людства в сильні морози в одних халатах і туфлях, і деякі і від страху і холоду вмирали по дорозі й на місці».

Восени розслідувати ситуацію прибула комісія на чолі з віце-адміралом Ніколаєм Римським-Корсаковим, яка у листопаді звітувала, що «По Севастопольському порту

допущені дуже важливі зловживання», і що «накази Головного командира щодо прийому провіанту і провізії геть не виконуються». Як писав цей самий Головнокомандувач Чорноморського флоту адмірал Алєксєй Грейг, «упродовж 5 місяців люди не чули, щоб хворіли і помирали природною смертю, а хто б не захворів у командах або вдома – оголошувалися за чуму». Однак скликана 1 грудня спеціальна медична рада з 15 авторитетних лікарів засвідчила, що чуми у місті немає, а висока смертність у карантині викликана варварськими умовами утримання.

Втім, військовий губернатор Севастополя Ніколай Столипін («бездіяльний, безвольний») віддав перевагу думці інших лікарів – голові комісії «з погашення чуми у Севастополі», інспектору Таврійської лікарської управи Петру Лангу і штаб-лікарю П. Верболозову, якому, згідно з його власним твердженням, належала «заслуга» відкриття у Севастополі чуми. Ці двоє і ще двоє їхніх колег регулярно наголошували на епідемії у місті.

10 лютого 1830 року Севастополь був уперше цілковито закритий на 21 день – містянам заборонялося покидати свої будинки, їх, натомість, мали постачати централізовано. Очевидець писав: «Маркітанти з перших же днів почали зловживати своїми обов'язками і відпускали вчасно провізію тільки тим, хто давав хабарі, а бідним доставляли близько опівночі і найгірше». По завершенні цього терміну жителям найбіднішого району Корабельна слобідка карантин продовжили ще на 21 день.

Після короткої перерви 10 березня загальне оточення міста повторили, а вже наступного дня сталася трагедія в Артилерійській слобідці. Верболозов спробував закрити на карантин дружину і дочку матроса Григорія Полярного, хворих лише на звичайне скороминуще запалення. Той не

захотів відправляти рідних на вірну смерть – і почав відстрілюватися з рушниці, поранивши кількох військових і санітарів. Коли ж патрони у моряка вичерпалися, його розстріляли у воріт власного будинку (перед тим у лютому були ще два подібні епізоди, але тоді обійшлося без жертв). Через два дні всю зброю у севастопольців вилучили.

Інший очевидець писав, що йому бракувало слів позначити тодішнє становище слобідських: «Будучи позбавлені всяких з містом і ближніми селами зносин, не маючи, що їсти і пити, так само і опалити свої житла, вони щодня бачили нещасні свої сімейства і малолітніх дітей своїх виснаженими голодом і холодом… Запомога, роздана їм продовольчою комісією, була настільки незначною, що її багатьом з них і на один тиждень не було достатньо».

Тотальний карантин цього разу протривав до 27 травня, а для Корабельної слобідки він мав закінчитися на тиждень пізніше – 3 червня. Однак 29 травня влада вирішила продовжити карантинні заходи ще на два тижні, а все населення слобідки – понад 1100 жителів – вивести за місто. Новина про це і стала останньою краплею – населення збунтувалося. Слобідку ще з 31 травня обступили 2 батальйони піхоти при двох гарматах полковника Степана Воробйова. Але перед застосуванням сили 1 травня до «корабелів» з увіщанням був скерований протопіп Софроній Гаврилов. Ось що йому відповіли містяни на пропозицію розійтися:

«Чи довго ще будуть нас мучити і морити? Ми всі здорові і більш як півтора місяця знаходимося у карантинному стані по домівках своїх: будинки наші обкурені, ми і сімейства наші очищені. Нас оголювали, купали під час холоду у морській воді. Незабаром мине рік відтоді, як замкнене місто – і дружини наші, а також вдови померлих і вбитих матросів, які

доглядають дітей своїх, залишаються в місті без заробітків. Всі взагалі сиділи всю зиму в холодних оселях, не мали їжі, все, що було по домівках дерев'яного, спалили; плаття своє, худобу і все, що мали, продали і купували хліб, у воді також потребу мали, коли сиділи у карантині по домівках більше ста днів, бо нас не випускали з будинків, і ми очікували, коли нам дадуть воду. Будучи без дров, багато їли одне борошно, розведене з водою. Карантинні чиновники або комісія давали нам борошно таке, що ми не могли їсти».

Напередодні завершення часу карантину мешканці Корабельної слобідки почали готуватися силою захищатися від виселення. Під керівництвом квартирмейстера 37-го флотського екіпажу Тимофія Іванова, відставного квартирмейстера Кіндрата Шкуропелова і боцмана 34-го флотського екіпажу Федора Піскарьова були сформовані три озброєні групи. На наказ губернатора Столипіна видати призвідників заколоту люди відповіли: «Ми не бунтівники, і призвідників між нами ніяких немає, нам все одно, чи померти з голоду або від чого іншого».

Увечері 3 червня губернатор розставив по місту війська. О 8-й вечора на дзвіниці Адміралтейського собору ударили в набат. За цим знаком мешканці Севастополя, зокрема жінки, вийшли на вулиці. До бунту приєдналися 29-й, 38-й і 39-й флотські й 16-й листовий екіпажі, 17-й і 18-й робочі екіпажі й робітники військового відомства. Всі вони вимагали скасувати карантин і прибрати ненависних чиновників.

Після з’єднання під собором натовп повсталих рушив на будинок губернатора, який охороняли 52 солдати. Бунтівники увірвалися в середину, витягнули Столипіна на вулицю і вбили. Також загинув карантинний інспектор Степан Стуллі. Після цього заколотники розділилися. Одна частина попрямувала знімати блокаду з Корабельної

слобідки і атакувала загороджувальні солдатські ланцюги з тилу, водночас мешканці напали на солдат з фронту. Воробйов наказав стріляти по бунтівникам з гармат, але солдати відмовилися, вбили полковника, полонили офіцерів й канонірів та приєдналися до повстання. Верболозов, рятуючись від вірної смерті, перевдягнувся у солдатську шинель і втік.

Друга частина бунтівників почала хапати чиновників і офіцерів, вимагаючи у них розписки про відсутність у місті чуми. Такі розписка були отримана від міського голови Василія Носова, спекулянта і шахрая, а також контр-адмірала Івана Скалковського і коменданта міста, генерал-лейтенанта Андрєя Турчанінова: «1830 року, червня 3 числа, ми, нижчепідписані, даємо цю розписку жителям міста Севастополя у тому, що у місті Севастополі не було чуми, і немає, в посвідчення чого підписуємося. Скаловскій. Турчанінов».

До опівночі заколотники захопили все місто. Вони розгромили будинки і квартири 42 урядників, торговців і комісіонерів, які наживалися під час карантину на скупці і перепродажу продуктів харчування за завищеними цінами. На вулицях матроси і солдати перевіряли всіх підряд у пошуках переодягнених офіцерів і чиновників. Міська поліція вночі втекла з Севастополя, гарнізон з 860 солдат при трьох гарматах відмовився придушувати бунт – частина рядового та унтер-офіцерського складу співчувала повсталим.

4 червня на вимогу народу Турчанінов, що провів ніч у приміщенні комендатури під вартою, видав наказ про повну ліквідацію карантинних обмежень:

«Оголошую всім жителям міста Севастополя, що внутрішня карантинна лінія у місті знята, жителі мають безперешкодне сполучення між собою, у церквах

богослужіння дозволяється відправляти, і ланцюг навколо міста від нинішнього установлення перенесений далі на дві версти».

Свою перемогу над свавіллям адміністрації мешканці Севастополя відзначили молебнем і хресною ходою. 5 червня таврійський губернатор Алєксандр Казначєєв доповідав Воронцову:

«У бунті та убивствах брали участь дійсно матроські дружини; кажуть, проте, що в числі їх були чоловіки, одягнені у жіночий одяг. Після злодіянь заколотники змусили священика служити молебень, потім ходили по вулицях з образами і хоругвами. Піхотні війська віддавали їм честь. З числа 6 батальйонів у Севастополі серед них орловський батальйон веде себе добре; інші беруть участь іноді в грабежах, а здебільшого нічого не роблять».

Однак на тому успіхи і закінчилися – через відсутність заздалегідь підготовленого плану бунт не переріс у загальноміське повстання. Більше того, серед повсталих почалися розлади. Основна маса населення – дрібні торговці, ремісники і біднота – прагнули лише ліквідації карантинного оточення і, в крайньому випадку, покарання винних у зловживаннях чиновників. Оскільки карантин був скасований, а дома спекулянтів, в основному, розграбовані, сенсу в подальшому повстанні вони не бачили. Активне ядро бунтівників – матроси і військові робітники – виступали проти самої системи постачання на флоті, але їхні проблеми мало турбували інших.

Кілька безладних спроб прорватися через зовнішню лінію оточення Херхеулідзева, здійснені заколотниками 4 і 5 червня із наміром з’єднатися із Балаклавою, зазнали невдачі. Втім, не припинило бунту і введення на околиці міста підрозділів Сімферопольського гарнізону та Балаклавського

полку – керівництво не було упевнено у їхній надійності й не використовувало проти повсталих. Лише 7 червня до міста вступила викликана з Феодосії 12-а дивізія генерала Василія Тімофєєва, призначеного на місце убитого губернатора Столипіна. Масового збройного опору їй не чинили.

Для розслідування справ у місті Грейгом послідовно були створені дві комісії – капітана Ніколая Патаніоті та графа Алєксандра Толстого – перша з яких зібрала 114 томів скарг на міську владу і геть розсварила Грейга з Воронцовим, а друга встановила, що з 70 тисяч рублів, відпущених для надання допомоги нужденним в Севастополі, місто отримало лише 23 тисячі. У пику їм Воронцов створив комісію на чолі з Тімофєєвим, яка знайшла, що все у місті напередодні повстання було ідеально.

Негайно після захоплення Севастополя почалося переслідування бунтівників, яке здійснювали військово-судові комісії під керівництвом самого Воронцова. Були розглянуті справи майже 6 тисяч осіб – понад 20% мешканців міста! 1580 осіб засудили, з них 722 – до смертної кари. Пізніше вироки були переглянуті – і 11 серпня 1830 року у повсталих слобідках публічно розстріляли лише сімох. Іншим покаранням піддали понад півтори тисячі людей: 497 цивільних осіб (з них 423 жінки), 470 майстрових робочих екіпажів, 27 матросів ластових екіпажів, 380 матросів флотських екіпажів, 128 солдат, 46 офіцерів були заслані на каторгу чи до арештантських рот (скільки з них було забито до смерті шпіцрутенами – невідомо); 197 хлопців були віддані до військових поселень. Турчанінов «за малодушність і за вчинене порушення усіх обов'язків по службі» був розжалуваний у рядові й того ж року помер. 4260 севастопольців (одружених матросів з дружинами і всіх взагалі дружин матросів з дітьми) були насильно розселені

по Росії від Херсона до Архангельська (пізньої осені, пішки, переховуючись у печерах, розбігаючись і гинучи по дорозі). Абсолютна більшість з цих жінок, а тим більше їхні 5-8-річні діти, взагалі не брали участь у повстанні, вся їхня вина полягала у тому, що вони мешкали у «неправильних» слобідках. Бунтівні слобідки спалили, майно висланих конфіскували.

Отже, повстання у Севастополі 1830 року лише номінально може називатися «чумним» бунтом і ще з меншими підставами може бути віднесеним до «холерних» бунтів. Насправді воно було скероване не проти медичних заходів влади, а проти свавілля і корупції при запровадженні карантину. Від чуми в Севастополі не помер жоден лікар – бо чуми у місті й не було. Тому заміть героїв, які за клятвою Гіппократа віддавали своє життя в ім'я пацієнтів, ми раз у раз натрапляємо на лиходіїв, які зловживали своєю владою. Лікарі домагалися живих жінок і зневажали мертвих, щонайменше дві жінки і кілька дітей були убиті медиками умисно, і безліч народу загинуло через їхню недбалість. Про нагріті на спекуляціях руки чиновників годі й говорити. У севастопольців забрали людську гідність – і вони повстали. Це був не бунт темних невігласів проти незрозумілих щеплень. Це було повстання доведених до відчаю проти хабарництва і зневаги.

І хоча Севастопольський бунт був розчавлений вже на четвертий день, ані Російська імперія в цілому, ані особисто імператор Ніколай І не вийшли з ситуації переможцями. Непорушно впевнена у своїй правоті, російська влада нічого не зробила, щоб полегшити становище флоту на загал і кожного матроса окремо. І коли за чверть століття Росії прийшлося зустрітися на полі бою під тим-таки

Севастополем із західноєвропейськими країнами, на Петербург чекала ганебна поразка.

Красти, прикриваючись епідемією – вкрай небезпечно.

Эдуард Тотлебен – защитник Крыма и крымских татар

О профессиональных военных просвещенные граждане, как правило, невысокого мнения. «Дуболомы», «одна извилина, и та – от фуражки», «армейский способ» – да мало ли обидных и оскорбительных фраз придумали про служивых людей. Только выдающиеся победы на поле боя могут оправдать военачальников в глазах штатских, да и то – далеко не полностью. Стереотип: «раз военный – значит, дурак», – в жизни не искоренить ничем. Но если уж кому-то и суждено было порвать этот шаблон, так это генерал-адъютанту, инженер-генералу и генерал-губернатору графу Эдуарду Тотлебену. Об этом выдающемся человеке и его колоссальном вкладе в историю Крыма мы поговорим в день его рождения.

Предки Тотлебена по мужской лини происходили из небогатого аристократического рода из Тюрингии, что ныне в составе Германии. Переселившись в завоеванную Российской империей Прибалтику, Тотлебены занялись торговлей, так что отец Эдуарда – Иоганн – писался уже купцом второй гильдии.

Родился наш герой 20(8) мая 1818 года в Митаве, нынешней Елгаве на территории Латвии. Начальное образование получил в частном пансионе в Риге, а в возрасте 14 лет был отвезен в Санкт-Петербург – сразу в третий класс Главного инженерного училища. В 1836 году Эдуард Тотлебен был произведен в прапорщики, но ввиду порока сердца не смог завершить обучение. Через год он предпринял еще одну попытку, и вновь неудачно. С 1838 года поручик Тотлебен служил на различных должностях в Рижском гарнизоне.

Летом 1840 года молодой инженер приступил к усовершенствованию системы противоминной борьбы и достиг таких успехов, что через 2 года его заметил император Николай I и приказал продолжить опыты в больших масштабах.

В 1844 году Тотлебен впервые прибыл в Киев для прохождения службы, через год он был произведен в штабс-капитаны. В 1848 году сапер-новатор был отправлен на Кавказ, где в течение следующих двух лет имел возможность испробовать свои приемы в бою. Там Тотлебен получил первые ордена и чин капитана.

С 1850 по 1853 год Тотлебен пребывал на штабной работе в Варшаве и Петербурге. С началом Крымской войны начался и звездный час инженера. Произведенный в подполковники, Тотлебен участвовал в Дунайской кампании, а затем прибыл в Севастополь, правда, вначале – в качестве волонтера при штабе адмирала Корнилова. Увиденное в городе вызвало в душе графа смятение. Если береговые батареи он нашел «в прекрасном состоянии», то с суши Севастополь оказался практически беззащитным. Укрепления пребывали в столь плачевном состоянии, что их пробивали рогами козы из городского стада. Однако главнокомандующий князь Меньшиков свысока отнесся к предложениям Тотлебена по фортификации города. «Со стороны крымских татар я не ожидаю никаких покушений на крепость», – заявил он.

Впрочем, времени на исправление ситуации в любом случае не хватило бы. На следующий день англо-французские войска высадились под Евпаторией. Меньшиков на реке Альма попытался остановить их, но потерпел неудачу и отступил. А совершенно не готовый к сухопутной войне Севастополь оказался осажден союзниками.

Тотлебен, все еще не имевший никакой должности, развернул работы по укреплению Северной стороны. По свидетельству Корнилова, за ту неделю было сделано больше, чем за весь минувший год. 24 (12) сентября Тотлебен стал официально заведующим всеми оборонительными работами в Севастополе. Ему предстояла невозможная задача – превратить город в крепость прямо под огнем противника. Через три дня он написал жене прощальное письмо, готовясь умереть на позициях. Но военный гений Тотлебена все же взял верх над обстоятельствами.

Создавая по ночам из земли и глины бастионы, вооружая их снятыми с затопленных кораблей пушками, талантливый инженер создал иллюзию сильных укреплений, и пока союзники не решались штурмовать их, выиграл время для настоящей фортификации. Несмотря на превосходство англичан и французов в калибре артиллерии и количестве боеприпасов, контрбатарейная система Тотлебена позволила защитникам Севастополя выстоять.

Зимой 1855/56 гг. граф смог перейти к полноценной активной обороне, буквально на лету превращая завалы в укрепления и роя окопы под носом противника. Больших успехов достиг он в минной войне, ни разу не позволив французским саперам взорвать севастопольские укрепления. Но в июне 1856 года, буквально накануне решающего сражения за город, Тотлебен получил ранение. Заражение крови, частый спутник огнестрельных ран, свалило инженера с ног, два месяца спустя в бессознательном состоянии он был вывезен из Севастополя. И хотя он мог давать советы защитникам через посыльных, его отсутствия ничто не могло компенсировать. Малахов курган пал, а затем началось отступление российских войск из города. Но хотя удержать крепость в итоге не удалось, лучшей похвалой инженеру

были слова адмирала Нахимова, сказанные тем незадолго до гибели: «А без Тотлебена мы бы вовсе пропали».

Впрочем, не забыли графа и живые: на него обрушился вал наград, чин генерал-майора, крупные денежные пожалования и включение в свиту императора Николая. Но еще до конца Крымской войны Тотлебен за 6 недель превратил Николаев в первоклассную крепость, а после окончательного поражения России взялся за реконструкцию Кронштадта.

До 1859 года Тотлебен путешествовал по Европе, изучая различные системы фортификации, а по возвращении стал директором Инженерного департамента Министерства обороны. Занимая эту должность до 1877 года, Эдуард Иванович, по сути, стоял во главе всех оборонительных сооружений России.

Вторично граф побывал в Крыму в 1860 году, расследуя по поручению правительства обстоятельства эмиграции крымских татар. Составленная им докладная впервые была опубликовала лишь в 1893 году. Отвергая все обвинения крымских татар в «измене» во время Крымской войны, Тотлебен пришел к выводу, что неуемная жадность российских чиновников и землевладельцев стала причиной массового бегства крымцев со своей земли. Но в отличие от многих современников, Эдуард Иванович видел в этом подлинную катастрофу для полуострова.

Он писал: «Татары по природе своей добры, весьма честны и всегда с совершенною покорностью подчинялись всем требованиям и распоряжениям правительства. Честность татар замечательна; помещики не запирают свои дома и доверяют им доставку значительных сумм в город. Пользуясь тем, что татары в большинстве своем не знали русского языка и привыкли верить слову, их часто

заставляли подписывать бумаги, истинное значение коих татары узнавали лишь впоследствии, иногда по истечении многих лет, когда законным путем они лишались своей собственности… 30 лет тому назад в Крыму почти не было других землевладельцев кроме свободных татар, между тем как теперь большая часть земли в Крыму принадлежит помещикам, и живущие на ней татары почти обращены в крепостных».

Но голос Тотлебена не был услышан, притеснения крымских татар и, как следствие, их массовая эмиграция продолжалась. В конце 1860-х годов число крымцев в диаспоре превысили количество тех, кто остался на родине.

В 1867 году Тотлебен предложил план строительства новых масштабных укреплений в Киеве, но он так и остался нереализованным. В 1876 году, накануне очередной русско-турецкой войны, Тотлебен был назначен начальником обороны Черного моря с подчинением ему флота. Затем он руководил силами империи на поле боя под Плевной, а в апреле 1878 года стал главнокомандующим российской армии.

В течение следующих 4 лет после войны Тотлебен пробыл сперва Одесским, а затем – Виленским генерал-губернатором, потом из-за прогрессирующей болезни выехал за границу. 1 июля (19 июня) 1884 года Эдуард Тотлебен умер в Содене в Германии.

В третий и последний раз Тотлебен прибыл в Крым уже после смерти. Осенью 1884 года его прах был перезахоронен на Братском кладбище Севастополя, защита которого стала главным делом жизни этого выдающегося человека.

Первая мировая и Крым

11 ноября весь мир отмечает окончание Первой мировой войны – страшной бойни, навсегда отделившей галантный 19 век от кровавого 20 века. Не обошла она стороной и Крымский полуостров.

Россия вступила в Первую мировую войну 1 августа (19 июля) 1914 года, а уже на следующий день указом Николая II Таврическая губерния была объявлена на военном положении. Дислоцированные в Крыму 49-й Брестский и 50-й Белостокский пехотный полк с 13-й артиллерийской бригадой были отправлены на фронт, дополнительно на полуострове сформировали 246-й Бахчисарайский пехотный полк и мобилизовали еще 15 тыс. человек. В Севастополе ввели комендантский час, на Южном берегу – светомаскировку. Было развернуто 30 баз для гидросамолетов.

3 августа (21 июля) 1914 года появились первые госпитали в частных имениях, 25 (12) сентября 1914 года на фронт отправился сформированный в губернии лазарет на 200 коек, а в Симферополе был развернут стационарный госпиталь на полтысячи мест.

9 августа (27 июля) губернатор Николай Лавриновский издал обращение к населению Тавриды, в котором говорилось:

«*Все силы нашего Отечества напряжены для борьбы с врагами. По призыву царя народ русский встал как один человек, и наши доблестные войска пошли в бой с германцами и австрийцами на защиту Престола и Родины. Святое дело народной войны потребует от нас многих жертв. Свою жизнь и кровь принесут на алтарь Отечества наши воины. Мы же,*

все те, кого не коснулись непосредственно тягости войны, обязаны исполнить свой первый и священный долг – оказать посильную помощь больным и раненым воинам».

Созданный тогда же губернский комитет в течение месяца собрал для войск пожертвований на сумму в 126,5 тыс. рублей, не считая теплых вещей и предметов первой необходимости.

Начало войны привело к росту патриотических настроений: в Симферополе и Ялте состоялись шествия в честь России и императора, в Карасубазаре (Белогорске) случилась стихийная манифестация в честь британских союзников. Одновременно в губернии был ужесточен полицейский режим. Телеграммой министра внутренних дел Николая Маклакова предписывалось

«*Следить за настроением населения и за деятельностью злонамеренных лиц, сеющих в его среде ложные и возбуждающие слухи… пресекать в зародыше все аграрные и погромные движения, нарушающие общественный порядок»,*

а главнокомандующий великий князь Николай Николаевич велел

«подавлять всякие народные беспорядки быстро и решительно в самом их начале, для чего войскам предписано самое энергичное содействие гражданской власти».

В сложном положении оказалось 6% немецкого населения Крыма. В июле-августе императорским указом были выселены с полуострова вначале германские и австрийские подданные, а затем – все немцы призывного возраста. За оставшимися установлен жандармский надзор. Начался бойкот немецких товаров. Позже, после заседания Таврического губернского правления 12 марта (27 февраля) 1916 года, было принято решение о ликвидации землевладения «австрийских, венгерских или германских

выходцев», что вскоре привело к упадку сельского хозяйства на севере Крыма. Кроме них подлежали выселению подданные других враждебных России государств, однако им предлагалась альтернатива – получение российского гражданства. После вступления в войну Османской империи под подозрением оказались единоверные туркам крымские татары.

Боевые действия в Крыму начались на рассвете 29(16) октября 1914 года с обстрела немецким линейным крейсером «Гёбен» (под турецким флагом и с двумя турецкими миноносцами) Севастополя. На обратном пути крейсер утопил российский минный заградитель, повредил один из трех миноносцев, идущих ему на помощь, а также захватил один пароход. Эти события вошли в историю как «Севастопольская побудка». Еще раньше ночью немецкий крейсер «Бреслау» (под турецким флагом) поставил в Керченском проливе мины, на которых погибли два российских парохода. Утром турецкий крейсер «Гамидие» бомбардировал Феодосию и утопил у мыса Меганом близ Алушты один парусник и один пароход. Турецкий заградитель «Нулуфер» возле Севастополя также уничтожил один российский пароход. Город был объявлен на осадном положении, полуостров – прифронтовой зоной.

2 ноября (20 октября) Николай II подписал манифест об объявлении войны Турции.

«*В безуспешной доселе борьбе с Россией, стремясь всеми способами умножить свои силы, Германия и Австро-Венгрия прибегли к помощи оттоманского правительства и вовлекли в войну с нами ослепленную ими Турцию. Предводимый германцами турецкий флот осмелился напасть на наше Черноморское побережье… С полным спокойствием и упованием на помощь Божию примет Россия это новое*

против нее выступление старого угнетателя христианской веры и всех славянских народов. Не впервые доблестному русскому оружию одолевать турецкие полчища – покарает он и на сей раз дерзкого врага нашей Родины. Вместе со всем народом русским Мы непреклонно верим, что нынешнее безрассудное вмешательство Турции в военные действия только ускорит роковой для нее исход событий и откроет России путь к разрешению завещанных ей предками исторических задач на берегах Черного моря».

Сухопутные боевые действия развернулись на Кавказе, где российская армия медленно, но уверенно следующие три года продвигалась вглубь турецкой территории. Крым превратился в тыл Кавказского фронта. Из крымских портов в действующую армию перевозили войска, амуницию и технику, а многочисленные санатории стали госпиталями для раненых.

Не меньшее значение имели боевые действия на море. Российский Черноморский флот, пользуясь численным преимуществом в небольших кораблях, осуществлял перманентную блокаду угольных терминалов на турецком побережье, а также оказывал поддержку войскам на Кавказе. Однако качественно превосходство «Гёбена» не позволяло России завоевать господство на море. Обе стороны проводили рейдерские атаки на торговые суда противника и массово минировали территориальные воды друг друга.

Командующим российским Черноморским флотом с 1911 года был адмирал Андрей Эбергард, человек чрезвычайно опытный, но и чрезмерно осторожный. Его противником был немецкий контр-адмирал Вильгельм Сушон, командовавший изначально «Гебеном» и «Бреслау», а с 1914 года – всем турецким флотом на Черном море.

Вступление Османской империи в войну существенно ухудшило положение империи Российской. Стамбул не был в силах нанести военное поражение Петербургу (в то время Петрограду), но, перекрыв черноморские проливы, заблокировал 70% товарооборота России с союзниками, прежде всего экспорт зерна и импорт вооружений. Это в итоге привело к «снарядному голоду» российской армии и росту долгов империи перед союзниками. Ответные действия России спровоцировали угольный дефицит в Турции.

18 (5) ноября 1914 года у мыса Сарыч (на полпути между Алупкой и Севастополем) российская эскадра из 5 броненосцев, 3 крейсеров и 12 эсминцев и миноносцев вступила в бой с обоими немецкими крейсерами, но не смогла их уничтожить. Уже 7 декабря (24 ноября) «Бреслау» обстрелял тральщики неподалеку от Севастополя, а 25 (12) декабря близ Севастополя вступил в перестрелку с российскими эсминцами.

8 февраля (26 января) 1915 года «Бреслау» бомбардировал Ялту, 18 (5) марта в сопровождении двух турецких миноносцев – Феодосию. 3 апреля немецкие крейсеры близ Севастополя потопили 2 парохода.

В это же время войска Антанты готовились вывести Турцию из войны, высадив в черноморских проливах десант и захватив Стамбул. Во исполнение этого плана в марте и мае 1915 года Черноморский флот дважды бомбардировал укрепления Босфора. В конечном итоге союзная Дарданелльская операция полностью провалилась, и Турция продолжила войну.

В июле и октябре 1915 года были введены в строй новейшие российские линкоры: дредноуты «Императрица Мария» и «Императрица Екатерина Великая», которые могли противостоять немецким крейсерам. Корабли Черноморского

флота были разделены на три группы, каждая из которых была сильнее «Гебена», что позволило России захватить стратегическую инициативу на море. Участились атаки на турецкое побережье.

У берегов Крыма возросла активность германского подводного флота. «UB-8» уничтожила 9 сентября 1915 года у горы Аю-Даг 3 шхуны, 11 сентября у Феодосии – еще одну. В этот же день субмарина обстреляла артиллерийским огнем торпедную станцию у мыса Киик-Атлама близ Орджоникидзе (Кайгадора). 7 октября у Севастополя «UB-14» остановила и потопила пароход.

Вступление 14(1) октября 1915 года Болгарии в войну против Сербии на стороне Германии ухудшило общую обстановку для России на Черном море. В болгарских портах теперь размещались немецкие подлодки. 18(5) октября уже Россия объявила Болгарии войну. В императорском манифесте провозглашалось:

«*Коварно подготовляемая с самого начала войны и все же казавшаяся невозможною измена Болгарии славянскому делу совершилась – болгарские войска напали на истекающую кровью в борьбе с сильнейшим врагом верную союзницу нашу Сербию… С горечью встретит русский народ предательство столь близкой ему до последних дней Болгарии и с тяжким сердцем обнажит против нее меч, представляя судьбу изменников славянства справедливой каре Божьей*».

Отныне Черноморский флот действовал и против болгарского побережья, ослабив давление на район Босфора. 8-9 апреля (26-27 марта) 1916 года подлодка «UB-7» потопила по паруснику у Евпатории и Херсонеса соответственно. Юго-западнее Херсонеса 25(12) апреля «UC-15» остановила и потопила шхуну. 7 мая (24 апреля) года «Бреслау» выставил мины возле мыса Тарханкут, а на

обратном пути обстрелял корабли в порту Евпатории. «UB-7» 31(18) августа уничтожила у Севастополя парусник. В конце сентября эта подлодка выйдет в рейд, но у Херсонесского полуострова 1 октября (18 сентября) либо подорвется на мине, либо будет потоплена российским гидросамолетом.

Ища новые средства ведения войны, немцы 15(2) июля использовали дирижабль «SL-10» в качестве разведчика над Южным берегом Крыма. 9 августа (27 июля) дирижабль вылетел для бомбардировки Севастополя, но ранним утром следующего дня погиб, предположительно, попав в шторм. В Севастополе для защиты неба были развернуты три зенитные батареи.

15(2) апреля 1916 года российская армия захватила Трапезунд (ныне Трабзон) – важнейший турецкий порт на юго-востоке Черного моря. Значительную роль в этом играл флот – и как транспортное, и как боевое средство. Благодаря российской блокаде Босфора и рейдерским атакам на транспортники с углем, османский флот был почти полностью парализован, однако и после этого продолжил сопротивление. Разочаровавшись в Эбергарде, Петербург 11 июля (28 июня) назначил на его место вице-адмирала Александра Колчака, поднявшего свой флаг на «Императрице Марии» 21(8) июля.

На фоне успехов армии и флота, российский Генштаб рассматривал возможность высадки десанта к стенам Стамбула для молниеносного окончания войны, но помешало изменение политической ситуации. Рассчитывая на быструю победу, 27(14) августа 1916 года в войну на стороне Антанты вступила Румыния. Однако, это привело не к усилению, а к ослаблению России: румынская армия быстро потерпела поражение, в октябре большая часть ее территории была оккупирована австрийскими и болгарскими войсками, так

что у немецкого флота появилось еще несколько баз в опасной близости от российского побережья. Возросло количество германских подлодок, кроме того, немцам достались огромные запасы нефти. Для исправления ситуации в ноябре российский флот дважды обстрелял и уничтожил часть прибрежных нефтехранилищ.

Кроме того, 20(7) октября 1916 года на рейде Севастополя взорвался пороховой погреб «Императрицы Марии», в результате чего погибло и позже умерло 300 человек, а сам линкор затонул. Комиссии по расследованию происшествия не удалось выявить причины взрыва, согласно наиболее распространенной версии имела место немецкая диверсия, осуществленная группой Виктора Вермана. Как бы то ни было, шанс для удара по Стамбулу был утрачен, и война продолжилась. Последняя попытка захвата Босфора была запланирована на весну 1917 года, но не состоялась из-за начавшейся революции.

Внутренняя обстановка в Крыму как прифронтовой зоне с годами обострилась, патриотические настроения сменились разочарованием от неизбежного роста цен и дефицита. К 1917 году хлеб подорожал более чем в 3 раза, мясо – в 4,5 раза, масло – в 5 раз, обувь – более чем в 7 раз, картофель поднялся в цене десятикратно. Приказ по Отдельному корпусу жандармов предписывал «*усилить наблюдение за появлением разных волнующих население слухов, а также за деятельностью купцов, немедленно пресекать всякие попытки к сокрытию товаров и поднятию цен на жизненные продукты*».

С 1915 года на полуостров массово прибывали беженцы из западных губерний, оставленных российской армией, а также беглецы с Кавказа, главным образом армяне. С 1916 года в Крыму началась планомерная борьба с дезертирством.

Война не могла не сказаться на состоянии крымской экономики. Значительное число небольших предприятий строительной, кожевенной, мукомольной и других связанных с сельским хозяйством отраслей, составлявших основу хозяйства полуострова, сократили производство или закрылись из-за недостатка сырья и топлива. Более чем вдвое уменьшился выпуск продукции консервных заводов, снизилась выработка электричества, с перебоями работал Керченский металлургический завод, нередко останавливались трамваи.

С другой стороны, продолжили работу 45 крупных заводов и фабрик с числом рабочих в 100 и более человек. Получили новую жизнь военные предприятия в Севастополе – морской, машиностроительный и электротехнический заводы. Новой перспективной отраслью экономики полуострова стало самолетостроение: в Карасубазаре (Белогорске) был построен Первый крымский завод аэропланов Василия Адаменко, в Симферополе – открыт филиал одесского Аэропланного завода Артура Анатра, в Евпатории – база гидросамолетов московского авиазавода «Дукс».

Сельскому хозяйству Крыма был нанесен двойной удар: в начале войны – выселением многочисленных и эффективных немецких колонистов, в конце – мобилизационными мероприятиями. В армию призывались не только люди, но и лошади – главная на тот момент рабочая сила села. Чтобы компенсировать нехватку рабочих рук и предупредить возможный голод, Таврический губернатор Николай Княжевич 19(6) февраля 1916 года обратился в Генштаб с просьбой прислать в губернию 20 тыс. военнопленных на полевые работы. К маю 1917 года на полуострове насчитывалось 10 тыс. подневольных работников.

Единственной аграрной отраслью, пережившей в это время рост, стало табаководство. Посевные площади, занятые табаком, выросли за три года войны на треть – действующая армия поглощала папиросы в огромных количествах. Платой за успех стали нечеловеческие условия труда на табачных плантациях. В сезон работники, преимущественно молодые девушки, трудились по 18–20 часов. А вот легендарное крымское виноградарство и виноделие оказалось на грани краха – с августа 1914 года торговля алкоголем была запрещена на весь период войны, а в марте 1917 года виноделие было объявлено под запретом.

В конечном итоге в крымском обществе усилились антивоенные настроения. В июне 1915 года произошло выступление военных в Керчи, в июне 1916 года – в Симферополе. Активизировалось стачечное движение на заводах, самая крупная и успешная забастовка имела место в марте 1916 года в Севастополе. Оживилась общественно-политическая жизнь, но вопреки распространенному мнению, революционная ситуация к началу 1917 года на полуострове еще не сложилась. Радикальные партии были пока немногочисленны, подпольные организации разгромлены, национальные и социальные противоречия не обострились до предела, матросы нуждались в мире, а не власти. 17 тысяч рабочих были незаметны на фоне армии крестьян, ремесленников и лавочников.

Начавшаяся в феврале 1917 года в России революция мало повлияла на действия Черноморского флота против Турции. Боевые действия близ османских берегов продолжались, хотя и с меньшей интенсивностью, до перемирия, заключенного в ночь с 15 на 16 (2-3) декабря 1917 года. Первая мировая война для Крыма и крымчан

закончилась, но на горизонте уже разгоралось пламя новой войны – гражданской.

Ant Etkenmen (Я Поклявся): життя і чин Номана Челебіджіхана

Беззаперечний лідер кримців, автор тексту їхнього національного гімну, він водночас був першою жертвою червоного терору такого рангу, а після смерті – знеславлений ворогами і забутий сусідами.

«Шановні делегати!

Після півтора століття російського пригноблення наша політична історія сьогодні починається знову. Кримський Меджліс зібрався сьогодні в цій великій залі для оновлення татарських національних традицій, що були зруйновані російською тиранією.

Сьогодні татарська нація народжується знову. Глибокі рани, нанесені татарському суспільному життю російським абсолютизмом, пригнобленням і тиранією до XX століття, продовжують кровоточити.

Під священним прапором революції, яка почалася 27 лютого 1917 року, щоб дати рівність людям, нове життя народам, а Росії – справедливість, вся [наша] нація декларує право на самоврядування».

Так 28 листопада 1917 року розпочав свою промову перед делегатами першого Курултаю кримських татар відомий громадський діяч, поет та перший муфтій мусульман Криму і Східної Європи 33-річний Номан Челебіджіхан.

Беззаперечний лідер кримців, автор тексту їхнього національного гімну, він водночас був першою жертвою червоного терору такого рангу, а після смерті – знеславлений ворогами і забутий сусідами. По багатьох роках його ім’я повертається до нас, щоб бути вписаним в славну історію

народів Криму та боротьби кримських татар за державу і демократію.

Втаємничене дитинство

Народився майбутній кримськотатарський лідер 1885 року (точна дата невідома) в селі Біюк-Сунак поблизу Джанкоя.

Його мала батьківщина розділила долю багатьох своїх сусідів по Степовому Криму: у вересні 1944 року в спустіле після депортації село заїхали нові мешканці, неначе в насмішку 18 травня 1948 року історичну назву змінили на сумнівні Чирки, а протягом 1970-х років село знелюдніло і зникло з мапи. Ймовірно, відомості про дитинство Челебіджіхана втрачені назавжди.

В селі була своя мечеть, при ній, зрозуміло, імам – небідний землевласник Ібраїм Челебі – і саме в нього народився хлопчик Номан. Мати також походила з гарного роду – Джиганшаха Челебі (але вони з чоловіком не були родичами: «челебі» від початку – це титул, що надавався людям освіченим та авторитетним, допоки не став частиною імені).

До речі, така ситуація призвела до курйозу – в російських імперських документах Номан Челебіджіхан офіційно іменувався Челебі Челебієвим.

Завдяки інтелігентному походженню Челебіджіхан не мав проблем із навчанням: спочатку у місцевій школі, потім – в медресе села Акчори (Василівки, нині також не існує), потім – в середній школі Сімферополя і зрештою – в Зинджерли медресе – найстаршому навчальному закладі в Криму і єдиному вцілілому в радянську добу.

Революція 1905 року в Російській імперії справила на хлопця неабияке враження. Ще до того, зачитуючись першою

кримськотатарською газетою «Терджиман» («Перекладач»), Номан вбачав головну причину всіх бід свого народу в неосвіченості.

Після революційного зриву, добре відчутного в Криму, він зрозумів, що без розгалуженого та масштабного політичного руху на покращення становища кримських татар сподіватися марно. Ліво-демократична орієнтація, набута Челебіджіханом в юності, нікуди не зникла і потім.

Його університети

Але залишитися на півострові вчорашній студент не зміг – батько збанкрутував. У 1906 році Номан за допомоги братів батька – Абдулаліма та Абу-Бекіра – переїхав до Стамбула, де два роки прожив в районі Атбазар, навчаючись в школах Мерджан та Вефа Лісесі.

З 1908 по 1912 рік молодий Челебіджіхан студіював на юридичному факультеті Стамбульського університету. В цей час він мешкав в районі Карагумрюк, знімаючи кімнату разом з кількома товаришами з Криму.

Шевкі Бекторе, кримськотатарський поет і громадський діяч, згадував пізніше:

«Я з ним особисто познайомився у 1908 році… Відразу було помітно, як сильно він виділявся на тлі своїх товаришів своєю перевагою. Він охайно одягався, любив порядок. Був високоморальною і економним. Не палив і не пив спиртне. Не витрачав час даремно, багато читав і багато працював.

Челебіджіхан був трохи вище середнього зросту, стрункім і здорової статури… Йдучи, він трохи нахиляв голову, не дивився по сторонах, і поводився дуже серйозно. У манері одягатися він володів просто ідеальним смаком.

І хоча вже пройшло більше півстоліття з тих пір, він встає у мене перед очима, немов я його бачив вчора: завжди чисте,

густе і синяво-чорне волосся, підстрижене на рівні потилиці, зрощені брови, густі вуса, розумні, темно-каштанового кольору, палаючі вогнем очі, що вселяють віру в себе, – таким був цей чоловік.

Він носив модний тоді серед учнівської молоді піджак, покрою типу рединготт, з чорної вовняної тканини, жилет, з кишенею для годинника, і дуже модні чорні брюки в білу смужку.

Замість сорочки він носив накрохмалену манишку зі стоячим білим коміром та манжетами, а на шиї він зав'язував з особливим смаком велику краватку у вигляді метелика з чорного шовку з галунами, 20 сантиметрів шириною. Ця оригінальна краватка привертала увагу оточуючих. Зацікавлені ним кримські дівчата жартували: "дме вітерець, а метелик, як вітрило….

Челебіджіхан завжди, коли перебував у Стамбулі, носив червону феску, а приїхавши до Криму, одягав чорну каракулеву кримськотатарську шапку…

Для ведення пристойного способу життя йому доводилося витрачати і свої розумові сили, і здоров'я, і час, і гроші. Ця людина була дуже серйозною, надійною, заслуговувала довіри в житті, терпляче зносячи труднощі, щедрою, працьовитою, терплячою, привітною, володіла глибоким і широким кругозором, не переносила фальші, і ніколи не виявляла її по відношенню до інших».

Дружина Шевкі, Гаміде, також залишила спогади про нашого героя:

«Мені було шістнадцять років, коли я вперше побачила Номана Челебіджіхана в Карагумрюці… Я пам'ятаю, як ніби це було вчора, коли я вперше побачила його, що проходив повз будинок нашого родича. Фізично він був середнього зросту і атлетичної статури, темне волосся з невеликим вусами.

Він завжди ходив потужними кроками, завжди виглядав серйозним і носив величезний краватку… Він і його друзі жили в двоповерховому будинку в Карарагумрюці (вони жили на другому поверсі, на першому поверсі був продуктовий магазин)… Тому я звикла бачити його принаймні 7-8 разів на тиждень. На відміну від своїх друзів, він волів ходити на самоті».

Роком пізніше разом із товаришами Джафером Сейдаметом і Абібуллою Одабашем Номан заснував кілька студентських організацій: «Асоціацію молодих татарських письменників», в якій з'явилися його перші літературні твори, «Товариство кримськотатарської учнівської молоді» та підпільну «Vatan» («Батьківщина»).

Члени останньої організації, створеної під впливом молодотурецького руху, поклялися працювати на благо Криму і виведення його на шлях свободи, а поки друкували історичні та політичні статті, поширюючи їх серед численної кримськотатарської діаспори.

Цілком ймовірно, що за «соціалістичну» пропаганду під час Молодотурецької революції 1908 року Номан був ненадовго ув'язнений.

Після завершення навчання у Стамбулі Челебіджіхан повернувся до Криму, але здобута турецька освіта не могла забезпечити молодій людині працевлаштування вдома.

Якийсь час у 1912 році він провів в Бахчисараї, мешкаючи в будинку легендарного кримськотатарського просвітника Ісмаїла Гаспринського, граючи у виставах місцевого театру та беручи участь в роботі Товариства милосердя.

Промова Челебіджіхана на відкритті Товариства так вразила присутніх, що один з них, Ізмаїл-Ага Дервіш, відразу ж пожертвував свій гостьовий будинок та кав'ярню при ньому на потреби Товариства.

З 1913 року Номану довелося опановувати вже російське право на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького Психоневрологічного інституту, що нині носить ім’я його славетного засновника – Володимира Бехтерева.

Навчання в російській столиці було найважчим періодом в дореволюційному житті Номана Челебіджіхана. Не маючи підтримки з дому, він змушений був каторжно працювати – зокрема, мостити камінням вулиці, а від тієї роботи часто хворів. Роки навчання в Петербурзі збіглися із Першою світовою війною, і це також не надто сприяло реалізації задумів вже тридцятирічного кримця.

Іноді сумні обставини змушували Челебіджіхана ненадовго повертатися додому – так, у 1914 році він був присутнім в Бахчисараї на похованні Гаспринського, і знову його промова про вплив просвітника на тюркську культуру захопила слухачів.

Між коханням та необхідністю

Трохи апокрифічною виглядає історія одруження Челебіджіхана. У найкращих романтичних традиціях він кохав невідому нам дівчину, але не міг зв’язати її долю із своєю через злидні. Натомість друзі наполегливо рекомендували йому одружитись на донці євпаторійського багатія Сеїта Абді Аджи – єдиній дівчині у батьків.

Такий шлюб автоматично завершував добу нужденності в житті Номана, але саме це і було причиною його вагань. Челебіджіхан не хотів, щоб його вибір визначався грошима.

Але бажання зосередитися на навчанні та служінні власному народу переважили, і врешті-решт наш герой приїхав до Євпаторії, освідчився, одружився та повернувся до Петербурга вже не бідним студентом, а заможним міщанином. Це було тим важливіше, що імперія під тиском

війни розвалювалася, а в столиці виявився дефіцит продовольства.

Але насолодитися сімейним життям Номану не судилося. В грудні 1916 – січні 1917 року російські війська були змушені прийти на допомогу Румунії, чия армія була вщент розбита австро-німецькими військами. Утворився Румунський фронт і Челебіджіхан в якості добровольця-однорічника (рос. «вольноопределяющегося») відбув туди.

Втім, гризти солдатський хліб йому довго не довелося – на початку березня російське самодержавство впало, тож Номан поспішив додому, щоб взяти безпосередню участь в омріяному кримському відродженні.

Народний лідер та муфтій-новатор

7 квітня (25 березня за старим стилем) 1917 року у кримській столиці відкрилося загальне зібрання кримськотатарських делегатів (до двох тисяч осіб), на якому був обраний «тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет», широко відомий як Мусвиконком.

Головою цього органу кримськотатарського самоврядування, що нараховував 48 осіб і пізніше був легітимізований Тимчасовим урядом, обрали Челебіджіхана. Майже 80% членів Мусвиконкому були різного роду соціалістами, тож здебільшого вони підтримували революційні перетворення свого лідера.

Скоро на сімферопольський вокзал прибув поїзд, що привіз з фронту Номана Челебіджіхана та його друга Сейдамета, однокашника по Стамбулу, а в останній рік – ще й прапорщика російської імперської армії. Вони прибули, щойно дізналися про вибір Мусвиконкому.

З 18 квітня всіма справами кримських татар опікувався Мусвиконком. Найголовнішими завданнями, що їх для себе

визначив тепер вже офіційний лідер кримців, були: підготовка виборів до Установчих зборів в Криму, духовна реформа та освітня реформа.

Завдяки Челебіджіхану в Сімферополі були відкриті жіноча гімназія та технікум, на базі Зинджирли-медресе утворився Педагогічний інститут, короткострокові курси підвищення кваліфікації та обов'язкові іспити охопили всіх учителів-кримців. Почали виходити ще кілька нових кримськотатарських газет.

Тоді ж Номана Челебіджіхана вперше в історії прямим демократичним голосуванням обирають на посаду голови Духовного управління – муфтієм мусульман Криму, України, Литви, Польщі та західної частини Росії.

Спроба реакціонерів на початку вересня створити паралельний центр впливу – Союз улемів (вчених мусульман) – була зірвана ліберально налаштованою молоддю. Серед інших своїх новацій Челебіджіхан позбавив чадри кримськотатарських жінок, що, зрозуміло, викликало спротив консервативних кіл. Боротьба проти модерного муфтія та його «безбожництва» тривала рівно чотири місяці. 24 липня лідер «старого» духовенства та аристократії Ібраїм-ефенді Тарпі був виключений з лав Мусвиконкому.

Не бажаючи залежати від прихильників інших політичних орієнтацій, Номан Челебіджіхан влітку 1917 року почав створення власної організації – Міллі Фірка (Народна партія), на чолі якої стали він сам та Сейдамет. В жовтні на Всекримському татарському делегатському з'їзді програма партії була затверджена – почався процес розбудови місцевих структур і перетворення Міллі Фірки на впливову силу в Криму.

За прикладом українізації полків імперської армії, Челебіджіхан і сам загорівся ідеєю створення окремих

кримськотатарських військових формувань. В травні – червні 1917 року він звертався до військового міністра та навіть відправив делегацію до Петрограда із проханням перевести до Криму запасні частини Кримського кінного полку, але отримав відмову.

Тоді Челебіджіхан почав самостійно зводити солдат-кримських татар, що залишалися на півострові, під одне командування. Так постав 1-й кримськотатарський батальйон.

Арешт та звільнення

В липні 1917 року в батальйоні почалися заворушення, викликані бажанням командування включити його до маршового полку і відправити на фронт. Бійці, натомість, прагнули залишитися і охороняти домівки в умовах революційного неспокою.

У середині місяця Сімферопольська рада солдатських депутатів звинуватила Номана в підбурюванні солдат, а частина кримців-традиціоналістів написала на нього донос в контррозвідку, закинувши Челебіджіхану зв’язки із Туреччиною.

В результаті на світанку 5 серпня (23 липня) за Челебіждіханом прийшли. Ось які він сам згадував подій того дня:

«Це було близько 4:00 ранку. Як я був зайнятий написанням, дверний дзвінок продовжував дзвонити протягом майже десяти хвилин. Слуги були хворі, тому я пішов до дверей і запитав:

- Хто там?

- Це глава міліції, я хочу побачити Челебієва! – сказав він.

- Дайте Челебієву подумати про це! – сказав я, і почав обдумувати ситуацію. Якщо я не відкрив би двері, вони б

чекали до ранку, а потім приступили до вибивання старої двері та вікна. Я дійсно не заперечував, якщо б кулі потрапили у мене, але існувала ймовірність, що вони могли влучити у невинних слуг. Та обставина спонукала відкрити двері.

Я пояснив це слугам, які потім підійшли, і вийшов до міліції. Їх було дванадцятеро, начальник міліції і різні чоловіки. Вони повідомили мені, що вони тут, щоб заарештувати мене. З документів випливало, здається, що вони були з «Контррозвідувального бюро» і мали право заарештувати будь-кого, включаючи прем'єр-міністра. Я не погодився з ними і сказав:

- Я муфтій (Криму), і це моя резиденція. Без дозволу міністра внутрішніх справ ніхто не має права мене заарештувати. Якщо хто намагатиметься заарештувати мене, я готовий зробити все, що в моїй владі, щоб протистояти цьому аресту.

Я рішуче протестую і продовжуватиму протестувати проти цього. Я знаю, що ви з офіційного відомства Тимчасового уряду, але я не піду добровільно. Вам доведеться застосувати брутальну силу!..

Тоді озброєні багнетами чоловіки насильно вивели мене з дому. Я опротестував їхні дії, заявивши, що не вважаю себе в'язнем. Я повторив свою заяву в Ак'ярі (Севастополі). Вимагаючи від них визнати свій статус не-ув'язненого, я намагався довести, що Муфтіят не підвладний Контррозвідувальному бюро…».

Разом із Челебіджіханом був заарештований та відвезений до Севастополя і командир новоутвореного кримськотатарського батальйону – прапорщик Хісаметдін Шабаров.

Відповіддю на дії влади став вибух незадоволення серед кримських татар: від гнівних телеграм з місць і безперервних нарад громадських організацій до зборів біля севастопольської в'язниці рішуче налаштованих солдат-кримців. Спантеличена влада забороняє будь-які мітинги та зібрання до середини серпня.

Втім, наступного дня Челебіджіхана та Шабарова відпустили, а контррозвідка визнала, що заарештувала обох безпідставно. В Севастополі та Сімферополі на муфтія чекали гарячі вітання – в один момент він зажив слави невинної жертви влади, що суттєво підвищило його авторитет серед населення півострова.

На шляху до держави

У другій половині вересня 1917 року в Києві проходив З'їзд народів, серед делегатів якого були і шість кримських татар на чолі з Номаном Челебіджіханом. Один з них, Амет Озенбашли, наголошував: «Нехай знають всі, що кримські татари не дозволять нікому встановити будь-яку гегемонію на Кримському півострові. І цього разу кримські татари вже не залишать свій краї без захисту своїх прав і здобутої свободи».

Після з'їзду, цілком вдовольнившись його резолюціями щодо майбутнього федеративного устрою Росії, кримськотатарські делегати в кулуарах обговорювали питання статусу Криму. В середині жовтня Челебіджіхан так описував цей процес:

«Пункт про форму правління в нашій країні… вимагає такої форми правління, при якій була б гарантована наша самостійність як нації, звичайно, за винятком питань зовнішньої політики та військового… Комітет наш знайшов

такий устрій [*автономний – авт.*] в Україні цілком відповідним нашим інтересам.

Але перед нами постає нове питання: про кордони. Ми знайшли необхідним запитати у [Центральної] Ради: "чи входить Кримський півострів в межі вашої територіальної автономії?"... Після десятиденного обговорення на цьому з'їзді народів, між іншим, була винесена резолюція про те, що Крим належить кримцям.

На це я дивлюся як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявивши: "можете управляти Кримом так, як вам заманеться"».

Саме тоді, під впливом українського автономістського руху, делегати прийняли рішення скликати Курултай для визначення майбутнього Криму.

Більшовицький переворот Челебіджіхан сприйняв насторожено, відокремлюючи в своїх промовах кримських партійців від петроградських, але зробити з комуністів своїх союзників йому не вдалося. Зрозумівши безперспективність курсу на автономію в складі демократичної Росії, Номан активно включився в створення незалежної держави.

9 грудня (26 листопада), за місяць після падіння Тимчасового уряду, в ханському палаці в Бахчисараї відкрився перший в новітній історії Курултай кримських татар. Челебіджіхан був обраний до Президії. Його промови задавали загальний тон кримським дискусіям. На початку статті одна з них вже була цитована, ось фрагмент із ще однієї:

«На Кримському півострові є різних кольорів і відтінків багато прекрасних троянд і квітів. Кожна з цих троянд і квітів має особливу свою красу і властивий їй приємний аромат. Завдання Курултаю зібрати всі ці чудові квіти в один букет. Татарський Курултай має на увазі не одних лише татар, його

погляди звернені і до інших народностей, що протягом століть живуть з татарами дружнім братським життям…

Татарський народ визнавав, визнає і завжди буде визнавати права кожної національності. Татарський Курултай нарівні з сподіваннями та ідеями татар буде шанувати також ідеї і сподівання інших народностей, що живуть з ними в Криму. Курултай буде запрошувати ці народності до спільної роботи і зусиль для досягнення спільних для всіх благ».

Курултай засідав 18 днів і зміг «ухвалити такі закони, яких... не посоромилися б і найбільш культурні народи Європи». В останній день роботи 26 (13) грудня було задекларованe створення майбутньої Кримської Народної Республіки, обрано Директорію – національний уряд, та ухвалені Основні кримськотатарські закони – прообраз конституції.

Головою уряду та директором юстиції став саме Челебіджіхан. «Президент Криму», як його називала тогочасна преса, в день обрання був одягнутий, як, зрештою, і завжди, в темно-синій костюм європейського крою та традиційну кримськотатарську чорну шапку.

Народна мрія та мрія особисто Номана про відродження кримської державності нарешті здійснилася, але довго проіснувати молодій демократії на півострові не судилося.

Мученицький вінець

29 (16) грудня в Севастополі утворюється тимчасовий Військово-революційний комітет – надзвичайний орган червоної влади в місті. В Криму відтоді формально існували три політичні центри: Рада Народних Представників, що з’явилася після падіння Тимчасового уряду, Директорія

Кримської Народної Республіки та Військово-революційний комітет, реально ж встановилося двовладдя.

Об'єднані у Кримський штаб сили РНП та Директорії під керівництвом Сейдамета протистояли Чорноморському флоту, що направлявся ВРК. Більшовики переважали своїх противників щонайменше у сім разів.

Розуміючи це та будучи від природи противником насильства, Челебіджіхан розгубився. Він збирався провести в Криму вибори до Установчих зборів, які і визначили б майбутнє півострова, але доля вирішила інакше.

Під тиском гарячих прихильників війни з червоними, посварившись із другом та соратником Сейдаметом, Номан 17 (4) січня 1918 року залишив свою посаду Голови Директорії, зберігши титул муфтія.

Більшовик (вже тоді опонент, але ще не ворог) Ізмаїл Фірдевс навідався до Челебіджіхана. «Я застав його в повному стані медитації, відсутності волі ... Я переконався, сказав він, що більшовики і рухи за Радянську владу представляють таку силу, яку ніякою зброєю не можна упокорити».

21-23 (8-10) січня за пропозицією Челебіджіхана Курултай здійснив останню спробу вирішити суперечку із більшовиками компромісом. Номан запропонував створити для врядування Кримом спеціальний орган, що включав би по 10 представників від РНП, Курултаю та більшовиків, але було пізно.

Протягом січня загони матросів і анархістів за підтримки місцевих робітників захопили більшість кримських міст, раз-у-раз перемагаючи загони Директорії.

26 (13) січня червоногвардійці захопили Сімферополь. Наступного дня був заарештований і Челебіджіхан. За «традицією» його перевезли до Севастополя, де тримали протягом місяця.

Спочатку його посадили до загальної камери № 5, але вже через день перевели до окремої камери № 26. Там з Номаном мав приватну розмову Юрій Гавен – Голова севастопольського ревкому. Зміст її для нас назавжди залишиться таємницею.

О другій ночі 23 лютого 1918 року група матросів увірвалася до в'язниці і почала вимагати видачі затриманих. Тюремний комісар по телефону отримав вказівку Севастопольської ради видавати всіх, хто зазначений в матроських списках. Серед першої п'ятірки був і Челебіджіхан.

«Їм зв'язали руки... Зав'язали матроси і робітник теслярські майстерні севастопольського порту. Їх повели... Ніхто з приречених не просив пощади у своїх катів... Дорогою до місця вбивства в Карантинній балці… вбивці катували своїх жертв… били прикладами і кулаками, Синицю кололи багнетами і били прикладами і глумилися над усіма. Їх розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами і камінням по головах. З убитих зняли верхнє плаття, черевики, кільця, гаманці».

Розтерзане тіло муфтія разом із іншими закинули до автомобіля і відвезли до Графської пристані. Там вбитих вантажили на баржі, відвозили подалі від берега і, прив'язавши каміння, кидали в море. Лише небагатьом родичам пізніше вдалося відшукати рештки тіл своїх близьких.

Так загинув відомий політик, великий реформатор і геніальний оратор Номан Челебіджіхан, а разом з ним під водами Чорного моря на довгі десятиліття була похована ідеї демократії та республіканізму в Криму.

У 1944 році жертвою комуністичного тоталітарного режиму ледь не впав і цілий кримськотатарський народ. Але

як казав сам муфтій та поет, «вони можуть піддати вогню весь наш край і зруйнувати все наше майно, але їм не вдасться знищити віру кримців».

Ялтинский мол – свидетель красного террора

30 июня 1918 года беспечная курортная Ялта погрузилась в траур. Спустя месяц после освобождения от большевистской власти горожане приступили к погребению жертв чудовищного красного террора, развернувшегося в январе того же года. Изувеченные тела поднимали от подножия мола – ялтинского лобного места – и после отпевания и траурной процессии по городу перезахоранивали. Владимир Набоков, тогда еще не выдающийся писатель, а лишь девятнадцатилетний сын министра финансов первого Краевого правительства Крыма, в волнении бросился домой, чтобы запечатлеть на бумаге переживания того дня. Через неделю он закончит одно из самых пронзительных своих произведений – стихотворение «Ялтинский мол».

13 января 1918 года после четырехдневного сопротивления красноармейцам Ялта пала. Озлобленные и опьяненные в прямом и переносном смысле победители немедленно начали вершить расправу над побежденными. Схваченных офицеров, общественных деятелей и просто богатых ялтинцев поднимали на борт прибывших из Севастополя миноносцев, допрашивали, а затем расстреливали на портовом молу. Тела сбрасывали в воду. Чудом уцелевший князь Владимир Оболенский вспоминал:

«В Ялте офицерам привязывали тяжести к ногам, и сбрасывали в море, некоторых после расстрела, а некоторых живыми. Когда, после прихода немцев, водолазы принялись за вытаскивание трупов из воды, они на дне моря оказались среди стоявших во весь рост уже разлагавшихся мертвецов».

Кадет Даниил Пасманик писал:

«Офицеров расстреливали по спискам, составленным солдатами из лазаретов и тайным большевистским комитетом, существовавшим уже давно… Было бы убито гораздо больше людей, если бы не было подкупных большевиков: за очень большие деньги они или вывозили намеченные жертвы за Джанкой, или же укрывали в лазаретах и гостиницах».

Хватали на улицах не только здоровых, даже больные в госпиталях не могли чувствовать себя в безопасности. Офицер Антон Туркул писал после войны:

«Из переданных писем я узнал о конце моего брата Николая… Матросская чернь ворвалась и в тот лазарет, где лежал брат. Толпа глумилась над ранеными, их пристреливали на койках. Николай и четверо офицеров его палаты, тяжелораненые, забаррикадировались и открыли ответный огонь из револьверов. Чернь изрешетила палату обстрелом. Все защитники были убиты. В дыму, в крови озверевшие матросы бросились на сестер и на сиделок, бывших в палате».

Отчаявшиеся жители искали спасения в городском храме. Очевидец писал:

«Невозможно описать ту скорбь, то страдание, которое переживали люди! Здоровые и больные, старики и дети, слабые и сильные духом одинаково скрывались, подобно древним христианам, гонимым язычниками, и искали защиты, спасения и утешения в слезах и молитвах. Ежеминутно готовые принять смерть, они с верою внимали словам отца Николая, спокойно и бесстрашно, как и в мирные дни, [проводившего] богослужение в храме, наполненном беженцами из окружающей собор части города. Кто побывал в нем в эти дни хоть раз, навсегда запомнит эту скорбную полутьму каменного храма, пол которого был устлан

постелями, заставлен креслами с больными, табуретками, столиками, посудой, домашними вещами первой необходимости, рядом с которыми стояли гробы с непогребенными трупами. Нам никогда не позабыть этих мучительных ночей, полных ожидания смерти, этих захлебывающихся от кашля больных, этих немощных стариков и обессилевших детей, задыхающихся в спертом воздухе переполненного храма, этих покойников, под гробы которых за теснотой собирались живые, завидовавшие мертвым».

На третий день массовый террор пошел на убыль, сменившись индивидуальными преследованиями и грабежами. Контрибуции и реквизиции большевиков в Ялте позже оценивались в несколько миллионов рублей. Разграблению подверглись дворцы и усадьбы по всему побережью.

Последняя волна террора прошлась по ялтинцам в апреле 1918 года. Ввиду приближавшихся к городу украинских и немецких войск, большевики обратили оружие преимущественно против крымских татар, поднявших антибольшевистское восстание. Лишь занятие Ялты отрядом немецких улан прекратило массовые убийства.

В июне 1918 года возникло Краевое правительство Крыма во главе с Сулейманом Сулькевичем, тогда же начались и поиски жертв красного террора. Летом следующего 1919 года Особая комиссия по расследованию злодеяний большевиков пришла к таким выводам:

«Всего в первые два-три дня по занятии Ялты было умерщвлено до ста офицеров, не принимавших никакого участия в гражданской войне, проживавших в Ялте для укрепления своего здоровья или лечившихся в местных лазаретах и санаториях. Кроме офицеров подвергались

убийству и отдельные жители города. Красноармейцы и матросы предались беззастенчивому грабежу. Разграблению подвергались гостиницы, санатории, магазины, лавки, склады, квартиры. Властвование коммунистического комитета привело и достаточное, и недостаточное население Южного берега Крыма к паническому бегству».

Но это будет потом, а пока молодой Набоков под впечатлением растерзанных обезображенных тел писал:

В ту ночь приснилось мне, что я на дне морском…
Мне был отраден мрак безмолвный;
Бродил я ощупью, и волны,
И солнце, и земля казались дальним сном.
…
Я видел: двигались в мерцающих лучах
Полу-скелеты, полу-люди,
У них просвечивали груди,
И плоть лохмотьями висела на костях,
…
И подошел ко мне один из мертвецов.
Вопрос я задал боязливый,
Он поклонился молчаливо,
И в этот миг затих шум странных голосов...
…
И подхватили все, суставами звеня:
«Мы многих судим, строго судим,
Мы ничего не позабудем!»
«Но где ж преступники?» - спросил я.
…
Тогда воскликнул он: «Преступники – вон там,
На берегу страны любимой,
По воле их на дно сошли мы

В кровавом зареве, разлитом по волнам.
…
Итак, друзья, итак, что скажете в ответ,
Как мните вы, виновны?»
И стоглагольный, жуткий, ровный,
В ответ пронесся гул: «Им оправданья нет!»

Это стихотворение, ставшее нерукотворным памятником жертвам большевистского террора в Ялте, было закончено по свежим впечатлениям 7 июля 1918 года, но напечатано в «Ялтинском голосе» лишь 8 сентября. А уже в апреле 1919 года большевики вновь ненадолго займут полуостров. Видевший все ужасы их правления, и не желая попасть в жернова «красного молоха», Владимир Набоков с отцом навсегда покинули Крым.

Симферопольский офицерский полк: зеркало «белого» фиаско

Победа большевиков в России 100 лет назад вовсе не была предопределена. И в 1918-м и в 1919 году они оказывались на грани катастрофы, однако сумели не просто удержать позиции, но и в конечном итоге восторжествовать. И все эти 100 лет ученые и политики задаются вопросом – почему именно «красные», а не их противники взяли верх в почти четырехлетней войне? Что ж, история Симферопольского офицерского полка поможет наглядно проиллюстрировать ответ.

Историософия «красного» триумфа

Согласно весьма распространенной и, как ни парадоксально, исключительно правдоподобной версии, «большевики победили не потому, что были сильны, а потому что их враги были слабы». А если в этой фразе прилагательные заменить глаголами, получится еще точнее: это не большевики выиграли войну, это их противники ее проиграли.

Как учил великий китайский полководец Сунь У, более известный под почетным именем Сунь-цзы, победишь ли ты врага, зависит по большей части от него, но проиграешь ли ты битву – только от тебя. В любом конфликте допускают промахи обе стороны, так что простейший путь к триумфу – ошибаться меньше и реже противника.

Сейчас никому в голову не придет утверждать, что левые радикалы в бывшей Российской империи были запрограммированы на успех, потому что не совершали ошибок – так писали лишь в советских пропагандистских книжках. Но что бесспорно – их противники, «белое» и

национально-революционные движения, падали лицом в грязь гораздо чаще и гораздо основательнее. В чемпионате по epic fail большевики просто заняли последнее место, позволив своим врагам сделать за них их работу.

Именно то, что многочисленные антикоммунистические силы активно сражались друг с другом, вместо того, чтобы разом навалиться на «красных», и дало последним возможность уцелеть, а потом и перейти в контрнаступление. Наиболее проницательные «контрреволюционеры» уже тогда понимали всю пагубность подобного распыления сил, но изменить ничего не могли. Барон Петр Врангель, последний правитель относительно свободного Крыма, прямо писал:

«*Вместо того, чтобы объединить все силы, поставившие себе целью борьбу с большевизмом и коммуной и проводить одну политику, «русскую» вне всяких партий, проводилась политика «добровольческая», какая-то частная политика, руководители которой видели во всем том, что не носило на себе печать «добровольцев», врагов России.*

Дрались и с большевиками, дрались и с украинцами, и с Грузией, и Азербайджаном, и лишь немногого не хватало, чтобы начать драться с казаками, которые составляли половину нашей армии и кровью своей на полях сражений спаяли связь с регулярными частями. В итоге, провозгласив единую, великую и неделимую Россию, пришли к тому, что разъединили все антибольшевистские русские силы и разделяли всю Россию на целый ряд враждующих между собой образований».

В общем, Белое движение проиграло гражданскую войну и, падая в пропасть, потянуло за собой всех остальных игроков, в частности Украинскую Народную Республику и Крымскотатарскую Директорию. И именно на примере

Крыма и одной из «белых» частей – Симферопольского офицерского полка – это видно особенно отчетливо.

Офицерский нейтралитет

В конце 1917 года большевики в Крыму были сильны, как нигде: на полуострове базировался Черноморский флот, разложившиеся экипажи которого охотно внимали радикальным левым лозунгам. Однако нельзя забывать, что власть над умами матросов большевики делили с эсерами и анархистами, да и воевать на суше было привычно немногим морякам. Поэтому из 50 тысяч личного состава флота Севастопольский Военно-революционный комитет мог рассчитывать на 16-18 тысяч бойцов.

Однако и этого было более чем достаточно, потому что демократические и национальные силы, объединенные в Штаб крымских войск, насчитывали лишь 6-7 тысяч штыков и сабель. Ситуацию могли исправить весьма многочисленные солдаты-пехотинцы и, особенно, офицеры, находившиеся на полуострове в санаториях и лазаретах. Подполковник и георгиевский кавалер Николай Кришевский, служивший в Крыму с 1916-го по 1918 год, так описывал планы Штаба:

«*Образовался «Революционный штаб» в Симферополе, который, полагал, что Крымский конный полк, все офицеры, проживающие в Крыму, и все запасные полки будут на стороне восставших, и перед такими силами матросы будут принуждены капитулировать, а от большевиков с севера можно будет спастись при помощи Украины*».

Однако, замечает он, «действительность оказалась совершенно иной». Большинство офицеров отнюдь не спешили поддерживать одних социалистов против других социалистов. Тот же Врангель, резко поумневший в конце войны, в ее начале не использовал шанс дать отпор

большевикам. Когда директор Штаба Джафер Сейдамет предложил ему пост командующего всеми крымскими силами, Врангель отказался:

«*предполагая опереться на армию, штатский крымский главковерх, так же, как и коллега его в Петербурге, мыслил иметь армию демократизованную с соответствующими комитетами и комиссарами. С первых же слов моего свидания с Сайдаметом я убедился, что нам не по пути, о чем откровенно ему и сказал, заявив, что при этих условиях я принять предлагаемую мне должность не могу*».

Юный поручик Владимир Альмендингер, участник и историограф будущего Симферопольского офицерского полка, с декабря 1917 года находившийся на полуострове, писал об этих днях:

«*Кроме того, к этому времени в Симферополе скопилось большое число офицеров, бежавших в Крым после развала армии. Штаб Крымских войск, учитывая положение и не полагаясь на имевшиеся в его распоряжении войска, приступил к организации офицерских рот и так называемого «Ополчения защиты народов Крыма». Офицерские роты, хотя и поздно, все же были сформированы; их было три, и во главе одной из них стал популярный в Симферополе штабс-капитан Н. И. Орлов (бывший офицер 60 пехотного Замосцкого полка). Не так обстояло дело с «Ополчением». Мысль об организации самообороны населения против большевиков в рамках «Ополчения» была хороша в то время, но проводилась она в жизнь с запозданием и неумело; больше времени тратилось на разговоры о печатях, бланках и т. п., чем на суть дела*».

Итак, из нескольких тысяч крымских офицеров в непосредственную борьбу с большевиками вступили лишь несколько сотен. К чему это привело – общеизвестно: война в январе 1918 года национально-демократическими силами

была проиграна, и на полуострове развернулся «красный» террор. А среди большевистских жертв во всех городах Крыма оказались и сотни тех самых офицеров, которые в решающий момент остались дома. Кришевский со слов очевидцев описывал бойню в Евпатории:

«*Наутро все арестованные офицеры (всего 46 человек) со связанными руками были выстроены по борту транспорта, и один из матросов ногой сбрасывал их в море, где они утонули. Эта зверская расправа была видна с берега, там стояли родственники, дети, жены… Все это плакало, кричало, молило, но матросы только смеялись*»,

и других городах:

«*Одновременно, несколько миноносцев были направлены в Ялту, Алушту и Феодосию и везде, не встречая никакого сопротивления, матросы неистовствовали, расстреляв в Ялте свыше 80 офицеров, в Феодосии больше 60 и в Алуште нескольких проживавших там старых отставных офицеров. В Севастополе тогда же, это было в феврале, произошла вторая резня офицеров, но на этот раз она была отлично организована, убивали по плану и уже не только морских, но вообще всех офицеров и целый ряд уважаемых граждан города, всего около 800 человек…*

На другой день матросы вошли в Симферополь, где все запасные полки не вышли из казарм, а Крымский конный полк, который большевики пообещали распустить по домам, сдался. Сейчас же началась расплата, начались расстрелы офицеров, которых убили свыше 100, и наиболее уважаемых граждан».

Во время красного террора погиб лидер крымскотатарской революции Номан Челебиджихан. Был ненадолго арестован и едва не расстрелян Врангель. Уцелели лишь те, кто в штатских костюмах уехал с полуострова, как

Сейдамет, или укрылся в горах, лелея надежду на месть. В январскую и февральскую волну террора были убиты приблизительно по тысяче человек в каждую, и не меньше половины из них составляли офицеры.

Такова была цена офицерского нейтралитета в начале 1918 года.

Выученный урок

В ноябре 1918 года Германия проиграла Первую мировую войну, и немецкие части в Крыму засобирались домой. Однако оставить полуостров было не на кого: собственную армию Краевому правительству не дали создать сами немцы, а Украине тоже после поражения Берлина стало не до Крыма. И в этих условиях российские офицеры незадолго до капитуляции Германии начали самоорганизовываться. По воспоминаниям Владимира Альмендингера:

«*У инициативной группы явилась мысль официально организовать местное и пришлое офицерство, чтобы оно не было раздробленным к моменту ухода германских войск и возможного возвращения большевиков. Прежде всего, под председательством штабс-капитана Орлова, было организовано так называемое «Общество взаимопомощи офицеров», служившее главным образом для учета, связи, информации, приискания работы и т.п… В сравнительно короткий срок к августу 1918 года был сформирован дивизион почти исключительно из офицеров, главным образом рекомендованных Обществом взаимопомощи. Офицеры несли службу рядовых… Видя нерешительность со стороны руководства пограничной стражи, капитан Орлов принял на себя руководство сформированными эскадронами и объявил о наборе добровольцев. К началу ноября в казармах (Крымского конного полка) было уже две полных роты (более 200 человек*

– офицеров и молодых людей – добровольцев). Не хватало оружия; обратились к немецкому командованию, и оно немедленно выдало из складов совершенно новые русские винтовки и патроны».

Так 18 ноября 1918 года, ровно через неделю после окончания мировой войны, в составе Добровольческой армии Антона Деникина возник Симферопольский офицерский батальон, двумя месяцами позднее выросший до полка из трех батальонов с пулеметами, гаубичной батареей и бронеавтомобилями.

Формировались на полуострове и другие части, например, был возрожден Крымский конный полк. В общем, когда в апреле 1919 года сюда вновь пожаловали большевики, они наткнулись на организованное сопротивление.

Офицеры продемонстрировали, что прошлогодний урок был ими выучен.

Война всех против всех

Однако выучить второй – куда более важный – урок они не смогли, но обвинять в этом именно крымских офицеров было бы неправильно. Опьяненные успехами лета 1919 года, высшие руководители Белого движения постоянно умножали число своих врагов, вместо того чтобы сокращать его, и распыляли свои силы, вместо того чтобы концентрировать их на главном направлении. Пример Симферопольского офицерского полка (дальше буду называть его просто Полк) тут особенно показателен.

На протяжении февраля-июня 1919 года Полк сражался со своим главным противником – с «красными» отрядами, сначала обороняясь, а затем перейдя в контрнаступление. Это было не просто логично – это было жизненно необходимо. Без установления контроля над всем

полуостровом, а особенно Севастополем, нельзя было наладить бесперебойное снабжение армии по морю из Британии и Франции. Довольно логичным в этом свете представляется выход Полка к позициям по Днепру и изгнание большевиков из Северной Таврии. Но затем начинаются странности.

Так с середины июля целый месяц Полк удерживал левый берег Днепра в его нижнем течении, не допуская «красных» даже в плавни – и этого было целиком достаточно для прикрытия главных сил, наступающих в Центральной России. Зачем же было отдавать приказ Полку переправляться через Днепр и Южный Буг? Продвижение на северо-запад в Украине не только не улучшило, но даже ухудшило положение Добровольческой армии, потому что в числе ее врагов оказался повстанческий атаман Нестор Махно. В сентябре Полк сражался с махновцами в районе станций Помощная и селения Торговицы и понес катастрофические потери. Сам Махно в своей газете «Путь к свободе» от 30 октября 1919 года в статье «Разгром Деникинцев» писал:

«*Понимая всю важность и опасность армии революционных повстанцев, деникинцы группировали против нее на линии Елисаветград-Вознесенск крупные силы численностью до 12-15 полков, среди которых был 1-й Офицерский Симферопольский полк, отличавшийся крайним упорством и стойкостью… [Полк] несмотря на свою организованность и упорство, был настигнут на реке Синюхе и полностью изрублен кавалерией*».

По общему мнению историков, опустошающий «белые» тылы Махно сыграл в разгроме Добровольческой армии не меньшую роль, чем регулярные «красные» части на фронте. А всего лишь стоило оставить «батьку» в покое!

Но еще худшие проблемы ждали Белое дело впереди. В конце лета 1919 года большевики на Правобережной Украине подвергались атакам не только с востока – со стороны деникинцев, но и с запада – со стороны объединенных Действующей армии Украинской Народной Республики и Украинской Галицкой армии. 31 августа все они сошлись в Киеве. Казалось бы, развернувшим генеральное наступление на Москву «белым» достаточно укрепиться по Днепру, чтобы обезопасить свой левый фланг, а Правобережье предоставить судьбе – пусть украинцы воюют с «красными» и махновцами. К тому моменту, как там определится победитель, Москва падет, и можно будет вернуться к решению украинского вопроса.

Но нет. Необычайная узость мышления «белых» генералов привела к чрезмерному расширению театра военных действий. Захват, больше из символизма, чем из военных соображений, «матери городов русских» привел к конфликту Добровольческой армии с галичанами, а затем – и к полномасштабной войне с УНР. Деникин не просто потерял возможность приобрести антибольшевистского союзника на украинских землях, он нажил там еще одного врага.

В ноябре 1919 года Полк начал наступление против украинских сил на Правобережье и захватил Жмеринку и Проскуров (ныне Хмельницкий). Да, Симон Петлюра потерпел серьезное поражение, но и победа «белых» оказалась пирровой. В тот самый момент, когда под Орлом и Курском Красная и Белая армии сошлись в смертельной схватке, когда каждый штык был на вес золота, «добровольцы» воевали с Махно, Петлюрой, угрожали Грузии и Азербайджану, но не сосредоточились на выполнении главной задачи. Уже 17 ноября «белые» потеряли Курск, что означало провал и похода на Москву, и поражение в

гражданской войне в целом – дальше деникинцы только отступали.

Для Полка это проявилось в сражении в середине декабря за Бердичев – обороняемый «красными» город так и не удалось взять. А тут еще армия УНР 6 декабря пошла в Первый Зимний поход по «белым» тылам. В итоге симферопольцы с боями непрерывно отступали, пока в феврале следующего, 1920 года не оказались в Тирасполе. Затем уцелевшие отступили в лагеря для интернированных в Польше, а оттуда через Румынию в августе перебрались в Крым, в Русскую армию Петра Врангеля. Но сохранить отдельную единицу им не удалось, и 5 сентября солдаты и офицеры Полка были влиты в состав 49-го и 52-го пехотных полков. В сентябре-октябре симферопольцы понесли тяжелые потери под Каховкой.

Дальнейшее хорошо известно. «Белым» не удалось удержать полуостров, и 16 ноября 1920 года Крым в третий и последний раз оказался в руках большевиков. За два дня до этого остатки личного состава бывшего Полка эвакуировались на теплоходе «Сарыч» в Константинополь, где присоединились к Алексеевскому пехотному полку. Симферопольцев оказалось так мало, что они составили лишь один взвод 7-й роты. Если кто-то из офицеров и остался в Крыму, то, скорее всего, пал жертвой красного террора 1920-1921 года, унесшего жизни 50-70 тысяч человек, преимущественно «белых» воинов.

Вместо эпилога

Итак, в истории Симферопольского офицерского полка, как в зеркале, отразилась вся история взлета и падения Белого движения в России. В ноябре-декабре 1917 года «белые» не поддержали либеральные и национальные

движения, вступившие в безнадежную борьбу с большевиками, потому что и те, и другие представлялись им лишь различными сортами социалистов. Итог – поражение демократов и волна красного террора по всей бывшей империи, унесшая тысячи жизней, в том числе и офицерских. Половина из двух тысяч убитых в Крыму в январе-феврале 1918 года – военные.

Год спустя офицеры были гораздо сплоченнее и решительней, что позволило им не только остановить «красных», но и перейти в контрнаступление. Однако вместо того, чтобы стать точкой притяжения и кристаллизации всех антибольшевистских сил Великороссии и соседних стран, Добровольческая армия подняла на щит лозунг «Единой и неделимой России», последовательно вступая в конфликты со всеми, кого встречала на пути к Москве. Так симферопольцы не остались просто оборонять Крым, а отправились на материковую Украину воевать сначала с махновцами, а затем – с петлюровцами. В конечном итоге ослабленные и распылением сил, и восстаниями в тылу деникинцы проиграли свою главную битву «красным» и отступили в Крым. Благодаря воле и искусству новых вождей Белое движение продержалось еще год, но шанс на победу был окончательно потерян.

Неумение правильно ранжировать цели и превращать врагов хотя бы в нейтралов, а нейтралов – в союзников, привели Добровольческую армию к краху, а вместе с ней – и украинскую, и крымскотатарскую революцию. Большевикам оставалось лишь удержаться и наблюдать, как их враги истребляют друг друга.

Победа над противником – в его руках, но поражение от него – только в твоих. Это и есть главный урок Гражданской войны в России и «белого» фиаско в ней.

Не як ягня на заколення… збройний опір Голодомору

Серед багатьох неприємних трактувань найбільшої трагедії в історії України – Голодомору 1932-1933 рр. – найбільш ницим виглядає судження, що нібито українці немов безголосі вівці йшли під ніж людожерної радянської системи, навіть не намагаючись боронити себе. Нібито вмирали тихо і покірно. Нібито самі винні в масштабах трагедії. Але це – відверта брехня. Погляньте самі, чи так вже й покірливо наші діди поставилися до власного винищення.

Навесні 1932 року голод вже відчувався в колективізованому селі. У квітні колгоспник з Черкащини І. Панченко писав до редакції газети «Радянське село»:

«*У Бабанському, Уманському, Христинівському та Букському районах нестача посівних матеріалів. Коні зморені на 75 %. В Бабанському районі у с. Оксанине в колгоспі ім. Шевченка з 300 коней лишилось 60, решта загинули від голоду. По колгоспах під час засівкампанії немає продуктів для громадського харчування. Колгоспники їдять конячі трупи, макуху цукрового буряка, силос, гниле коріння минулорічного буряка. Є багато пухлих від голоду. Школярі кидають школу і йдуть збирати падаль. У цих районах колгоспники починають умирати…*».

Йому вторив працівник райспілки Новомиргородського району Г. Громадський:

«*Наше колективізоване на 100% селянство пухне й вимирає з голоду, і якраз в більшості пухне чесний трудящий колгоспник*» .

Зрештою, як зазначали самі ж партійні функціонери з Уманщини,

«*у зв'язку зі збільшенням захворювань від голоду та смертності, політичний стан колгоспників, а подекуди й активу незадовільний, а в деяких селах носить контрреволюційний характер*».

Але замість хліба радянська влада запропонувала голодним селянам розваги: у селах почали масово встановлювати гучномовці на радіоточки, будувати танцмайданчики, проводити естафети.

Першим урвався терпець колгоспникам Золочівського району на Харківщині. Пізно вночі 14 квітня 1932 р. майже 2 тисячі селян з 13 сіл зібралися на мітинг поблизу станції Одноробівка. Провідниками заворушення стали місцеві залізничники, з представників кожного з сіл сформувався повстанський комітет. Під час мітингу селяни постановили захопити винокурню, цукровий завод та пункт «Союзхліба», аби повернути собі нещодавно реквізоване зерно. Обласний суддя та голова ревкому спробували зупинити натовп, але безуспішно.

Навчені гірким досвідом «року великого перелому» та посталих по нім репресій, протестувальники вдалися до заходів конспірації. Перед початком походу мешканці кожного села сформували окремі колони, до яких пускали лише односельців, пильнуючи чужаків, серед яких могли виявитися провокатори.

Близько першої години ночі тисячі озброєних кілками хліборобів рушили у напрямку винокурні, вигукуючи: «Годі нас годувати політикою», «Колгоспи довели нас до голодної смерті», «За царя було краще, геть радянську владу, даєш царя!». Винокурня впала.

На черзі був завод, який охороняли 20 озброєних гвинтівками комуністів. Взявши голову облсуду Торяника у заручники, селяни пішли на штурм. Пролунали постріли,

кілька повстанців загинули та отримали поранення, але натовп увірвався на територію заводу – керівники також були озброєні револьверами та обрізами. До 5-ї ранку селяни розібрали 3 вагони кукурудзи та розійшлись.

В першій половині травня в масових заворушеннях на Харківщині взяли участь 4 тисячі селян з 15 сіл. Повсталі брали штурмом комори із зерном, вступали в перестрілки із загонами ДПУ, навіть друкували листівки, а подекуди «експропріювали експропріаторів», тобто розкуркулювали заможний партійний актив.

Із початком жнив Україну охопив рух за вихід з колгоспів, доходило до їх самоліквідації. Комуністи перешкоджали селянам, ті у відповідь самовільно розбирали худобу та реманент. Дійшло до того, що з об'єднань виходили навіть члени партії. Загалом більше половини масових антиколгоспних виступів по Союзу прийшлося на Україну.

І лише після 7 серпня – сумнозвісного закону про «п'ять колосків» – рух опору пішов на спад. Більшість активістів було заарештовано, виснажені голодом селяни не могли організовано боронити себе. Втім, у відповідь на репресії почастішали акти індивідуального терору. Якщо на початку 1932 р. лише 10% вбивств, підпалів та озброєних нападів вважалися «політичними», то в середині року – вже третина. Загалом за цей час в українському селі було здійснено понад 1000 терактів.

Нарешті, 6 грудня 1932 р. приймається постанова «Про занесення на чорну дошку сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі». Це означало повну блокаду сіл: припинення підвезення товарів, заборону кооперативної та державної торгівлі, вивіз усіх товарів, арешт у колгоспах та селах неблагонадійних елементів. Залучення регулярної армії до протидії сільському руху остаточно поставило хрест на

спробах здобути собі волю. На початку 1933 р. були розгромлені останні кількадесят підпільних організацій спротиву. За участь у виступах в 1931-32 рр. було засуджено понад півмільйона селян.

Масовий опір селянства радянській владі був подоланий саме у 1933 р. у результаті упокорення голодом. Це не означає, що спротив припинився зовсім, він продовжувався переважно у пасивних та замаскованих формах, але колективне господарювання у селі цілковито перемогло.

Українці – не безвольні жертви тоталітаризму, спроможні лише пухнути з голоду, божеволіти та вбивати своїх близьких заради шматка хліба. Українці від першого до останнього дня радянської влади були найбільшими та найзапеклішими її противниками, найчастіше піднімали сільські та табірні повстання, найдовше та найуспішніше провадили партизанську боротьбу. І навіть в роки геноциду вони не склали руки і не прийняли нав’язану згори нелюдську долю. Українці боронили свого життя так, як могли, і не їхня вина втому, що червона диктатура перемогла. Озираючись сьогодні на темну ніч Голодомору та мільйонні жертви, ми можемо з гордістю сказати про боротьбу своїх предків – вони хоча б спробували.

Кілька людей, два диктатори і одне місто: оборона Львова 1939 року

Львів за 1800 днів пережив три хвилі війни. Він вистояв і вцілів. Як і 80 років тому, на його вулицях погожими вересневими днями хлопці знову грають у футбол зеленими їжачками каштанів. Як і 80 років тому, їхні батьки тривожно дослухаються до повідомлень новин.

Пролог

П'ятниця 1 вересня виявилася напрочуд сонячним лагідним днем. Ніч напередодні була вітряна, тож вулички міста Лева вкривало зірване з дерев листя, а подекуди – зелені їжачки каштанів. Власне, вони ледь не стали причиною запізнення п'ятнадцятирічного Михайлика Яворського на уроки – неможливо було пройти повз колючі кульки і не спробувати поганяти їх ногами. Однак обійшлося – хоч і прийшов останнім, але однаково раніше за вчительку. Попри трохи напружену ситуацію в місті через чутки про можливу війну, уроки в Першій державній гімназії Львова відбувалися за розкладом, принаймні до полудня.

…Лише до полудня вдалося попрацювати й бухгалтеру великої крамниці «Jan Stadnik» Остапу Тарнавському. Взагалі-то Остап не уявляв свого життя без літератури чи бодай публіцистики, але господар платив вправному юнакові 150 злотих на місяць – втричі більше, ніж заробив би молодий репортер будь-якої львівської газети. П'ятниця була напружена – наступного дня мало відбутися відкриття XIX Міжнародної виставки «Східні торги» (хоч як дивно, вона таки відкрилася), і Тарнавський налаштувався працювати допізна.

1 вересня захопило сімнадцятирічного Станіслава Чурука у крихітному містечку Долина неподалік Стрия. Перед сніданком, доволі пізнім, він разом із приятелем вийшов прогулятися в лісі. Там хлопці натрапили на зграйку сільських шибеників-українців, які жбурляли камінням у дошку із зображенням польського герба. Розбишак вдалося розігнати, але настрій зіпсувався. Станіслав повернувся додому, аби послухати радіо – хтозна, чому українці це робили.

…Майору Людвіку Домоню, блискучому офіцерові й улюбленцеві долі, і так усе було ясно. 1 вересня він нарешті отримав мобілізаційну картку та призначення на посаду начштабу 12 піхотної дивізії під Краковом. Дістатися історичної польської столиці він мав залізницею, тож неминуче опинився в самому центрі подій.

Близько полудня і наші герої, і всі інші мешканці Львова вже не сумнівалися – почалася війна. Об 11:30 літаки Люфтваффе скинули на місто перші бомби. Остап Тарнавський, почувши вибухи, вийшов на вулицю, подивився в бік Городецької, де був головний львівський вокзал, і побачив клуби диму, що здіймались у небо. «Що, знову пробний літунський наліт?», – спитав якогось чоловіка. Той аж наскочив на Остапа: «Пробний? Там трупи, а ви насміхаєтеся!». І справді, за кілька годин уже їхали вантажівки, які на відкритих платформах везли покидані мов дрова закривавлені тіла.

Бомби падали на алеї Фоша (нині вул. Чернівецька), поблизу вокзалу. Там від бомбардування загинуло шестеро і було поранено 11 осіб. На вулиці Вярусув (вул. Сміливих) від розриву бомби загинуло дві людини, на вулиці Лєщинськєго (вул. братів Міхновських) поранено і вбито близько 40 осіб. Загалом у перший день війни від нальотів німецької авіації

загинуло 83 і було поранено близько 100 львів'ян. Михайлик Яворський про початок війни дізнався з вигуків продавців газет: «Екстрений випуск! Війна! Німеччина атакує Польщу!». Стасик Чурук – з радіоновин.

Призабута історія

Оборона Львова у вересні 1939 року – не надто популярна тема. Радянська пропаганда не поспішала пояснювати, як так могло статися, що Львів із заходу обложили німці, а зі сходу – червоноармійці. В історичній пам'яті сучасних українців також небагато асоціацій, пов'язаних із тими подіями. Хоча Львів вважався центром українства у Польщі, нащадків Данила Галицького в місті налічувалося лише 16,2%, євреїв – майже третина (31,9%), і найбільше було поляків (50,8%). Тому вітчизняна історіографія все ще чекає на «український погляд» на вересень 1939 року, а ми тим часом скористаємося з польських джерел.

До війни Львів не готувався, польський оперативний план «Захід» не передбачав бойових дій у Галичині, і в тому нічого дивного – місто ж було далеко від німецького кордону. З 23-го по 30 серпня в рамках мобілізаційних заходів кілька частин, переважно авіаційних та артилерійських, залишили місто. У Львові постійно перебувало лише командування 6-го корпусу та деякі тилові служби.

Німецький наліт заскочив місто зненацька і призвів до значних втрат, бо нікому було захищати небо над Львовом – ні авіації, ні протиповітряної оборони. Протягом трьох наступних тижнів німці зробили бомбардування летовища у Скнилові та залізничного вокзалу традицією.

5 вересня до Варшави вирушив 40-й піхотний полк «Діти Львова», що на третину складався з українців, а вже 7 вересня тодішній командуючий обороною генерал Владислав

Лянгнер звелів зводити оборонні споруди на далеких підступах до міста. Віддавши всі сили армії, Львів залишився майже безборонним.

Доброволець і гультяй

2 вересня Чурук записався до вартової служби. Поручик на вербувальному пункті на вулиці Яблоновських, запитав, чи він не боїться. Стасик, звісно, заперечно захитав головою. «Бо дурний», – сумно усміхнувся військовий. Того ж дня новоспечений вартовий отримав шолом і карабін.

А Михайлик Яворський мусив знову піти до школи. Учнів зібрали у спортивному залі, де директор повідомив, що у школі відтепер розміщуватимуться військові, і занять не буде. Зал вибухнув оплесками. Та вони відразу вщухли, коли директор презирливо глянув на дітей, як генерал на огляді новоприбулих рекрутів. «Не хвилюйтеся, – сказав він, – війна буде коротка, німців розіб'ють, і ви повернетеся до школи. Наразі ж не лінуйтеся, виконуйте домашню роботу».

Звісно ж, ніхто ніякої роботи не виконував. Українські школярі розійшлися по домівках і наче збоку спостерігали за розвитком війни. Натомість патріотичні польські юнаки готувалися в тій війні взяти участь.

Мрії й реальність

В те, що війна почалася насправді, повірили не відразу. Наприклад «Dziennik polski» не знайшов нічого кращого, як назвати вторгнення вермахту польсько-німецькою «війною нервів». Не відставала й «Gazeta lwowska», повідомляючи, що «реляції з поля битви щораз кращі», і це 7 вересня!

Польське радіо також передавало втішні новини. На півдні, казали диктори, наступ ворога зупинили під Краковом. На півночі польська кавалерія прорвалась крізь

ворожу лінію і перейшла польсько-німецький кордон на шляху до Берліна. Важко сказати, наскільки тим новинам довіряли поляки, українці майже не вірили.

Насправді ж німцям вдалося практично безперешкодно збити польські армії з прикордонних позицій. Істотна перевага в людях, танках і літаках, а ще більш істотна – у тактиці глибоких оточень, дозволили вермахту тримати ініціативу майже протягом всієї війни. 3 вересня Британія і Франція оголосили війну Рейху. У Львові перед консульствами західних країн відбулися велелюдні мітинги, але це була буря в склянці води. Союзники так і не вдарили по німцям із заходу, тож Польща і надалі могла розраховувати лише на власні сили...

9 вересня розпочалася битва на річці Бзурі – перша й остання спроба поляків перехопити ініціативу. Закінчилася вона провалом і оточенням

16 вересня двох польських армій під Варшавою. Відтоді організований спротив припинився, і вермахту лишалося тільки добивати розрізнені угруповання Війська Польського.

Польські армії «Краків» і «Карпати» стратегічно відступали на південний схід, у напрямку румунського кордону, німці постановили за будь-яку ціну перехопити їх, а оскільки ключові комунікації в регіоні проходили через Львів, битви за місто було не уникнути.

Бомби і бомбосховища

До захисту від нальотів авіації місто Лева було геть не придатне. Особливості ґрунту й планування вулиць не дозволяли будувати повноцінні бомбосховища, тож від бомб мешканці мусили рятуватися в пивницях – цокольних приміщеннях із доволі товстими стінами.

Для письменниці Наталії Зибенко-Пирогової (псевдо – Наталя Яхненко) було цілком очевидно, що пивниці не витримують жодної критики як сховища від бомб, але були просторі й сухі, і всім здавалося, що в гурті легше перебути небезпеку. Збиралося там різне товариство – українці й поляки, часто з різними поглядами на ситуацію та перспективи, але за мовчазною згодою ніхто не починав дискусій на ці теми, просто грали в карти.

Можливо, стіни пивниці рятували від осколків бомб і снарядів, що розривалися на вулиці, але на більше годі було й сподіватися. 3 вересня Стасик Чурук став свідком того, як польська зенітка збила «хенкель» над Личаківським цвинтарем. Падаючи, він іще встиг відбомбитися по вулиці Пілсудського. Одна з бомб влучила в пивницю, де якраз зібралися всі мешканці того буднику й багато хто – з сусідніх. Всі загинули.

Той літак зруйнував газо- й водогін. Відтепер львів'яни мусили призвичаюватися до величезних черг біля вуличних насосів. Михайло Яворський пам'ятає, як люди, від малого до старого, змагалися за воду.

Національне питання

Хоч як шановне товариство за келихом пива намагалося уникати неприємних розмов, загальна ситуація в місті від того не поліпшувалася. На вулицях Михайло поряд із давнішими написами «Бий жида!» побачив нові – «Бий німців!». Якось він не встав під час виконання по радіо польського гімну, і господар помешкання дав йому дзвінкого ляща.

Але польсько-українське відчуження проявлялося не лише в побутових дрібницях. 5 вересня Чурук брав участь у затриманні двох українських диверсантів, які були

перевдягнені в сільських жінок і намагалися таємно під'єднатися до телефонної мережі. Випадки саботажу частішали, і в їх учиненні поляки небезпідставно звинувачували українців, а точніше – ОУН. Містом ходили чутки, що польські бойовики розшукують українських активістів, знущаються з них і вбивають. Навіть якщо це було й не так, гармонії міжнаціональних стосунків такі розмови не сприяли.

Із кожним новим днем дедалі більше львів'ян, що не належали до титульної нації, переймалися запитанням – чи їхня це війна? Найбільш зважену позицію зайняв митрополит Андрей Шептицький. Він на прохання Лянгнера видав відозву до вірних, в якій наголошував, що німці – то спільні вороги для поляків і українців. Пізніше було надруковано спільне звернення митрополита і голови Українського націонал-демократичного об'єднання Василя Мудрого: «Українці є вірними заклику свого керівництва і представників уряду та здоровому інстинкту самозбереження. У той час коли діють виключно закони війни, протягом усього періоду війни і в ці дні у Львові вони поводяться спокійно і правильно, з гідністю приймають історичні події, вирішення яких лежить у руках армій ворогуючих держав».

Невідомо, скільки людей поділяли таку позицію.

Перші бої

Дивізії Домоня так і не створили, тож майор спочатку перейшов у розпорядження штабу армії «Карпати», а 8 вересня повернувся до Львова, приставши до Лянгнера як офіцер з особливих доручень. За кілька днів йому довелося виконувати найособливіше з усіх можливих тоді завдань.

11 вересня обидві сторони були готові. Львів розділили на сектори оборони, прийшло підкріплення зі Стрия,

фортифікацію західних околиць майже завершили. В центрі міста розташувалася 35-та піхотна дивізія, на головному напрямку зосередилися сили 48-го й 205-го піхотних полків, на півночі місто прикривав 207-й полк, на сході – 206-й і 40-й, а південні рубежі обороняли батальйони Оборони Народової. Командувач німецького 98-го гірсько-єгерського полку Фердинанд Шьорнер підготував механізовану групу, яка мала з ходу захопити Львів.

Вночі Михайлик Яворський натрапив на польського дезертира, в якого розжився револьвером. Із цього епізоду йому важко було виснувати, скільки саме вояків залишило Львів перед початком облоги, але місцеве населення тікало активно, і, можливо, хтось із солдатів також спокусився піти з ними.

О другій дня німці з'явилися із заходу і атакували позиції 48-го полку. Близько 17 години польську оборону було зламано, і по вулиці Городоцькій група Шьорнера увірвалася до львівського середмістя. На щастя для захисників, вони встигли вчасно підтягнути резерви, відтак німці мусили відступити за місто і перейти до планомірної облоги. Це завдання покладалося на 1-шу гірсько-єгерську дивізію Людвіга Кюблера. Командування безпосередньо гарнізоном Львова залишилося за Лянгнером, загальне керівництво всіма військами в місті та околицях здійснював генерал Франц Сікорський.

13 вересня підрозділи німецьких полків захопили висоту 374 в парку «Кортумова гора» – найважливішу позицію в лінії оборони, звідки могли безперешкодно обстрілювати Львів. Двічі поляки намагалися відбити гору, але безуспішно. Цього дня оборонці втратили залізничний вокзал, а нападники оточили місто ще й з півночі.

Польська, а за нею й інші Вікіпедії подають відомості про німецьку групу «Утз», що начебто діяла в околицях Львова 13–14 вересня під проводом Віллібальда Утза, командира 100-го гірськострілецького полку. Хочу всіх розчарувати – надзвичайно відомий генерал Утз очолював 100-ту єгерську дивізію (німецькою «гірські стрільці» й «єгері – легка піхота» пишуться подібно. – Авт.), і було то кількома роками пізніше. Тож оперативна група називалася «Кресс» – за іменем командира 99-го полку.

Наступного дня польські війська безуспішно спробували відбити вокзал, а німці тим часом охопили місто з півдня. Вночі поляки зігнали німців з північних позицій, а південні вермахт залишив сам.

15 вересня вдалося ще трохи потіснити вермахт на півночі, а от третя спроба відбити Кортумову гору знову провалилася.

16 вересня принесло полякам успіх – знову на півночі вдалося пробити коридор у німецьких позиціях і з'єднатися з 10-м кавалерійським корпусом, розташованим неподалік. Завдяки цьому до Львова потрапило чимало боєприпасів. Німці ж розширили зону контролю навколо Кортумової гори.

Місто чи люди?

Початок війни спричинив чималий ажіотаж у продовольчих крамницях. Урядовці й журналісти спершу переконували львів'ян у безглуздості черг за цукром і сіллю, а потім влада була змушена запровадити фіксовані ціни на хліб. У маленьких лавках місячні запаси розходилися за день, відтак чимало торгівців підняли ціни.

14 вересня до Лянгнера прийшла делегація розгніваних містян, вимагаючи зупинити бої у Львові і передислокуватися до околиць, щоб, мовляв, не руйнувати міста – 100 тисяч

біженців з навколишніх місцевостей та розбита електростанція не додавали львівським депутатам оптимізму. Невідомо, як і що пояснював комендант, але польські війська своїх позицій не залишили.

Зовсім інший приклад подали словаки. Зв'язані військовим союзом з Гітлером, вони надали вермахту можливість атакувати зі своєї території, а також самі взяли участь у війні проти Польщі, зокрема бомбардували Львів. Бомбардували, одначе, в дивний спосіб. 16 вересня Станіслав Чурук разом із товаришами потрапив на Гірському Личакові під атаку двох словацьких «рам», а коли вилізли з окопів, то замість бомб побачили на землі… яблука. Так Словаччина виконала план повітряної атаки на Львів і примудрилася допомогти захисникам.

Удар у спину

Зранку 17 вересня поляки повторили удар на півночі і захопили стратегічну висоту 324, втрачену чотири дні тому. Станіслав Чурук подавав снаряди до протитанкової гармати, розрахунок якої становили четверо його старших колег. Їм вдалося підбити один німецький танк, та другий влучним пострілом знищив польську позицію. Чурук був контужений, але дивом уцілів. Розрахунок гармати не подавав ознак життя.

Заледве було досягнуто тактичного успіху, як захисників міста приголомшила новина про стратегічну катастрофу – радянські війська без оголошення війни перетнули східний кордон і швидко просуваються до Львова. Лянгнер зовсім не знав, як діяти в такій ситуації, тож для майора Домоня настав зоряний час – він розшукав польського головнокомандувача Едварда Ридз-Сміглого, який саме разом із членами уряду пересувався Галичиною в напрямку румунського кордону. Від

вправності посланця залежала подальша стратегія оборони міста.

Завдання виявилося нетривіальним. До 6 вересня керівництво перебувало у Варшаві, з 7-го по 11-те – у Бресті. Після втрати військом керованості головнокомандування переміщалося країною настільки хаотично, що окремі штаби часто не знали, куди звертатися по розпорядження. 12–13 вересня урядовці керували країною з Володимира-Волинського, 14-го – з Млинова під Луцьком, 15–16-го – з Коломиї, а на 17-й день війни зайняли Косів. Домонь того не знав, тому рушив до Станіслава (Івано-Франківська), де, зрозуміло, нікого не знайшов. З Косова уряд і головнокомандувач дісталися містечка Кути, і того ж таки 17 вересня Ридз-Сміглий видав наказ не чинити опору радянським військам. За кілька годин державний провід був уже в Румунії, де високопосадовців інтернували.

Дороги тим часом прострілювали німці, озброєні виступи українців також стали реальністю, тому Домоня відмовляли повертатися до Львова. Але майор, озброївшись гранатами, здійснив відчайдушний прорив. По дорозі він втратив авто і ледь не стріляв у своїх, тож дістався міста аж 19 вересня.

Михайло Яворський дізнався про вступ у війну СРСР по радіо, як, зрештою, і переважна більшість жителів міста. Коли це повідомлення почув поляк – сусід Наталі Зибенко, він дуже зблід і ледь чутно прошепотів: «Це кінець». Та коли його слова нарешті дійшли до свідомості самої Наталі, її реакція була іншою. Так, подумала вона, це кінець для поляків, але чи для українців? Про великий розбіг думок серед непольського населення згадував і Остап Тарнавський, але найважливіші свідчення залишив отець доктор Гавриїл Костельник: «Німецька облога Львова, що тривала від 11 до 22 вересня 1939 р., надокучила львів'янам в останніх днях до краю.

Особливо нам, українцям, бо ми ясно бачили безвиглядність польського спротиву, а польське військо й польське населення ставились до нас щораз гірше. В останніх днях уже не було ні води з водопроводів, ні електрики… З радіо ми знали, що більшовики займають українські та білоруські землі, що належали до Польщі, але ми потішали себе, що німці не відступлять Львова більшовикам, бо ж це вони його здобули, а не більшовики! Маючи до вибору між більшовиками і німцями, загал бажав собі, звичайно, приходу німців».

На 17 вересня українці Львова розділилися на три групи: оптимісти чекали на прихід визволителів – червоних, але все ж таки українців, песимісти – здебільшого емігранти після визвольних змагань 1917–1921 рр. – пакували речі, чудово розуміючи, що їх чекає при більшовиках, аморфна більшість просто вичікувала, не бажаючи залишати свої домівки та змінювати звичний спосіб життя.

По обіді Лянгнер отримав наказ головнокомандування не чинити опору радянським частинам, зосередившись на утримані Львова перед німецьким штурмом. Приблизно в той самий час над містом з'явилися перші радянські літаки, змусивши зенітників розгубитися – стріляти чи не стріляти? Але замість бомб на місто полетіли листівки із закликом до солдатів кидати зброю і вбивати протестуючих офіцерів. Укріпленню бойового духу оборонців це аж ніяк не сприяло.

Львів бореться

Війна невідворотно приходила на українські землі. 11 вересня німці, що наступали з південно-західного напрямку, оволоділи Самбором, а наступного дня дісталися Львова – головної мети в регіоні. 13–14 вересня вже оборонявся Перемишль: героїчна цитадель Першої світової війни під час

Другої впала за два дні. Під Яворовим 15–16 вересня польські й українські солдати перейшли у контрнаступ і змогли завдати поразки одному з полків 2-ї танкової дивізії СС «Дас Райх», хоча цей тактичний успіх мало на що вплинув у загальному перебігу подій. У результаті боїв 19–20 вересня вермахт захопив Раву-Руську.

Інша загроза насувалася зі сходу. Вже 17 вересня радянські чоботи пройшли бруківкою Тернополя і Рівного, 18-го – Луцька та Станіслава. До 24-го по всій Західній Україні Червона армія вибивала з міст рештки Війська Польського, що майже не опиралися. Наостанок комуністи допомогли нацистам під Замостям і Брестом, в останньому 28 вересня навіть відбувся спільний червоно-коричневий марш.

Хай там як, але капітулювати навіть у таких умовах Лянгнер не збирався. В ніч на 18 вересня поляки вибили німців з п'яти околишніх сіл. Зранку до Львова прибули два бронепоїзди, завдяки яким вдалося трохи посунути німців на півдні, не так розбивши їх, як просто убезпечивши цей напрямок.

Того ж дня нацисти і комуністи визначилися зі своїми планом захоплення міста: для оточення його ще й зі сходу (з трьох сторін уже були полки 1-ї гірсько-єгерської дивізії) командування вермахту спрямувало на Львів частину 2-ї гірсько-єгерської дивізії, а зі складу 6-ї радянської армії з такою ж метою було виокремлено 5-ту кавалерійську дивізію та 24-й окремий розвідувальний батальйон.

19 вересня мало стати вирішальним днем для оборонців міста. З півночі до Львова підступила група генерала Казимира Сосновського, що складалася з уцілілих підрозділів армії «Карпати». Вона мала пробити собі дорогу до міста. Командування гарнізону вислало їй назустріч обидва бронепоїзди та два полки піхоти. І ввечері перші

солдати Соснковського увійшли до Львова. Стався інцидент із червоноармійцями в районі Личакова – о 2 годині ночі радянські танки просунулися до самого центру, але там наразилися на вогонь з міських барикад і були змушені відійти. Після цього почалися перші невдалі переговори про здачу Львова Червоній армії.

Але того ж таки дня поблизу Винників німецькі частини 2-ї дивізії гарматами перегородили дорогу радянському розвідувальному батальйону, і командир мусив іти на прорив. Німці, виконуючи план повного оточення Львова, сприйняли радянські танки й бронемашини за польські, як наслідок – стався бій. Протягом наступних двох днів на тому напрямку вермахт і Червона армія обережно маневрували, не штурмуючи Львова, аби уникнути вогню з боку «заклятих друзів».

20 вересня зустрічні бої на півночі тривали, ще кільком підрозділам групи Соснковського вдалося пробитися до міста, але сам генерал із більшістю солдатів залишився поза Львовом. Було відбито німецьку танкову атаку на заході, а в напрямку Скнилова навіть вдалося організувати контрнаступ і на кілька годин заволодіти аеродромом. Утім, це був останній успіх.

Останній день і капітуляція

Увечері 20 вересня німці зупинили наступальні операції і почали готуватися залишити свої позиції, як це було визначено домовленостями Молотова і Ріббентропа. Щоб замаскувати планований відхід, вермахт вдався до посиленого артобстрілу, а також прислав парламентера – востаннє запропонувати здати Львів німцям, а не СРСР. Цілий день 21 вересня на Личакові тривали перемовини з командуванням червоноармійців, а тим часом німці

залишили околиці Львова. У штабі оборони спалахнула дискусія – стріляти в радянських солдатів і продовжувати оборону чи йти на прорив до Румунії.

Зрештою, все завершилося різкою розмовою коменданта з президентом (мером) міста Станіславом Островським, який сказав, що ні він, ні міська рада не мають бажання віддавати Львів будь-кому. «Я не можу йти проти танків голіруч», – кинув йому Лянгнер.

Ні до чого не домовившись з іншими офіцерами, комендант здав місто. Зранку 22 вересня було підписано протокол про здачу Львова Червоній армії. Ось його умови.

До 14:00 22 вересня 1939 р. польські війська повинні скласти зброю у визначених місцях і під керівництвом роззброєних офіцерів вийти з міста до заздалегідь визначених секторів.

Офіцерський склад від капітана і вище рухається на автомобілях до штабу армії.

Госпіталі залишаються на місцях і продовжують роботу.

Склади всіх видів передаються радянському командуванню.

Офіцерському складу надається особиста свобода та недоторканність рухомого майна. При бажанні виїхати до іншої країни питання вирішується дипломатичним шляхом.

Як можна здогадатися, радянська сторона підступно порушила умови. Більшість вищих польських офіцерів прямо з підписання потрапили до полону, а звідти – до братських могил Катині та харківських П'ятихаток (навесні 1940 р.). Дві групи жандармів червоноармійці розстріляли негайно – прямо на вулицях Львова, і до самого вечора не вщухали перестрілки з поляками, які не мали наміру здаватися переможцям.

Зустріч «визволителів»

Надамо слово безпосереднім очевидцям.

Остап Тарнавський: «Населення приймало радянську армію різно: одні споглядали вояків у рудих, не надто шиковних одностроях з погордою, інші з недовір'ям, хоч і були такі, які раділи... Між вояками було багато українців, які розмовляли українською мовою, навіть і старшини. Це напевне була запланована показуха, мовляв, братів визволяють рідні брати-українці. Армія увійшла в місто у великих танках, хоч і відкритих, бо й не було потреби їх закривати, ніхто не планував ні одного вистрілу. Пригадую, як на вулиці вийшли львів'яни, головно українці, бо поляки все ще не знали, як їм поступати й яка їхня доля, з танків виходили старшини і ставали до розмови з охочими розмовляти».

Михайло Яворський: «Вони швидко крокували в три шеренги, сливе бігли, немов хотіли догнати західне сонце. Незнайомі уніформи темно-коричневого та блідо-оливкового кольорів свідчили, що то ані не німці, ані не поляки. Якби не зброя, я подумав би, що то якісь подорожні монахи. Їхні обвітрені обличчя були такими ж червоними, як п'ятикутні зірки на їхніх зелених касках. Очі мали вузькі й розкосі. Заболочені черевики, за плечима рушниці, на грудях пояс із патронами, над касками вістря багнетів – здавалось, вони щойно зійшли з екранів фільмів про Першу світову війну».

Гавриїл Костельник: «Сонячний день, саме полудень. "Доблесна" червона армія в'їздила до Львова з Личаківської рогачки. Ми несміливо заглядали крізь вікна з будинків св. Юра на Городецьку вулицю. Несміливо тому, що червоноармійці тримали в руках готові до вистрілу рушниці з наїженими багнетами, спрямовані на кам'яниці... Їхали менші

танки та авто з вояками. На деяких автах при красноармійцях пишалися місцеві підростки з червоними кокардами».

Станіслав Чурук: «На Академічній площі побачили броньовик, а на вулиці Баторія – піхоту на марші. Страшне враження – чорні шапки з червоною зіркою. Більшість складали косоокі азіати».

Осип Назарук: «За якийсь час почав над'їздити цілий ряд совітських танків з великим звенькотом і тарахкотінням. Ті танки були великі і малі, ріжного вигляду, але всі помальовані однакою краскою, якоюсь бурою. Деякі були щільно замкнені, на деяких видно було червоноармійців. Вони держали кріси в руках і дивилися у вікна, мабуть побоюючись, що будуть в них стріляти. Одяги їх були гірші від одягів польських жовнірів, а з німецькими їх порівнювати годі було. Вигляд совітських жовнірів був переважно марний і зовсім не пригадував добре виглядаючих рослих солдатів бувшої царської армії. Червоноармійці займали Львів мовчки: не чути було не то співу, але навіть не видно було, щоб вони говорили між собою або засміялись».

Замість епілогу

Що було далі? «Золотий вересень» обернувся дворічним терором, спочатку щодо поляків, потім – щодо українців. Понад півтора мільйона люду не з власної волі залишили Західну Україну, аби відчути всю глибину сибірських копалень. Львів стрімко перетворювався на типове радянське місто з домінуючим червоним кольором, повсюдними Марксом і Леніним, постійною брехнею та фальшованими виборами. А ще радянські псевдовизволителі, допомігши Гітлеру перемоги Польщу, всього за два роки накликали війну і на свої голови, і знову на вулиці міста Лева.

Михайло Яворський залишився у Львові, став членом ОУН і займався пропагандою незалежності на сході України. Покинув рідне місто наприкінці війни, 1950 року емігрував до США, у 1960–1970-х роках брав участь у студентських протестах, згодом став доктором філософії у Нью-Йорку.

Остап Тарнавський у «німецькому» Львові працював журналістом, після війни – службовцем у Німеччині. 1949 року емігрував до США, став літературознавцем, писав вірші. Помер 1992 року.

Станіслав Чурук потрапив до рук НКВС, пережив ув'язнення і заслання на Колиму, повернувся до Польщі лише 1956 року. Працював на адміністративних посадах, помер 2007 року.

Людвік Домонь був інтернований радянськими спецслужбами і відправлений у табори. Мав би бути розстріляний більшовиками навесні 1940 року, але дивом урятувався від Катині, а потім разом із Польською армією Андерса через Іран і Палестину залишив СРСР, воював в Італії. По війні емігрував спочатку до Англії, потім до Аргентини і через 15 років одіссеї повернувся до Польщі. Львова Домонь більше не побачив жодного разу.

Наталя Яхненко (Зибенко-Пирогова) скористалася можливістю і залишила обложений Львів, але 1940 року була ув'язнена радянськими силами безпеки. Із початком нацистського вторгнення в СРСР виїхала до Німеччини, а 1949-го емігрувала до Нової Зеландії. Працювала в літературних альманахах, померла 1995 року в Австралії.

Громадський діяч і публіцист Осип Назарук залишив Львів перед вступом радянських військ і переїхав до Кракова, де помер 1940 року.

Львів за 1800 днів пережив три хвилі війни. Він вистояв і вцілів. Як і 80 років тому, на його вулицях погожими

вересневими днями хлопці знову грають у футбол зеленими їжачками каштанів. Як і 80 років тому, їхні батьки тривожно дослухаються до повідомлень новин.

Тризуб і Тамга: ОУН в Криму

У співавторстві із Ярославом Антонюком

Якщо хочеш здивувати – найпростіше вдатися до парадоксу: гарячий сніг, холодна війна, бандерівці в Криму. Мова не про «бандерівців», якими сепаратистська влада лякала кримських обивателів, а про справжніх членів революційної ОУН. Надзвичайна історія українських повстанців у Криму, яка розказана ними самими у спогадах Івана Мор'яка та матеріалах карних справ Володимира Шарафана та Леоніда Ларжевського.

«За українське море!»

«*Хто володіє Кримом – той диктує свою волю коли не цілому Чорному морю, то з певністю на північному (отже українському) його побережжю… хто панує на Кримі, той панує на Україні, навіть незалежній*».

Саме так у 1936 році оунівці бачили роль Криму у майбутньому, тож немає нічого дивного у тому, що за першої-ліпшої нагоди (а така з'явилася влітку 1941 року) українські націоналісти спробували поширити свій вплив на півострів, хоча б і під німецькою зверхністю.

Головним інструментом реалізації політики ОУН (як мельниківської так і бандерівської) поза межами Західної України стали похідні групи – колективи з кількох (або кілько десятків) мобільних активістів, що слідували за вермахтом в якості перекладачів, робочих та працівників «економічних штабів», і в умовах суворої конспірації мали сприяти українізації органів місцевого самоврядування та допоміжної поліції по всій Україні аж до Кубані.

До Акту 30 червня оунівці збиралися ставити німецьку владу перед фактом відродження українських керівних структур, після – готувалися до антинацистської боротьби.

Кримом збиралася завершити свій перехід Південна похідна група ОУН(м), але вона майже повністю загинула від рук німців в Миколаєві, тож на півострові господарями ситуації виявилися власне бандерівці.

Південна похідна група ОУН(б) складалася із 7 підгруп (роїв), дві з яких: А-І під проводом Миколи «Сидора» Чарторийського та А-ІІ під керівництвом Івана Осадчука (пізніше – Степана Теслі), – мусили дістатися Криму.

Обидва підрозділи зустрілися під Каховкою, але група Чарторийського нещодавно ледь вирвалася з лап XI зондеркоманди, відтак і мови не було про продовження походу – вцілілі учасники поверталися на Буковину. Люди Івана Осадчука мали завершувати справу самостійно.

Конкуренти

Але не всі мельниківці загинули під час подорожі до Криму. До Сімферополя вдалося дістатися провіднику ОУН(м) Борису Суховерському, який в лютому 1942 року на конспіративній квартирі Базилевича зорганізував зустріч оунівців Ярослава Савки, «Віктора» та «Павлика» з п'ятьма сімферопольцями.

Суховерський і Савка розповіли про західноукраїнську інтелігенцію та молодь ОУН(м), відправлену на середньо-східні землі України, роздали газети «Наступ», «Краківські вісті», журнал «Пробоєм».

Друга зустріч відбулася на вулиці Профспілковій в квартирі Володимира Шарафана. У мельниківців були ще дві явки – одна на провулку Тихому в Сімферополі, а друга – в млині у Старому Криму.

Але в подальшому їхня активність цілком загубилася серед бурхливої діяльності, розгорнутої бандерівцями.

Перекоп

Восени 1941 року на перешийку власне точилися запеклі бої: солдати Еріха фон Мантшейна поступово перемагали радянських бійців та природні укріплення Перекопу, – тож націоналісти ОУН(б) чекали на завершення стрілянини серед українських рибалок, що поставилися до них «як до рідних». Тоді ж відбулася і зворушлива зустріч «західників» із морем. Ось як її згадував Іван Мор'як:

«*В моїй уяві залишися назавжди цей чудовий образ нашої першої зустрічі з морем. Всі ми відчули, що десь у глибині душі здійснилася наша молодеча мрія.*

Мрія, виплекана тим всім, що змолоду карбувало нашу національну свідомість і любов до українського моря… Наш рій приніс привіт Чорному морю і склав його від борців української революції і від західноукраїнських земель…

Ми стояли над самим берегом моря в одній лаві. Засмалені сонцем і степовим вітром. Друг Іван Осадчук скупими фразами передавав привіт… З тієї сцени ми зробили собі знимку».

У перші дні листопада 1941 року семеро сміливців увійшли, нарешті, на півострів. Перекоп, за який пролилося стільки крові, здався їм великим селом, натомість крутизною вуличок вразив Армянськ. Саме тут спільний похід завершився – далі кожен мав виконувати своє завдання.

Джанкой та Сімферополь

Першими, до Джанкою, рушили Роман Бардахівський, Степан Вонкевич та Михайло Любак, позосталі – Гриць Вольчак, Іван Мор'як, Іван Осадчук та Степан Тесля – направилися до Сімферополя.

У Джанкої вдалося налагодити масштабну підпільну роботу: Вонкевич та Любак обійняли посади при міській управі, Бардахівський – в поліції. Підпільні «революційні комітети» з місцевих українців були організовані не тільки в місті, але й по району, загалом керівництво оцінювало їхню роботу як взірцеву.

До Сімферополя люди Осадчука діставалися манівцями, позаяк не мали при собі жодних документів.

За кількадесят кілометрів від столиці, в селі Михайлівка Сакського району, підпільники натрапили на невеличку громаду «вільних козаків-українців», що дотримувалася національних традицій і радо зустріла прибулих.

Але залишитися там надовго оунівці не могли – їх кликали справи.

Обидва Івани – Мор'як та Осадчук – зупинилися на околиці Сімферополя, Тесля з Вольчаком попрямували до центру. Там їм надзвичайно пощастило – просто на вулиці вони знайшли українця, який допоміг похідній групі облаштувати перші конспіративні квартири в місті.

«*Наша дорога скінчилася. Ми на місці призначення і щойно тепер усвідомлюємо наші дійсні завдання. Після п'яти місяців дороги, від села до села, на возі, опалені сонцем, биті дощами і овіяні степовим вітром, прибуваємо щасливо зі Львова до Сімферополя… Це було з початком грудня 1941 р.*».

Діяльність більшовицьких партизан в Кримських горах, десанти червоноармійців на узбережжя та диверсанти в містах викликали посилення терору з німецького боку, що надзвичайно ускладнювало роботу українських націоналістів, повністю відрізаних від формального зверхника – проводу в Дніпропетровську.

На нелегальному становищі група Осадчука видавала себе за жертв репресій НКВС з Білорусі – місцеві українці допомогли із паспортами.

Зима виявилася незвикло тяжкою. Підпільники мусили виміняти воза та коня на харч в Михайлівці, та розтягнути його до весни. Важко було оунівцям дивитися на напівголодних співвітчизників, а ще важче – в таких умовах «проповідувати їм великі ідеї».

Але все це були невеликі складнощі порівняно із тим, що їм довелося пережити незабаром.

Перший розгром

25 листопада 1941 р. до всіх низових ланок поліції безпеки і СД було надіслано наказ, у якому вказувалося:

«*Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у Райхскомісаріаті (Україна), мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені*».

Відтепер СД йшло по сліду українських націоналістів. Поліція безпеки вже в грудні 1941 року була поінформована про факт появи в Криму бандерівських груп та про їхню кількість.

Перший провал настав в тому ж таки грудні. Прямо на вулиці Сімферополя гестапівці заарештували Івана Осадчука та направили його до львівської тюрми на Лонцького, де невдовзі розстріляли. Коло мандрів для нього замкнулося, а кримське підпілля понесло першу втрату. За головного став Степан Тесля.

Далі було гірше – 10 січня 1942 року Тесля та Вольчак в Євпаторії потрапили під червоний десант, а вірніше – під контрудар розлюченого німецького гарнізону. Обох

підпільників поліція зупинила та вела на розстріл, але дивом їм вдалося втекти. Однак, про роботу на євпаторійському напрямі довелося надовго забути.

Ще трагічніше обійшлася доля із джанкойськими оунівцями. В лютому кілька російських колаборціоністів-білогвардійців, що тікали з-під Керчі від наступаючої Червоної армії, прибули до міста, викрили українське підпілля та донесли на нього в гестапо.

Бардахівський, разом із побратимами Вонкевичем та Любаком, помічником, шкільними вчителем Наконечним і рядовими підпільниками, разом 14 осіб, були заарештовані та розстріляні.

Бардахівському ледь виповнилося 19 років.

Труди і дні

Але вцілілі оунівці продовжували роботу.

Щоб по-перше, мати прикриття своєї діяльності, а по-друге, допомогти місцевому українському населенню, група Теслі започаткувала навесні 1942 року дві легальні організації: капелу бандуристів та споживчий кооператив «Український консум».

Капела невдовзі перетворилася на Український музично-драматичний театр ім. Шевченка, що налічував близько 60 осіб та давав вистави в Сімферополі, Севастополі, Джанкої та Ялті. 2 червня того року відбулася кримська прем'єра «Запорожця за Дунаєм».

Директором та художнім керівником був митець Іван Петренко, а адміністратором – Іван Мор'як, який кожну поїздку використовував для розвитку українського підпілля.

Протягом 1942-1943 рр. вистави та концерти театру спричинили такий зріст національної свідомості місцевих

українців, що німецька влада почала перешкоджати його діяльності, та навіть арештувала на деякий час директора.

Завдяки «Українському консуму» вдалося налагодити харчування інтелігенції, найбільш потерпілої від голодної зими, зокрема великого художника-баталіста Миколи Самокиша.

Пізніше, 7 липня, для цих цілей було створене «Бюро допомоги українцям» («Стіл допомоги найбіднішому українському населенню»), чиїми стараннями вдалося відкрити в Криму кілька початкових та середніх українських шкіл.

Бюро спробувало навіть побудувати автокефальну церкву в Сімферополі, але для неї не вдалося знайти священика. На роботі в «консумі» легалізувався Вольчак, а Тесля, як новий голова всього підпілля, залишався в тіні.

Трохи раніше, 28 червня, при Головному поліцейському управлінні столиці було відкрито спеціальну комісію для виправлення паспортів тим українцям, що були помилково записані як росіяни (за короткий час було виправлено близько 4 тисяч цих документів).

Але із діяльністю установи вийшов казус – оскільки поширилися чутки, що українські магазини відтепер будуть обслуговувати лише власників «правильних» аусвайсів, то

«*через це в українці позаписувалися люди, які самі й батьки яких ніколи не бачили земель України і яким за інших обставин і в голову б не прийшло перекинутися на українців*».

Найбільше охочих стати «новими українцями», зрозуміло, було з лав росіян – особливо народжених на українських землях. Життєвий комфорт часто-густо був важливіший за радянську ідентичність.

Після налагодження сталого зв'язку із материковою Україною, до Криму почала надходити і література: книжки з

української історії та літератури, як видані легально, так і самвидавом. Книжки вагомо спричинилися до популяризації самостійницьких ідей, головно серед молоді.

Організація

В середині 1942 року більш-менш стабільні підпільні осередки були зорганізовані в 12 містах та селах. Для координації їхньої діяльності оунівці 27 вересня 1942 року відкрили «Український національний комітет», головою котрого став член ОУН(б) Микола Шапар (пізніше загинув під час бойової операції), а заступником з питань освіти та пропаганди – згадуваний вище Володимир Шарафан.

У віданні Комітету відтепер знаходилася діяльність Бюро допомоги українцям, комісії з виправлення паспортів та всіх підприємств, започаткованих українцями в Криму.

Восени 1942 року Мор'як залишив роботу в театрі та зміг налагодити зв'язок із провідником ОУН на півдні України, майбутнім командармом УПА Василем Куком «Юрієм Лемішем». Той несхвально відгукнувся про легальну діяльність бандерівців в Криму, позаяк на позосталих землях вже розпочалася партизанська боротьба проти німецьких окупантів.

Обстоюючи свою правоту, Мор'як доводив, що українське життя на півострові серйозно деградувало за останні роки, відтак і мови не було про підпільну діяльність серед несвідомих мас:

«*Сидячи в хаті і маючи зв'язок із кількома людьми, ми ніяк не могли б того досягнути, чого досягли впродовж кількох зимових місяців 1942 року*».

За рік чисельність оунівців поступово збільшувалася – не лише за рахунок залучення місцевого населення, але й завдяки приєднанню до організації багатьох українців, що

прибули до Криму в складі вермахту: перекладачів, господарників, колишніх членів батальйону «Роланд».

Кримський бандерівець

Володимир Шарафан народився 1908 року в Києві, у 20-ті роки навчався в Кіровограді, 1933-го переїхав до Криму. 18 серпня 1941 року був мобілізований рядовим у 172-у мотострілецьку дивізію; під Судаком, вірогідно після того, як з'ясувалося, що евакуації не буде, разом із однополчанами знищив техніку і документи та подався до лісу.

Там був захоплений румунами, поміщений до табору, але невдовзі втік (два або навіть три рази), і вже у листопаді нелегально оселився в Сімферополі.

В грудні 41-го Шарафан став членом ОУН(м) та господарем конспіративної квартири. Пізніше він так розказував про вступ до лав націоналістів:

«*Вступив, бо не вірив в перемогу Червоної Армії. Було завдання: підняти національну самосвідомість українських народних мас і підготувати її для боротьби з Радянською владою за самостійне існування України, з цією метою проводити вербування серед провідної української інтелігенції, особливо антирадянськи налаштованої, до лав ОУН*».

Найвірогідніше в лютому 1942 року Володимир Шарафан залишив мельниківське крило через категоричне неприйняття їхнього курсу на союз із нацистами, та вступив до ОУН(б). Ймовірно, так само вчинив і Ярослав Савка.

Цікаво, що разом із Шарафаном до підпільної роботи вдалися його мати Раїса Григорівна та вітчим Яків Степанович – вони стали зв'язковими між радянськими підпільниками та партизанами, унікальний приклад співпраці в одній родині.

Другий розгром

Але успіхи в легалізації бандерівців під дахом національного комітету виявилися нетривкими.

В лютому 1943 року, через зраду господині однієї з конспіративних квартир в Джанкої, гестапо схопило Степана Теслю та його помічника Йосип Куріпку. До речі, це співпало із розгортанням на Великій Україні антинацистського Руху опору на чолі з УПА і, відповідно, хвилею репресій з боку гітлерівців.

Звільнення затриманих із підвалів поліції було доручено групам Івана Янчишина (Янцишина), який керував джанкойським підпіллям, і Вольчака. Ризикована операція в травні того ж року провалилася – гітлерівці захопили і замордували одного з визволителів.

Деморалізованого Янчишина спеціальний посланець ОУН Євген Стахів, що прибув в Крим за розпорядженням Василя Кука, відправив на Галичину.

Про долю Вольчака однозначних відомостей немає, можливо, він загинув. Тесля залишався в ув'язненні чи то до пізньої осені 1943-го, чи то до ранньої весни 1944-го, і при евакуації німців з Джанкоя був страчений. Також за зв'язок із Теслею був розстріляний перекладач Євген Швед, родом з Перемишля.

Але вже в червні 1943 року Стахів, прибувши вдруге до Криму, «*міг із задоволенням ствердити, що всі рани, завдані німецьким апаратом терору, були вже загоєні, а на місце вибулих підпільників прийшли нові молоді борці за волю України*».

Нові провідники та нові проблеми

Після арешту Теслі в лютому 1943 р. дніпропетровське керівництво взялося формувати новий провід кримської ОУН.

Спочатку на чолі була поставлена 25-річна Катерина Мешко «Ольга» (в шлюбі – Логуш), а 29 серпня її змінив Леонід Ларжевський «Явір».

Певний час Мешко разом із помічником Параскевським евакуйовували на «материк» вцілілих після облав підпільників. Мор'як, як представник «старої гвардії» був повністю переведений на нелегальне положення, а в травні – відправлений на Західну Україну.

Після зміни керівництва «Ольга» та Шарафан рушили до Дніпропетровську, звідки Мешко виїхала до Львова, а Володимир Шарафан «Усач» повернувся до Криму.

Перед Ларжевським стояли вкрай непрості завдання – посилити політичну складову роботи оунівського підпілля, налагодити постійний зв'язок із кримськотатарським національним рухом, а крім того, дати раду із формуванням в Криму підрозділів УПА.

Що там казати, кожен з пунктів був серйозним випробовуванням сам по собі, а разом вони складалися у майже нездоланну проблему.

«Легальний» занепад

Спочатку здавалося, що із поширенням національної ідеології проблем не буде: канали доставки літератури та періодики були налагоджені, зусиллями самого Ларжевського було надруковано понад 500 листівок політичного характеру.

Розповсюдження матеріалів відбувалося через легальні органи: національний комітет, споживчий кооператив, початкову школу в Сімферополі, директором якої був оунівець Іван Тихонович, тощо.

Але після збройного нападу на гестапо в Джанкої, скоєного в травні, про що вже йшлося, німці вдалися до

широких репресій проти учасників підпілля та цілковито втратили довіру до легального українського руху.

Почався його поступовий занепад: восени 1943 року був остаточно закритий український театр, в жовтні, за невиконання безглуздого наказу надати для охорони залізниці 400 бійців, був розпущений Український комітет, – можна було подумати, що він реально міг розпоряджатися такими силами!

Врешті-решт, за прикриття підпільникам правили кілька господарських установ, але із початком блокади Криму радянськими військами вони ледь животіли.

Тризуб і тамга

Найважливішим союзником українського національного руху на півострові був рух кримськотатарський.

Із певними застереженнями можна вважати, що на окупованому півострові саме кримці мали найбільше можливостей для самовизначення, чому на загал сприяли свої періодичні видання, військові загони в складі вермахту та турецька підтримка, хоча німці тримали турецько-татарські зв'язки під особливим контролем.

Керманичі ОУН виходили з того, що Крим має входити до складу Соборної України, але не заперечували проти кримськотатарської автономії. Як згадував Іван Мор'як,

«*У всіх моїх розмовах тоді з татарами, я не стрінув ні одного, який заперечував би залежність Криму від України під господарчим, економічним, а навіть політичним оглядом, і всі вони признавали, що в самостійній Україні будуть забезпечені їхні інтереси*».

Через спільних знайомих Шарафан восени 1942 року намагався встановити зв'язок із видатним публіцистом та громадськими діячем Аметом Озенбашли, членом партії

«Міллі Фірка». Кандидатура цієї людини навіть розглядалася на посаду муфтія Криму, але безрезультатно. Обережний Озенбашли увесь час відтягував зустріч, а тим часом готував проект незалежного татарського Криму під німецьким протекторатом, з приводу чого писав Адольфу Гітлеру.

За головування Мешко наголос робився на пропагандистській роботі. За її наказом друкаркою Сімферопольського осередку ОУН «Ніною» було виготовлено кілька десятків листівок з закликами до кримських татар російською мовою.

Також намагався досягти порозуміння із татарами і Ларжевський. За дорученням шефа Служби безпеки Дніпропетровської ОУН «Грабовича» він мав вияснити плани Туреччини щодо Криму, а також домовитися із кримськими татарами про спільну збройну боротьбу із радянськими загонами.

За наказом Ларжевського підпільник «Роберт» скористався зв'язками в німецькій СД та дістав документи для відрядження у Феодосію до знайомого кримського татарина – доцента одного з навчальних закладів, пов'язаного із керівництвом свого національного руху. Марна справа: не бажаючи чекати радянських військ на півострові, Озенбашли відплив до Румунії.

Але навіть поступове охолодження німецько-татарських стосунків впродовж 1943 року не прихилило останніх до тісної співпраці з українцями, а радше переорієнтувало кримськотатарський рух на Туреччину. Втім, це не завадило приязним українсько-татарським стосункам на низовому рівні.

«Українські підпільники вивчали татарську мову, гостювали в татарських аулах, де їх частували "бузою", їли "чубуреки" та отримували на пам'ятку "тібітейки».

Щодо кримськотатарського колабораціонізму, то за свідченнями українських націоналістів, він був вимушеним – з огляду на активність радянських партизан в кримських селах та з метою допомагати своїм єдиновірцям, що потрапили до німецького полону.

Початок кінця

Пізньою осінню 1943 року Крим був оточений радянськими військами як з боку Керчі, так і Перекопу.

Зв'язок із «великою землею» перервався, наприкінці року Ларжевський відбув до Кривого Рогу. В Криму «на господарстві» залишився один Шарафан, практично без компетентних кадрів та легального прикриття.

На додачу розпочалася третя хвиля репресій з боку нацистів. Головною її мішенню були радянські підпільники, але й бандерівцям перепало. Зокрема, були заарештовані мати та вітчим Шарафана – як партизанські зв'язкові.

«Бабусю вдалося забрати з гестапо завдяки фальшивій довідці, що вона лікувалася до війни у психдиспансері. А дідусь був відправлений до таборів Німеччини, вижив, повернувся і доживав на Київщині».

В січні 1944 року, відчуваючи все більшу небезпеку, німецьке командування, нарешті, вирішило опертися на підтримку місцевого населення.

Для цього з органів місцевого самоврядування та національних комітетів росіян, українців та кримських татар мав бути створений автономний крайовий уряд, у відання якого передавалися б не тільки питання цивільного адміністрування, але й командування допоміжною поліцією та загонами самооборони.

Але бандерівці з того майже на мали жодного зиску.

Хоча понад 7 тисяч українців служили в Криму в складі охоронної поліції та жандармерії, однак у «Вказівках» нацистського командування містилася вимога до всіх тих добровольців, щоб вони не були «*членами комуністичної партії, кримінальними злочинцями і прихильниками так званого руху Бандери*».

Тож вплив ОУН на них був мінімальний. Так само з 3 тисяч українських військових у складі вермахту не вдалося переманити в підпілля нікого.

До березня більша частина роботи була виконана, український національних рух впритул наблизився до відродження легальних структур, але це була лебедина пісня всіх місцевих націоналістів.

«Визволення»

У квітні 1944 р. радянські війська вдарили по Криму з обох боків і протягом місяця зайняли півострів.

Німці боронилися в міру свої сил, але між героїчною смертю за фюрера та можливістю евакуації обирали останню. До честі Вермахту, з півострова забрали стільки солдат, скільки змогли, хоча втрати були суттєвими.

17 квітня, наче нічого і не сталося, Шарафан був вдруге мобілізований до лав 51-й армії та кинутий на Севастополь, хоча незадовго отримав наказ перейти на нелегальне положення. 1 травня в бою за Малахов курган він був важко поранений і перевезений на лікування до Алушти.

Не встигли радянські визволителі добити 12 травня на Херсонесі останніх зовнішніх ворогів – німців, – як взялися за внутрішніх.

18 травня кримські татари, а кількома тижнями пізніше вірмени, болгари та греки були депортовані зі своєї Батьківщини. Крим став однотонно радянським.

Епілог

Після розправ з цілими народами настав час зайнятися окремими противниками Москви.

У червні 1944 року за доносом прямо в лікарні був заарештований Володимир Шарафан, і по півроку слідства та знущань розстріляний 13 лютого 1945-го. В його справі проходило близько 10 осіб. Реабілітований у 1993 році.

Леоніда Ларжевського у вересні 1944 року спробували завербувати в НКВС, та марно – він доповів про це своєму провіднику і разом з ним підготував замах на слідчого.

Але рівно роком пізніше, у вересні 1945-го, Ларжевського схопили на київській вулиці та доправили до Криму. В січні-березні 1946 року в його справі заарештували Сергія Курдибанського, завідувача торговельним відділом Сімферопольської міської управи, згадуваного Івана Тихоновича, Леонтія Чепелевського та Михайло Коробаня – інспектора та інженера господарської організації ВІКО.

У липні того ж року всі були засуджені до 8-10 років позбавлення волі. Коробаня реабілітували у 1958 році, інших – лише у 1995-му.

Катерина Мешко у 1943 році організувала першу Конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії, 1944 року разом із чоловіком переїхала до Західної Європи, 1949-го – до США. Померла у 1991 році.

Євген Стахів у 1946-1949 рр. проживав в Німеччині, після – до самої смерті 2014 року – у США.

Амет Озенбашли був виданий румунами Москві, засуджений до 25 років ув'язнення, достроково звільнився, помер у 1958 році в Таджикистані. 1992 року його прах був перепохований в Криму.

Бандерівці в Криму – феномен, гідний подиву: маленька групка сміливців, що не побоялася кинути виклик тоталітарній системі на специфічній території.

Постійно відрізані від грошей та агітаційних матеріалів, а іноді – і від керівництва, революційні націоналісти, тим не менш, налагодили підпільну роботу, організували для неї легальне прикриття та, врешті-решт, зуміли утвердити український рух в якості третьої сили поряд із російськими та кримськотатарським.

Незламний «Явір»: життя і доля Леоніда Ларжевського

У співавторстві із Ярославом Антонюком

Одне з найбільш хибних уявлень про історію та сучасний стан українського національно-визвольного руху полягає в тому, що нібито борці за волю і долю України – це винятково україномовні «западенці», які ненавидять усе російське... А тим часом патріоти живуть і в інших регіонах країни і розмовляють іншими мовами, і на їхній жертовності це аж ніяк не позначається. Історія Леоніда Ларжевського, російськомовного керівника бандерівців у Криму, зв'язкового із антирадянським російським підпіллям в Умані, – найкраще цьому підтвердження.

Сім'я, дитинство, війна

Майбутній націоналіст з'явився на світ 1918 року в тоді російськомовному місті Новомиргород Херсонської губернії (нині – Кіровоградська область). Батько, Федосій Іванович, до революції працював машиністом на залізниці в Одесі й Санкт-Петербурзі. Звільнившись з роботи, він придбав клаптик землі, зайнявся сільським господарством і навіть досяг певних успіхів. Але це капіталовкладення виявилося трагічним: у лютому 1930 року сім'ю Ларжевських із чотирма дітьми розкуркулили й вислали до Архангельської губернії. Лише через п'ять років їм дозволили повернутися на рідну землю, до – о злий жарт долі! – міста Новоархангельська.

Та лихо не забуло дороги до хати Ларжевських: 1938 року Федосія Івановича заарештували. Подальша його доля залишилася для сім'ї невідомою. Побоюючись нових переслідувань, Ларжевські переїхали до Умані, де оселилися

поблизу знаменитого парку «Софіївка». Тоді ж Леонід вступив до Дніпропетровського гірничого інституту.

У цьому місті його застала німецько-радянська війна. Ухилившись від призову до Червоної армії, молодший Ларжевський залишився в окупованому Дніпропетровську. Саме в цей час на Наддніпрянщину прибули перші похідні групи ОУН.

Ларжевському були близькі їхні ідеї. У жовтні 1941 р., на пропозицію референтки пропаганди Південного крайового проводу ОУН Катерини Мешко («Ольги»), він погодився виготовляти націоналістичні листівки й розповсюджувати їх серед студентів. Водночас, за її ж рекомендацією, Леонід протягом кількох місяців відвідував курси для керівних ланок ОУН. 2 лютого 1942 р. Ларжевський у присутності обласного провідника «Тараса» присягнув на вірність ОУН. Відтоді він і став підпільником «Явором».

Шлях «Явора»

У березні того ж року в Новоархангельську Леонід завербував до ОУН колишнього петлюрівця Івана Шухліна і студента Харківського університету Віктора Вишомського, а в серпні почав працювати із заступником Уманського окружного проводу ОУН «Петром».

На початку вересня 1942 р. «Явора» викликали до Дніпропетровська. За завданням заступника керівника Південного проводу Петра Дужого («Арсена») Ларжевський переклав українською мовою листівку всеросійської білогвардійської організації «Національно-трудовий союз нового покоління». Згодом працював над текстом відозви «Казакам Дона!».

Наприкінці вересня «Явір» поступив у підпорядкування референта служби безпеки Південного проводу «Граба-

Грабовського». Першим його завданням було визволити з в'язниці окружного провідника Степана Макуха («Романа»). Допомогти в цьому мав начальник тюремного караулу, який співпрацював з ОУН.

Проте операція провалилася: у жовтні 1942 р. поліцаї виявили в свого колеги таємну записку від ОУН і заарештували його разом із Ларжевським.

Леоніда доправили у 4-й політичний відділ української допоміжної поліції СД Дніпропетровська, де під час допитів слідчий Лазаренко безуспішно намагався дізнатися від затриманого про його зв'язки з ОУН.

Через два місяці в'язня передали Дніпропетровському гестапо, а в січні 1943 р. відправили до місцевого концтабору. Невдовзі табір розформували, і Ларжевського перевели до Ірпеня. За збігом обставин «Явір» зустрів там «Романа». За кілька днів до них від Південного проводу під виглядом родички приїхала передати харчі підпільниця «Маруся», яка налагодила їм зв'язок із «Грабом». За його сприяння ув'язнених оунівців перевели в бригаду, що працювала на будівництві за межами концтабору.

Наприкінці липня 1943 р. «Явір» і «Роман» втекли з-під варти. В умовленому місці, неподалік будівельного майданчика, на них чекав вантажний автомобіль. Ним утікачі дісталися Знам'янки, що на Кіровоградщині, де в помешканні місцевої вчительки була конспіративна квартира ОУН.

Наступного дня до них навідався «Граб». Він запропонував Ларжевському очолити СБ Київської області, однак той відмовився, сказавши, що не знає Києва і не має знайомих у місцевому підпіллі. Після цього «Граб» зажадав від обох підпільників у десятиденний термін подати детальний звіт про їхнє перебування в ув'язненні.

У призначений день «Явір» і «Роман» перепливли човном Дніпро і пішки дісталися Дніпропетровська. На кладовищі у передмісті Чечелівка Ларжевський знову зустрівся з «Грабом». Трамваєм приїхали на квартиру (в районі вокзалу) місцевої жительки Ревко. Наступна зустріч із «Грабом» відбулася поблизу Севастопольського кладовища. Він повідомив, що «Явора» призначено керівником Кримського обласного проводу ОУН. У Ларжевського було три дні, щоб ознайомитися зі звітами про воєнну й економічну ситуацію в Криму, а також із національним питанням на півострові. Новою квартирою для «Явора» на цей час став будинок оунівця «Байди» на вулиці Чкалова.

28 серпня 1943 р. на конспіративну квартиру прибув очільник Південного крайового проводу ОУН Василь Кук («Юрій Леміш»). Спочатку він провів із присутніми коротку бесіду загальнополітичного характеру, зазначивши, що Крим цікавить ОУН передовсім у військово-стратегічному плані як майбутній плацдарм самостійної України на Чорному морі.

Коли «Байда» вийшов, Кук майже пошепки повідомив: «*Сьогодні ви їдете в Крим. Вас зустріне "Ольга", документами забезпечить "Граб"*». І додав, що у зв'язку зі швидким наступом Червоної армії та загрозою оточення німців у Криму «Явір» має бути готовий евакуювати з півострова учасників підпілля ОУН. Якщо ж не вийде, то «*розгорнути роботу в нових умовах*». Детальний інструктаж Ларжевський мав отримати відразу після прибуття на півострів від керівниці ОУН Криму та своєї давньої знайомої – Катерини Мешко.

Документи на ім'я таємного агента Київської кримінальної поліції Івана Дубенка Леонідові вручив «Граб». За легендою, він нібито отримав тритижневу відпустку, щоб розшукати в Криму свою сестру. Ларжевського забезпечили

посвідченням для проїзду залізницею, револьвером і двома тисячами карбованців.

На карті Леонідові показали шлях до конспіративної квартири Володимира Шарафана («Усача»). Діставшись туди, він повинен був назвати пароль «Сич» і почути у відповідь «Слава». Катерині Мешко Ларжевський віз залізничний квиток до Дніпропетровська і три тисячі карбованців. Крім того, «Граб» доручив організувати в Криму обласну референтуру СБ – її завданням було з'ясувати причини провалу осередку ОУН у Джанкої та забезпечити захист підпілля від німецької агентури.

Василь Кук наказав Ларжевському встановити зв'язок з кримськотатарським підпіллям і спробувати сформувати з ним спільну організацію, яка мала би власні бойові загони. Іншими завданнями було встановити в Криму зв'язок з білогвардійськими організаціями, довідатися про плани турків щодо півострова, про їхнє ставлення до українського національного підпілля і, за можливості, – заслати своїх агентів до загонів червоних партизан, які діяли в гірській місцевості.

На Крим!

Того ж дня, 28 серпня 1943 р., о 23:00 Ларжевський виїхав поїздом з Дніпропетровська до Сімферополя. У вагоні він познайомився з водієм німецької військової частини, який прямував до Феодосії. Той добре знав Сімферополь і допоміг швидко знайти потрібний будинок.

Прибувши опівночі за вказаною адресою, Леонід передав «Ользі» грипс (таємну записку) від «Юрка» і там-таки познайомився з «Усачем».

Мешко призначила зустріч наступного дня. Зранку підпільники прибули в район трамвайного депо. Там, на

вулиці Бітакській, неподалік річки Салгир, була інша конспіративна квартира. Її господар Єрофій Колісниченко, зустрівши гостей, відразу пішов на роботу, і оунівці мали змогу вільно обговорити «організаційні питання». Ларжевський коротко поінформував «Ольгу» про справи у Південному проводі.

Наступного дня на квартиру Колісниченка прибув «Усач». З ним провели «політичний семінар», пояснивши, що в майбутньому планують перевести його на посаду політичного референта однієї зі східних областей України. Там-таки відбулася зустріч із Григорієм Волощуком («Грицем»), який привіз список з шістдесяти членів Сімферопольського осередку ОУН. Він кожному дав коротку характеристику, бо вважав, що з метою конспірації немає потреби знайомитися з усіма особисто.

За два тижні «Ольга» з «Усачем» виїхали до Дніпропетровська, а Ларжевський залишився за головного. З перших днів його спіткала низка проблем. Виявилося, що організаційно мережа не була розбудована, а спиралася практично на активну роботу 5–6 осіб. Тож для розширення підпілля потрібен був час і допомога досвідчених кадрів з України.

Ларжевський вирішив запровадити в обласному проводі систему референтур. Для цього призначив «Гриця» організаційним референтом, «Усача» – політичним, «Івана» – шефом СБ, а «Роберта» – референтом пропаганди.

Невдовзі «Грицеві» вдалося завербувати до осередку ОУН перекладача медичної частини німецької армії та співробітника воєнізованої організації «Веркдінст».

Протягом жовтня 1943 р. «Іван» розслідував причини провалу осередку ОУН у Джанкої і з'ясував, що це сталося

через донос у гестапо місцевих білогвардійців-утікачів з фронту.

З допомогою «Роберта» Ларжевський намагався налагодити масовий друк оунівських відозв «Населению Крыма!», однак через брак фахівців від типографського способу змушені були відмовитися.

Близько сорока листівок виготовила на друкарській машинці підпільниця «Ніна». Крім того, було випущено кілька десятків відозв до кримських татар російською мовою – за їх розповсюдження відповідали «Іван» і «Роберт». Підпільна література зберігалася в будинку механіка Сімферопольської МТС Михайла Коробаня («Петра»).

Завдяки «Іванові», який мав зв'язки в СД, вдалося купити для потреб підпілля два пістолети, дев'ять гранат і автомат. Також, за завданням Ларжевського, «Іван» встановив зв'язок з капітаном німецької армії – колишнім білогвардійцем Гаврилісом, який прибув до Криму з Софії. Пізніше це знайомство стане Леонідові у нагоді.

У зв'язку зі швидким наступом Червоної армії Ларжевському довелося відмовитися від засилання своїх агентів до загонів червоних партизанів. Серед небагатьох симпатиків ОУН, які мали стосунок до радянського підпілля, була завербована ще «Ольгою» особиста секретарка командира Феодосійського партизанського загону Івана Мокроуса – «Катя». Її сім'ю постійно навідували оунівці.

Кілька місцевих жителів, які співпрацювали з червоними партизанами, підтримували водночас зв'язок із «Грицем»; він характеризував їх як «не ворожих до ОУН».

Виконуючи завдання референта СБ «Граба», Ларжевський намагався звільнити ув'язненого німцями першого очільника ОУН у Криму Степана Теслю. За отриманими обласним

проводом даними, він перебував у в'язниці СД в Євпаторії, але всі спроби виявилися невдалими.

Спільний фронт

На початку листопада 1943 р., за кілька днів до початку блокади Криму радянськими військами, Ларжевський залізницею виїхав до Умані разом з оунівцями «Грицем» і Василем Чмигою («Моряком»). Решті підпільників було рекомендовано виїхати в Україну окремо. Залишитися схотів лише співробітник СД «Іван», який був упевнений, що його евакуюють з півострова літаком разом із німецьким шефом.

За п'ять днів подорожі Ларжевський дістався Умані. Відпочивши добу, він зв'язався з крайовим провідником «Юрком» і отримав від нього завдання написати детальний звіт про перебування в Криму. Там Ларжевський дізнався, що за завданням ОУН його брат Іван вступив до всеросійської підпільної організації «Національно-трудовий союз нового покоління». Вдалося це випадково – завдяки німецькому ревізору Оттаві, який винаймав у них квартиру і мав зв'язки серед емігрантських організацій Європи.

За кілька днів сам «Явір» за завданням «Юрка» повинен був під виглядом росіянина вступити до уманського осередку цієї організації, тоді ж таки він отримав документи на ім'я Леоніда Бєляєва. Імені Ларжевський вирішив не змінювати, бо за ним його знало багато людей в Умані, а прізвище запозичив від свого університетського приятеля з Дніпропетровська. Головними завданнями «Бєляєва» було вивідати політичну програму організації, її структуру, склад керівництва, методи діяльності, ставлення до ОУН та перспективи залучення до спільної антирадянської боротьби.

На час виконання завдання будь-який зв'язок з ОУН Ларжевський мав припинити. За необхідності вийти на нього міг лише особисто «Юрко».

У середині грудня 1943 р., завдяки посередництву брата, «Бєляєв» познайомився з керівником уманського осередку «Нового покоління» Борисом Олексійовичем (імовірно, Борисом Смисловським). Розповів йому, що, перебуваючи в Криму, належав до підпільної монархічної організації «петровців» і підтримував зв'язок із Гаврилісом, який постачав його нелегальною літературою. Почуте здивувало Бориса: мовляв, він нещодавно прибув з Воронежа, знає про осередки «білогвардійців» у Ростові-на-Дону, Миколаєві й інших містах, проте про їхню роботу в Криму нічого досі не чув.

Наступного разу вони домовилися зустрітися в будинку Бориса на вулиці Дворянській. Під час півгодинної бесіди «Бєляєв» повідомив, що осередків їхньої організації в Криму вже точно немає. Наприкінці Борис поцікавився, як у «Бєляєва» з грішми, забезпечив його літературою і доручив підшуковувати для організації нових людей.

Про результати зустрічі Ларжевський доповів «Юркові», і той наказав продовжувати операцію, попросивши Бориса знайти «Бєляєву» документи для легалізації. Південний провід планував направити Ларжевського на з'їзд учасників Союзу нового покоління за кордон.

Через три дні наступна зустріч відбулася у будинку Ларжевського. Борис цікавився, що Леонідові відомо про осередок ОУН в Умані. На запитання Ларжевського, як ставиться «Нове покоління» до націоналістичного українського підпілля, Борис відповів, що його ображає називання росіян «москалями» в оунівській літературі. Український націоналізм він вважав штучним і посилався на

русинів Закарпаття, які не розрізняли росіян і українців. У цьому Ларжевський погодився з Борисом, заявивши, що українці і росіяни в Криму також нічим не відрізняються. Стосовно прагнення ОУН створити самостійну Україну, Борис зазначив, що «Нове покоління» не має нічого проти, однак це питання має бути вирішене на всенародному референдумі. Насамкінець Борис дав Леонідові чисті бланки документів для легалізації.

Про результати бесіди Ларжевський того ж дня поінформував «Юрка». Той запропонував йому залучити до «Нового покоління» ще кількох російськомовних оунівців, зокрема підпільника Олексія Губаря («Запорожця»).

Також «Юрко» повідомив, що планує домовитися з Борисом про спільну антирадянську боротьбу. За попереднім планом, усі осередки Союзу нового покоління, які діяли в Україні, повинні були підпорядкуватися Проводу ОУН – для цього він мав змінити назву на «Провід Української національно-революційної організації». У свою чергу, осередки ОУН на території Росії мали підпорядкуватися російській національно-революційній організації. Однак досягти домовленості не вдалося: за тиждень Бориса заарештували німці, а «Юрко» напередодні вступу радянських військ до Умані в березні 1944 р. виїхав в Західну Україну. Ларжевський «заліг на дно».

Між двома вогнями

У вересні 1944 р. «Явора» схопили агенти Уманського міськвідділу НКДБ. Під час арешту Ларжевський намагався застрелити з револьвера бодай когось із нападників, але не встиг.

На допиті «Явір» видавав себе за рядового учасника ОУН. Аби «спокутувати» свою провину перед «радянською

Батьківщиною», він зобов'язався допомагати у виявлені учасників антирадянського підпілля. Як пізніше свідчив сам Ларжевський, «*даючи таку обіцянку, я не вірив, що органи НКДБ мене пробачать і подарують життя*». Після ретельних перевірок у Києві і центральному апараті НКДБ, Ларжевський упевнився, що йому не довіряють.

Прибувши за завданням НКДБ до Дніпропетровська, він через свою двоюрідну сестру Ольгу Василенко, яка жила на вулиці Володарського, зв'язався з членом Південного проводу Юхимом Макаренком («Петром»). Упродовж п'яти днів Ларжевський розповів йому всі деталі свого завдання як таємного співробітника НКДБ, показав видану гранату і зізнався, що на допитах виказав Петра Шаруду, який дезінформував чекістів.

Макаренко слухав «Явора» спокійно, та останнє зізнання його розлютило. Ларжевський заявив, що, аби реабілітуватися перед ОУН, готовий на все – навіть застрелитися. Якщо ж ні, то на знак відданості підпіллю запропонував вбити капітана НКДБ, який координував його роботу. Обговоривши цю ідею, обидва дійшли висновку, що на той момент теракт міг лише зашкодити роботі ОУН у східних областях України.

За завданням «Петра» Ларжевський дезінформував НКДБ, що нібито вони домовилися зустрітися на краю лісу поблизу залізничної станції Фундукліївка Кіровоградської області, насправді ж зустріч мала відбутися біля с. Янівка на тій же Кіровоградщині. Завданням підпільників було відвідати конспіративні квартири і перенести в інше місце склади зі зброєю. Також вони планували відправити місцеву оунівку Антоніну Коваленко в Західну Україну для тіснішого зв'язку з Проводом ОУН і щоб «оживити роботу підпілля ОУН у східних областях України».

Проте в умовлений день «Петро» не з'явився, і занепокоєний Ларжевський негайно повернувся до Дніпропетровська. Від Марії Скеть він дізнався, що «Петро» вночі 18 квітня 1945 р. все ж таки прибув на станцію Амур і намагався виїхати. Несподівано оунівця затримав міліціонер транспортного відділення. Не маючи іншого виходу, «Петро» застрелив його і зник. «Явір» удруге «заліг на дно».

19 вересня 1945 р., коли Ларжевський виходив на зв'язок із «Запорожцем», його знову схопили співробітники НКДБ. Під час арешту підпільник намагався застрелити солдата, який його тримав, але бельгійський пістолет дав осічку. Вирватися «Яворові» не вдалося.

Епілог

Ларжевського доправили до Сімферополя, де в січні-березні 1946 р. заарештували ще чотирьох учасників кримського бандерівського підпілля. На допитах у слідчого молодшого лейтенанта Попсуя «Явір» побував 25 разів, не рахуючи очних ставок.

Слідство тривало до 19 червня того ж року. Центральним пунктом звинувачення стала належність Ларжевського до керівництва ОУН у Криму, але, оскільки прямої «антирадянської діяльності» на півострові він не вів, вирок був відносно м'який – 10 років ув'язнення.

Покарання «Явір» відбував у Магаданській області, де, вийшовши на волю, і залишився жити. Судимість з Леоніда Ларжевського знято 1960 року, після чого його сліди губляться.

Життя і доля незламного «Явора» – виклик не лише двом тоталітарним системам минулого століття, а й сучасним стереотипам про український національно-визвольний рух. Усупереч міфам, що їх поширювала радянська і продовжує

поширювати російська пропаганда, «бандерівець» – не означає «западенець», «фашист» і «русофоб». Леонід Ларжевський походив з Центральної України, на Галичині ніколи не був, однаково вміло співпрацював із кримськотатарським і російським підпіллям і, потрапивши до рук держбезпеки, не здався без бою. Його історія – це найяскравіша ілюстрація тези, що Україну можуть любити жителі всіх її земель, а також приклад для наслідування нинішніми борцями за волю.

Звільнення Аушвіца: український рахунок

Чи то з неявного антисемітизму, чи то з бажання приховати від військ долю радянських полонених Аушвіца, Верховний головнокомандувач жодним чином не обмовився про важливість звільнення саме Освенцима у найкоротший термін. Якби фронт дотримувалися запланованих строків, табір Аушвіц був би звільнений на початку лютого, і радянські війська побачили б там тільки купу руїн, остигле попелище і жодного живого в'язня.

27 січня 1945 року стало кінцем жахливої трагедії в'язнів найбільшої з нацистських «фабрик смерті» – Аушвіца, що розташовувався поблизу польського Освенцима.

О 3 годині дня браму головного табору відчинили радянські солдати, в середину потрапили лікарі та заїхали польові кухні, і понад сім тисяч людей були врятовані від голодної смерті та хвороб.

Саму територію ніхто не захищав – 18 січня есесівці забрати шістдесят тисяч ув'язнених, котрі ще могли пересуватися, та «маршем смерті» погнали їх в глиб III Рейху, але вермахт боронив навколишні місцевості до останнього. І серед героїв, що визволяли Аушвіц та навіть поклали життя за нього, ми згадуємо сьогодні й українців.

Протягом мобілізацій 1943-44 рр. Перший Український фронт, якому належить честь звільнення Освенцима, отримав поповнення у понад 400 тис. осіб з українських земель.

Враховуючи, що чисельність фронту на початок операції ледь перевищувала один мільйон, виходить, що майже 40% бійців були українцями.

В 60-й армії, що провадила операції навколо міста, 43 тис. вояків були росіянами, а 38 тис. – українцями (*дані за Донесенням про списочну чисельність військовослужбовців на 7 січня 1945 року*). Нарешті, в 107-й дивізії протягом другої половини січня загинуло 77 осіб, 65 з яких походили з України (і Криму).

Про киянина Ігоря Гавриловича Побірченко, видатного у майбутньому юриста, чий танк прорвав огорожу концтабору, вже згадав у своєму виступі польський міністр Гжегож Схетина.

Пропонуємо шанувальникам історії ще трьох українських героїв, напряму причетних до визволення в'язнів Аушвица.

На шляху до подвигу

Перший з героїв – Анатолій Миколайович Ковалевський – народився в Бахмачі на Чернігівщині 25 грудня 1915 року за старим стилем, або 7 січня наступного, 1916 року – за новим.

Після середньої школи навчався два курси в електротехнічному технікумі, а 1933-го призваний до збройних сил.

Спочатку пройшов школу прикордонних та внутрішніх військ ОГПУ, але «гебістом» не став, через рік перевівшись до бронетанкового училища. Після його закінчення у 1936 році, Ковалевський служив командиром танкового батальйону, брав участь в Зимовій війні з Фінляндією.

22 червня 1941 року зустрів на бойовому посту: Псков, Ленінград, Оранієнбаум; лейтенант, капітан, майор.

У лютому 1943 року, залишивши нетривалу штабну роботу, Ковалевський отримав під команду 222-й танковий полк, воював на ленінградському фронті. А в лютому 1944 року Анатолій Миколайович очолював вже цілу танкову

бригаду, допомагав на фінському фронті, виганяв нацистів з Нарви, Тарту і Таллінна.

Після Естонії бригаду підпорядковували 60-й армії та перекинули в південну Польщу. На світанку 19 січня 1945 року танкісти Ковалевського першими увірвалися на околиці Кракова, попереду був Освенцим.

Другий – Василь Якович Петренко – народився 1(14) січня 1912 року в селі Кочубіївка, що на Полтавщині, в сім'ї селянина та георгіївського кавалера Якова Олександровича, мав ще двох братів та трьох сестер, але майже ніхто з них не дожив до зрілих літ – останнього брата Василь втратив під час війни.

У 1924 році, по закінченню сільської школи, він пішов працювати на цукровий завод. Через п'ять років Василь подався до Ленінграду, аби стати військовим льотчиком, та не пройшов медкомісію.

Щоб не повертатися додому, молодий Петренко записався в червоноармійці в далекому Азербайджані. Закінчивши полкову школу та змінивши кілька місць служби, він пройшов хрещення вогнем на перському кордоні під час набігу з «того боку» на радянську Нахічевань у 1929 році.

Молодого хлопця, що проявив себе на полі бою, направили довчитися в Ульяновське червоногвардійське піхотне училище, а після випуску у 1932 році – призначили молодшим командиром в полк в Златоусті.

Там перспективний снайпер Петренко познайомився із наркомом оборони Клімом Ворошиловим. Між 1937-м та 1941-м рр. Василь Якович здебільшого опікувався майбутнім поколінням військовиків, будучи командиром навчальної роти, навчального батальйону та, зрештою, запасного полку.

Після німецького вторгнення майор Петренко кілька разів клопотав про переведення на фронт, і лише влітку 1942

року, за сприяння того ж Ворошилова, він отримав призначення командиром стрілецького полку.

Під Воронежем дві третини полку загинуло від артилерійського вогню та нальотів люфтваффе, сам Петренко був контужений, але поста не полишив.

Курську дугу він зустрів в званні підполковника та на посаді командира 226-ї стрілецької дивізії.

У вересні-жовтні 1943 року з третьої спроби дивізія Петренка форсувала Дніпро; за переможні бої в умовах нацистського оточення командир був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після вигнання німців з Києва 6 листопада Василь Якович отримав підвищення до полковника.

Пізніше дивізія брала участь у вигнанні нацистів з Правобережної України, в одному з боїв полковник Петренко був поранений, але командування не полишив.

У квітні 1944 року Василь Якович отримав у підпорядкування нову, 107-у стрілецьку дивізію, з якою воював вже на теренах Польщі та Німеччини. В складі 60-ї армії Першого Українського фронту дивізія Петренка і розпочала в січні 1945 року бої навколо містечка Освенцим.

Анатолій Павлович Шапіро народився 18 січня (1 лютого) 1913 року в Костянтинограді Полтавської губернії (нині – Красноград Харківської обл.) в єврейській родині.

По закінченні середньої школи та Запорізького інженерно-педагогічного інституту в 1934 році, був призваний до Червоної армії, отримав звання молодшого лейтенанта, у 1937 – 1939 рр. працював на заводі «Дніпроспецсталь».

Між початком ІІ Світової війни та німецьким вторгненням в СРСР був депутатом міськради Запоріжжя та головою міськплану.

В жовтні 1941 року добровольцем (бо мав право на евакуацію) опинився на фронті в складі 76-ї морської стрілецької бригади в Мінеральних водах, що була сформована здебільшого з матросів затонулих кораблів.

Після того була оборона Кубані, визволення Ростова, Курська дуга та поранення під Прохорівкою, підвищення від командира взводу до командира окремого батальйону, присвоєння звання майора.

Після одужання у вересні 1943 року свіжоспечений комбат був переведений до 30-ї дивізії, а невдовзі – до 100-ї, з якою пройшов Польщу та наблизився до Освенцима.

Пекельне коло

План Вісло-Одерської операції, що його Конєв доповів Сталіну наприкінці 1944 року, сподобався диктатору. За спогадами очевидців, генсек обвів пальцем на мапі Сілезію і сказав: «Золото», – натякаючи на надзвичайну цінність тамтешньої промисловості, через що відвойовувати регіон у німців треба було з великою обережністю.

Про те, що в самій серцевині Сілезії, між Краковом та Катовіцами розташовувалася фабрика смерті Аушвіц, де саме в цей час нацисти розпочали заходи з ліквідації слідів своїх злодіянь, Сталіну було достеменно відомо зі спеціальної доповіді НКВС в серпні того ж року.

Але чи то з неявного антисемітизму, чи то з бажання приховати від військ долю радянських полонених Аушвіца, головнокомандувач жодним чином не обмовився про важливість звільнення саме Освенцима в найкоротший термін.

Ані в директиві Ставки № 5614, ані в директиві Конєва фронту 18 січня (а саме в цей день за іронією долі розпочався

«марш смерті» – піший перехід уцілілих в'язнів в глиб ІІІ Рейху) про важливість звільнення Аушвіца не йшлося.

Як пізніше вирахував генерал Петренко в своїх мемуарах, якби тоді фронт дотримувався термінів, визначених директивою, Освенцим був би зайнятий за остаточним принципом на початку лютого – за цей час есесівці встигли би добити ще більше ув'язнених, і радянські війська «побачили б там тільки купу руїн, величезне, вже остигле, попелище і жодного живого в'язня».

Але 24 січня Конєв відійшов від указівок Ставки і змінив план наступу. В рамках нової концепції 60-а армія почала наступ на Освенцим (до речі, важливу транспортну розв'язку, позаяк містечко розташоване неподалік впадіння у Віслу двох приток) з двох боків: головний напрям – зі сходу, та фланговий маневр, щоб обійти гарнізон містечка і не дати німцям змоги ані довго опиратися, ані відійти, – з північного заходу. Для табірних насельників Аушвіца наставав найбільш жаданий час в житті.

Хронологія боїв навколо Освенцима нам достеменно невідома: в мемуарах учасники суперечать один одному, не збігаються дати в журналах бойових дій радянських дивізій та західних реконструкціях, але ясно одне – легкою прогулянкою взяття містечка не було.

Зі сходу головний удар наносили 100-а та 322-а дивізії (за останньою закріпилася слава визволителів в західній історіографії), 107-а та 14-а дивізії обходили противника з флангу. 26 січня розпочалися бої за село Стави Моновскі (в німецькій та радянській традиції – Моновіци), де розташовувався табір Аушвіц-ІІІ Моновіц.

Підступи до села були заміновані, з дзвіниць обох тамтешніх костьолів радянських бійців обстрілювали кулемети так, «що голову підняти було не можна», проте

зведеній штурмовій групі Анатолія Шапіро протягом дня вдалося зламати німецьку оборону, і вночі перші в'язні були звільнені.

Жахливі свідчення про нелюдську долю мешканців табору передали командиру корпусу генералу Павлу Ільїних, і він тієї ж ночі наказав Василю Петренку негайно атакувати освенцимський гарнізон з тилу.

Але на шляху дивізії лежало містечко Новий Бєрунь (в німецькій та радянській традиції – Нейберун), в якому німці чинили шалений опір. З ранку 27 січня на допомогу піхотинцям прийшла 152-а танкова бригада Анатолія Ковалевського.

В цей же час на іншому напрямі добігала кінця драма Освенцима.

На світанку 27 січня загін Шапіро залишив Моновіц та з боєм почав просуватися на захід. До полудня спротив освенцимського гарнізону було зламано, проте підступи до Аушвіца-І виявилися замінованими.

Чекаючи, поки сапери завершать свою роботу, комбат звільнив робітників сусідньої фабрики, що тиждень за інерцією продовжували свою працю без наглядачів з СС та щоденної пайки: «живих скелетів» та «людських привидів», – як він їх описував пізніше.

О третій годині того ж дня головну браму розмінували і солдати Шапіро пройшли під знаним написом «Праця звільняє». Тепер Аушвіц було звільнено по-справжньому.

Набагато драматичніше розгорталися події на північному напрямі. Чи то від потужної протитанкової оборони, чи від нестачі пального та боєприпасів, але танки Ковалевського застрягли в середмісті Нейберуна, піхота Петренка опинилася без підтримки.

І тоді 29-річний комбриг наказав танкістам атакувати противника з автоматами, і сам очолив наступ, а всього за кілька хвилин німецький снайпер смертельно поранив Ковалевського.

Здобути місто з ходу не вдалося. Лише ранком наступного дня – 28 січня – Новий Бєрунь був повністю очищений від нацистів, а дивізія Петренка зайняла селище Бжезінка, де розташовувався другий за номером, але найбільший за розмірами табір Аушвіца – Біркенау.

Усього за звільнення Освенцима та навколишніх поселень віддали своє життя понад 230 радянських солдат, та їхня жертва не виявилася марною. «Фабрику смерті» було остаточно зачинено.

Після війни

З 236 похованих під Освенцимом радянських бійців вдалося ідентифікувати 48 осіб. З них семеро носили беззаперечно українські прізвища і ще троє – дуже схожі на українські. З певною ймовірністю можна стверджувати, що українців полягло в тих боях більше 20%.

Анатолій Миколайович Ковалевський помер того ж дня, так не побачивши визволення міста. За виявлену особисту мужність 6 квітня 1945 року комбригу посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Похований він у Львові на Пагорбі Слави.

В травні 1945 року Василь Петренко отримав звання генерал-майора. З 1946-го по 1948-й рр. він навчався в Академії Генштабу, пізніше кілька разів міняв місце служби: комдив в Ленінграді, заступник комкора в ГДР та Узбекистані, комкор в Таджикистані та, нарешті, заступник командарма в Молдові.

З 1958-го по 1976-й рр. Петренко – працівник Військової академії ім. Фрунзе, генерал-лейтенант, професор, начальник кафедри, автор 2 монографій та понад сотні статей, кавалер численних радянських та іноземних орденів.

Але чи не найважливіший внесок Василь Петренко зробив в справу вшанування жертв концтаборів – з 1960 року він був активним учасником міжнародних конференцій і зустрічей, присвячених цьому питанню, та автором мемуарів про звільнення Аушвіца.

У 1995 році в листі до польського президента Алєксандра Кваснєвського Петренко запропонував встановити міжнародний день пам'яті мучеників гітлерівських концтаборів.

Помер Василь Якович Петренко 21 березня 2003 року у Москві, лише трохи не доживши до встановлення Генасамблеєю ООН пам'ятної дати, за яку він так виступав.

Переможний травень Анатолій Шапіро зустрів помічником начштабу 65-ї армії в Празі, а за 2 роки демобілізувався та повернувся до України. Мешкав в Запоріжжі, відновлював Дніпрогес, працював на будівництвах в Сибіру. У 1992 році переїхав до Сполучених Штатів, проживав під Нью-Йорком, писав мемуари.

Помер він 8 жовтня 2005 року і був похований на єврейському кладовищі. У 2006 році Анатолію Павловичу Шапіро посмертно присвоєне звання Героя України.

Перший Майдан. Революція на граніті

У співавторстві з Лесею Бондарук

У 1990 році в Києві відбулася студентська акція протесту, що отримала назву Революція на граніті. Тоді політики не виконали повністю вимог молоді, тож Україна досі платить високу ціну за збереження незалежності.

Весна свободи посеред осені імперії

Нова хвиля пробудження суспільно-політичної активності українців розпочалася наприкінці 1980-х. Боротьба за ліквідацію монополії впливу комуністичної ідеології на суспільне життя ознаменувалася виникненням студентських громадських організацій, різноманітних спілок і товариств. Альтернативою комсомолу у Львівському державному університеті стало Студентське братство, яке тісно співпрацювало з Товариством Лева і Народним Рухом України. У серпні 1989 року, під час походу козацькими місцями, організованого студентами Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, розпочав діяльність Ініціативний комітет зі створення Української студентської спілки (УСС).

У лютому 1990-го щойно створені студентські організації, зокрема УСС, провели акцію студентського єднання. Запланована як страйк, вона надалі проявлялась у різноманітних формах – страйки, мітинги та пікети

проводились у вищих навчальних закладах Києва, Львова, Харкова, Чернівців, Дніпропетровська...

У березні того ж року в Україні було проведено перші частково вільні вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад народних депутатів. Під час передвиборчої кампанії точилася гостра політична боротьба. Вона щоразу більше набирала антикомуністичного характеру. Уперше мандати отримали представники національно-демократичних сил, серед яких було чимало українських дисидентів. У новообраному парламенті вони утворили демократичне опозиційне об'єднання – Народну Раду. Прокомуністична більшість отримала назву «група 239» (від кількості депутатів, що до неї увійшли).

Парламентська боротьба дедалі більше політизувала суспільство. Втілення мрії мати незалежну державу стало ближчим 16 липня 1990 року – цього дня Верховна Рада УРСР проголосила Декларацію про державний суверенітет України. Однак надалі опозиція не наважувалася на рішучі кроки, натомість молодь була налаштована радикальніше. На київській конференції Народного Руху старше покоління негативно сприйняло нагадування голови київської УСС Олеся Донія, що Верховна Рада – не лише трибуна для вільнодумства, а й законотворчий орган. Молодий активіст заявив про необхідність продовжувати боротьбу за владу шляхом перевиборів Ради і створення проукраїнської більшості.

Влітку 1990 року Київська УСС взяла участь у святкуванні 500-річчя українського козацтва на Запоріжжі. Саме там вперше була оприлюднена ідея проведення акції протесту в

Києві. Замисел швидко підхопило Студентське братство Львова. Було обрано співголів заходу. Ними стали: Олесь Доній (голова УСС Києва), Маркіян Іващишин (голова Студентського братства Львова) та Олег Барков (голова УСС Дніпродзержинська). Активісти вимагали радикального реформування всіх сфер суспільного та економічного життя. Досягти ж цього можна було лише рішучими діями.

На заборону влади з 1 жовтня проводити масові акції в радіусі 1 км біля Верховної Ради Народна рада відреагувала закликом до громадськості саме цього дня провести Всеукраїнський попереджувальний одноденний політичний страйк. Проте, окрім багатотисячної маніфестації у Києві та кількох акцій у регіонах, опозиціонерам так і не вдалося активізувати людей. Навіть на Львівщині, де до влади прийшли націонал-демократи, відбувся лише двогодинний страйк, щоб не завдавати шкоди економіці.

Наступного дня, 2 жовтня 1990 року, молодь взяла на себе ініціативу загальнонаціонального протесту. Він тривав 16 днів і став відомим на весь світ. Ці події увійшли в історію України під назвою Революція на граніті.

Площа, вільна від комунізму

Вранці до столиці на загальноукраїнську акцію приїхало кілька сотень львівських студентів на чолі з Маркіяном Іващишиним. Біля Верховної Ради вони зустрілися з київською групою.

– Там, біля парламенту відчули першу агресію, – згадує учасник Революції, а нині народний депутат України Остап Семерак. – Ідентифікувати нас було легко – всі були з

рюкзаками. Міліціонери у формі та люди в цивільному підходили до нас і вимагали, щоб ми забиралися від Верховної Ради та їхали додому. Ми, звичайно, не слухалися, і тоді стали виникати сутички, штовханина. Для багатьох із нас це було першим психологічним випробуванням, бо у Львові на той час уже панувала інша атмосфера. Коли ми всі зібралися біля Верховної Ради, наше керівництво прийняло рішення перейти на Майдан Незалежності, який тоді ще називався площею Жовтневої революції.

Огородивши територію протесту спочатку стрічками, а потім мотузками, студенти оголосили її «вільною від комунізму» і розпочали голодування. Трохи згодом з'явилися транспаранти з гаслами студентів. Головними політичними вимогами молоді було недопущення підписання нового Союзного договору та дострокові вибори до Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 року. Не бажаючи гинути за імперські амбіції Кремля, студенти домагалися повернення на територію УРСР українських солдатів і проходження військової служби виключно на території республіки. Окремими вимогами страйкарів була націоналізація майна Компартії України та ЛКСМУ і відставка голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола. Останнього прогресивна молодь особливо не любила за підлабузництво перед Москвою та нехтування проблемами української культури.

Про початок голодування одразу дізналися ЗМІ в Україні та за кордоном. Відтак у Київраді, обговоривши ситуацію, що склалася в ніч на 3 жовтня, ухвалили рішення, яке постфактум дозволяло проведення несанкціонованих заходів

на чотирьох центральних площах столиці. Це захистило молодь від силового розгону міліцією. Таким чином наметове містечко ввечері отримало фактичний дозвіл на існування. Чітко за планом, в ряди з однаковими проміжками, розставляли намети. Встановили велике штабне шатро, намети для прес-групи (за зв'язки з громадськістю відповідали Сергій Бащук та Олег Кузан), а також медслужби (Олег Тягнибок та Тарас Семущак). Молодь, яка не голодувала, організувала охорону наметового містечка, нею керував Андрій Кліщ.

Уже 3 жовтня на площі стояло 49 наметів, а в голодуванні брало участь 137 осіб із Києва, Львова, Дніпропетровська, Івано-Франківська та інших міст України. Наступного дня про відмову від їжі оголосив 151 протестант, а 131 їх охороняли. Щоденно лікарі оглядали учасників акції, які пили лише воду або трав'яні чаї: брали кров на аналіз, міряли тиск і вагу.

Від перших годин студентів підтримали кияни: приносили їжу охоронцям, а голодуючим – чаї та теплий одяг.

– Майдан потопав у квітах. Стільки квітів, ще й холодної осені, я ніколи не бачив. Особливо дівчатам дарували. Концерти, мітинги, молебні, – згадує нині головний редактор газети "Шлях Перемоги", а тоді – студент-історик із Сумщини ВікторРог.

– Київ був наш! – каже телеведучий, головний редактор сайту «Історична правда» Вахтанг Кіпіані.

Про події у Києві він довідався в Миколаєві, де навчався на історичному факультеті, і вирішив приєднатися. Встиг поголодувати лише три дні, але одразу поставив біля свого намету прапор незалежної Грузії – білий з червоними

хрестами, який на час Революції на граніті ще не був офіційно затверджений як державний. У наступних революціях – Помаранчевій та Гідності – грузини також брали активну участь, і завжди поруч з українськими майоріли їхні знамена.

Обличчя протесту

Головним досягненням Революції на граніті було зібрання разом найкращих представників української молоді. Чверть століття, що минуло відтоді, засвідчило: лише одиниці з них не зуміли яскраво проявити себе в житті. Багато учасників голодування в майбутньому стали відомими громадськими діячами, політиками, очільниками міністерств та відомств, керівниками творчих гуртків і колективів, журналістами, музикантами, художниками, успішними підприємцями…

А тоді, в жовтні 1990-го, більшість студентів боялися не так штурму силовиків, як відрахування зі своїх навчальних закладів. Вони дуже хотіли навчатися, але почуття патріотизму було сильніше. Батьки здебільшого не знали про відважний вчинок своїх дітей. Молодь підтримали представники старшого покоління. Зокрема, до них приєдналася відома українська дисидентка Оксана Мешко (їй було вже 85, позаду – ув'язнення у радянських концтаборах за правозахисну діяльність). Поруч зі студентами голодувала і народна артистка України, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка Неоніла Крюкова. Протестувала й відома нині українська письменниця Оксана Забужко.

Найбільш відомими обличчями протесту того часу були його лідери – Олесь Доній, В'ячеслав Кириленко та Маркіян

Іващишин. Останній пізніше відзначився як організатор низки музичних фестивалів та багатьох культурологічних проектів. Олесь Доній, який, за його словами, виростав у несприятливому російськомовному середовищі, й сьогодні, як політик, бореться за утвердження української мови. Політична кар'єра нинішнього міністра культури України В'ячеслава Кириленка також розпочалася з голодування у столиці тієї осені 1990-го.

На холодному граніті зібралися студенти з усієї України. Співачка Марічка Бурмака не лише співала пісні в наметовому містечку, щоб підтримати протестантів. Вона організувала участь в акції студентів із рідного Харкова.

– Нас із Волині було тоді близько 30 чоловік – із різних вишів. Але було дуже багато молоді з усієї України, тому й акція мала такий величезний успіх. Це була голодовка, яка руйнувала імперію, – згадує тодішній голова волинського Студентського братства Сергій Годлевський.

Сьогодні він учасник АТО, командир групи окремої бойової прикордонної комендатури на Донеччині. Незадовго до мобілізації очолював на Волині Горохівську райдержадміністрацію. Брав активну участь від першого і до останнього дня в революціях Помаранчевій та Гідності. Його товариш Володимир Собчук також брав активну участь у всіх трьох революціях, а нині залишив затишний кабінет директора бібліотеки Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, щоб зі зброєю в руках захищати кордон на Сході України від російського агресора.

Революція на граніті відкрила шлях ще одному поколінню людей, готових боротися за свободу і національну ідею.

Перемога і втрачений шанс

Голодуючих студентів активно підтримали депутати Народної Ради. 5 жовтня 1990 р. в наметовому містечку відбулася зустріч тодішнього Голови Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука із лідерами студентського голодування – Донієм та Іващишиним. Їхню дискусію показали по телебаченню і акція протесту набрала ще більшого розголосу як в Україні, так і за її межами. Уже 15 жовтня конгрес США заслухав інформацію про події у Києві. Письменник Олесь Гончар повністю підтримав вимоги студентів, а згодом оголосив про вихід із КПРС.

8 жовтня комісія, яка працювала за дорученням Верховної Ради, доповіла, що кількість голодуючих становить 158 людей з 24 міст. 9 жовтня відбувся круглий стіл за участі представників Верховної Ради УРСР та делегації протестуючих, яку очолив Олесь Доній. Але наступного дня Верховна Рада УРСР відмовилася включити до порядку денного обговорення вимог, висунутих студентами.

Голодувальники проводили різноманітні зустрічі з робітничими колективами та в навчальних закладах, щоб заручитися підтримкою. І справді, 13 жовтня почали страйкувати професійно-технічні училища, старшокласники у школах. Більшість вишів Києва підтримали вимоги демонстрантів. Маніфестації пройшли у Львові та Луганську. Заклики до загальнонаціонального страйку було озвучено в новинах по телеканалу УТ-1.

15 жовтня стотисячна колона маніфестантів прийшла до Верховної Ради і прорвала шеренгу міліції, яка стала на перешкоді. 70 студентів розпочали сидяче блокування сходів

парламенту. Влада змушена була відновити переговори. Олеся Донія, Олега Баркова та Ігор Коцюрбу запросили до сесійного залу для оголошення вимог протестантів, а телебачення показало їх у прямому ефірі.

Увечері того ж дня студенти мирно захопили головний (червоний) корпус Київського університету. Розуміючи, що народний протест стрімко поширюється, влада нарешті капітулювала. 17 жовтня 1990 року Верховна Рада УРСР ухвалила Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» – вимоги студентів було виконано. А 23 жовтня парламент проголосував за відставку Масола. Так студентська молодь довела, що може впливати на владу й відстоювати національні інтереси.

Революція на граніті 2–17 жовтня 1990 року стала першим справжнім українським Майданом – успішним ненасильницьким політичним протестом проти чинної комуністичної влади в УРСР, який дав поштовх до демократизації всього українського суспільства. Акції громадянської непокори, що охопили Україну в жовтні 1990 року, заклали традиції демократичних форм протесту. Їх продовженням стали Помаранчева революція та Революція Гідності. Революція на граніті стала переломним моментом в утвердженні незалежності України, а молоде покоління вже на початку 1990-х років засвідчило своє бажання і відстояло право жити у вільній демократичній державі. Юнацький ентузіазм, помножений на чітку та продуману організацію акцій, продемонстрував відчутний політичний потенціал українського молодіжного руху, який змусив рахуватися з

собою і тодішніх компартійних можновладців, і досвідчених діячів опозиції.

Проте політики не використали шанс здійснити комплексні політичні, соціальні та економічні реформи і піти шляхом країн Центральної та Східної Європи.

– На жаль, обіцянку провести вибори на багатопартійних засадах навесні 1991 року не було виконано, – згадує Вахтанг Кіпіані. – Це привело б до радикальної зміни складу Верховної Ради, де діяла комуністична більшість із 239 депутатів. Ясна річ, що комуністи цього не хотіли, але й демократична меншість не надто наполягала – бо це означало, що їм теж треба було йти на вибори, змагатися знову… Більше того, парламент спеціально підняв віковий бар'єр для кандидатів у депутати. До голодування навіть студентам можна було змагатися за місце у Верховній Раді, а тепер цей поріг підняли до 25 років. 95% активістів Революції на граніті були молодші – отже, не мали права йти в політику і перемагати.

Тогочасна нерішучість лідерів національно-демократичного спрямування дорого коштувала Україні. Саме тому згодом до влади повернулися політики з минулого з прокомуністичними поглядами. Президентство Леоніда Кравчука і Леоніда Кучми було періодом уповільнення поступу і великих глобальних втрат. Тож молодь знову мусила виходити на Майдан Незалежності з новими протестами у 2004-му і 2013-му роках. І серед них була більшість із тих, хто брав участь у Революції на граніті. Учасники трьох майданівських революцій сьогодні знову

борються за незалежність України. І знову вірять, що цього разу політики виправдають сподівання патріотичної молоді.